

ББК Т. я 43 + С 5 * 666 я 43

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор П.В. Добров доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України

Відповідальний секретар В.М.Нікольський доктор історичних наук,
професор

Члени редколегії: Безпалов М.Є., доктор історичних наук, професор, Гедьо
Г.В., доктор історичних наук, професор, Єрхов Г.П., доктор історичних
наук, професор, Крапівін О.В., доктор історичних наук, професор,
Лихолобова З.Г., доктор історичних наук, професор, Пірко В.О., доктор
історичних наук, професор, Примуш М.В., доктор політичних наук,
професор, Стяжкіна О.В., доктор історичних наук, професор, Темірова
Н.Р., доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного
університету.

Включено ВАК України до переліку наукових видань, в яких можуть
публікуватися основні результати дисертаційних та інших науково-
дослідних робіт.

Протокол №5 – 05/4 від 11 квітня 2001 р.

Зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 4602 від 06.10.2000 р.

Адреса редакції:

Історичний факультет

Донецький національний університет

вул. Університетська, 24.

83001, Донецьк

Тел. 305-01-52

© Донецький національний університет

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ

Засновано у 1999 р.

Видання Донецького національного
університету, історичний факультет

№ 2 (42), 2009
грудень

ЗМІСТ

До 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

- Добров П.В.* 6-Й СИБИРСЬКИЙ ДОБРОВОЛЬЧИЙ СТРЕЛЕЦЬКИЙ
КОРПУС.....8
- Добров П.В.* УРАЛЬСЬКИЙ ДОБРОВОЛЬЧИЙ ТАНКОВИЙ КОРПУС.....17

Історіографія, джерелознавство

- Шепко Л.Г.* ИСТОРИЯ БОСПОРА V- II ВВ. ДО Н.Э В ИССЛЕДОВАНИЯХ 1985-
2009 гг.....27
- Медовкіна Л.Ю.* МАТЕРІАЛИ ЛИСТУВАННЯ К.В. ХАРЛАМПОВИЧА ТА
О.І. СОБОЛЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ 20-30-х
рр. XX ст.....32
- Прилуцька О.П.* ВПЛИВ І.Ф. КУРАСА НА ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ
СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ.....39

Історія України

- Туник М.О.* ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ОСНОВІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ XVIII –
ПОЧАТКУ XX СТ.....45
- Шендрикова С.П.* СТАНОВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА В
ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ НА
ПРИМЕРЕ СИМФЕРОПОЛЬСКОГО ДВОРЯНСКОГО ТЕАТРА.....51
- Задунайський В.В.* РУШНИЦІ У БОЙОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКИХ
КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ (початок XX ст.).....58
- Пятницькова І.В.* РОЛЬ КООПЕРАЦІЇ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....64

<i>Шабельніков В.І.</i> ІСТОРІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ЗМІН І ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ У 1917-1921 рр.....	69
<i>Волошенко В.О.</i> КОМНЕЗАМИ ДОНБАСУ У РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ.....	75
<i>Кузенко І.О.</i> СТРУКТУРА ДОХОДІВ РОБІТНИЧИХ РОДИН ДОНБАСУ В ПЕРІОД НЕПУ.....	81
<i>Міхеева О.К.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЧАСІВ НЕПУ.....	87
<i>Малярчук Н.Г.</i> ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ У ДОНБАСІ (20 - ті рр. ХХ ст.).....	93
<i>Волкова С.М.</i> РОЛЬ МІСЬКИХ РАД В РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В 30-Х РР. ХХ СТ.....	99
<i>Бондаренко В.С.</i> ПРОБЛЕМИ ВНУТРІШНЬОПРОМИСЛОВОГО НАГРОМАДЖЕННЯ РЕСУРСІВ ДЛЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ОЧИМА ДОСЛІДНИКІВ 1920-1930-х років.....	106
<i>Нікольський В.М.</i> ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ РЕПРЕСОВАНИХ ОРГАНАМИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ НА ДОНЕЧЧИНІ В 1937 – 1938 рр.....	110
<i>Удалова Т.М.</i> ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УРСР У ПЕРШИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1941 РР.).....	118
<i>Бистра М.О.</i> УЧИТЕЛІ ДОНБАСУ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.).....	123
<i>Грідіна І.М.</i> ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ФОЛЬКЛОРІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.....	128
<i>Єсіп І.М.</i> ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ МАТЕРИНСТВА ТА ДИТИНСТВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943 – 1945 рр.) (на матеріалах Донецького регіону).....	134
<i>Овчинникова Я.С.</i> ДІТИ І ПІДЛІТКИ ДОНБАСУ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр.: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ.....	140
<i>Тарнавський І.С.</i> НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА ГЕРМАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	147
<i>Калашнікова В.Є.</i> ТЕОРЕТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЛУЧЕННЯ НАЦИСТАМИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	154
<i>Гридін А.М.</i> ПЕРША ПІСЛЯВОЄННА ВСЕУКРАЇНСЬКА СПАРТАКІАДА.....	159

<i>Лихачова Л.Б., Соловей М.О.</i> КОНТИНГЕНТ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ДОНБАСУ У 1943 – 1956 РР.....	166
<i>Бровар О.В.</i> РОЗВИТОК МЕРЕЖІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ УСТАНОВ У ШАХТАРСЬКИХ МІСТАХ ДОНБАСУ: 1943 – 1964 рр.....	174
<i>Бобровський А.С.</i> ДИНАМІКА ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ у другій половині 1940-х – середині 1960-х років.....	181
<i>Шимко О.В.</i> РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1960-1980-ті роки.....	190
<i>Кузіна К.В.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ І ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ШАХТАРСЬКИХ МІСТ ДОНБАСУ (1950-1980-ті рр.)..	197
<i>Ізмайлова К.</i> ЖИТЛОВІ УМОВИ ШАХТАРСЬКИХ РОДИН ДОНБАСУ У 1965-1985 рр.....	202
<i>Добров П., Костыря А.</i> ПОТЕРИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В АФГАНІСТА-НЕ В 1979-1989 ГГ.....	208
<i>Ковальська Л.А.</i> УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ.....	216
<i>Божинів Р.</i> ВИДИ СТУДЕНТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	221
<i>Бережна М.С.</i> ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	226
<i>Маргулов А.Х.</i> СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕТНІЧНОЇ ПРЕСИ АССИРІЙЦІВ УКРАЇНИ.....	231
Всесвітня історія	
<i>Смирнова І.Е.</i> ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВЯЩЕГО СЛОЯ БОСПОРСКОГО ЦАРСТВА В I-сер. III вв. н.э.....	236
<i>Е.С.Бочарова</i> ВЕЛИКАЯ ЛОНДОНСКАЯ ЧУМА 1664-1665 ГГ. ГЛАЗАМИ ДАНИЕЛЯ ДЕФО.....	246
<i>Стаценко Т.В.</i> ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ ТОМАСА ДЖЕФЕРСОНА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЙОГО ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	252
<i>Шумейко Ю.Е.</i> К ВОПРОСУ О РОЛИ Н.А. ЛЬВОВА В ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ РУССКОГО ОБЩЕСТВА ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XVIII В.....	257
<i>Евдокимов Н.А.</i> ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНОГО ТВОРЧЕСТВА ВЛАДИМИРА ДАЛЯ НА ФОНЕ ВОЕННЫХ КАМПАНИЙ РОССИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в. НА БАЛКАНАХ, В ПОЛЬШЕ И ПОХОДА НА ХИВУ.....	262

Барвінська П.І. ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ТРЕТЬОМУ РЕЙСІ (1935-1945 РР.).....274

Єрхов Г.П. КУЛЬТУРА В НОРВЕГІЇ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОРІЧ.....280

Кравченко В.В. РЕФОРМА ЗБРОЙНИХ СИЛ ФРАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....285

Міжнародні відносини

Савенко А.В. ДО ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ФАКТОРУ В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ПОЛЬЩІ В 1939-1945 РР.....290

Мусієнко В.Є. ПОЗИЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У СТОСУНКАХ ІЗ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....295

Каракуц А.М. ФАКТОР НАТО У ПРОЦЕСІ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ (1989-1990 рр.).....301

Леонт'єва Л. Е. ГОСУДАРСТВА СНГ ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОМ КУРСЕ США В 90-е гг. ХХ ВЕКА.....307

Кранівін О.В. УКРАЇНО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ...310

Баркалова О.М. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ УГОРЩИНИ НА ШЛЯХУ ДО ЧЛЕНСТВА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....315

Ложечкін В.С. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1989-2004 рр.).....320

Завадський В.М. ЛІСАБОНСЬКА «СТРАТЕГІЯ» РЕФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ...325

Комарова Л.В. ЗАКОНОДАВЧА БАЗА МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ.....329

Замікула М.О. ПАРТНЕРСТВО КРАЇН БАЛТІЇ У ФОРМАТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБ'ЄДНАНИХ ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ.....334

Зозуля Є.В. СПІВПРАЦЯ МВС ІЗ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ КРАЇН-УЧАСНИЦЬ СНД У БОРОТБІ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ І КОРУПЦІЄЮ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....339

Політологія

Бородінов В.Д. ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ ГРУП У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....347

Рецензії

Беспалов Н.Е. ПАМ'ЯТЬ: ВОСПОМИНАНИЯ УЧАСТНИКОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 ГОДОВ: В 2 Т. – Т.2 / РЕД.КОЛ. В.И.ПОДМАРКОВ И ДР.; ВСТУП.СТАТ. В.П.ШЕВЧЕНКО, В.И.ПОДМАРКОВ. – ДОНЕЦК: ЮГО-ВОСТОК, 2009. – 106 с.....353

Бут О.М. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ САМОСТІЙНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ. БОЛЕБРУХ А.Г. НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ (СУСПІЛЬНА ДУМКА УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ХІ-ХІХ СТ.): МОНОГРАФІЯ.- ДНІПРОПЕТРОВСЬК: ПП «ЛІРА ЛТД», 2008.-452 с.....357

До 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні

ББК ТЗ(2)622.41 Д56

6-Й СИБИРСЬКИЙ ДОБРОВОЛЬЧИЙ СТРЕЛЕЦЬКИЙ КОРПУС

П.В.Добров

Яскравим проявом патріотизму під час Великої Вітчизняної війни, готовність захищати свою Батьківщину, місто, село, родину став рух добровольчества, який мав насправді масовий характер.

Сучасні дослідження історії останньої світової війни чи не навмисно оминають сюжети, що свідчили про патріотизм радянського народу, акцентуючи увагу на рецидивах громадянської війни всередині вітчизняної. За мільйони тих, хто здавався у полон, йшов на службу до окупаційної влади, зі зброєю в руках боровся проти Радянської Армії, більшою мірою відповідальність лежить на злочинній політиці масових репресій, ліквідації заможного селянства, руйнування церков більшовицької влади. Але в цьому світлі більш славетним, з великою часткою трагізму, стає подвиг більшості радянських людей, які чесно і до кінця виконували свій патріотичний, громадянський і воїнський обов'язок.

Отже, добровольчий рух періоду Великої Вітчизняної війни заслуговує самостійного і глибокого дослідження як найяскравіша сторінка героїчної народної епопеї. Вивчення історії добровольства – це питання вивчення долі мільйонів патріотів. Важливість цього питання не викликає сумніву й з точки зору великого виховного потенціалу.

У вивчення історії добровольства і добровольчих формувань періоду Великої Вітчизняної війни зроблено далеко не все. Відомо, що разом по усій країні виявили бажання вступити до народного ополчення більш чотирьох млн. осіб. З відібраних для навчання осіб формувалось близько 60 дивізій і 200 окремих полків, велика кількість підрозділів. З числа ополченців близько двох мільйонів осіб вже влітку і восени 1941 р. билися з ворогом на різноманітних ділянках радянсько-німецького фронту [1]. Подібного припливу добровольців не знала жодна армія у світі. Але поруч з мільйонами справжніх добровольців мабуть жодна армія у світі не мала так званих „спецдобровольців”: ув'язнених, спецпоселенців та інших „неблагонадійних елементів”, яким радянська влада запропонувала таку пропозицію, від котрою вони не могли відмовитись. Саме бойовому шляху такого „спецдобровільного” формування присвячене дане дослідження.

Відомо, що широкого розмаху добровольчий рух отримав у Сибіру. З перших же часів війни у багатьох частинах і з'єднаннях діючої армії мужньо билися з ворогом десятки тисяч добровольців-сибіряків. Вони завдали відчутних збитків фашистським загарбникам.

Влітку 1942 р., коли обстановка на радянсько-німецькому фронті ускладнилась, сибіряки, як і увесь радянський народ, робили усе можливе, щоб підсилити допомогу Червоній Армії. На оборонних підприємствах вони збільшували виробництво військової продукції. Збільшувалась і кількість заяв з проханням направити на фронт добровольцями.

Підтримуючи патріотичний рух трудящих, VII пленум Новосибірського обкому ВКП(б), що відбувся 2-4 липня 1942 р., прийняв рішення про формування Сибірської добровольчої дивізії і про проведення набору добровольців, хто бажає зі зброєю в руках стати на захист Вітчизни. Партійним організаціям пропонувалось очолити цей

патріотичний рух, забезпечити перевиконання планів виробництва військової продукції і за рахунок цих додаткових ресурсів озброїти і направити на фронт воїнів-добровольців.

У листі командуючому військами Сибірського Військового округу генерал-лейтенанту К.В. Медведеву і секретарю Новосибірського обкому ВКП(б) М.В.Кулагіну заступник Наркому Оборони генерал-полковник Е.А.Щаденко повідомляв, що пропозиція про формування добровольчої дивізії прийнято Державним Комітетом Оборони, який рекомендував укомплектувати її найпідготовленішим командним складом, який має бойовий досвід, оснастити її першокласним озброєнням за рахунок надпланової поставки фронту. Цю вказівку ДКО було виконано. Тільки до складу 150-ї дивізії було включено близько 12 відсотків воїнів, які мали бойовий досвід. Більше 70 осіб з них мали бойові ордени і медалі, у тому числі перший командир цієї дивізії полковник Н.А.Гузь був нагороджений орденом Червоного Прапора за участь в обороні Севастополя [2].

ЦК ВКП(б) і ДКО схвалили ініціативу сибіряків, дали дозвіл на формування дивізії, якій було присвоєно військовий номер 150-ї стрілецької. Перший секретар Новосибірського обкому ВКП(б) М.В.Кулагін закликав сибіряків зробити усе, щоб за кількістю бійців це добровольче формування було дивізією, а за озброєнням – армією, щоб ця сибірська дивізія повернулася гвардійською. Бюро Новосибірського обкому ВКП(б) своєю постановою від 8 липня 1942 р. підтвердило рішення пленуму мати у складі добровольчої дивізії не менше 50 відсотків комуністів і комсомольців.

До міськкомів і райкомів партії і комсомолу, до військових комісаріатів поступили тисячі заяв. Ось, наприклад, що писав у заяві до міського комітету партії колишній робітник доменного цеху Б.П.Жеребін, пізніше директор Кузнецького металургійного комбінату: „Бажаючи взяти безпосередню участь у боротьбі з ворогом нашої Вітчизни, зробити свій внесок у справу розгрому ворога за усе ним скоєне і в тому числі за загибель моїх рідних – батька, матері, брата у Ленінграді, - прошу вашого клопотання про зарахування мене до лав 1-ї Сибірської добровольчої дивізії, що формується. Військова кваліфікація – кулеметник” [3].

150-а Сибірська добровольча стрілецька дивізія на три чверті складалася з молоді до 30-річного віку. До добровольчих лав увійшли 3127 добровольців, яким виповнилося 18 років [4]. Подібна картина спостерігалась і в інших добровольчих формуваннях. Військова Рада СибВО звернулася до Алтайського і Красноярського крайкомів, Омський обком партії з пропозицією обговорити питання про ініціативу новосибірців, томічів і кузбасовців. Їх патріотичний почин тут же було підхоплено партійними організаціями Красноярську, Барнаулу і Омська. На підставі цього командування СибВО 7 липня 1942 р. віддало накази про формування окремих добровольчих стрілецьких бригад: 1-ї Алтайської, 2-ї Омської і 3-ї Красноярської. Пізніше їм було присвоєно номери відповідно: 74-а, 75-а і 78-а.

Після об'яви про формування цих добровольчих з'єднань від сибіряків стало поступати багато тисяч заяв про зарахування їх добровольцями. Тільки по Новосибірській області до 10 серпня 1942 р. поступило 42307 тисяч заяв, в тому числі від комуністів – 8313 і комсомольців – 8494, що перевищувало штатну чисельність дивізії, а усього подали заяв у 3,3 рази більше за необхідне [5]. Приблизно така ж сама ситуація була в Алтайському, Красноярському краях і Омській області. Тому наприкінці серпня було прийнято рішення про формування ще однієї добровольчої бригади, окремого саперного батальйону і окремого батальйону зв'язку за рахунок усіх згадуваних країв і областей Сибіру [6].

Складна ситуація на фронтах, необхідність нових поповнень для армії, особливо для кровопролитних наступальних операцій, примусили Й.Сталіна шукати

альтернативні мобілізаційні ресурси. Так, наприклад, було переглянути дискримінаційну позицію стосовно репресованої частини селянства.

Вислані на північ селяни та їх сини вважались „політично неблагонадійними”. На військову службу вони не призивалися. До здачі норм на значки „Ворошиловський стрілок” і „Готов до труду і оборони” не допускалися. Бути членами оборонних товариств їм заборонялось.

У березні 1942 р. начальник Державного управління таборами Віктор Наседкін доповів: „У трудселищах НКВС із загальної кількості трудпоселенців 272473 – чоловіки; 175596 з них у віці від 16 до 50 років. Відповідно вказівки Головного управління Червоної Армії № 22/181387 від 27 лютого 1940 р. трудпоселенці прирівняні до категорій засланих та висланих осіб, які на підставі статті 30-ї Закону про загальний військовий обов’язок до призовних пунктів не приписуються, до Червоної Армії та флоту не призиваються. Перевіркою встановлено, що із загальної кількості чоловіків призовного віку тільки 37861 особа є колишніми куркулями, які під час ліквідації куркульства як класу на підставі суцільної колективізації були головами сімей. Решта 136735 осіб вислані у якості членів куркульських родин, причому 31869 осіб складає молодь, яка досягла 16-річного віку під час перебування у трудселищах ГУЛАГу.

НКВС вважає, що у теперішній час доцільно 104866 трудпоселенців призовного віку, які до моменту виселення не були головами сімей, призвати до Червоної Армії на загальних засадах...” [7].

11 квітня 1942 р. ДКО прийняв рішення № 1575 (з грифом „цілком таємно”), відповідно якому трудпоселенців дозволялось призвати на військову службу. Але скасувати спецпоселенство як правовий режим Й.Сталін не наважився. Партійним комітетам було наказано провести мобілізацію репресованих радянською владою селян під виглядом патріотичного добровольчого руху. В такий спосіб радянська влада надавала спецпоселенцям можливість зі зброєю в руках „довести свою відданість Вітчизні”. Вибір у останніх був невеликий: або загинути від каторжної праці у засланні або загинути на фронті. Але на фронті, замість визначених 10 років таборів або спецпоселення зараховувались три фронтних місяці, замість семи років – два місці, замість п’яти років – місяць. По закінченні цього строку з тих, хто вижив, судимість знімалася, а родинам, загиблих за Батьківщину повертались громадянські права. Однак, визволення зі спецпоселень не передбачалось [8].

11 липня 1942 р. Омський обком ВКП(б) прийняв постанову № 223 „Про формування Сталінської добровольчої окремої стрілецької бригади омичів-сибиряків”. Бригаду передбачалось сформувати до 17 липня. При цьому „секретарі окружкомів, міськкомів, райкомів ВКП(б) і голови окремиськрайвиконкомів повинні були організувати проведення широкої масово-політичної роз’яснювальної роботи серед військовозобов’язаних, що перебували як на загальному, так і на спеціальному обліку, про подачу ними заяв для зарахування добровольцями до Червоної Армії” [9].

У Ханти-Мансійському національному округу, який був головною територією спецпоселенства, „добровольчий призов” провели наступного дня після прийняття партійної постанови.

12 липня 1942 р. 1200 трудпоселенців після явки до спецкомендатури НКВС були направлені до окружного військкомату і пароплавами вивезені до Омську на збірний пункт „Черемушки” [10].

Після формування 75-а Омська стрілецька бригада увійшла до складу 6-го Сибірського добровольчого стрілецького корпусу. Окрім неї до цього з’єднання входили 150-Новосибірська стрілецька дивізія, 74-а Алтайська, 78-а Красноярська стрілецькі бригади, які так само склалися переважно зі трудпоселенців. 22 жовтня

1942 р. Нарком внутрішніх СРСР Л.П.Берія видав наказ № 002303 відповідно якому усі призвані і члени їх родин (дружина, діти) знімалися з обліку трудзаслання.

Включивши „спецдобровольців” до Сибірського добровольчого стрілецького корпусу, влада розпорошила „неблагонадійний елемент” серед комсомольців і комуністів і замаскувала таким чином їх „примусову добровільність”. Така практика неодноразово застосовувалась радянською владою під час війни, але це ніяким чином не зменшує величі подвигу як тих так і інших, які героїчно билися на фронтах Великої Вітчизняної війни.

6-й Сибірський добровольчий стрілецький корпус пройшов бойовий шлях від Підмосков'я до берегів Балтії. До його складу входили: 150 добровольча стрілецька дивізія, сформована у Новосибірській області, яка стала потім 22-ю гвардійською, 74-а Алтайська і 91-а Сибірська окремі стрілецькі бригади, злиті і перетворені пізніше на 56-у гвардійську стрілецьку дивізію, 75-у омську і 78-у Красноярські окремі добровольчі бригади, перетворені на 65-у гвардійську стрілецьку дивізію, та інші добровольчі частини і підрозділи.

Для відбору найбільш підготовлених добровольців були створені спеціальні комісії з представників партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій і військкоматів. Рішенням складних питань озброєння і матеріально-технічного постачання добровольчих формувань займалися особливі трійки, створені в обкомах і крайкомах партії. Ці органи формування разом з військкоматами не тільки створювали з'єднання корпусу, але й піклувались про його поповнення під час боїв на фронті.

Враховуючи те, що до складу корпусу входили „наблагонадійні елементи” з труд поселенців, особливо піклувались про якісне забезпечення його політичними робітниками, зміцненні партійного і комсомольського прошарку, про розгортання партійно-політичної роботи. Тільки серед політпрацівників 150-ї дивізії було 30 секретарів міськкомів і райкомів ВКП(б), 12 керівних працівників обкому і міськкомів, 22 начальника політвідділів МТС, 23 завідуючих відділами райкомів і міськкомів партії, вісім парторгів ЦК ВКП(б), 65 секретарів партійних бюро, керівників профспілкових і господарчих організацій [11]. На політроботу в алтайську добровольчу бригаду прийшли п'ять осіб з апарату Алтайського крайкму партії, вісім осіб – з крайової Ради [12]. Високим в корпусі був і відсоток комуністів і комсомольців. Перед вступом корпусу в бій серед його особового складу було майже 40 відсотків комуністів і комсомольців [13].

До 15 вересня 1942 р. бійці 6-го Сибірського добровольчого стрілецького корпусу засвоювали бойову техніку, прийоми і засоби ведення бою з ворогом, особливо із захоплення окремих опорних пунктів.

23 вересня 1942 р. корпус прибув у Підмосков'я, де у військових таборах продовжувалось бойове навчання особового складу із взаємодією з танковими і механізованими з'єднаннями. Одночасно завершувалось доукомплектування частин і підрозділів матеріальною частиною і бойовою технікою, а також йшла завершальна перевірка боєздатності корпусу представниками Генерального штабу Червоної Армії і ставки Верховного Головнокомандування. Маршал Радянського Союзу К.Є.Ворошилов, який очолював, перевірку, дав високу оцінку бойової і політичної підготовки воїнів-сибіряків. 6-й Сибірський добровольчий стрілецький корпус Верховним Головнокомандуванням було передано до складу військ Калінінського фронту.

Калінінський і Західний фронти влітку і восени 1942 р. вели активні бойові дії проти німецької групи „Центр”, щоб „дезорієнтувати супротивника, скласти враження, що саме тут, а не десь в іншому місці, - відзначав Г.К.Жуков, - ми готуємо зимову

операцію” [14]. У результаті, не розгадавши плани Ставки щодо підготовки до оточення і розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом, у жовтні німецьке командування зосередило великі резерви проти Калінінського і Західного фронту [15].

У жовтні 1942 р. корпус було направлено на фронт. До нього приєдналась 91-а стрілецька бригада, яка складалася із ув'язнених таборів НКВС, або, як їх називали у службовому листуванні НКВС, „спецдобровольців” [16].

Але корпусу не пощастило з самого початку прибуття на Калінінській фронт. Шлях до фронту проходив по місцях, вже випалених війною, а поставити його на постачання до 22-ї армії „забули”. 170 км до фронту корпус рухався форсованим нічним маршем п'ять-шість діб в умовах осінньої негоди та повного бездоріжжя. У мокрому, важкому від безперервних дощів одязі, по коліна у бруду, воїни несли на собі озброєння і боєприпаси, з трясини на руках витягували бойову техніку, штовхали загрузлі візки і автомашини. На добу бійцям видавали від 400 до 750 грамів хліба. З'явилися хворі на виснаження, були випадки смерті від „паралічу серцевої недостатності”. Коли корпус прийшов на місце, виснажених людей підхарчувували у терміново створених „домах відпочинку” [17].

6-й добровольчий стрілецький корпус, який ледве відпочив, включивши до складу 41-ї армії, 25 листопада при підтримці танкових підрозділів 1-го механізованого корпусу Калінінського фронту пішов на прорив міцної німецької оборони під м. Бєлий. Перед корпусом стояло важке завдання: прорвати німецьку оборону і знищити їх головне угруповання на захід від річки Нача. Це була складова частина загального завдання з ліквідації Ржевського плацдарму гітлерівців [18]. За згадками учасників боїв, не всі бійці мали зброю. Вони повинні були здобути його у бою. Не в усіх був маскувальний одяг, часто-густо на „добровольцях” були темні тілогрійки і бушлати, добре видні на фоні снігу (тому німці стали називати їх „чорними дивізіями”) [19].

Місце для прориву у районі м. Бєлий – вузька долина шириною з кілометр – були вибрані невдало. Гітлерівці обстрілювали наступаючих, займаючи пануючі висоти. При підтримці артилерії і танків сибіряки все ж таки подолали ворожі укріплення, але гітлерівці підтягнули танкові дивізії, дивізії СС і гренадерські з'єднання, а також так званий „Східний батальйон”, сформований з радянських військовополонених. Поява „Східного батальйону” саме на цій ділянці фронту було частиною плану, спрямованого на те, щоб розкласти частини, укомплектовані постраждалими від більшовицького режиму людьми, і схилити їх до масового переходу на бік німецьких військ. Для цього у розташування 6-го стрілецького корпусу закидували розвідувально-диверсійні групи, екіпіровані у форму червоноармійців і командирів. Деморалізувати корпус гітлерівським спецслужбам не вдалось, хоча окремі факти і мали місце [20].

Наступ корпусу був частиною операції „Марс”, якою керував представник ставки маршал Г.К.Жуков. Калінінський і Західний фронти повинні були прорвати оборону і наступати на Ржев і Смоленськ, розвиваючи успіх. Цей наступ був основним у 1942 р. і повинно було привести до розгрому німецького Центрального фронту. Але військами Західного фронту оборону супротивника не вдалося прорвати, і вони не змогли рухатися назустріч військам Калінінського фронту. Щоб повернути втрачені позиції, гітлерівське командування, як відзначав Г.К.Жуков, вимушено було додатково перекинути до району Вязьма-Ржев чотири танкові та одну моторизовану дивізію, і зупинило наступ [21].

Використовуючи оперативні резерви, супротивник наніс контрудар і 7 грудня перерізав горловину, пробиту 1-м мехкорпусом. Місто Бєлий не було взято нашими військами. Більш того, підрозділи мехкорпусу, а також 74-а і 91-а бригади 6-го стрілецького корпусу опинились в оточенні. Напружуючи усі сили і стримуючи чотири німецькі танкові дивізії, що їх оточували, в ніч з 15 на 16 грудня вони прорвали

оточення. Велику допомогу їм надали решта частин 6-го стрілецького корпусу. Своїми активними діями вони відтягнули на себе значні сили супротивника.

Отже, у першій бойовій операції сибірські добровольці діяли героїські та відзначились нестриманістю у наступу, стійкістю в обороні. І хоч Калінінський і Західний фронти не виконали поставлене конкретне завдання: не змогли об'єднатися і тим самим ліквідувати цей злочасний виступ, але бажана мета була досягнута. Своїми активними діями радянські війська не дозволили німецькому командуванню перекинути значні підкріплення з цієї ділянки до району Сталінграду.

У цих боях безстрашно діяли автоматники 469-го стрілецького полку 150-ї стрілецької дивізії під командуванням воїна-комсомольця Івана Журавльова. Він посадив автоматників на танки. Стрімкою атакою танковий десант увірвався до опорного пункту, сіючи жах та паніку серед гітлерівців. У боях за селища Дубровка і Черепи Калінінської області Іван Журавльов загинув як герой. Так само безстрашно бились воїни інших підрозділів. За мужність, героїзм, самопожертву в боях тільки у 150-й стрілецькій дивізії 115 червоноармійців і молодших командирів були нагороджені медалями „За відвагу” і „За бойові заслуги”; 250 бійців, командирів і політробітників – орденами СРСР [22].

Але бойовий успіх сибірських добровольців було завойовано важкою ціною. Кривавою банею називали сибіряки-добровольці, хто залишився живими, своє бойове хрещення під містом Бєлий. Тут у селищі Плоскоє, на місці боїв у „Долині смерті” у 1996 р. було відкрито меморіальний комплекс на пам'ять загиблих воїнів-сибіряків 6-го Сибірського добровольчого стрілецького корпусу. Тільки на цьому меморіальному кладовищі поховано 12500 воїнів-сибіряків. На території всього ж Бєльського району 12 воїнських цвинтарів і дві братські могили, в яких покояться 24500 загиблих воїнів [23].

У лютому і березні 1943 р. війська Західного напрямку у складі Калінінського, Західного, Брянського і Центрального фронтів вели наступи з метою розгрому основних сил німецької групи армій „Центр”. Супротивник, відчувши загрозу, став терміново підсилювати свої угруповання. 23 лютого 1943 р., беручи участь у Холмсько-Локненській операції, частини корпусу після нетривалого огню атакували супротивника на фронті довжиною у 28 км. У результаті напружених боїв, що точились до 7 березня 1943 р., сибіряки завдали великих збитків ворогу: були розгромлені повністю дві піхотні дивізії гітлерівців, знищено до восьми тисяч солдатів і офіцерів, 156 дзотів, 133 кулеметних точки, підбили шість танків, захопили три самохідних орудій, 10 гармат і багато іншого військового майна. Частини корпусу звільнили більше 45 населених пунктів [24]. Воїни добровольчого корпусу проявляли масовий героїзм. У березні 1943 р. Й.Сталіну докладали: під селищем Чернушкі біля міста Великі Луки Калінінської області рядовий 91-ї стрілецької бригади добровольців-сибіряків Олександр Матросов закритим своїм тілом амбразуру ворожого дзоту. Реальну дату подвигу Матросова – 27 лютого – політвіддільці виправили на 23 лютого, приурочив її до 25-річчя Червоної Армії. По тексту донесення Й.Сталін написав резолюцію: „Боець – Герой! Корпус – Гвардійський!” [25].

16 квітня 1943 р. наказом Верховного Головнокомандувача за високу організованість, дисципліну, стійкість і героїзм особового складу у боях з німецько-фашистськими загарбниками і за активну участь у звільненні міст Бєлий, Великі Луки і Локня 6-му добровольчому корпусу сибіряків було присвоєно звання Гвардійський. З того часу він став іменуватися 19-м гвардійським добровольчим Сибірським стрілецьким корпусом. 75-а Омська і 78-а Красноярська добровольчі окремі стрілецькі бригади були злиті у 65-у, а 74-а Алтайська і 91-а Сибірська добровольчі окремі стрілецькі бригади – у 56-у гвардійську стрілецьку дивізію. Кожна дивізія складалася з

трьох полків. 150-а Новосибірська добровольча стрілецька дивізія була перетворена у 22-у гвардійську стрілецьку добровольчу дивізію.

З березня 1943 р. частини корпусу за наказом командування перейшли до активної оборони і до 1 квітня 1943 р. вперто утримували рубіж на фронті довжиною 43 км у районі населених пунктів Іваново, Березовка, Борки, Косовищи і далі по річці Чернушка. 17 квітня 6-й Сибірський корпус було виведено на перепочинок і переформування у район Гжатська.

Продовжуючи свій славетний шлях під гвардійськими прапорами, сибіряки-добровольці відзначились у складі ударного угруповання 10-ї гвардійської армії Західного фронту на Смоленському напрямі – під Єльнею, Спас-Деменськом, при взятті Гнезділовських висот і під м. Орша. Тут здійснив свій безсмертний подвиг командир кулеметного взводу 257-го гвардійського стрілецького полку 65-ї гвардійської стрілецької дивізії лейтенант Олексій Васильович Сосновський, уродженець с. Селяни Могильов-Подільського району Вінницької області. Під час бою за важливу висоту у Спас-Деменському районі О.В.Сосновський з шістьома бійцями, оточений гітлерівцями, билися до останнього патрону. Особисто знищивши декілька десятків гітлерівців, О.В.Сосновський у рукопашному бою останньою гранатою підірвав себе і фашистів. За цей подвиг О.В.Сосновському посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу [26].

Примножуючи свої бойові гвардійські традиції, корпус виконав поставлені перед ним завдання і розчистив дорогу для подальшого просування уперед – на м. Єльню. В цих боях тільки з 6 по 20 серпня 1943 р. були повністю розгромлені частини танкової і однієї мотодивізії ворога, знищено більше 10 тис. солдатів і офіцерів супротивника, захоплено 27 орудій, до 300 кулеметів, більше двох тисяч гвинтівків, 30 мінометів і багато іншого військового майна 30 серпня 1943 р. штурмом оволодівши м. Єльнею, корпус продовжував переслідувати супротивника південніше м. Смоленська. До 17 вересня сибіряки оволоділи населеними пунктами Новосьолкі, Панське, Ляди і Бологово. Особливо відзначилась тут 56-а гвардійська добровольча дивізія. Вона швидким просуванням уперед перерізала залізницю Смоленськ-Рославль і сприяла головному угрупованню Західного фронту оволодіти м. Смоленськом, за що була нагороджена почесним званням „Смоленська” [27].

Здійснюючи тісний зв'язок з 19-м гвардійським стрілецьким корпусом, партійні організації Сибіру приймали усі заходи до того, щоб зберегти у складі його воїнів, не дивлячись на бойові втрати, сибірське ядро. Більш того, постійні зв'язки між робітниками тилу і воїнами фронту сприятливо впливали на дії тих та інших: у тилу вони зміцнювали трудовий героїзм, на фронті – стійкість воїнів у бою.

10 липня 1944 р. війська 2-го Прибалтійського фронту під командуванням генерала А.І.Єрьоменка перейшли у наступ у напрямку на латвійські міста Резекне-Даугавпілс. До їх завдання входило у взаємодії з 1-м Прибалтійським фронтом оволодіти Резекне, а потім разом з 3-м Прибалтійським і Ленінградським фронтами розгромити вороже угруповання „Північ” і визволити Ригу. У напрямі на м. Опочка, розташований на річці Великій, наступав у складі 10-ї гвардійської армії 19-й корпус. Сибіряки стрімко прорвали ворожу оборону і за три дні з боями просунулись на 40 км. Знищуючи загороджувальні загопи супротивника, 21 липня вони вступили на територію Латвійської РСР [28].

Продовжуючи наступальні бої, 10 жовтня 1944 р. сибіряки знаходились у 10 км від Риги. У цей день 19-й гвардійський корпус отримав наказ переправитися через західну Двіну і, наступаючи по її лівому берегу, оволодіти західною частиною столиці Латвії, відрізати німцям шляхи відходу до Курляндії. До кінця дня 13 жовтня війська 2-го і 3-го Прибалтійського фронтів звільнили столицю Латвії. Дивізіям, які найбільш

відзначились, було присвоєно найменування „Ризька”. Цієї високої честі були удостоєні 22-а і 65-а дивізії, а 56-а нагороджена орденом Червоного Прапора. Тисячі воїнів за зразкове виконання бойових завдань командування були відзначені урядовими нагородами [29].

У наступні місяці війни 19-й гвардійський Сибірський добровольчий стрілецький корпус брав активну участь у розгромі курляндського угруповання ворога, що нараховувала близько 200 тисяч солдатів і офіцерів. 8 травня 1945 р. це угруповання капітулювало перед військами Ленінградського фронту і було взято у полон. У Прибалтиці закінчився славетний шлях сибіряків.

Сибіряки-добровольці зробили гідний внесок у справу перемоги над ворогом, проявили в боях стійкість, мужність і героїзм, заподіяли відчутних збитків фашистським загарбникам. Командування 19-го гвардійського добровольчого Сибірського стрілецького корпусу в підсумковому листі-рапорті землякам від 6 липня 1945 р., яке експонується у Музеї бойової слави корпусу воїнів-сибіряків, повідомляло, що під час боїв з фашистами гвардійці корпусу знищили більше 80 тис. німецьких солдатів і офіцерів, 211 танків, 950 гармат, 566 мінометів, 4200 кулеметів та іншої техніки. Захоплено багато трофеїв, в тому числі: самохідних орудій – 58, гармат – 310, мінометів – 490, кулеметів – 1737, гвинтівок і автоматів – 5700, автомашин – 712, коней – 3500, візків – 1100, узято у полон більше 15 тис. солдатів і офіцерів [30]. Героїчний бойовий шлях 19-го гвардійського добровольчого Сибірського стрілецького корпусу, який наполовину складався з „неблагонадійних елементів” і який наполовину добровільно, а наполовину примусово опинився на фронті, продемонстрував справжній патріотизм пересічних громадян до своєї вітчизни, незважаючи на політичні та ідеологічні вподобання: хтось бився за „соціалістичну батьківщину”, хтось – за свою родину, але усі вони гідно виконали свій військовий борг.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена формуванню та бойовому шляху 6-го Сибірського добровольчого стрілецького корпусу (19-го гвардійського добровольчого Сибірського стрілецького корпусу). Акцентується увага на те, що у складі цього формування билися з ворогом і так звані „спецдобровольці” – спецпоселенці, колишні ув’язненні.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, 19-й гвардійський добровольчий Сибірський стрілецький корпус, спецпоселенці.

РЕЗЮМЕ:

Статья посвящена формированию и боевому пути 6-го Сибирского добровольческого стрелкового корпуса. Акцентируется внимание на то, что в составе этого формирования сражались с врагом и так называемые «спецдобровольцы» - спецпоселенцы, бывшие заключенные.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, 19-й гвардейский добровольческий Сибирский стрелковый корпус, спецпоселенцы.

SUMMARY

The article is devoted to the formation and combat track of the 6-th Siberian volunteer infantry regiment. The main attention is accentuated at the fact that within the frames of this regiment the so-called «special volunteers» also struggled with the enemy and they were the former deportees.

Key words: Great Patriotic war, 19th household troops volunteer Siberian rifle corps, special settlers.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. – М., 1985. – С. 479.
2. Новосибирск в годы Великой Отечественной войны. – [Доступно з: <http://www.bestreferat.com/ua/referat/detail-11826.html>].
3. Партийные организации Кузбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов. – Кемерово, 1962. - Т. 1. – С. 170.
4. Верховцева З.П. Военно-организаторская деятельность Коммунистической партии по мобилизации трудящихся Кузбасса на защиту социалистического отечества (1941-1945 гг.) // Кузбасс в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных трудов. - Кемеровский государственный университет, 1986. – С. 104).
5. Новосибирск в годы Великой Отечественной войны. - [Доступно з: <http://www.bestreferat.com/ua/referat/detail-11826.html>].
6. Див.: Кирсанов Н.А. По зову Родины (Добровольческие формирования Красной Армии в период Великой Отечественной войны). – М., 1964. – С. 115.
7. Петрушин А. Тюремный призыв. - [Доступно з: <http://www.a-pesni.golosa.info/ww2/official/a-turprizyv.htm>].
8. Петрушин А. Спецдобровольцы // Родина. – 2000. - № 5. – С. ?.
9. Там само.
10. Там само; Петрушин А. Тюремный призыв.- [Доступно з: <http://www.a-pesni.golosa.info/ww2/official/a-tyrprizyv.htm>].
11. Верховцева З.П. Военно-организаторская деятельность Коммунистической партии по мобилизации трудящихся Кузбасса на защиту социалистического общества (1941-1945 гг.) // Кузбасс в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных трудов. – Кемеровский государственный университет, 1986. - С. 104.
12. Новосибирск в годы Великой Отечественной войны. - [Доступно з: <http://www.bestreferat.com/ua/referat/detail-11826.html>].
13. Кузнецов В.И. Сибирские добровольческие формирования в годы Великой Отечественной войны // Сибирь в Великой Отечественной войне. (Материалы конференции, посвященной тридцатилетию Победы в Великой Отечественной войне). – Новосибирск, 1997. – С.121.
14. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1969. – С. 418.
15. Там само.
16. Мангазеев И. Штрафная армия. - [Доступно з: <http://www.veche.tver.ru/index.shtml?news=3600>].
17. Петрушин А. Спецдобровольцы // Родина. – 2000. - № 5. – С. 154.; Герасимова С.А. Битва за Ржевско-Вяземский плацдарм // Вопросы истории. – 2000. - № 4-5. – С. 41.
18. Кирсанов Н.А. Указ. соч. - С. 138.
19. Козлов С.В. Судьба одного человека. - [Доступно з: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3807].
20. Там само.
21. Жуков Г.К. Указ. соч. - С. 437.
22. Наша с тобой биография (Из истории 22 гвардейской Сибирской добровольческой дивизии). Материал в помощь лекторам, докладчикам и пропагандистам. – Новосибирск, 1980. - С. 19.
23. Красноярская краевая Книга Памяти. На острие главных ударов. - [Доступно з: <http://www.memorybook.ru/articles/memories/?id=12>].
24. Кузнецов В.И. Указ. соч. – С.121-122.; Кирсанов Н.А. Указ. соч. – С.143.
25. Красноярская краевая Книга Памяти. На острие главных ударов. - [Доступно з: <http://www.memorybook.ru/articles/memories/?id=12>].

26. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах.– М., 1988. – Т. 2. – С. 509.
27. Кузнецов В.И. Указ. соч. - С. 122-123.
28. Кирсанов Н.А. Указ. соч. - С. 161.
29. Там само. – С.163.
30. Кузнецов В.И. Указ. соч. - С. 129.

Надійшла до редакції 2.12. 2009 р.

ББК ТЗ (2)622.41 Д56

УРАЛЬСЬКИЙ ДОБРОВОЛЬЧИЙ ТАНКОВИЙ КОРПУС

П.В.Добров

Усе далі до історії йдуть події Великої Вітчизняної війни. Усе рідше ми бачимо на вулицях тих, хто виніс на своїх плечах одно з найтяжчих випробувань людства ХХ ст. – Другу світову війну. Через декілька місяців ми будемо відзначати 65-річчя перемоги над фашистською Німеччиною і кожного разу будемо не тільки згадувати минуле, але й розмірковувати про теперішнє, зазираючи у майбутнє, адже і війна, і мир – ланки єдиної історії народів і держав.

Сучасні історичні дослідження того періоду, особливо вітчизняні, спрямовані на висвітлення, як правило, сюжетів про „антисталінський опір”, небажання українського народу захищати радянську батьківщину, причинах колабораціонізму тощо. Безперечно ці явища мали місце. Але разом з тим не слід забувати, й навіть свідомо приховувати прояви патріотизму у боротьбі з загарбниками. Пропоноване дослідження ставить за мету простежити творення та шлях одного з добровольчих формувань Уральського добровольчого танкового корпусу, яке брало участь у визволенні України від німецько-фашистських загарбників.

Як відомо, одночасно з мобілізаційним розгортанням Збройних Сил за ініціативою народних мас і при підтримці партійних органів були створені різноманітні збройні формування з добровольців. Серед них найбільшого розмаху досягло ополчення: воно стало активною силою у боротьбі з ворогом і важливим джерелом бойових резервів для Червоної Армії. У перший день війни на допомогу прикордонникам прийшли їх рідні та близькі. Високу організованість проявили у ті складні часи Перемишльська міська партійна організація на чолі з її першим секретарем П.В.Орленком. Під його керівництвом було сформовано, як повідомляла газета „Правда”, **перший у Великій Вітчизняній війні** загін народних ополченців [1], до якого вступили робочі, інтелігенція, зчепщики, стрілочники, службовці міських закладів - усього 187 осіб [2]. Разом з прикордонниками мужньо боролися й ополченці.

Спочатку ополченські формування створювались у Ленінграді, потім у Москві та решті міст країни.

У 1943 р. за ініціативою танкобудівників у газеті „Уральський робочий” було опубліковано матеріал „Танковый корпус сверх плана”, в якому розповідалось про ініціативу колективів танкобудівників працювати безкоштовно і понад плану, регулярно відраховуючи частину заробітку на оснащення корпусу бойовими машинами, зброєю і обмундируванням. Газета повідомляла також, що робочі і інженери цих заводів вирішили придбати для танкового корпусу усе необхідне, зібравши для початку 17 млн. 351 тис. крб. [3]. Вони зобов’язувались також підготувати й навчити зі своїх же робочих-добровольців водіїв бойових машин – танків Т-34 [4]. У

цехах заводів з'явилося гасло: „Сделаем сверхплановые танки и самоходки и поведём их в бой”.

Патріотичний почин свердловчан підхопили Челябінська і Молотовська (Пермська) області. Вони звернулися разом з командуванням Уральського воєнного округу до Державного комітету оборони за дозволом на формування Особливого добровольчого Уральського танкового корпусу: „Ми зобов'язуємося провести комплектування цього корпусу на добровільних засадах і понад контингенту людей, що мобілізовані до армії за планом Наркомату оборони. Ми беремо на себе зобов'язання відібрати до Уральського танкового корпусу беззавітно відданих Батьківщині людей Уралу – комуністів, комсомольців, непартійних більшовиків. Добровольчий танковий корпус уральців ми зобов'язуємося повністю озброїти кращою військовою технікою, танками... гарматами, мінометами, боеприпасами, виробленими понад виробничої програми...” [5]. 24 лютого 1943 р. з Москви прийшла відповідна телеграма: „Ваша пропозиція про формування Особливого добровольчого Уральського танкового корпусу схвалюється і вітається. Дано розпорядження ГАБТУ (Головне автобронетанкове управління) надати вам допомогу у підборі комсоставу. Й.Сталін” [6].

26 лютого 1943 р. у Свердловській, Пермській і Челябінській областях разом з Уральським воєнним округом приступили до формування і оснащення полків і бригад корпусу. Штатна чисельність корпусу - 9661 особа [7]. Командирам частин і з'єднань доручалось розпочати навчання особового складу в міру його надходження, не очікуючи штатної укомплектованості.

Звістка про створення корпусу швидко облетіла міста і села Уралу, викликала патріотичний ентузіазм трудящих. Робітники кожного підприємства робили свій внесок, виробляючи надпланову продукцію. Одночасно до фонду створення танкового корпусу надходили кошти від населення. Так, тільки трудящі Челябінської області зібрали 55,6 млн. крб. Свердловська обласна комсомольська організація провела декілька обласних недільників, під час яких молодь заробила і відрахувала на будівництво трьох танкових колон „Свердловский комсомолец” 61 млн. крб. [8]. З любов'ю обробляючи кожний танк, гармату, автомат, на багатьох з них вигравірували: „Від трудящих Уралу бійцям танкового добровольчого корпусу”.

У перші ж дні після отримання телеграми т. Сталіна, до військкоматів хлинув потік заяв від добровольців, які бажали стати воїнами корпусу. Вранці 28 лютого 1943 р. біля входу до механічного цеху Нижньотагільського танкобудівного заводу було вивішено об'яву: „За ініціативою трудящих Уралу створюється Уральський добровольчий танковий корпус. Заяви приймають секретарі партійних організацій” [9].

Одним з перших приніс заяву Євген Трохимович Ящук, який прибув на завод після важкого поранення на фронті: Прошу зарахувати мене до лав танкістів-добровольців, я повинен розквитатися з фашистами за їх злодіяння, які вони несуть нашому народові. Я піду битися, щоб визволити з фашистського рабства радянських людей” [10]. Майстер ковальсько-пресового цеху Уралмашзаводу Толстоногов Ілля Прокопович першим подав заяву з проханням зарахувати до корпусу. Зробити це йому було не просто. Він лишав стареньку матір, яка втратила 13 своїх дітей (Ілля був останнім, 14-м), двох доньок-малят, кохану дружину, але інакше вчинити не міг. Керівництво цеху не хотіло, а можливо й не могло відпустити досвідченого робітника. Але він був настирливим і непохитним, комісія вимушена була задовольнити прохання І.П.Толстоногова. На робочому місці його замінила дружина [11].

Під перші кулі, під ворожий вогонь встало покоління воєнних поетів. Часто вони були й солдатами, й літераторами одночасно: у руках автомат, а в кишені гімнастюрки блокнот з віршами. Завершувалась атака, вщухав бій, з'являвся старшина з кухнею, і

ось в цей час бійці оточували своїх кумирів. Поетичне містке слово, як гарна музика, хвилювала товаришів по зброї, і радувало, збуджувало у душах благородні почуття. Серед „взводу” кращих фронткових поетів був і Михайло Львов[12], рядовий Уральського добровольчого корпусу. Челябінськ став для нього другою батьківщиною. Тут він працював на відомому танковому заводі, викладав у школі. В цьому „наскрізь залізному” місті пролунали перші його вірші. Спочатку вони були прочитані юним поетом у цеху, прямо з гусениці трактора, а потім вже з’явилися у місцевих газетах. Він пройшов шлях до Берліна і Праги. Потім він напише крилаті вірші:

Сколько нас, нерусских,
у России –
Истинных российских сыновей,
Любящих глаза небесной сини
У великой матери своей! [13].

Понад 110 тис. заяв подали трудящі Уралу з вимогою „терміново зарахувати добровольцем до танкового корпусу” і з клятвами „бити фашистську нечисть нещадно і віддати життя і кров за нашу Вітчизну”. Підраховано, що в середньому було 12 кандидатів на одне місце. Вік бажаючих воювати на фронті не перевищував 40 років. Право стати воїном отримував той, хто перевиконував виробничі завдання і готував для свого робочого місця гідну заміну. З 2927 добровольців, відібраних у Челябінській області, 2148 склали робочі (73,3%), 549 – службовці (18,7%), 230 – колгоспники (8%), 329 обіймали керівні посади, 232 мали спеціальність тракториста, 321 – водія, 235 – шахтаря, 298 – металурга. У 112 осіб була вища освіта (4%), у кожного четвертого – середня [14]. „Навіть учні, дізнавшись про формування танкового корпусу, - згадував командир корпусу генерал-лейтенант Г.С.Родін, - прагнули зробити свій гідний внесок у боротьбу проти фашизму. Вони збирали металобрухт, здавали до Фонду оборони гроші, які заробили у позаурочний час, виконували доручення райкомів комсомолу, пов’язані з відбором добровольців, а нерідко й самі просились до корпусу у якості зв’язних або розвідників. Піонери Челябінська, наприклад, вирішили на свої кошти побудувати танк. Це було дуже не просто, але вони не відступили. Бойову машину, яку придбали на зароблені гроші, піонери самі в урочистій обстановці вручили екіпажу, наказавши сміливо бити фашистів і повертатися додому переможцями” [15].

Багато прийшлося попрацювати партійним і радянським організаціям, керівникам підприємств і військкоматів при відборі добровольців. Вони представляли кращу частину колективів трудящих, серед них було багато кваліфікованих робочих, спеціалістів, командирів виробництва. Усіх добровольців відпустити на фронт було неможливо, адже це завдало б збитків виробництву, виконанню замовлень фронту. Були створені комісії на підприємствах і у військкоматах. Вони відбирали фізично міцних, здорових людей, які вміли впоратися з технікою і тих, чиї спеціальності застосовувались у танкових військах, з умовою, щоб колектив рекомендував, ким їх замінити. Відібрані кандидати розглядались і затверджувались на робочих зборах. Так, з 10222 тагільчан, які подали заяву з проханням зарахувати їх до корпусу, за рекомендаціями партійних і громадських організацій, робочих зборів до корпусу були направлені десь більше 600 осіб [16].

Одночасно по усьому Уралу тривав добровільний збір коштів до фонду створення корпусу. Було зібрано більше 70 млн. крб. [17]. На ці гроші були викуплені у держави бойова техніка, озброєння і обмундирування. Як свідчить історичний формуляр корпусу: „Усе, починаючи від гудзика на червоноармійській гімнастерці до важких танків для корпусу, трудящі Уралу купили за свої кошти” [18].

Напружено, іноді по декілька днів не виходячи з цеху, працювали усі. Хто був причетний до великого подвигу. Це був насправді масовий трудовий героїзм трудящих Уралу.

Окрім безкоштовної праці, багато хто вносив свої особисті заощадження, що також було подвигом, адже в умовах, коли люди недоїдали, голодували, але віддавали для святої справи останні гроші. Майстер турбомоторного заводу М.Дьячков вніс 1200 крб., слюсар А.Селіванов – 520, начальник В.Ефрос – 3100. Ковалі Уралмашу зібрали 52 тис. крб., технолог Л.Конєва внесла готівкою 500 крб. Вона написала у ті дні: „Я не маю заощаджень, але усе, що можу, віддаю тобі, мій воїн” [19]. На кошти, внесені артистами Театра музикальної комедії Поліною Ємельяноюю і Анатолієм Мареничем, було придбано танк [20]. Усього на формування корпусу за декілька тижнів, жителями Свердловської області було внесено 58 млн. крб. [21].

11 березня 1943 р. частинам і з'єднанням корпусу були присвоєні номери: корпусу – 30-й Добровольчий Уральський танковий корпус; частинам і з'єднанням: 197-а Свердловська танкова бригада, 244-а Челябінська танкова бригада, 243-я Молотовська танкова бригада, 30-а мотострілкова бригада, 299-й мінометний полк, 1621-й самохідний артилерійський полк, 64-й бронев автомобільний батальйон, 88-й мотоциклетний батальйон, 390-й батальйон зв'язку, 743-й саперний батальйон, 36-а рота підвозу ПММ (пально-мастильних матеріалів), 266-а і 267-а пересувні ремонтні бази. 29 березня 1943 р. гвардійському мінометному дивізіону було присвоєно номер - 248-й гвардійський мінометний дивізіон [22].

Командиром корпусу було призначено генерал-лейтенанта танкових військ, фронтовика Георгія Семеновича Родіна, який повернувся до строю після важкого поранення, залишаючись командиром до його перетворення на гвардійське з'єднання, начальником штабу – полковника Б.Ф.Єремєєва, начальником політвідділу – полковника С.М.Куранова, якого невдовзі змінив полковник В.М.Шалунов. Командний молодший і рядовий склад прибув на укомплектування частин і з'єднань корпусу в основному на початку квітня 1943 р.

1 травня 1943 р. в усіх частинах і з'єднаннях корпусу добровольці в урочистій обстановці прийняли військову присягу та їм було вручено бойову зброю. 9 травня у Свердловському оперному театрі трудовий Урал напучував на битву з ворогом добровольців частин і з'єднань корпусу, сформованих у Свердловську і вручив корпусу Наказ: „Не осоромити бойових традицій Уралу, розбити ворога, помститися йому за наругу над рідною землею, повернутися на рідний Урал тільки з перемогою”.

В обласних центрах і у великих містах, де проходило навчання частин і підрозділів корпусу, відбулися паради і мітинги, на яких були присутніми представники Уральського воєнного округу, командний склад танкового корпусу й бригад, секретарі обкомів партії, представники обласних і районних Рад, керівники великих підприємств.

У Челябінську, наприклад, на мітинг прийшло декілька тисяч трудящих. Від імені дружин і матерів добровольців на ньому виступила Ольга Миколаївна Костелянська, син якої стояв на площі у шерензі бійців, які тільки що поклялися безпощадно бити ворога. „Нелегко матері розставатися із сином, - говорила О.М.Костелянська. – Багато почуттів володіє матір'ю, коли вона відправляє його на фронт. Але сьогодні увесь радянський народ, усі жінки нашої великої країни живуть тільки одним – розбити ненависного ворога, покарати фашизм за усі його злодіяння. І я говорю: „Йди, мій син, у бій. Круши зятятого ворога грізною уральською зброєю і усією силою гніву. Хай буде серце твоє відважним! Хай буде рука твоя твердою! Хай буде влучний твій постріл! Хай буде переможним тій шлях!” [23].

На мітингу у Свердловську командиру корпусу була вручена іменна шашка, виготовлена із славнозвісної булатної сталі, прикрашена уральськими самоцвітами кращими златоустовськими майстрами-умільцями. На золотій пластині шашки були вигравірувані слова: „Командиру особливого Уральського добровольчого танкового корпусу генералу Родіну від трудящих Свердловської області” [24].

Для Уральського добровольчого танкового корпусу було випущено 3356 фінських ножів. Ці короткі важкі клинки з чорними рукоятками, що були на озброєнні у наших танкістів, викликали у ворогів жах і повагу. „Шварцмессер панцерн дивизион” – танковий дивізіон „Чорні ножі” – так назвала німецька розвідка Уральський корпус на курській дузі влітку 1943 р. [25]. У пісні про „чорні ножі” є такі слова:

Шепчут в страхе друг другу фашисты,

Притаясь в темноте блиндажей:

Появились с Урала танкисты –

Дивизия черных ножей [26].

2 червня 1943 р. частини і з'єднання корпусу з особовим складом, танками, автомашинами і боєприпасами були завантажені в ешелони і передислоковані у Підмосков'я, де приступили до навчання у танковому таборі Кубінка. В акті передачі корпусу Костерівському танковому табору відзначалось, що особовий склад корпусу підготовлений задовільно. Середня ланка командного складу була укомплектована за рахунок танкових училищ і КУКС (Курси удосконалення командного складу). Молодший керівний і рядовий склади – добровольцями Уралу. З 8206 осіб особового складу корпусу тільки 576 осіб мали опит військових дій. У частинах і з'єднаннях корпусу служили і жінки: 123 рядових і молодших командирів, 249 зв'язківців-радистів [27].

Матеріальна частина бойових машин і артилерійського озброєння, отримана корпусом була абсолютно нова. Прибувши до Костерівського танкового табору, частини і з'єднання корпусу приступили до бойового навчання. Навчання проводилось 12 годин на добу. До 15 травня сформували танкові роти. Під час бойової підготовки частини продовжували поповнюватися озброєнням і особовим складом, і до 20 липня 1943 р. корпус було повністю укомплектовано.

За наказом Ставки Верховного Головнокомандування 30-й Уральський добровольчий танковий корпус увійшов до складу 4-ї танкової армії під командуванням генерал-лейтенанту танкових військ В.М.Баданова.

На 17 липня 1943 р. матеріальна частина корпусу складала: танків Т-34 – 202, сім танків Т-70, вісім установок БМ-13 („Катюші”), 16 гармат калібром 85 мм, 42 міномети калібром 120 мм, 52 міномети калібром 82 мм, 32 гармати калібром 45 мм, 24 гармати калібром 76 мм, 1028 автомашин різноманітних марок і решти озброєння і решта спорядження відповідно штатної необхідності [28].

До 24 липня корпус зосередився в районі Ковельська Орловської області. Прийшов час бойового хрещення уральських добровольців. Бойовий літопис корпусу розпочався 27 липня 1943 р. у найкрупнішій битві Другої світової війни – Курській. З цього дня добровольці вели безперервні бої з прориву глибоко ешелонованої системи укріплень ворога, сприяючи визволенню російських міст Болхова і Орла.

З перших боїв уральці проявили відвагу у боротьбі з ворогом. Серед добровольців з Уралмашзаводу були майстер комуніст Антон Огарок, комсомольці слюсар Генадій Нестеров і робітник Відділу технічного контролю Петро Трепачов. Санітарний інструктор, комсомолка, бригадир одного з свердловських заводів Женя Бездошова, не дивлячись на поранення, надавала допомогу своїм товаришам. При форсуванні річки Орс відважно і рішуче діяли мотострільці батальйону старшого лейтенанта Кривобокова. Одного разу у розпал бою поранений комбат вибув з бою. На його місце

став уродженець Пермі старший лейтенант Костерев. В одному з боїв він особисто знищив більше десятка гітлерівців і полонив двох офіцерів з штабною машиною. Поле бою він залишив після третього поранення. Тоді батальйон очолив його заступник з політчастини капітан Низовой. Ламаючи опір ворога, батальйон крок за кроком буквально вгризався у німецьку оборону [29].

За 20 днів наступу, забезпечуючи бойові маршрути корпусу, сапери побудували 43 мости і переправи, обладнали 59 командних і дев'ять спостережних пунктів. Постійну готовність танкістів до бою забезпечували ремонтні підрозділи. Вони відбудували 143 танки і 178 автомобілів, пошкоджених у боях. Якщо не вистачало запасних частин, використовували деталі й вузли з розбитих і спалених машин [30].

17 серпня Уральський добровольчий танковий корпус припинив наступальні дії і був виведений на нетривалий відпочинок. До цього часу орловський плацдарм гітлерівців припинив існування. За 37 днів наступу радянські війська просунулись на захід на 150 км. Уральці разом з іншими резервами ставки Верховного Головнокомандування, вступивши у бій у розпал Орловської операції, сприяли підвищенню темпів нашого наступу. На Болховському напрямку вони сприяли визволенню м. Болхова 29 липня і м. Орла – 5 серпня. Перший салют Батьківщини 5 серпня 1943 р. доблесним військам, які визволили Орел і Белгород, - був і на честь уральських добровольців.

Після розгрому ворога на орловському плацдармі 197-а танкова і 30-а мотострілкова бригади, поповнені за рахунок 243-ї і 244-ї бригади, були включені до складу військ, які брали участь у боях проти брянського угруповання супротивника. Просуваючись на південь, частини корпусу перейшли шосейну дорогу Орел-Брянськ і продовжували наступ на південний захід, сприяючи звільненню міста Карачев.

Свердловська танкова бригада, підтримуючи дії 63-ї армії, на початку вересня зайняла місто Лікоть, станцію Брасово, перерізала залізничні шляхи Брянськ-Льгов, Брянськ-Київ і вийшла через Брянські ліси до Десни. У боях за м. Лікоть були розбиті основні сили 72-ї піхотної дивізії супротивника. З 31 серпня по 25 вересня уральські добровольці пройшли більше 500 км, з них з боями – близько 300 [31].

23 вересня 30-а мотострілкова бригада у взаємодії з іншими частинами штурмом оволоділа містом Унеча – опорним пунктом ворога, пристосованим супротивником до тривалої оборони. В ознаменування цієї перемоги бригада отримала назву Унечська. При звільненні Унечі особливо відзначились розвідники капітана Г.Ф.Мокрушина, сапери старшого лейтенанта Кирсанова і автоматники старшого лейтенанта Пурвинського. Більше 200 воїнів бригади, які найбільш відзначились, були нагороджені орденами і медалями [32].

Оцінюючи ратний подвиг уральських добровольців – комісар оброну СРСР своїм наказом 26 жовтня 1943 р. перетворив 30-й Уральський добровольчий танковий корпус на 10-й гвардійський Уральський добровольчий танковий корпус. Гвардійськими стали також і всі частини і з'єднання корпусу. Вони стали називатися так: 197-а Свердловська танкова бригада – 61-а гвардійська, 243-я Пермська танкова бригада – 62-а гвардійська, 244-а Челябінська танкова бригада – 63-я гвардійська, 30-а Унечська мотострілкова бригада – 29-й гвардійської Унечської. Гвардійськими іменувались артилерійські, мінометні, саперні та інші частини корпусу [33]. 1579 солдат, сержантів і офіцерів корпусу були нагороджені орденами і медалями [34].

18 листопада 1943 р. частинам і з'єднанням корпусу в урочистій обстановці були вручені гвардійські знамена. На цьому святі були присутні делегації від трудящих Уралу. Гвардійці доповіли землякам про свої бойові справи. Уральці пишалися ратними перемогами, вони брали на себе підвищенні трудові зобов'язання у заводських цехах і на колгоспних ланах. Обкоми партії Уралу проводили додаткові набори, щоб

поповнити втрати у живій силі і техніки, які незапобіжні на війні. Наприкінці жовтня 1943 р. на укомплектування корпусу прибуло 1900 осіб поповнення [35].

На початку лютого 1944 р. 10-й гвардійський Уральський добровольчий танковий корпус по залізниці з району Брянська прибув до району Києва, а потім, зробивши 330-км марш, вийшов до району м. Острог для участі у наступальній операції 1-го Українського фронту на Львівському напрямі. До кінця 21 липня Челябінська танкова, Пермська танкова і Унечська мотострілкова бригади з важким танковим полком корпусу увірвались на південний і південний схід країни Львова і зав'язали вуличні бої. Виключну стійкість і героїзм проявили воїни усіх родів військ, але особливо відзначились танкісти Уральського добровольчого танкового корпусу.

Ось що говориться в „Истории Великой Отечественной войны Советского Союза” про героїзм танкістів корпусу: „Назавжди увійшов до історії подвиг танку Т-34 „Гвардія” 63-ї гвардійської танкової бригади. Командування поставило екіпажу завдання увірватися до центру міста і піднести червоний прапор на Львівській ратуші. Танком командував лейтенант А.Н.Додонов, вів машину механік Ф.П.Сурков, вогнем з гармати шлях розчищав баштовий стрілок Н.А.Мельниченко. Радисту А.П.Марченку, який добре знав місто, було доручено вказувати шлях танку, а потім піднятися на ратушу і закріпити червоний прапор. 22 липня танк „Гвардія”, діючи у складі свого підрозділу, прорвався до центру міста. Сурков підвів машину до самого під'їзду ратуші. Марченко з групою автоматників знищили ворожу охорону, увірвався до будинку, піднявся на вежу і підняв на ній червоний прапор. Гітлерівці, побачивши радянський прапор, відкрили ураганний вогонь по ратуші і танку. При виході з будинку Марченко було важко поранено і через декілька годин він помер. Шість днів танк „Гвардія” вів бої у місті. За цей час екіпаж знищив більше 100 фашистських солдат і офіцерів і спалив вісім танків ворога. Врешті решт супротивнику вдалося підбити радянський танк. Лейтенанта Додонова було вбито, баштовий стрілок Мельниченко і водій Сурков важко поранені. За ініціативою трудящих Львова на вулиці Леніна на високому постаменті було встановлено танк. Він нагадував про героїзм радянських воїнів у боротьбі з фашистськими загарбниками [36]. Батьківщина високо оцінила подвиги танкістів. Старшину Ф.П.Суркова було ушановано званням Героя Радянського Союзу, а решта екіпажу були нагороджені орденами [37].

В ніч з 26 на 27 липня об'єднаними зусиллями багатьох загальновійськових і перш за все танкових з'єднань, вдалось повністю звільнити Львів. Корпусу було присвоєно почесне найменування „Львівський”. Більше шести тисяч воїнів корпусу були нагороджені орденами і медалями [38]. Високе звання Героя Радянського Союзу було присвоєно чотирьом безстрашним воїнам корпусу, які відзначились у боях за визволення Львова. Серед них – командир Челябінської танкової бригади М.Г.Фомичев, танкісти цієї бригади механік-водій Ф.П.Сурков, командир взводу Д.М.Потапов, командир танку П.П.Кулешов.

Продовжуючи наступ Уральсько-Львівський добровольчий танковий корпус першим форсував річку Віслу. У серпні і вересні 1944 р. воїни корпусу брали участь у відсічі контратак супротивника на сандомирському плацдармі і вели напружені бої за його розширення.

Вранці 12 січня 1945 р. ударне угруповання 1-го Українського фронту перейшло у наступ. Почалась Вісло-Одерська операція. Разом зі стрелковими дивізіями у боях брали участь і добровольці Уралу. Тільки протягом 13 січня свердловські танкісти відбили 12 танкових атак супротивника. В цьому бою загинув командир бригади гвардії полковник Микола Григорович Жуков. Хоробрість і відвагу проявили в цих боях перші Герої Радянського Союзу в Пермській бригаді механік-водій „тридцятьчетверки” гвардії старшина М.О.Бредіхін, колишній шахтар, доброволець; командир відділення

бронетранспортерів взводу розвідки гвардії старшина І.Я.Ніконов, командир танкового взводу гвардії молодший лейтенант М.О.Козлов. Так, 13 січня відділення Івана Ніконова увірвалося до переправи через Чарна Ніда і вело розвідку боєм до наступного дня. Супротивнику вдалось оточити смільчаків. Ніконов, забравшись з бійцями відділення до німецького „тигру”, відбивав зятяті атаки до підходу бригади. Розвідники знищили у нерівному бою більше 100 гітлерівців [39]. Так само безстрашно діяли бійці взводу Миколи Бредіхіна і Миколи Козлова.

10-й гвардійський Уральський добровольчий танковий корпус за 13 днів наступу пройшов більше 500 км. Уральці визволили на території Польщі близько 300 міст і селищ, форсували з боями річки Ніда, Чарна Ніда, Піліця, Варта.

24 січня 1945 р. передовий батальйон Пермської бригади на чолі з комбатом гвардії майором Шотіним вийшов до річки Одер у районі міста Штейнау (Сьцінава) і зав'язав бої за розширення плацдарму. В той же день усі частини корпусу вийшли до Одери. 30 січня Штейнау було звільнено.

Верхньо-Силезьська операція коштувала Уральському танковому корпусу великих зусиль і втрат людей і техніки.

Вранці 16 квітня після потужної артилерійсько-авіаційної підготовки війська 1-го Українського фронту розгорнули новий наступ. На цей раз на Берлін – останній оплот фашистської Німеччини.

Успішно виконуючи бойові завдання, Уральський корпус завдав у Берлінській битві величезні збитки гітлерівським військам. Було знищено 18209 ворожих солдат і офіцерів, захоплено 18134 полонених. Знищено 785 автомашин і бронетранспортерів, 16 літаків, 33 середніх танки, 10 танків „тигр” і вісім танків „пантера”, 27 самохідних гармат, 60 мінометів, 52 гармати і багато іншої техніки [40].

За участь у Берлінській операції корпус було нагороджено орденами Суворова другого ступеня і Кутузова другого ступеня.

Після завершення Берлінської битви 10-му гвардійському Уральсько-Львівському Червонопрапорному орденів Суворова і Кутузова добровольчому танковому корпусу серед багатьох інших частин 1-го Українського фронту чекало взяти участь у звільненні Чехословаччини та її столиці – Праги. Тут у Чехословаччині і закінчився бойовий шлях корпусу.

Менше ніж за два роки участі у Великій Вітчизняній війні корпус пройшов від Орла до Праги більше 5500 км, звільнив тисячі населених пунктів, захопив або знищив 1110 танків і САУ, 1100 гармат різного калібру, 589 мінометів, 2125 кулеметів, 2100 бронемашин і бронетранспортерів, 649 літаків, 20684 гвинтівки і автоматів, 67 зенітних установок, 7711 фаустпатронів і ПТР, 503 трактори-тягачі, 15211 автомашин, 1747 мотоциклів, 24 радіостанції, 293 склади з боєприпасами, паливом, спорядженням і продовольством, три бронепотяги, 166 паровозів, 33 ешелони з військовим майном, 2483 вагони, 3956 вози з боєприпасами, зброєю і продовольством, взяв у полон 44752 гітлерівця і 94620 знищив у боях [41].

За відмінні бойові дії, героїзм і відвагу уральських добровольців Москва салютувала їм 27 разів. На гвардійському прапорі корпусу засяяли ордени Червоного Прапора, Суворова і Кутузова 2-го ступеня, вшанований почесним найменуванням Львівський і перетворений на гвардійське з'єднання. Його повне найменування – 10-й гвардійський Уральсько-Львівський Червонопрапорний, орденів Суворова і Кутузова добровольчий танковий корпус. На прапорах його частин і з'єднань, які були перетворені на гвардійські і отримали почесні найменування тих населених пунктів, в боях за які особливо відзначились, 51 бойовий орден. За часи Великої Вітчизняної війни 29 частин і з'єднань Червоної Армії були нагороджені п'ятьма і більше орденами. Серед них – 61-а гвардійська Свердловсько-Львівська танкова бригада. За

бойові відзнаки воїнам корпусу вручили 42368 орденів і медалей. 27 солдат і сержантів стали повними кавалерами ордену Слави, 38 – Героями Радянського Союзу [42]. Уральським танкістам споруджені пам'ятники у Берліні, Празі, Львові, Кам'янець-Подільському, Свердловську і Пермі.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено створенню, формуванню і бойовому шляху Уральського добровольчого танкового корпусу. За великі бойові заслуги, в тому числі й визволенні України від німецько-фашистських загарбників, йому було присвоєно почесне найменування - 10-й гвардійський Уральсько-Львівський Червонопрапорний, орденів Суворова і Кутузова добровольчий танковий корпус.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Уральський добровольчий танковий корпус.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена созданию, формированию и боевому пути Уральского добровольческого танкового корпуса. За большие заслуги, в том числе и освобождении Украины от немецко-фашистских захватчиков, ему было присвоено почетное наименование – 10-й гвардейский Уральско-Львовский Краснознаменный, орден Суворова и Кутузова добровольческий танковый корпус.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Уральский добровольческий танковый корпус.

SUMMARY

The article is devoted to the formation, creation and combat track of the Ural volunteer tank regiment. Because of great merits alongside with the liberation of Ukraine from Nazi-fascist invaders, it was awarded with honourable name, i.e. the 10-th Guards', Ural-Lviv, Red-Bannered, Suworov and Kutuzov Decorations Volunteer tank regiment.

Key words: Great Patriotic war, Ural volunteer tank corps.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Правда. – 1966. – 19 июня.
2. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1968. – С. 48; Правда. – 1966. – 19 июня.
3. Боевой путь 30-го, 10-го гвардейского Уральского танкового корпуса. – [Доступний з: http://www.tankfront.ru/user/bp_tk/udik-kniga.html].
4. Південноуральці воювали на Т-34, визнаних кращими танками Другої світової війни. Броньовані машини важили близько 30 тонн, були оснащені гарматою і двома кулеметами і могли розвивати швидкість до 55 км на годину.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. – М., 1961. – Т.3. - С. 201.
6. Так добывалась победа. Воспоминания бойцов и командиров 63-й гвардейской Челябинской добровольческой танковой бригады. – Челябинск: Южно-Уральское книжное изд-во, 1990. – С. 15-16.
7. Международная научная конференция «Урал в военной истории России: традиции и современность», посвященная 60-летию Уральского добровольческого танкового корпуса. – [Доступний з: http://www.midural.ru/midural-new/oblast/page_oblast11/htm].

8. Кирсанов Н.А. По зову Родины (Добровольческие формирования Красной Армии в период Великой Отечественной войны). – М.: Мысль, 1974. – С. 168-169.
9. Цит. за: Щекотихин Е.Е. Крупнейшее танковое сражение Великой Отечественной. Битва за Орел. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – С. 85-86.
10. Там само. - С. 86.
11. Россель Эдуард. 65 лет со дня формирования Уральского добровольческого танкового корпуса. – [Доступный з: <http://www.rossel.ru/archive/20080314/3/>].
12. Михайло Маліков, літературний псевдонім, придуманий собі, а також і по-батькові, адже у татар по-батькові не існує. Так з'явився у літературі російський поет Михайло Давидович Львов.
13. Цит. за: Грибов Юрий. Под пули вышло наше поколение... // Красная звезда. – 1997. – 9 сент.
14. Кирсанов Н.А. Танковый корпус сверх плана // Военно-исторический журнал. – 2008. - № 9. – С. 43.
15. Цит. за: Родин Г.С. По следам минувшего. – Тула, 1968. – С. 174.
16. Добровольцы Урала. – Свердловск: Средне-Уральское кн. изд-во, 1980. – С. 5.
17. Международная научная конференция «Урал в военной истории России: традиции и современность», посвященная 60-летию Уральского добровольческого танкового корпуса – Доступный з: http://www.midural.ru/midural-new/oblast/page_oblast11.htm
18. Цит. за: Кирсанов Н.А. По зову Родины. - С. 169.
19. Книга. Формирование корпуса. – [Доступный з: <http://uldiv.ru/kniga.html>].
20. Там само.
21. Добровольцы Урала. - С. 10.
22. Каждый второй снаряд, выпущенный по врагу, делался из уральской стали. – [Доступный з: <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=27639>].
23. Цит. по: Родин Г.С. По следам минувшего. - С. 179.
24. Уральский добровольческий. – [Доступный з: <http://Kamensky.perm.ru/proi/warteam/t-34/korpus.htm#ukaz>].
25. Чорний ніж – народна назва армійського ножа зразку 1941 р., який випускався Златоустовським інструментальним комбінатом в роки Великої Вітчизняної війни. За формою „чорний ніж” представляв собою ніж фінського зразку з прямим однолезовим клинком, дерев'яною рукояткою з невеликою плоскою залізною гардою і дерев'яними піхвами. Рукоять і піхви покривалися чорним лаком, а залізна арматура піхв і гарда воронились – звідси і назва.
26. Песни Уральского добровольческого танкового корпуса. – [Доступный з: <http://svvptau.borda.ru/?1-10-0-00000019-000-0-0>].
27. Урал в период Великой Отечественной войны. – [Доступный з: <http://www.bestreferat.com.ua/referat/detail-7215.html>].
28. Советский тыл в годы Великой Отечественной войны: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по спец. «История». – М.: Высш. школа, 1986. – С. 155.
29. Кирсанов Н.А. По зову Родины. - С. 179.
30. Кирсанов Н.А. Танковый корпус сверх плана. – С. 43.
31. Там само.
32. Кирсанов Н.А. По зову Родины. – С. 189.
33. Там само. – С. 191..
34. Добровольцы Урала. – С. 27.
35. Кирсанов Н.А. По зову Родины. - С. 192.
36. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. – М., 1964. - Т.4.– С. 216.

37. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945. Краткая история. – М.: Воениздат, 1967. – С. 363.
38. Добровольцы Урала. - С. 63-64.
39. Там само. - С. 86-87.
40. Там само. – 135.
41. Кирсанов Н.А. Танковый корпус сверх плана. – С. 44.
Великая Отечественная война 1941-1945: Энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 750; Добровольцы Урала. – С. 155-156.

Надійшла до редакції 2.12. 2009 р.

Історіографія, джерелознавство

ББК ТЗ(О) 242.4

ИСТОРИЯ БОСПОРА VI - II ВВ. ДО Н.Э. В ИССЛЕДОВАНИЯХ 1985-2009 гг.

Л.Г.Шенко

Тематика и направления двухсотлетней боспорской историографии, формирование идей и гипотез предопределялись характером и темпами накопления археологических источников, совершенствованием методик их изучения, разработкой новых теоретико-методологических подходов в исторической науке. Политическая история Северного Причерноморья последних двух столетий также влияла на приоритеты и результаты исследований. Эти факторы позволяют выделить в боспорской историографии несколько периодов – дореволюционный, советский, современный (1985 -2009 гг.). В последние десятилетия в украинском и российском антиковедении наблюдается оживление интереса к боспорской тематике. Но к настоящему моменту обобщающей работы, посвященной изучению истории, экономическому и культурному развитию Боспорского царства, нет. Более того, многие общепринятые концептуальные положения уже с конца 80-х годов стали подвергаться пересмотру. В научной литературе высказано значительное число разнообразных мнений и гипотез. Необходимость определиться с исходными точками боспорской истории вновь делает актуальными вопросы раннего развития греческих колоний Восточного Крыма и Тамани.

В данной статье предполагается рассмотреть основные темы боспорской историографии 1985-2009 гг., посвященные историческим событиям и процессам, происходившим в VI - II вв. до н.э., а также выявить дискуссионные вопросы.

Теоретическое обобщение имеющихся источников и попытки создать историческую концепцию развития греческих городов Боспора предпринимались неоднократно на протяжении всей истории изучения. Но в силу ряда причин неоднозначность трактовок основных «параметров» боспорской истории продолжает сохраняться. К началу XX в. определился круг кардинальных проблем боспорской истории: условия и модели эллинской колонизации берегов Керченского пролива, формирование государства, взаимоотношения греков и местных народов, своеобразие (феноменальность) Боспорского царства, экономическое развитие боспорских городов, религиозная жизнь. К середине XX в. предметом активного научного изучения стали рабовладельческие отношения, классовая борьба, производственная деятельность населения, взаимоотношения с Римом. С нач. 80-х гг. внимание антиковедов сосредоточилось на проблеме полиса как социально-политического организма и его

судьбе в Северном Причерноморье, в т.ч. на Боспоре. Все эти проблемы с разной степенью интенсивности обсуждаются на протяжении последних 50-ти лет.

В рассматриваемый период важным фактором, определявшим направления исследований, стали регулярно проводимые научные конференции, посвященные наиболее значимым проблемам греко-римской истории и культуры. Тематика, связанная с боспорской историей, представлена на конференциях «Античное общество: проблемы истории и культуры», «Жебелевские чтения». Регулярными стали конференции «Боспорский феномен», посвященные боспорской истории и археологии. Тематические названия конференций достаточно ярко обозначают проблемы боспорской историографии, например, греческая культура на периферии античного мира, проблемы хронологии и датировки памятников, погребальные памятники и святилища, колонизация региона, формирование полисов, образование государства.

В Украине благотворительный фонд «Деметра» уже в течение 10 лет инициирует обмен мнений между специалистами в рамках международных конференций «Боспорские чтения: Боспор Киммерийский на перекрестье греческого и варварского миров». Подобные научные форумы содействуют обмену информацией, стимулируют научную мысль, активизируя исследования на стыке смежных исторических дисциплин. Довольно часто предположения, высказанные на конференциях по тому или иному историческому факту или процессу, получали дальнейшее развитие в ряде статей и монографий и оказывали влияние на трактовку археологических данных другими специалистами.

Публикации новых материалов и аналитические исследования по вопросам археологии, истории, эпиграфики и нумизматики Боспора Киммерийского заполняют страницы периодических изданий «Древности Боспора», «Боспорские исследования», «Проблемы истории, филологии, культуры». Итоги боспороведения за отдельные периоды представлены в ряде обобщающих работ, но главным образом в рамках археологического изучения северопонтийских центров [1]. Историографические очерки, дающие представление о направлениях исследований Боспора к рубежу XX-XXI вв., присутствуют в работах, посвященных, например, сельской округе взаимоотношениям греков и варваров, частным вопросам [2-4].

Изучение монографий, статей, отчетов и информации о конференциях позволяет сделать вывод о заметном усилении внимания к историческим процессам раннего Боспора и выделить ряд проблем, наиболее активно обсуждаемых в настоящее время.

Можно сказать, что в северопонтийском антиковедении сложилась определенная концепция исторического развития боспорских территорий. Интересно, что во второй половине XX в. развитие Боспора рассматривалось в рамках региональных закономерностей, определяющими факторами которых являлись взаимоотношения с местными народами. В 80-е годы и на рубеже XX – XXI вв. все чаще подчеркивается необходимость анализировать боспорские события в общегреческом контексте. И все же в настоящее время число исследований, посвященных взаимодействию северопонтийских греков с балканскими и малоазийскими центрами, значительно уступает греко-варварской тематике. И этот вектор связей боспорских городов нуждается в более детальном изучении.

Очерк истории Боспора Киммерийского представлен в коллективной работе украинских антиковедов «Давня історія України». Учитывая данные новейших исследований, авторы отмечают, что при формировании полисных структур шли одинаковые с метрополией процессы. Однако неразработанность ряда теоретических вопросов и неоднозначность интерпретации археологических источников обуславливает полемичность многих положений и позволяет отметить, что историческая проблематика по степени разработки уступает археологической [5].

В историографии Боспора последних десятилетий можно выделить следующие наиболее разрабатываемые проблемы: это становление боспорского государства и эволюция его политической формы, причины и характер объединения Археанактидов, приход к власти Спартокидов, статус полисов. Поставленные еще в XIX в., они и ныне продолжают оставаться дискуссионными.

Археологическими раскопками установлены даты основания большинства греческих поселений на берегах Керченского пролива. Однако в связи с проблемой причин объединения под руководством Археанактидов вновь поставлен вопрос об отношении к этому Пантикапея, т.е. о вторичной колонизации и характере союза полисов. Это касается возникновения и статуса т.н. малых городов, например, Мирмекия, Тиритаки, Акры, Киммерик [6]. Используя новые подходы и критерии в решении проблемы становления государственности, Ю.А.Виноградов и Е.Я.Рогов обратили внимание на динамику развития боспорских городов. Причиной изменения характера домостроительства и размеров городских территорий в VI-V вв. до н.э. они считают периодические перемещения крупных групп колонистов из Малой Азии и Балкан. Но нечеткость демографических показателей, специфика домостроительства и акцент на саморазвитии греческих колоний привели к новой волне полемики [7]. Решение дискуссионных проблем ранней боспорской государственности и ее политических институтов во многом зависит от корректного употребления терминов «полис», «город», «государство», «город-государство», колония. Содержание, вкладываемое в них авторами работ, не всегда однозначно. Нами предложено учитывать исторические условия формирования общественно-политической лексики, а становление государства и урбанизацию на Боспоре рассматривать как взаимообусловленные процессы [8].

Рассматривая итоги и перспективы изучения греческой колонизации в Северном Причерноморье, английский исследователь Дж.Бордмэн говорит о необходимости более тщательного изучения влияния Персидской державы на Боспор. Политика Ахеменидов проводит к перегруппировке сил в Малой Азии, что, вероятно, сказалось и на боспорских территориях [9]. Достаточно оригинальную гипотезу в этом плане высказал Г.А.Кошеленко. Анализируя употребления термина «Азия» у Геродота, он делает вывод о зависимости боспорских центров от Ахеменидов еще до прихода к власти Археанактидов [10]. Ряд ученых находит проявление политической зависимости от Персии в монетарном развитии Боспора, другие не видят достаточных оснований утверждать, что Боспор в начале V в. до н.э. использует персидский стандарт [11].

К рубежу XX-XXI вв. можно все же отметить определенные успехи в разработке исторических проблем. Становление государственности связывают с утверждением в Пантикапее власти Археанактидов в виде тирании. Высказанный М.И. Ростовцевым и аргументированный Ю.Г. Виноградовым тезис сейчас общепризнан. Но в определении причин и формы объединения единства не достигнуто. К 2000 г. в научной литературе озвучены практически все возможные обстоятельства боспорского образования: угроза со стороны варваров, религиозная общность; социальные противоречия, различие политических и экономических интересов разных слоев в боспорском обществе, обострение внутривластной ситуации под давлением новой волны переселенцев. Но возобладало мнение о том, что объединение Археанактидов явилось реакцией боспорских греков на усиление агрессивности скифов [12]. Относительно типа объединения боспорских городов также существует несколько точек зрения: военная симмахия, религиозная амфикифия, симполития [13].

В XIX в. лежат истоки тезиса о значительной роли варварского окружения в развитии боспорского общества. В конце XX в. повышение интереса к греко-варварскому взаимодействию было стимулировано обращением к научному наследию

М.И Ростовцева, который считал, что катализатором развития греческих городов на северном берегу Понта было скифское государство [14]. В 90-е гг. была предложена концепция взаимодействия эллинских колоний с варварами в пределах VI- II вв. до н.э. Культурно–исторические различия греков и варваров и постоянные передвижения племен, дестабилизировавшие политическую обстановку, не способствовали греко-варварскому синтезу. Но Боспор рассматривается как исключение. Фактором, предопределившим специфический сплав греческих и туземных элементов во всех сферах, стала эллинизированная варварская династия Спартокидов [15].

Греко-варварские синтез и монархическая форма правления стали основанием для формирования в историографии тезиса о феноменальности боспорского государства. Ю.А.Виноградов обстоятельно рассмотрел развитие идеи феномена Боспора. Он расценивает трансформацию эллинской культуры в данном районе как одну из форм адаптации [16], что выходит за границы проблемы греко-варварских отношений в пределах государства. На протяжении всей истории боспороведения раздавались голоса, призывавшие не преувеличивать варварского влияния. Свидетельства всех источников, по мнению Г.А. Кошеленко, позволяют сделать вывод о том, что к приходу греков в данный район местное население практически отсутствовало, т.е. контакты эллинов и варваров в пятом веке до н.э., скорее всего, были минимальными [17]. Таким образом, данная проблема требует дальнейшего изучения.

Одна из проблем боспорской историографии – это кризисы. В свете греко-варварских отношений на Боспоре отмечают ряд кризисов. Особое внимание вызывает кризис III в. до н.э. в Северном Причерноморье и денежный кризис на Боспоре. На наш взгляд, весь комплекс вопросов, связанных с этим кризисом можно свести в основном к трем аспектам: источниковедческому, историографическому и методическому [18].

Сравнительно новая тематика в антиковедении – экология древних обществ. Палеогеографические исследования в Крыму и на Тамани позволяют локализовать ряд древних поселений, уточнить маршруты колонистов, конкретизировать количество переправ через пролив. Результаты междисциплинарных исследований отражены в работах Масленникова, Паромова, Абрамова, Смекалова, Смекаловой, Федосеева, Журавлева и др. [19] Но эти данные в основном корректируют имеющиеся выводы.

Таким образом, современный этап боспорской историографии характеризуется достаточно широким спектром исторических исследований и разнообразием подходов. В силу характера источников многие положения продолжают сохранять характер гипотезы, что требует продолжения исследований. Также следует отметить, что наиболее активно изучаются ранние этапы истории Боспора, колонизационный процесс и становление государства. Значительно меньший интерес проявляется ко времени поздних Спартокидов, что предполагает уделить внимание проблемам этой эпохи.

РЕЗЮМЕ

В статті розглянуто досягнення боспорської історіографії (1985-2009 рр.). Увага зосереджена на проблемах історичного характеру, які пов'язані з подіями і процесами, що відбувалися у Східному Криму та на Таманському півострові в VI- II ст. до н.е. Відзначені питання, які через характер джерельної бази, майже 150 років залишаються дискусійними, і нові проблеми, що поставлені в останні десятиріччя.

Ключові слова: Боспор, історіографія, поліс, колонізація, варвари, криза III ст. до н.е.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются достижения боспорской историографии (1985-2009 гг.). Внимание сосредоточено на проблемах исторического характера, связанных с

процессами, происходившими в Восточном Крыму и на Таманском полуострове в VI - II вв. до н.э. Отмечены вопросы, которые в силу характера источников, продолжают оставаться дискуссионными на протяжении полутора столетий, и новые проблемы, поставленные в последние десятилетия.

Ключевые слова: Боспор, историография, полис, колонизация, варвары, кризис III в. до н.э.

SUMMARY

In the article it is considered achievements of a historiography of the Bosphorus Kingdom during the period 1985-2009. The attention is concentrated to problems of historical character that are connected with events and the processes, which were happening in the East Crimea and on Taman Peninsula in VIth - IIth centuries BC. There are noted questions, which continue to remain debatable and the new problems, which were put the last decades.

Key words: Bospor, historiography, policy, colonization, barbarians, crisis III in. B.C.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России – СПб., 2002; Античные города северного Причерноморья. – М.:Л, 1955; Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984; Давня історія України. Т.2. – К., 1998.
2. Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. – М., 1998; Зинько В. Н. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского// БИ. Вып. XV. – Симферополь. – Керчь, 2007.
3. Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. – СПб., 2005.
4. Васильев А.Н. Проблемы политической истории Боспора V-IV вв. до н. э. в отечественной историографии. Автореф. дисс.. канд. ист. наук. – Л., 1985; Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI- IV вв. до н.э.// Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1985. – С.8-20; Марченко К.К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи // Stratum plus. 3. – СПб.-Кишинев-Одесса, 1999. – С.333-353.
5. Давня історія України. Скіфо-антична доба. Т.2. – К., 1998. – С. 7, 223.
6. Виноградов Ю.А., Рогов Е.Я. Некоторые закономерности становления и развития греческих государств в Северном Причерноморье // Stratum+ПАВ. – СПб., Кишинев, 1997. – С.66-72; Виноградов Ю.А. К проблеме становления древнегреческих городов в районе Боспора Киммерийского //ΣΥΣΣΙΤΙΑ. – СПб., 2000. – С.227-232; Сапрыкин С.Ю. Этюды по социальной и экономической истории Боспорского царства //Античная цивилизация и варвары. – М., 2006. – С. 171-242.
7. Виноградов Ю.А., Рогов Е.Я. Указ. соч.
8. Шепко Л.Г. «Полис» в произведениях древних греков // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2008. – № 3-4(39-40). – С.179-184.
9. Бордмэн Дж. Проблемы и перспективы в истории и археологии колонизации Причерноморья до II в. до н.э.// ВДИ. – 1994. - № 2. – С 99.
10. Кошеленко Г. А. Об одном свидетельстве Диодора о ранней истории Боспорского царства // Древнейшие государства Восточной Европы. – М, 1999. – С.138.
11. Голенко В.К. Еще раз о типологии раннего серебра Боспора // У Понта Эвксинского. – Симферополь, 2004. – С.183-198; Абрамзон М.Г., Фролова Н.А., Горлов Ю.В. Таманский клад серебряных монет VI-IV вв.до н.э. //ВДИ. – 1999. – N3. – С. 41.

12. Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Т1. – М., 1983. - С.416.
13. Виноградов Ю.Г. Там же; Завойкин А.А. Краткий очерк истории Боспора VI - первой четверти III вв. до н.э. // ПИФК. Вып.14. - М.: Магнитогорск, 2004. - С.62.
14. Ростовцев М.И. Государство и культура Боспорского царства.// ВДИ. – 1989. - № 2. - С. 183.
15. Греки и варвары... – С. 400-414. Андреев Ю.В. Греки и варвары в Северном Причерноморье // ВДИ. -1996. - №1. - С.16.
16. Виноградов Ю.А. Феномен Боспорского государства в отечественной литературе // Stratum plus. №3, 2000 // <http://stratum.ant.md>
17. Сапрыкин С.Ю. Международный симпозиум "Греческие города, местные общества и мировые империи в северопонтийском регионе// ВДИ. – 2003. - №2. - С.251.
18. см. Шепко Л.Г. Северное Приазовье и проблема кризиса III в. до н.э.// Боспор Киммерийский и варварский мир. - Керчь, 2005. - С.367-374.
19. Федосеев Н.Ф. Переправа через Боспор Киммерийский //ВДИ. - 1997. - №2. – С.110; Масленников А. А. Древние земляные погранично-оборонительные сооружения Восточного Крыма. – М., 2003; Смекалова Т.Н., Смекалов С.Л. Попытка реконструкции системы дорог и клеров городов европейского Боспора //БИ. Вып. X. - Симферополь-Керчь, 2005. - С.27-60. Журавлев Д.В. и др. Новые данные о греческой колонизации Таманского полуострова// V Кубанская археологическая конференция. - Краснодар, 2009. - С.122-128. Паромов Я.М. Таманский полуостров в раннеантичное время (VI-V вв. до н. э.) // ДБ. - М., 2006. - Т. 10. - С. 365-388.

Надійшла до редакції 5.12. 2009 р.

ББК Т1 (4УКР) 6-8

**МАТЕРІАЛИ ЛИСТУВАННЯ К.В. ХАРЛАМПОВИЧА ТА
О.І. СОБОЛЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ
20-30-х рр. ХХ ст.**

Л.Ю. Медовкіна

На сучасному етапі виняткового значення набувають дослідження історії, особливо тих сторінок, які протягом тривалого часу зображувались у викривленому, далекому від реальності світлі. Всіх нас чекає велика та копітка робота, дослідження нових, раніше закритих документальних матеріалів. З її сторінок ми довідуємось про долю різних людей. Вони різняться за фахом, віком, уподобаннями, своїм внеском в історію та культуру України, але всіх їх єднає одне - трагічна доля, визначена безжалісним сталінським режимом.

Однією з таких постатей, чия доля була понівечена тоталітарним режимом, є Костянтин Васильович Харлампович (18.07.1870 - 21.03.1932) - автор понад 250 наукових праць, член-кореспондент Російської та Української академії наук, професор Казанського університету, співробітник і член багатьох наукових товариств.

Про зростання дослідницького інтересу до цієї видатної постаті свідчить певна кількість праць та розвідок, присвячених окремим періодам біографії вченого, які з'явилися на сторінках наукових видань останнім часом [1].

Дана розвідка присвячена опису та аналізу матеріалів листування Костянтина Васильовича Харламповича з Олексієм Івановичем Соболевським, які зберігаються в

особовому фонді останнього в Російському державному архіві літератури та мистецтва (Ф.449, спр. 391, 392). Ці матеріали дають змогу почути голос покоління наукової еліти, яке йшло зі сцени, з усіма особливостями їхньої мови, в тому числі своєрідністю лексики, і простежити перипетії їхніх доль. Цією обставиною пояснюється введення в статті необхідної кількості цитат.

Олексій Іванович Соболевський (7.01.1857 – 24.05.1929) - видатний російський лінгвіст, палеограф, історик літератури, славіст. Освіту здобув на історико-філологічному факультеті Московського університету. У 1884 р. Соболевський був призначений ординарним професором Київського університету, де викладав до 1888 р. У 1888 р. О. Соболевський став завідувачем кафедри російської мови та словесності Санкт-Петербурзького університету. У 1893 р. був обраний членом-кореспондентом Академії наук по Відділенню російської мови та словесності, а у 1900 р. - дійсним членом. У 1908 р. О. Соболевський пішов у відставку і переїхав до Москви. Там він читав лекції в Московському університеті, Московському археологічному інституті. О.І. Соболевський був членом-кореспондентом Белградської та Софійської Академій наук, членом багатьох наукових товариств, комітетів і комісій.

У перші роки радянської влади О.І. Соболевський відчув на собі весь трагізм того, що сталося. Його академічну квартиру в Петрограді було опечатано. З неї, завдяки неймовірним зусиллям О.О. Шахматова, вдалося врятувати наукову бібліотеку та архів. Влітку 1918 р. О. Соболевський був заарештований, і тільки заступництво вчених врятувало його [2]. У непрості для вченого 1920-і рр. він не припиняв письмового спілкування з колегами та учнями, які нерідко просили про допомогу, розповідали про свої долі, шукали наукового заступництва. Серед респондентів О.І. Соболевського було багато відомих учених: К.В. Харлампович, В.О. Богородицький, В.М. Перетц, О.М. Селіщев, Д.К. Зеленін та ін.

Листи К.В. Харламповича О.І. Соболевському наприкінці 1917 р. свідчать, що більшовицька влада досить швидко почала вторгтися в сферу вищої освіти. Принцип відносної автономії наукових установ та університетів, що раніше існував, тепер виявився неприйнятним. Як зазначав К. Харлампович: "судьба самих університетов висит на волоске, и долго ли они просуществуют, как таковые, неизвестно" [3]. Незважаючи на таке складне становище, старе університетське керівництво прагнуло пом'якшити удари, спрямовані, насамперед, на установи ідеологічно чужі новому ладу.

Матеріали листування цього періоду свідчать, що крім ідеологічних, з'явилися побутові труднощі, до яких вже немолоді, обтяжені, як правило, турботами про численних родичів вчені були абсолютно не пристосовані. Стали проявлятися ознаки голоду. Так, К. Харлампович писав О. Соболевському 22 травня 1918 р.: «Не спрашиваю, как Вам живется: и без того ясно, что не весело и даже не сытно, хотя Москва ныне и столица Ленинского правительства. То ли иссякли хлеб и прочие продукты в "житнице Европы", то ли власть не имеет ни умения, ни возможности наладить подвоз. Голод идет быстрыми шагами и может за раз охватить многие пункты государства. Даже в Казани в последние 2-3 недели хлеб повысился в ценах вдвое и втрое. Нет подвоза муки, крупы. Все пустынное становится на базаре» [4].

Навесні 1918 р. К. Харлампович скаржився О. Соболевському: "Наука не идет на ум, да и работать не хочется, когда не уверен не только в том, что удастся напечатать написанное, но и в сохранении жизни самого автора" [5]. Ці ж настрої, поряд із заздрістю до активності Соболевського, учений повторював і в листі 3 січня 1919 р.: "Вы в надежде на лучшее продолжаете работать на пользу науки и, по-видимому, немало приготовили для печати. А я забросил писание: когда печатать?" [6]. О. Соболевський тримався бадьоро, хоча у нього були підстави побоюватися за власну долю, адже один арешт він вже пережив у 1918 р. Учений вже чудово розібрався, що в

нових умовах ідеолого-методологічні схеми і політична кон'юнктура служать критерієм оцінки наукових робіт.

"Старый год, - писав О. Соболевському 3 січня 1919 р. К. Харлампович, - был не совсем милостив к Вам и ко мне. Что Вы потерпели летом, то я перенес зимой, просидев в заключении с 19/XI по 17/XII" [7]. Таким чином виправдалися побоювання, якими К. Харлампович поділився з Соболевським в травні 1918 р.: "Не можем мы, Казанцы, похвалиться и личной безопасностью, хотя наш "Совдеп" все же лучше многих других, и во главе его стоят люди довольно просвещенные и даже обнаруживающие удивительное внимание к университету" [8].

Протягом двох наступних років вчені продовжували обмінюватися списками колег, які пішли з життя. Судячи з листа К. Харламповича від 11 квітня 1920 р., навіть привітання з Великоднем О.Соболевський супроводжував подібною ж інформацією. Відповідаючи, К. Харлампович додав і нове спостереження: «С светлым праздником, как ни мрачна окружающая нас обстановка. Ваше последнее письмо полно известий о кончинах профессоров. Вечная им память! Пишете: "мы, старики, спешим убраться из этой горькой доли нужды и горя" - но и молодые умирают" [9].

1921 рік був ще повний побутових та організаційних труднощів для представників академічної науки, хоча життя поступово і налагоджувалася, але на початку року частина наукового співтовариства все ще була вражена апатією.

К. Харлампович свій лист від 27 листопада 1921 р. передав Соболевському з колегою. "Он же расскажет, как я живу и какие злоключения меня постигают". А пригод було достатньо: восени 1921 р. К. Харлампович і ще декілька професорів були відсторонені від читання лекцій в Казанському університеті. Серед численних підстав для видалення з університету панували політичні та ідеологічні. Справа про їх усунення розглядалося у вищих інстанціях [10]. Остаточно К. Харлампович був виключений "из списка преподавателей" [11] рішенням вченої ради від 30 грудня 1921 р. Причина звільнення знаходилась в ідеологічній площині: після реформи навчання у Казанському університеті, професор церковної історії виявився нікому не потрібним, тому що для радянських чиновників дослідження церковної історії не було актуальною проблемою.

Через кілька років, у лютому 1925 р., після п'ятимісячного ув'язнення і перед висиланням, К. Харлампович згадував у листі до Соболевського про свою зустріч з ним у Москві наприкінці 1921 р. Ці спогади яскраво характеризують не тільки особистість О. Соболевського, але і ті умови, в яких існувала наукова еліта країни. "Ваша заботливость обо мне, - писав учений, - пред которою среди интересов научных так сильно пробивается Ваша любовь к человеку. Вспоминаю я один вечер у Вас в доме в декабре 1921 г., когда Вы, сидя в темной комнате, освещенной только уличным фонарем, при полярном почти холоде, испытывая все ужасы экономического кризиса государства и своего, предлагали мне финансовую помощь. Такие моменты и такие отношения не забываются..." [12].

К. Харлампович в ситуації, що склалася, розглядав можливість переїзду навесні 1922 р. до Києва. Учений ще у 1919 р. був обраний академіком Української АН по Кафедрі історії української церкви. Було природним, що при умовах, що склалися він припускав пов'язати своє майбутнє з Україною. "Мне придется, конечно, - писав К. Харлампович, - весной держать курс на юго-запад. В Киевскую академию наук меня настойчиво зовут и сердятся, что не еду" [13].

Влітку 1922 р., майже після піврічної перерви у листуванні вчений повідомляв колезі про свою важку хворобу і смерть відомого казанського професора-сходознавця М.Ф. Катанова [14]. Проте, однією з сторін своєї наукової діяльності в цей час учений вважав "писание маленьких статей, преимущественно - увы! - некрологов ученых" [15].

"Перестройка высшего образования", згадувана К. Харламповичем, скоро принесла свої плоди. Він повідомляв Соболевського 7 січня 1923 р.: "В Казани успешно борются с наукой - до того, что сами руководители школьного образования с ужасом замечают, что научная почва у них уходит из-под ног. После ист[орико]-фил[ологического] факультета покончили с факультетом общ[ественных] наук". Подібні "успіхи" сильно вплинули на наукове співтовариство. "Кто умирает, - писал учений, - кто разбегается. Казанцев теперь много и в столицах, и в приволжских городах. Встретить их можно и на дальних окраинах - в Баку и Тифлисе, в Ташкенте, в Иркутске и Чите. Недавно в Самару перебрался наш молодой филолог Емельянов, туда же стремится теснимый в Казани историк искусств Миронов. Тюрколог Малов на днях перебирается в СПб." [16].

К. Харлампович скаржився в листі О. Соболевському від 7 січня 1923 р.: "Моя ученая карьера закончена. В Киев я едва ли попаду. Кроме материальных затруднений, препятствием является уже то, что я никак не могу связаться с Украинской Академией наук даже при помощи тамошнего академика Вотчала, сын которого из Казани ездил в Киев. Я совсем не знаю, существует ли сейчас даже моя кафедра", - і додавав, - "С наукой я все же не порвал [], я занят направлением деятельности Общества археологи, истории и этнографии, собирающегося каждые две недели. Это наиболее деятельное ученое Общество Казани" [17].

Державна ідеологія завдала серйозного удару і по діяльності очолюваного К. Харламповичем наукового Товариства. «Письмо начал месяц назад, - писал учений О. Соболевському 21 листопада 1923 р. - "по обстоятельствам", не кончил. В это время произошли кое-какие события. Областной комитет партии предписал Комбинату издательства и печати "разгрузить" себя от печатания 5 научных журналов, между прочим "Известий Общ[ест]ва археологии", в интересах марксистской литературы». Наша "песенка спета", - гірко нарікав учений [18].

Поліпшенню загального безрадісного настрою учених не сприяли і прийоми, якими влада вирішувала питання ідеологічного характеру. К. Харлампович з сумом писав 27 квітня 1924 р. О. Соболевському: «Но в моем настроении сейчас мало светлых тонов. [...] Перед Пасхой же, я получил письмо от своего стипендиата по ун[иверсите]ту А. Широкова, ныне иеромонаха Иоанна, за противление "живой церкви" сосланного в Кемь, где он томится в концентрационном лагере, работая то в лесу, то на жел[езной] дороге. Хотя письмо написано так, что цензура ни одною слова не зачеркнула, оно много мне сказало. [...] Невеселая Пасха!»

Постійні переслідування інтелігенції стали вже буденністю. К. Харлампович писав О. Соболевському 12 липня 1924 р.: "Нового у нас почти нет. Если есть многочисленные аресты, то это всегда было и, как всегда, причины их не выясняются ни для самих арестованных, ни для властей" [19].

Восени 1924 р. те, що " всегда было", в черговий раз спіткало К. Харламповича. Вчений був заарештований не на короткий термін, як в 1919 р., а з серйозними наслідками.

К. Харлампович постраждав як керівник казанського Товариства археології, історії та етнографії. "Это наиболее деятельное ученое Общество Казани" [20], - підкреслював сам К. Харлампович. Органи держбезпеки виявили до діяльності суспільства особливий інтерес. Учений вважав себе політично абсолютно лояльним, і його дивували претензії до нього. "Но, как видно из допросов, чинимых кое-кому из членов Общества следователями ГПУ, - писал він О. Соболевському, - меня считали не совсем чутким и отзывчивым к запросам современности, тогда как я в этом отношении шел впереди моих коллег" [21].

К. Харламповича звинуватили у «зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури» (ст. 72 Карного кодексу), якою, на думку слідчих ГПУ, були «Известия» Казанського товариства археології, історії та етнографії та «дискредитації Радянської влади» (ст. 73 Карного кодексу): в Звіті Товариства за 1923-1924 рр. містилася невтішна фраза про місцевий Комбінат видавництва і друку.

К. Харлампович писав про своє становище О. Соболевському 16 лютого: «Вчера только я вернулся из пятимесячной командировки по казанским тюрьмам, ч[то]б[ы] 22 февраля отправиться в Оренбург» [22]. Судячи з усього, Соболевський, як міг, намагався підбадьорити колегу. Як писав К. Харлампович Соболевському 27 лютого: "[...] открытка еще более укрепила во мне чувства радости и благодарности Вам. Вы так быстро и так реально восприняли ужас моего положения и так поверили в необоснованность выдвинутых против меня обвинений, так быстро вступились за мою честь, надеюсь, за интересы науки, ибо я еще могу поработать" [23].

В Оренбурзі К. Харлампович затримався ненадовго. Доля вченого була іграшкою в руках ОДПУ. Як писав К. Харлампович Соболевському, йому було наказано: "ехать в Тургай: в Оренбурге объяснили, что такова воля Москвы, а когда моя жена хлопотала пред ОГПУ об оставлении меня в Ор[енбург]ге, там ответили, что перевод оттуда - дело Ор[енбургских] властей, в распоряжение которых Москва не находит возможным вмешаться" [24].

Колеги вченого за Другим відділенням Академії наук вважали своїм обов'язком заступитися за К. Харламповича. Ініціатором виступив О. Соболевський. Разом з московськими академіками він звернувся до Президента Академії.

Слід відзначити, що К. Харлампович був не тільки членом-кореспондентом Російської АН, але і академіком Української Академії наук, однак турботи про нього останньої також не увінчалися успіхом. "Неофициально мне сообщили, - информировал ученый Соболевского, - что в Харькове председатель Главнауки отказался дать ход ходатайству Украинской академии по двум мотивам 1) я будто замешан в утайке церковных ценностей и 2) я не имею отношения к Укр[аинской] Академии, - для нее не работал и, будучи избран ею, пренебрег ею. Относительно последнего слово принадлежит, конечно, самой Академии. Что до первого, то мой следователь в Казани вел по поводу такого доноса на меня следствие так, что было видно, что и сам он не верит ему, и в окончательном приговоре мне эта вина не инкриминируется" [25].

«Из глубин киргизских степей взываю к Вам, - писав О. Соболевському К. Харлампович 4 серпня 1925 р., - услышите ли мой голос? Я боюсь, что, в конце концов, его совсем не станет слышно в Европейской России. Две микроскопические вещички, посланные Вам, являются, по-видимому, моей лебединой песнью как ученого. Что "песнью" - писком. Последний раз я "пищал" по поводу книжки Вл. Ив. Пичеты, находясь в Казанском Домзаке (читай - Доме заключения – Л.М.) в октябре 24 г.» [26].

В іншому листі, вже у вересні того ж року, К. Харлампович знову повертався до причин свого арешту. Він гостро відреагував на фразу з листа Соболевського: «Странной мне кажется фраза "Боюсь, что хлопотать там, где замешана церковь, только раззадоривать заинтересованных людей". Как раз обвинение против того лица, на которое Вы намекаете, построено не на церковной почве, а на научной, и только надстройка дела политическая. Не понравилось руководство ученым обществом и ученым изданием, писавшие в котором - все на своих местах. Впрочем, кроме официально предъявленных обвинений, есть, разумеется, и неофициальные, еще менее состоятельные, чем первые, почему и не вошли они в приговор. Ну, а тут можно творить что угодно!» [27].

К. Харламповичу у 1929 р. все-таки вдалося після заслання перебраться на Україну. Влаштувавшись там, він відновив 24 квітня 1929 р. листування з О. Соболевським: "Сегодня ровно год, как я имел удовольствие свидеться с Вами в свой проезд через Москву. Хочется потому узнать, как Вы живете или, что то же, с каким успехом работаете над занимающими Вас в последнее время темами. Но и о себе есть желание сообщить Вам, так как знаю, что пользуюсь вашим расположением" [28].

Дійсному члену Української академії К. Харламповичу, який неодноразово заарештовувався і висилався довелось зіткнутися з численними труднощами. «Прошел год, - писал учений, - как я в Нежине. В конце мая съездил в Киев, установил отношения с теми учреждениями и людьми, с которыми мне предстояло работать. Ист[орико] - фил[ологический] Отдел Академии Наук причислил меня к Педагогической комиссии в качестве постоянного нештатного руководителя секции истории украинской школы. Создавалась новая должность для меня, каковую я должен был занять с октября, после ее утверждения. Пока же решили мне платить по 70 р[ублей] из организационных средств комиссии. До октября я и получал. Но, - нарікав К. Харлампович, - утверждение новых штатов затянулось до марта, когда выяснилось, что занятие утвержденных должностей должно произойти по конкурсу. Подал заявление, но большой надежды на успех не имею" [29].

Почалися матеріальні труднощі, у вченого пропало постійне джерело доходу. «С октября, - сповіщав він Соболевському, - живу авансами под гонорар за рецензии в "Україні". Но там не много наработаешь при 6 книжках в год. Правда, - сумно зазначав учений, - мне теперь одному немного нужно" [30]. На початку року К. Харлампович овдовів, після чого оселився разом з Д.І. Абрамовичем, який також переїхав до України після Соловецького табору. Умови життя та роботи мали спонукали вченого до філософських узагальнень. "С Нежиным оба мы освоились, - зазначав він, - и никуда нас не тянет. Впрочем, теперь потеряла силу поговорка: " Там хорошо, где нас нет". Судя по всему, и там плохо" [31]. Цей лист став останнім, отриманим О. Соболевським від К. Харламповича. Рівно через місяць, 24 травня 1929 р., О. Соболевський помер.

Отже, матеріали листування К. В. Харламповича та О.І. Соболевського є надзвичайно інформативним джерелом для розкриття майже всіх сторін їх життя та діяльності. У державі, де офіційно проголошеною формою правління була диктатура, для багатьох вчених тільки особисте листування з близькими за переконаннями людьми залишалось єдиним простором для вільного вираження власних думок. Тільки тут можна зустріти відверті судження з політичних питань, зрозуміти дійсне ставлення учених до "реформ" у галузі науки, до нових ідеологічних і методологічних фетишів, запропонованих владою для обов'язкового освоєння. Аналіз епістолярної спадщини істориків сприяє встановленню окремих подій і фактів у біографіях учених, їх наукових зв'язків, показує основні етапи формування історичних поглядів, оцінки їх праць іншими вченими, подає більш повне уявлення про них. Листи відіграють важливу роль у визначенні місця і ролі вченого в історіографічному процесі.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються матеріали листування відомого історика К.В. Харламповича до видатного російського лінгвіста, палеографа, історика літератури О.І. Соболевського. Зазначається, що аналіз епістолярної спадщини представників академічної еліти 20-30-х рр. ХХ ст. сприяє встановленню окремих подій і фактів у біографіях учених, їх наукових зв'язків, оцінки їх праць іншими вченими, розкриває їхні творчі плани та внутрішній світ.

Ключові слова: матеріали листування, джерело, К.В. Харлампович, О.І. Соболевський.

РЕЗЮМЕ

В статті досліджуються матеріали переписки известного историка К.В. Харламповича к выдающемуся русскому лингвисту, палеографу, историку литературы А.И. Соболевскому. Отмечается, что анализ эпистолярного наследия представителей академической элиты 20-30-х гг. XX в. способствует установлению отдельных событий и фактов в биографиях ученых, их научных связей, оценки их работ другими учеными, раскрывает их творческие планы и внутренний мир.

Ключевые слова: материалы переписки, источник, К.В. Харлампович, А.И. Соболевский.

SUMMARY

This article investigates the materials of correspondence of famous historian K. Kharlampovich to the outstanding Russian linguist, paleographer, literature historian A. Sobolevskiy. It is noted that an analysis of epistolary heritage of the representatives of academic elite in the 1920^{ies} –1930^{ies} facilitates the determination of certain events and facts in the biographies of scientists, their scientific contacts, and estimations of their works by other scientists and reveals their creative plans and inner life.

Key words: the materials of correspondence, source, K. Kharlampovich, A. Sobolevskiy.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Дзюба О. Костянтин Харлампович // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: Інститут історії України, 2005. – Вип. 15. – С. 395–431; Депенчук Л. Константин Васильевич Харлампович (1870–1932) // Очерки истории естествознания и техники. – Вып. 38. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 132–136; Юркова О. Доля академіка // Історичний календар 2000. – К., 1999. – С. 216–218; Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 71–87; № 2. – С. 63–73; № 4. – С. 55–56; Чернухін Є. До історії обрання К.В. Харламповича до ВУАН // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2000. – Вип. III. - Кн. 1 – С. 194-198; Сидорова И. Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы Советской власти, 1917–1924 гг.) // Эхо веков. – 2003. – № 3/4. – Доступний з: <http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=search:1>; Медовкіна Л. К.В. Харлампович: трагічні сторінки біографії відомого історика // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В. Добров, № 3-4 (39-40), 2008. ДонНУ. – С. 52-58.
2. **Никитин О.В.** «Нестор славянских филологов» (об академике Алексее Ивановиче Соболевском). – Доступний з: <http://old.portal-slovo.ru/rus/philology/russian/586/12221/>.
3. Російський державний архів літератури та мистецтва (РДАЛМ). - Ф. 449. - Оп 1. - Спр. 392. – Арк. 16 зв. -17.
4. Там само. - Арк. 16 - 16 зв.
5. Там само. - Арк. 17 - 17 зв.
6. Там само. - Арк. 18.
7. Там само. - Арк. 18.
8. Там саме. - Арк. 16 зв.
9. Там само. - Арк. 19.

10. Там само. - Арк. 22 - 22 зв.
11. Там само. - Арк. 24.
12. Там само. - Арк. 42 - 42 зв.
13. Там само. - Арк. 22 зв.
14. Там само. - Арк. 26.
15. Там само. - Арк. 29.
16. Там само. - Арк. 28 зв.
17. Там само. - Арк. 29 зв.
18. Там само. - Арк. 33 зв.
19. Там само. - Арк. 38.
20. Там само. - Арк. 29 зв.
21. Там само. - Арк. 42 зв. – 45.
22. Там само. - Спр. 391. - Арк. 1 зв.
23. Там само. – Спр. 392. - Арк. 42.
24. Там само. - Арк. 48.
25. Там само. - Арк. 48-48 зв.
26. Там само. - Арк. 46.
27. Там само. - Арк. 49 зв.
28. Там само. - Арк. 58-59.
29. Там само. - Арк. 59 зв.
30. Там само. - Арк. 61 - 61 зв.
31. Там само. - Арк. 63.

Надійшла до редакції 4.12. 2009 р.

ББК 63.3 (4 Укр) 63

ВПЛИВ І.Ф. КУРАСА НА ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ

О.П. Прилуцька

Актуальність проблеми вивчення становлення вітчизняної науки підштовхнула автора статті до спроби відображення національної соціогуманітарної науки на прикладі однієї з найпомітніших особистостей, що вплинула не лише на становлення науки в Україні, але й брала безпосередню участь у її прогресивному розвитку. Такою особистістю був Іван Федорович Курас – знатний науковець-дослідник, організатор науки, відомий політик-практик, особа, що власними заслугами завоювала високий авторитет і повагу своїх сучасників [1].

Останнє десятиліття ознаменоване активною теоретичною діяльністю українських науковців щодо осмислення широкого спектра проблем, пов'язаних з етно- і націогенезом, етнічною теорією, етнонаціональною політикою, міжетнічними відносинами і конфліктами, міграційними процесами та їх впливом на етнічну ситуацію у державі, піднесенням національної свідомості, етнічною самоідентифікацією особи, національним характером і менталітетом тощо. Становлення етнології, етнополітології, етнодержавознавства – сучасних вітчизняних наукових шкіл, подолання упередженості щодо етнонаціональної сфери, поява цілого ряду ґрунтовних видань означають прорив у соціогуманітарних науках. Критично-конструктивне вивчення доробку зарубіжних учених, здійснене українськими суспільствознавцями, дозволяє вести етнополітологічні дослідження на високому теоретичному рівні. Проведена науково-організаційна робота

створила реальне підґрунтя для розширення пізнання та політико-практичного оволодіння етнополітичними процесами, що відбуваються в українському поліетнічному суспільстві.

Необхідність дослідження динаміки політичних процесів, співвідношення політики і етнонаціональних відносин, пошуку і вироблення нових парадигм етнонаціонального розвитку, розробки моделей запобігання конфліктності в етнонаціональній сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, вивчення та розробки технологій управління сферами політичних і міжетнічних відносин та інших не менш важливих питань постала перед науковцями у процесі розбудови соборної української держави [2].

Розробкою саме цих питань задовго до проголошення незалежності України займалась новаторська школа при Інституті історії партії під керівництвом І.Ф. Кураса [3]. Саме завдяки старанням Івана Федоровича робота ініціативної групи набула загальнодержавного вираження у створеному Інституті національних відносин і політології НАН України 11 грудня 1991 року [4]. Це, – зокрема, – вивчення та аналіз історії і сучасної динаміки політичних інститутів і процесів, взаємовпливів політики, політичної культури, етнонаціональних, міжрелігійних та міжконфесійних, регіональних відносин і факторів суспільного життя, вироблення нових парадигм етнонаціонального розвитку, запобігання конфліктності в етнонаціональній сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, розроблення технологій управління в системі політичних і міжетнічних відносин, експертиза законопроектів, державних і недержавних програм у різних галузях суспільного життя, теоретико-методологічні аспекти політичних і етнополітичних досліджень та, що найбільш важливо, перехід від теоретичного розв'язання проблем до практичного впровадження їх результатів [5].

Фундаментальність наукових напрацювань дала можливість Інституту стати не лише науковим, але й координаційним центром етнополітологічних досліджень в Україні. Завдяки цьому 5 листопада 1997 року Інститут було перейменовано на Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України [6].

Від початку утворення Інституту до жовтня 2005 року його директором був академік НАН України, віце-президент НАН України І.Ф. Курас (1939-2005) [7]. Після його смерті Постановою Президії НАН України від 14 грудня 2005 року Інституту присвоєно ім'я Івана Федоровича Кураса [8]. Багато в чому завдяки І.Ф. Курасу наукові дослідження Інституту тісно пов'язані з політичною практикою [9].

У 2006 році директором Інституту був обраний член-кореспондент НАН України, доктор політичних наук Ю.А. Левенець [10].

Здобуття Україною незалежності поставило перед державою і науковою спільнотою якісно нові проблеми [11]. Зокрема, в соціогуманітарній сфері наукових досліджень з новою гостротою постало питання істинності і оцінки змісту загальноісторичних, економічних, соціально-політичних та культурних подій та явищ [12].

На перших порах дослідницької роботи Інституту на вістрі наукового пошуку була проблема розроблення і опанування категорій і понять сучасних соціогуманітарних досліджень, оновлення їхнього термінологічного інструментарію. Важливим завданням було також критичне переосмислення існуючих надбань вітчизняної і засвоєння категоріально-понятійного апарату світової науки. Завдяки вмiло визначеним напрямкам роботи Інститут і сьогодні продовжує успішно вивчати етнонаціональну специфіку, характер та особливості політичного процесу і політичної культури в минулому та сучасному житті України, релігійну ситуацію, взаємини різних конфесій. Робиться все це відповідно до традицій сучасної компаративістики, у порівнянні із загальносвітовими тенденціями та процесами. Інститут веде плідний

діалог з представниками різних партій і рухів, різних конфесій, співпрацює з державними, міжнародними та громадськими організаціями, провідними науковими установами [13].

Значна увага науковців Інституту приділяється осмисленню українських пріоритетів у геополітичному просторі. Було досягнуто якісного нагромадження знань з питань історичної та етнонаціональної детермінованості цих пріоритетів, їхніх впливів на світову геополітичну ситуацію, значення в контексті національної безпеки України.

Не применшуючи здобутків співробітників Інституту, на думку автора, визначальною постаттю, у розвитку історичної науки і етнології в Україні у цілому і Інституту зокрема, залишається І.Ф. Курас – сподвижник Інституту і його ідейний натхненник. Під керівництвом І.Ф. Кураса Інститут досягнув вагомих успіхів у теоретико-методологічному обґрунтуванні нового напрямку соціогуманітарних наук – етнополітології [14]. Іван Федорович активно включився в процес розвитку наук, які досліджують етнополітичну сферу, фактично ставши основоположником етнополітології в Україні. Велику увагу вчений приділяв розвитку соціогуманітарних наук в Україні. Серед них особливе місце займали історичні, етнічні, політичні, міжконфесійні, міжрегіональні та етносоціальні пріоритети розвитку наукового пізнання. Роздумуючи над проблемами новітнього етапу українського державотворення, зокрема про співвідношення в ньому історичного досвіду і нових реалій, беручи в цьому процесі посильну участь як науковець і, на певному етапі, як урядовець достатньо відповідального рівня, Іван Федорович написав ряд праць, статей та інтерв'ю для періодики, виступив з доповідями на важливих міжнародних, в тому числі під егідою ООН, форумах і наукових конференціях. Тоді ж побачили світ і перші навчально-методичні розробки та наукові публікації автора із зазначеної проблематики [15].

Однак не лише завдяки своїм глибинним науковим дослідженням, численним публікаціям і виступам на різного роду конференціях Іван Федорович здійснив помітний вплив на розвиток соціогуманітарних наук в Україні. Важливим етапом втілення власних наукових напрацювань стала активна участь вченого у практичному здійсненні власних ідей і потенцій. Доказом цього є плідна участь І.Ф. Кураса у численних наукових та державних проектах, організація політичної та державної підтримки наукової сфери, втілення власних науково-практичних ідей у формі законодавчих ініціатив чи між- та внутрідержавних проектів.

І.Ф. Курас заклав міцний фундамент в організацію науки – в період 1988–1993 років він працював академіком-секретарем Відділення історії, філософії і права НАН України, був членом президії НАН України. А з 1998 року незмінно обіймав посаду віце-президента НАН України, всіляко сприяючи розвитку соціогуманітарних наук в державі. І, яку б посаду не займав вчений – академічну, державну чи громадську, чим би не займався, будь-яка його діяльність була спрямована на утвердження України як соборної держави, а науки як самодостатньої і прогресивної сфери забезпечення пріоритетів державного розвитку [16]. Завдяки напрацюванням вчених НАН України за десятиріччя незалежності у сфері науки було завершено перехід від однобічної заідеологізованості до здорового прагматизму, становлення справді наукових принципів дослідження суспільних процесів як минулого, так і сьогодення. В результаті творчих пошуків було вироблено оптимальну модель функціонування суспільно-гуманітарних установ, що враховувала національний досвід і дозволила розв'язувати назрілі питання усіх сфер суспільно-політичного життя і державного управління [17].

Як вчений і державний діяч одночасно (віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань з 1994 по 1997 рр.) [18] І.Ф. Курас розумів, що зі здобуттям незалежності перед державою постала необхідність реального перегляду ролі та місця суспільних наук у творенні нової держави. Пояснював це вчений присутністю рудиментів попередньої доби, коли гуманітарна складова академічної науки цілковито обслуговувала панівну ідеологію та офіційну політику [19]. За нових умов соціально-гуманітарні науки мусили всебічно й чесно аналізувати політичні та соціально-економічні процеси в державі й світі, постійно обмірковувати та узагальнювати суспільний досвід, виробляти виважені прогнози та пропозиції для політиків і державних діячів. З цим завданням українська соціогуманітарна наука успішно впоралася [20]. Не мало зусиль для досягнення такого рівня вітчизняної академічної науки приклав й Іван Федорович.

Нові суспільні реалії значною мірою активізували розробку важливих проблем суспільного життя, духовної культури, широкого кола соціогуманітарних проблем. В українському суспільстві за роки незалежності держави співробітниками НАН України при вдалому керівництві незмінного Президента Б.Є. Патона, віце-президента І.Ф. Кураса (з 1998 по 2005 рр.) [21] та колег віце-президентів успішно розв'язувались завдання державного, загальнонаціонального рівня. Дали про себе знати результати заходів, здійснюваних Президією НАН України від початку 90-х років щодо реорганізації мережі і структури наукових установ, створення нових інститутів, розширення діапазону дослідницької роботи [22].

Під творчим началом академіка І.Ф. Кураса в межах наукового співтовариства НАНУ було завершено формування пріоритетних наукових напрямів, необхідних для забезпечення інтелектуальної і духовної незалежності України, потреб розбудови національної державності, формування громадянського, інформаційного, інноваційного суспільства [23]. З'явилися нові науково-дослідницькі осередки НАН України, нове дихання отримали існуючі Сектори.

За активної участі академіка було здійснено підготовку ряду науково обґрунтованих концепцій, стратегій, прогнозів, моделей та програм з питань модернізації суспільства. За його ініціативи, підтримки й участі було підготовлено ряд документів загальнодержавної ваги. Серед них: Концепція і Програма розвитку гуманітарної сфери, Концепція політичної реформи, Концепція державної інформаційної політики, Концепція етнонаціонального розвитку України [24].

Як вчений-історик Іван Федорович велику увагу приділяв створенню сприятливих умов для вивчення історії України, публікації архівних джерел, перевиданню книг з найважливішої історичної проблематики, підготовці повноцінних навчальних матеріалів з історії України [25]. Варто наголосити, що для відтворення забутої історичної спадщини в складі НАН України був організований Інститут джерелознавства та археографії [26].

Іван Федорович відстоював необхідність розробки нових парадигм етнонаціонального розвитку, моделювання оптимальних варіантів етнополітики. Вся його діяльність як вченого і політика була спрямована на попередження конфліктності в етнонаціональній і гуманітарній сферах.

Саме Іван Федорович започаткував непрості пошуки шляхів становлення порівняно нового для України напряму наукових досліджень, які обіймаються проблемами соціогуманітарного спрямування та поняттями етнополітології. Саме ним було започатковано становлення школи етнополітологічної науки в Україні, під його безпосереднім керівництвом зросла ціла плеяда молодих талановитих учених. Широта його знань, критичність і глибина політичного аналізу, принциповість у політиці є зразком для наслідування сучасним державним діячам.

Підсумовуючи, хотілося б наголосити, що важливим фактором становлення будь-якої незалежної демократичної держави, як такої, є прогресивний розвиток її наукових та науково-дослідницьких інституцій, впровадження та розвиток власних теоретичних і практичних досягнень наукової думки. Все це є можливим лише при наявності науково-дослідницької, навчально-практичної бази та, безперечно, таких непересічних особистостей-організаторів цього процесу як Іван Федорович Курас. Проведена науково-організаційна та дослідницька робота Національної Академії наук України в цілому та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса зокрема, створила реальне підґрунтя для розширення пізнання та політико-практичного оволодіння етнополітичними процесами, що відбуваються в українському поліетнічному суспільстві.

РЕЗЮМЕ

Коректне розуміння державотворчих процесів сучасної України об'єктивно неможливе без глибокого вивчення історичного досвіду попередніх поколінь, який сформувався завдяки діяльності конкретних постатей. Яскравим прикладом цього є життєвий і творчий спадок представника прогресивної історичної думки – І.Ф. Кураса – історика, етнополітолога, українознавця, особистості з великої букви. Саме наявність таких особистостей є головним чинником здатності нації формувати своє майбутнє, виходячи зі своїх власних інтересів.

Ключові слова: творча спадщина, особистість, історична думка, вітчизняна наука, політична думка, етнополітика.

РЕЗЮМЕ

Корректное понимание процессов государственного строительства современной Украины объективно невозможно без глубокого изучения исторического опыта предшествующих поколений, которое сформировалось благодаря деятельности конкретных фигур. Ярким примером этого является жизненное и творческое наследие представителя прогрессивной исторической мысли – И.Ф. Кураса – историка, этнополитолога, украиноведа, личности с большой буквы. Именно наличие таких личностей является главным фактором способности нации формировать свое будущее, исходя из своих собственных интересов.

Ключовые слова: творческое наследие, личность, историческая мысль, отечественная наука, политическая мысль, этнополитика.

SUMMARY

The correct understanding of modern Ukraine's state creative processes objectively impossible without deep studying of historical experience of former generations which is formed due to the activity of concrete figures. The vivid example of it is the vital and the creative inheritance of a representative of progressive historical thought – I. F. Kuras, a historian, ethno-political, Ukrainian, a personality from a block letter. Just presence of such personality is a main factor of nation's ability to form its own interests.

Key words: creative legacy, personality, history thought, home science, political thought, etnopolitika.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Історична і політична наука та суспільна практика в Україні / редкол. Патон Б.Є., Геєць В.М., Левенець Ю.А., Солдатенко В.Ф. та ін.; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2009. – 632 с.

2. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Іван Федорович Курас // www.who-is-who.com.ua/bookmaket/nauka/19/161.html.
3. Нагорна Л.І. Іван Федорович Курас (Українські історики ХХ століття) // Історія України. – 1999. – № 47. – С. 1-2.
4. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України // <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=2>.
5. Курас І.Ф. Етнополітологія: запити життя та відповіді вчених / Курас І.Ф. // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К., 1999. – С. 22.
6. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. Іван Федорович Курас // <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=50>.
7. Сотрудники Института политических и этнонациональных исследований НАН Украины об И. Курасе // www.day.kiev.ua. – 2005. – № 190; Шаров І. Курас Іван Федорович. Ішов до України, до людей. // Шаров І. Вчені України: 100 видатних імен. – К., 2006. – С. 205–210; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Іван Федорович Курас // www.who-is-who.com.ua.
8. Президія Національної Академії наук України. Іван Федорович Курас // Вісник НАН України. – 2005. – № 10; Холманская Л. Памяти выдающегося ученого и гражданина // <http://vecherniy.kharkov.ua/news/1195/>; Без Кураса. Дайджест // www.fraza.com.ua; Безсмертний Р., Литвин В., Табачник Д., Толстоухов А., Шаров І. Рік тому пішов з життя Іван Курас // www.golos.com.ua.
9. Патон Б.Є. Вступне слово / редкол. Патон Б.Є., Геєць В.М., Левенець Ю.А., Солдатенко В.Ф. та ін. // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 11.
10. Нагорна Л.І. Вказана праця. – С 1-2.
11. Архів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі АНБУВ). Інститут архівознавства. Ф. 369. Оп. 1. Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909–2007 рр. Спр. 120. Виступ віце-президента НАН України на спільному засіданні Президії РАН та НАН України, проведеному в рамках року України в Російській Федерації та матеріали до нього. Арк. 4. 16.18.05.2002. Мова укр.
12. Там само. – арк. 5.
13. Етнонаціональні відносини і політика в науковому вимірі / Курас І.Ф. // Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К., 1999. – С. 79.
14. Шаповал Ю. Про І.Ф. Кураса // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К, 2005. – Вип. 30 (підсерія «Курасівські читання»). – С. 16.
15. Курас І.Ф. Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К.: ІІІЕНД, 1999. – 656 с.; Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
16. АНБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 369. Оп. 1. Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909–2007 рр. Спр. 10. Пріоритети державного розвитку і трансформація гуманітарної сфери в Україні. Арк. 1. 1998; Курас І.Ф. Пріоритети державного розвитку і трансформація гуманітарної сфери в Україні // Національна Академія наук України. Короткий річний звіт. – К., 1999. – С. 8.
17. Курас І.Ф. Нові риси та методи в організації та розвитку соціогуманітарних досліджень / Курас І.Ф. // Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К.: ІІІЕНД, 1999. – С. 393-394.

18. Указ Президента України про призначення І. Кураса віце-прем'єр-міністром України // www.uazakon.com.
19. Курас І.Ф. Системність співпраці двох Академій в гуманітарній сфері примножує їхній потенціал // Діалог: Історія, політика, економіка. – 2002. – № 3. – С. 205.
20. АНБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 369. Оп. 1. Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909–2007 рр. Спр. 30 Розвиток соціогуманітарних досліджень у Національній Академії наук України. 1999–2003. Тези доповіді на засіданні Президії НАН України. – 35 арк. 5 листопада 2003; Курас І.Ф. «Найголовніший наш здобуток – ми утримали гуманітарну сферу» / Курас І.Ф. // Етнополітика: Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років – К.: ШІЕНД, 1999. – С. 175-183.
21. Патон Б.Є. Вступне слово / редкол. Патон Б.Є., Геєць В.М., Левенець Ю.А., Солдатенко В.Ф. та ін. // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 9-12.
22. АНБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 369. Оп. 1. Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909–2007 рр. Спр. 30 Розвиток соціогуманітарних досліджень у Національній Академії наук України. 1999–2003. Тези доповіді на засіданні Президії НАН України. – арк. 3. 5 листопада 2003.
23. Там само. – арк. 3-4.
24. Онищенко О.С. Віце-президент НАН України / редкол. Патон Б.Є., Геєць В.М., Левенець Ю.А., Солдатенко В.Ф. та ін. // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С. 58.
25. Курас І.Ф. Системність співпраці двох Академій в гуманітарній сфері... Вказана праця. – С. 205.
26. АНБУВ. Інститут архівознавства. Ф. 369. Оп. 1. Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909–2007 рр. Спр. 30 Розвиток соціогуманітарних досліджень у Національній Академії наук України. 1999–2003. Тези доповіді на засіданні Президії НАН України. – арк. 4. 5 листопада 2003.

Надійшла до редакції 7.12. 2009 р.

Історія України

ББК ТЗ(4УКР)5-56

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ОСНОВІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ XVIII – початку XX ст.

М.О. Туник

Сьогодні проблема політико-правового статусу національних меншин є актуальною для більшості країн світу, в яких у зв'язку з різними історичними обставинами сформувався багатонаціональний склад населення. У процесі формування країн з поліетнічним складом населення історія зафіксувала різні варіанти врегулювання цього питання, але оптимальної можливості вирішення даної проблеми не знайдено і донині.

Питання, пов'язані з дослідженням прав національних меншин в площині етнодержавознавства, вивчали В. Нікітюк, Ю. Римаренко, М. Панчук, О. Рафальський, В. Євтух. Деякі аспекти проблеми національних меншин в історичному або в

© Туник М.О., 2009

політологічному руслі досліджувалися І. Курасом, О. Майбородою, О. Найманом, Г. Кривошиєю та іншими. Треба також зазначити, що в науковій літературі часто простежується заміна терміна «національна меншина» на «етнічна меншина» або їхнє тотожне застосування. Як стверджує Ю. Римаренко, це пов'язано з формуванням нового напрямку в науці – етнодержавознавства, який зумовлює проведення досліджень в етнонаціональній сфері на базі політології, правознавства, філософії, соціології, політичної етнології та етнопсихології. Автор статті погоджується із думкою, що ці поняття є тотожними і їх синонімічна заміна є правомірною.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити еволюцію становлення теоретико-методологічних засад розвитку проблеми національних меншин, спираючись на наявну теоретичну базу.

Історія захисту етнічних, мовних та релігійних меншин починається формуванням сучасних правничих систем, розвиток яких йшов паралельно зі становленням у XVI та XVII століттях держав-націй. Ідеали національної єдності, втілені в централізації та концентрації влади, в єдиній мові, культурі та релігії, економічних та географічних кордонах, кожен з яких був принципово важливим для самовизначення нових держав, мали також тенденцію проявлятися у не толерантному ставленні до тих, хто вважав себе, або вважався іншими, відмінним. Характерним способом захисту державою етнонаціональних меншин стали спеціальні договори. Ці договори призвели до появи великої кількості окремих випадків правного регулювання, але не створювали загальної системи, яку можна було б застосувати до будь-якої меншини. До складу меншин могли входити колишні громадяни держави, яка здійснює захист меншин на території, що відокремлюється [1]

Іншим предметом домовленості стало утворення меншиною власної держави. Найбільш раннім прикладом такого договору, зафіксованого в історичних джерелах, може бути взяте у 1250 році королем Франції Луї зобов'язання захищати членів маронітської громади нарівні з підданими Франції. Статус Франції як захисника християн пізніше перейшов до Австрії та Росії. Якщо ці погляди відображають взаємини між християнами та мусульманами, епоха реформації дала поштовх навіть більш нагальній потребі у захисті однієї християнської секти від іншої під час релігійних сутичок. Внаслідок цього було укладено кілька договорів, що стосувалися прав протестантів на територію, де переважали католики, та навпаки. У ранніх договорах наголос робиться на свободі совісті та віросповідань, хоч інколи навіть ці свободи обмежувалися з огляду на міркування громадського порядку [2].

Ідеї захисту прав етнонаціональних меншин розвивалися в основному на території Європи в XIX та на початку XX століття. Приводом стала деколонізація імперій, які в період свого цілісного існування ігнорували етнічний, мовний та інші «національні» особливості, залишаючи ці складнощі новоутвореним державам. Проблема історичного існування поліетнічних країн, таких як Австро-Угорська монархія та Російська імперія, була відбита в працях тогочасних мислителів політичної думки. Передумовою для їх розвитку стає боротьба націй і народів за національні права, що розпочалася в XVIII – XIX ст. У цей період поширюється напрям трактування національного питання – національний месіанізм, на основі якого виділяються два підходи: соціально-політичний (Г. Гегель, П. Манчіні) та релігійний (О. Градовський, М. Данилевський). Росіяни О. Градовський та М. Данилевський в основу вирішення національної проблеми вкладали «принцип національності» – «одна нація – одна держава». Держава, яка має один народ, мову і релігію.

За цим принципом з національного значення держави впливає розуміння того, що кожна народність, якщо отримала вже і не втратила ще усвідомлення свого самобутнього історичного значення, повинна скласти державу і що «одна народність

повинна складати тільки одну державу» [3]. Такі погляди на тогочасну історичну ситуацію були занадто ідеалістичними, і як підтвердження наявності цього факту М. Данилевський розглядає можливість існування держави, до якої входять дві або більше народностей, але зазначає, що в такому випадку «це порушує свободу і честь» держави. Він також розглядає можливість входження однієї нації до двох держав, в цьому разі мета, для якої існують ці держави може бути лише «короточасна або випадкова». Обидві ці держави, за його твердженням, не досягнуть істинного усвідомлення своєї народної особливості [4]. Концепція розвитку багатонаціональних держав, запропонована російськими мислителями, розрахована більше на високорозвинені в політико-правовому значенні країни. У відповідності з даним підходом, народи (нації) поділялися на загальнолюдські, історичні (тобто для історії необхідні) та неісторичні (для історії непотрібні). За позицією М. Данилевського, народи, що перебували на «низькому» рівні розвитку (неісторичні), в порівнянні з іншими не мали право на існування і були лише перешкодою на шляху становлення історичних націй. Такий підхід показує тенденції розвитку швидше радикального націоналізму, ніж національної толерантності.

З плином часу ситуація змінювалася. З'явилися нові ідеї вирішення проблеми, яка почала набирати обертів. Свою концепцію розв'язання національного питання запропонували К. Маркс та Ф. Енгельс. Вона зводилася до принципу інтернаціоналізму (самовизначення) – «Пролетарії всіх країн, об'єднуйтесь!» [5]. Звернули увагу на те, що національні відносини носять конкретно-історичний характер і обумовлюються суспільним і державним устроєм, в якому відносини націй і народів впливають на суспільні відносини і боротьбу класів. Це в свою чергу ускладнює шлях до комунізму. Розв'язання національного питання полягало в наданні національної незалежності колоніальним народам. Що ж до інших поліетнічних держав, то ідеологи марксизму тут лукавили, надаючи пролетаріату цих країн роль визволителів колоніальних народів і не зазначаючи, як вирішити долю народу, з якого вийшов цей пролетаріат.

Національна проблема виникала зазвичай у зв'язку із соціально-економічними проблемами, що спонукало засновників марксизму до висновків про його підпорядкованість питанню про соціально-політичний прогрес і про можливість його повного усунення з життя людей по мірі ліквідації соціального гноблення, на основі соціалістичних суспільних відносин, на принципах права нації на самовизначення аж до відокремлення, права на добровільне об'єднання, взаємоповаги і взаємодопомоги.

Продовжили лінію в цьому напрямі лідери РСДРП(б). Спершу Й. Сталін у статті «Марксизм та національне питання» називав національно-культурну автономію витонченим видом націоналізму (приводом стало визнання меншовиками національно-культурної автономії євреїв), її установи – безсилами в наш час і непотрібними в майбутньому [6]. Підтримав дискусію на цю тему і В. Ленін у статті «Критичні замітки з національного питання», розкривши ідейну основу і зміст культурно-національної автономії як конституювання націоналізму за допомогою окремої державної установи. Застосування на практиці цих ідей означало б зраду марксистській ідеології і підпорядкування буржуазному націоналізму, що суперечило ідеям марксизму про злиття націй. Саму можливість існування культурно-національної автономії В. Ленін називав дурненькою, дурістю, реакційною, міщанською ідеєю, з якою російський робітничий клас боровся і буде боротися [7].

Теоретично ж обґрунтували закріплення прав національних меншин, а точніше кажучи, запропонували програму автономії як системи внутрішнього управління національних одиниць, головні ідеологи австромарксизму К. Реннер та О. Бауер. Використовуючи марксистський понятійний апарат, вони виступили проти теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, пропагуючи ідею кооперації класів [8].

Концепція австромарксистів ґрунтується на психологічній теорії, в якій ототожнюються поняття «нація», «національне», «національна свідомість» і «національна психологія». В інтерпретації австромарксизма нація – це «екстериторіальна культурна спільність» (О. Бауер) або «союз людей, що однаково мислять і розмовляють» (К. Реннер). Головним фактором утворення і функціонування нації в австромарксистів визначався один з проявів етнічної духовності: або усвідомлення етнічної належності особи (К. Реннер), або феномени соціально-психологічні – «національний характер», «національна апперцепція», «національне почуття» (О. Бауер) [9].

К. Реннер узагальнив ідеї психологічної концепції нації й подав їх у вигляді політичної програми «культурно-національної автономії». В основу вкладає ідея про те, що вирішальною силою в створенні соціальних спільностей є єдність духовних інтересів. Як самостійний тип колективних інтересів він визнав національні, визначив націю як соціальну психологічну спільність – «спілка людей, що однаково думають і говорять», «культурну групу не зв'язаних із землею». Головною причиною її утворення К. Реннер вважав етнічну самоідентифікацію індивідів.

Перспективу в вирішенні національного питання в багатонаціональних державах К. Реннер бачив у правовому реформуванні суспільства, тобто в тому, щоб відобразити «стихію національних інтересів» в закономірності «загальноновизнаних положень юриспруденції». Фундаментом програми «культурно-національної автономії» стала ідея про екстериторіальність націй [10]. Першопричиною міжнаціональних конфліктів К. Реннер вважав боротьбу за політичний простір (зіткнення інтересів націй, що породжуються системою представницької демократії, за якої національна більшість, використовуючи свою монополію в органах влади, реалізує на всій підвладній території лише власні етнокультурні потреби, при цьому ігнорує інтереси решти національних груп, що перебувають у меншості). Звідси розмежування політичного й етнічного життя через «автономізацію нації від держави» бачиться К. Реннером єдиним шляхом усунення міжнаціональних непорозумінь. З цією метою він пропонує констатувати нації екстериторіально, тобто як орган законодавства і управління. К. Реннер стверджував, що держава національностей може двома шляхами врегулювати спільне життя громадян різних національностей. Вона насамперед може розглядати націю як колективність, зробити її юридичною особою, і тоді союз націй утворює державу. За К. Реннером це називається органічним регулюванням ставлення нації до держави.

Це органічне регулювання, у свою чергу, може бути проведено двома шляхами. Або за територіальним принципом: області розмежовуються за національностями, які в них проживають, так що в кожній області мешкає окрема нація; у межах своєї області кожна нація самостійно відає своїми національними справами; а держава управляє лише тими справами, які спільні для всіх націй. У даному випадку нація становить територіальну корпорацію. Або ж держава розглядає націю як персональну спільноту, не надаючи їй виключного панування в якійсь певній області. Замість територіального принципу береться за основу особистий, персональний принцип [11].

Ідея нації як територіальної корпорації підтримана О. Бауером. І визначалася найпростішою можливістю здобуття форми національної автономії. Умовою є поділ країни на національні області. «У межах своїх кордонів кожна нація утворює державу, яка самостійно опікується задоволенням своїх культурних потреб і регулює відносини всіх, хто мешкає на цій території, з одного боку між собою, а з другого – з державою як із цілим» [12]. Але національна автономія на основі суто персонального принципу розмежувала б нації у царині обслуговування культурних потреб і усунула б необхідність боротьби між націями на цьому ґрунті за владу в державі.

Однак і персональний принцип не цілком розв'язує своє завдання, якщо провести його в чистому вигляді, якщо нації організувати як особисті союзи, які перебувають подібно до релігійних громад, поза сферою державного управління. Бо чим, насправді, нації гарантовані від можливих зазіхань з боку держави? Щоб створити таку гарантію, необхідно наділити нації державною владою. Зрештою національна автономія дає принципу національності новий напрямок: не утворення для кожної нації своєї самостійної держави, а розв'язання національного питання для кожної нації в рамках спільної держави національностей [13]. Ця ідея була підхоплена вітчизняними суспільно-політичними діячами початку ХХ століття і отримала реалізацію в прийнятті закону Про національно-персональну автономію. Розуміючи непросту політико-правову ситуацію, що склалася, і потребу в налагодженні взаємин з національними меншинами, вони відкрито висловлювали своє ставлення до неї. З точки зору денационалізації, національність за М. Грушевським має бути ґрунтом для політичного, етнічного і культурного розвитку. Одне з ключових завдань він вбачає в забезпеченні національних інтересів і народностей, які не мають своєї власної національної території, шляхом широкого суспільного самоуправління і гарантій інтересів національної меншості. Він був прихильником національно-територіальної автономії не тільки по відношенню до України, а покладав на неї надії як на загальний принцип державного ладу. М. Грушевський закликав не просто шукати ідеали у минулому. Національне питання повинно вирішуватися не на основі якихось археологічних знахідок або принципу давності, а на реальних фактах дійсності з використанням принципів демократії. При вирішенні цього питання слід враховувати інтереси не тільки більшості, тобто українців, а й національної меншості, що повинна мати такі ж права, як і титульна нація.

Рівність прав усіх громадян держави, гарантована конституцією є основною ідеєю будування держави за М. Драгомановим. І прагнення деяких країн асимілювати свої національні меншини вважається шкідливою національною політикою, тому що примусова денационалізація ніколи й ніде успіху не мала. Ідея національної автономії набула поширення також серед літераторів: «Як українці, – писав П. Грабовський, – ви повинні працювати навколо народу українського... проте пам'ятайте: зміст вашої праці повинен бути загальнолюдським, бо інакше смерть вам як нації». Ідеї автономії української нації і забезпечення прав національних меншин стали провідними в суспільно-політичній думці України початку ХХ ст.

Але і сьогодні суперечності, що виникають у відносинах між різними націями, етнічними групами на ґрунті національних інтересів, можуть з'являтися у будь-якій сфері життя – соціальній, економічній, політичній, правовій, культурній, мовній і т. д. Причини виникнення й існування є наслідком переплетення двох тенденцій – формування великих (або значних) груп людей як етносоціальних організмів (нації, народності, етнічні групи) та розвиток економіки, який веде до конкуренції людей навколо територій, природних ресурсів, політичного впливу, можливості національного самозбереження. Так національні проблеми стають об'єктивним явищем, що існує, доки існує національний поділ людства і водночас явищем світовим, тобто притаманним усім багатонаціональним державам незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку або суспільно-політичного устрою. Тому дана стаття охоплює лише окрему частину цілісного дослідження, подальша перспектива якого полягає в розкритті поглядів українських політичних партій у розробці проблеми національних меншин.

Висновки:

1. Відлік часу, з якого розпочинається історія перших прикладів захисту національностей і робиться ставка не на задоволення потреб етнічної меншості, а на

збереженні власної нації навіть при загибелі іншої, іде передусім від робіт авторів XVIII – XIX ст. (П. Манчіні, О. Градовський, М. Данилевський та інших). При цьому ця модель більше нагадує націоналістичну, ніж прояв загальнонаціональної лояльності.

2. Новий етап в історії формування передумов політико-правового статусу національних меншин пов'язаний з розвитком суспільно-політичних подій на рубежі XIX–XX ст., а саме інтерпретується в принципі самовизначення націй (К. Маркс, Ф. Енгельс) та розробці проекту національної автономії ідеологами австромарксизму (К. Реннер, О. Бауер).

3. Найпомітніші ідеї вітчизняної історії розвитку забезпечення прав національних меншин були втілені в працях М. Грушевського, М. Драгоманова та інших суспільно-політичних діячів. Крім того, це суттєво сприяло проникненню в українську політичну думку ідей незалежності, які істотно підвищили розвиток самосвідомості інтелігенції з приводу національної автономії не тільки українців, а і інших національностей, що проживали разом з ними.

4. За останні двісті років набули поширення думки про можливий оптимальний варіант вирішення проблеми прав національних меншин. Але кожен варіант переглядається, і на сьогоднішній момент панує думка, що вирішення цієї проблеми матиме постійний характер і є нескінченим пошуком в контексті міжнаціональних відносин задля збереження миру.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються теоретичні основи формування системи прав національних меншин. Показані перші спроби рішення проблеми національних меншин на початку XX століття.

Ключові слова: національні меншини, права національних меншин, принцип національності, принцип інтернаціоналізму, національна автономія.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются теоретические основы формирования системы прав национальных меньшинства. Показаны первые попытки решения проблемы национальных меньшинства начале XX века.

Ключевые слова: национальные меньшинства, права национальных меньшинств, принцип национальности, принцип интернационализма, национальная автономия.

SUMMARY

The article aims to analyze theoretical basis of forming national minority rights system. First attempts of solving national minority rights problem in the beginning of XX century are revealed.

Key words: national minority, national minority rights, principle of nationality, principle of internationalism, national autonomy.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Fondues – Duparc J. La Portection des Minoities de Race de Langue et de Religion. Etude de Droit des Grens / Fondues – Duparc J. – 1922. – p. 76.
2. Нікітюк В.О. Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект) / В. О. Нікітюк– К.: «Форм-М», 1996. – С. 39.
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н. Я. Данилевский – М.: Известия, 2003. – С. 251. – (Мыслители России).

4. Там само. – С. 253-254.
5. Маркс К. Манифест Коммунистической партии: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, Соч., 2 изд., Т. 4. – 1955. – С. 459.
6. Урьяс Е.Л. Рабочее движение в Австро-Венгрии в 1867-1914 годах / Е. Л. Урьяс – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1959. – С. 320-347.
7. Ленін В. І. Повне зібрання творів. Переклад з п'ятого російського видання: в 55 т. / В. І. Ленін– К.: Видавництво політичної літератури України, Т. 24 (Вересень 1913 – березень 1914). – 1972. – С. 127-133, 167-171.
8. Урьяс Е.Л. Названа праця. – С. 39.
9. Абетка етнополітолога / [автор. колектив: Ю. Римаренко, О. Мироненко та ін.]. – К.: «Школяр», Т. 1. – 1995. – 225 с.
10. Світова та вітчизняна етнодержавна думка (у персоналіях). Академічне видання. Монографічне дослідження / [авт. колектив: Ю. Римаренко – керівник, А. Філоненко – відповідальний секретар]. – Київ – Донецьк: «Донеччина», 1997. – С. 214.
11. Сталин И. В. Сочинения 1907 – 1913: в 45 т. / И. В. Сталин Т. 2. – М.: ОГИЗ, – Т. 2. – 1946. – С. 62.
12. Бауер О. Національне питання і соціал-демократія / О. Бауер. – К.: Основні цінності, 2004. – С. 69. – (Сер. «Спадщина»).
13. Там само. – С. 78-79.

Надійшла до редакції 1.12. 2009 р.

ББК Т1 (4УКР) 6-8

СТАНОВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА В ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ НА ПРИМЕРЕ СИМФЕРОПОЛЬСКОГО ДВОРЯНСКОГО ТЕАТРА

С.П. Шендрикова

История Крымского академического крымского драматического театра уходит в далёкое прошлое, а именно – в начало 20-х годов XIX века, когда в Симферополе впервые был основан любительский театр. Его отцом принято считать состоятельного московского купца Фёдора Григорьевича Волкова, жившего здесь некоторое время по совету врачей для лечения. Большой любитель театрального искусства, он решил устроить в городе театр. Помещением, в котором давались первые представления, стал длинный каменный сарай при доме дворянского собрания, в котором приезжавшие на проведение собраний и скачек ставили своих лошадей [1]. Учитывая значение крымского драматического театра в культурном наследии Российской империи, который за короткий период пережил эволюцию из любительского в профессиональный, автор считает возможным рассмотреть его развитие на рубеже XIX и XX веков.

В разные периоды времени к проблеме возникновения и развития театрального искусства в Крыму обращались Ф.Ф.Дашков[2], Т.С.Гриц[8], Л.Касьяненко [28], Б.И.Мартынов [9] и многие другие. Однако и на сегодняшний день в этом вопросе немало «белых пятен», которые привлекают современных исследователей историков, искусствоведов. В этой связи актуальность темы, выбранной автором, не вызывает сомнений.

Цель данной научной статьи – исследовать становление и развитие стационарного профессионального театра в Крыму в конце XIX века на примере Крымского академического русского драматического театра им. М. Горького.

Ф.Г.Волков с разрешения дворянства перестроил эту конюшню, оборудовав её под театр: были заложены арки, выходившие во двор, пол устлан досками, устроена небольшая сцена, ложи, в партере поставлены деревянные скамейки. Однако снаружи театр сохранил вид и размеры сарая. Этот флигель с крошечными окнами и нишами в стенах для керосиновых ламп около 50 лет служил Симферополю театральным зданием. Здесь, на небольшой сцене 8 аршин в ширину, Волков с другими любителями театра стали знакомить публику с произведениями Д.И.Фонвизина, А.П.Сумарокова, В.А.Озерова [2] и многих других, вызывая у общества всё больший и больший интерес к сцене.

Театра в этот период привлекал многочисленных посетителей не своей внешностью, а игрою актёров и любителей. Так, в 1842 году побывала в Симферополе труппа бердянского купца первой гильдии Д.Д. Жураховского, а через год её сменила другая странствующая, как говорили в то время, «компания актёров» под руководством Виноградова-Дудкина [3], которая пробыла здесь три дня [4].

Впоследствии театральное помещение не раз реставрировалось. В 40-х годах XIX века по инициативе директора гимназии А.В. Самойлова, брата знаменитого актёра, и на средства от устраиваемых им любительских спектаклей были произведены ремонтные работы в зале театра: переделан партер по наклону, расширены ложи, к основному помещению пристроены коридоры и подъезд, вследствие чего театр принял более благоустроенный вид [5].

В середине 50-х годов супруга губернатора Жуковского занялась обновлением театра: для постановок были созданы новые декорации, ложи продолжены до самой сцены [6].

В 1846 году при свете керосиновых ламп тёплыми сентябрьскими вечерами на подмостках симферопольской сцены играет величайший русский актёр Михаил Семёнович Щепкин, посетивший Крым вместе с В.Г. Белинским [7]. В репертуар симферопольских гастролей входили 13 спектаклей с участием этого мастера: «Матрос» (матрос Симон), «Москаль-Чаривник» (Чупрун), «Ревизор» (Городничий), «Два купца и два отца» (Бона), «Подложный клад» (Подслухин), «Мирандолина» (Вальдорф), «Наталка-Полтавка» (Макогоненко), «Господин Богатонов», «Женитьба» (Кочкарёв), «Секретарь и повар» (Суфле), «Филипп или фамильная гордость» (Филипп), «Тяжба» (Бурдюков) и «Король и пастух» (испанский трактирщик Альварец) [8]. Публика приходила в неистовый восторг при каждом слове, каждом куплете, спетом артистом [9]. « В каждой роли он решительно другой человек – всегда донельзя верен характеру роли, всегда артистически костюмирован и часто изумительно натурален. Лучшие из его ролей те, в которых ты его видел». В газете «Таврические ведомости» за 1846 год напечатано: «М.С. Щепкин в своё кратковременное пребывание в Симферополе умел не на одной сцене привлечь к себе внимание и возбудить признательность его жителей. Во многих домах принимали его как умного и любезного собеседника, говорящего о своём искусстве с толком и страстью артиста и приводящего примеры игры и декламации с обязательной готовностью. Сколько любезность его понравилась жителям Симферополя, столько же, по-видимому, он был доволен своим здесь пребыванием» [10].

В конце 50-х начале 60-х годов дворянский театр оставался без постоянного антрепренёра, он часто пустовал и лишь изредка оживлялся спектаклями проезжих трупп и игрой знаменитых актёров [11]. Так было, когда во время своей гастрольной поездки по России роль Отелло в драме У. Шекспира исполняет на сцене

симферопольского театра выдающийся английский чернокожий актёр-трагик Аира Олдридж [12].

Положение театра немного изменилось, когда в 1861 году антрепренёром стал севастопольский купец И. Пилони [13]. Он организовал постоянную труппу, которая осенний и зимний сезоны выступала в Симферополе, а летний – в Ялте, Феодосии, Евпатории [14] и в других приморских городах Крыма. В этот же период на сцене Симферопольского театра появились оперетты. Основательницей этого жанра в нашем городе принято считать актрису Медведеву, воцарившуюся в дворянском театре после труппы Пилони. Хотя оперетты «Кетли» и «Любовное зелье», лишённые глубокого содержания, игрались ещё актёрами Пилони. В 1870 году Медведева представила на суд зрителям оперетты «Прекрасная Елена», «Орфей в аду», «Птички певчие» [15] и другие. Всякий раз, когда на сцене шла оперетта, публика заполняла весь зал, но часто отсутствовала, когда показывали драму или комедию.

В донесении таврическому губернатору от симферопольского полицмейстерства указывается, что на рубеже 60-70-х гг. директором театра был статский советник Пётр Данилович Шотт [16]. В период с апреля 1867г. по январь 1869г. дворянскому собранию от театра никакой суммы не поступило, так как в нём не было постоянно труппы, а представления давались странствующими актёрами, которые очень редко заезжали в город из-за плохого состояния театрального помещения [17]. Чтобы как-то изменить положение, в Симферополе была учреждена театральная дирекция, которая приняла на себя заведование театром и должна была выполнять следующие обязанности: заключать условия о пользовании театром с прибывающими труппами, заниматься сохранением театрального имущества и ежегодно предоставлять дворянскому депутатскому собранию отчёт о приходах и расходах театра. В дирекцию театра вошли Пётр Данилович Шотт, Николай Иванович Иванов и Христиан Петрович Тимченко [18].

1873 год – знаменательная дата в истории Симферопольского театра. Именно в этом году Иван Самсонович Чех, будучи директором театра в то время, берёт его в аренду у дворянства. Старое театральное помещение было разобрано до основания и построено новое здание (шириной в 16 аршин; поднято на 2,5 аршина) со зрительным залом на 410 мест (в том числе 20 лож – губернаторская, ложа губернского предводителя дворянства, 8 литерных, каждая по 5 мест, и 10 камерных лож по 4 места); 20 мест в верхнем ярусе и 184 кресла. Внутри здания проведены отделочные работы. Перед входом были устроены фойе, артистические уборные, мастерские, контора и другие служебные помещения. Вестибюль и буфет размещались в доме дворянского собрания, где для них была отведена часть залы [19].

3 сентября 1874 года губернские инженер и архитектор подписали акт о завершении работ по постройке театра, в котором было сказано: «В настоящем виде театр может быть открыт как устроенный удовлетворительно» [20].

7 сентября 1874 года был дан первый спектакль в новом театральном здании [21].

Спектакли в XIX веке начинались обычно в восемь или в половине девятого вечера. Первые места в театре стоили 50, а остальные – 25 копеек [22]. В программу вечера обычно входили 2 постановки: пьеса и водевиль или шутка в одном действии. В большинстве случаев актёры в Симферополе пользовались вниманием и уважением зрителей [23].

М.Г. Ленская, Е. Горева, М.В. Агромов, Журин, Яблочкина, Протасов, Н. Ленский - вот блестящая плеяда талантливых артистов, которые выступали на сцене в годы заведования Симферопольским театром И.С. Чеха [24].

С 1874 года устанавливаются постоянные зимние и весенние театральные сезоны [25]. С октября этого же года при театре находилась драмтруппа под режиссёрством Л.

Яковлева, состоящая из 18 персонажей (7 актрис и 11 актёров), суфлёра, дирижёра и 10 музыкантов. На сцене ставились преимущественно модные в то время драмы и комедии – оригинальные и переводные. В репертуаре были и костюмные пьесы, и водевили, и одноактные оперетки. Архивные источники свидетельствуют о том, что в труппе находилось несколько талантливых личностей и пьесы разыгрывались весьма удовлетворительно [26].

Успешно провела театральный сезон 1880-1881 годов и труппа Черкасова [27]. Одной из основных составляющих успеха этого коллектива было серьёзное отношение руководителя труппы к зрителям и артистам. На сцене стали ставить лучшие произведения классики: «Уриель Акоста», драму «Коварство и любовь» Шиллера, «Как поживёшь, так и прослывёшь» Дюма-сына, пьесы Островского, Грибоедова, Шекспира. И хотя классический репертуар не всегда давал полные сборы, это был заметный шаг вперёд сценического искусства, главная цель которого поднимать людей на более высокий уровень. Первой актрисой творческого коллектива была Лаврецкая-Черкасова, обладавшая всеми данными, присущими несомненному таланту.

Крымская публика также рукоплескала русскому актёру Митрофану Трофимовичу Иванову-Козельскому. Впервые симферопольцы познакомились с игрой актёра, когда их вниманию была представлена драма В. Лангаммера (Аркадьева) «От судьбы не уйдёшь», где Иванов-Козельский исполнял роль Артамонова. Совместно с труппой Данилович были также сыграны комедий А.С. Грибоедова, пьесы А.Н. Островского, «Каширская старина» Д. Аверкиева и другие произведения классики [28]. Артист дал в театре и несколько благотворительных спектаклей [29]. Пустовавший в этом сезоне зал был снова полностью заполнен, когда на сцене выступал этот мастер театрального искусства, людей привлекала обдуманность и в то же время простота и оригинальность игры актёра. Гастроли Иванова-Козельского стали знаменательным событием для театральной жизни провинциального города Симферополя.

В 1889 году театр был снова в центре внимания общественности, когда Симферополь впервые посетил Павел Николаевич Орленев [30]. В 1893 году симферопольцы познакомились с искусством М.Г. Савиной. После этого П.Н. Орленев и М.Г. Савина ещё не раз приедут в Симферополь, но это будет уже в начале XX века, как и гастроли великих артистов сцены В.Ф. Комиссаржевской (1902, 1903, 1907), братьев Адельгейм (1901), В.И. Качалова.

Зимний сезон 1889-90 гг. представляла труппа под руководством М.Б. Карского, известного нам своими заметками в газете «Крым» по истории Симферопольского дворянского театра и в качестве владельца одной из самых значимых типографий города. В коллектив входили опереточные, драматические артисты и хор из 30 человек. Афиши XIX века доносят до нас имена артистов, выступавших в труппе Карского: Ю.Н. Ларизина, А.П. Аграмова, Т.Ф. Синельникова, А.Н. Медведева, М.А. Микульская, А.А. Ермилова, Н.П. Фёдорова, Н.Н. Колосьева, П.Ф. Ладина, Н.Н. Синельников, В.Н. Розеноер-Розанов, Е.Н. Чернышёв, Н.А. Медведев, С.В. Кубанский-Васильев, М.Е. Ростовцев, П.П. Конаков и В. Борисов [31].

С 1890 года заведовать театром стал С.Н. Новиков. Местная пресса так прокомментировала это событие: «С текущего года наш обветшалый, сырой храм Мельпомены перешёл к Новикову. Так или иначе, труппа у нас существует и труппа вполне приличная» [32].

В 1894 году во время своих гастролей по югу России, маршрут которых пролегал через Севастополь, Феодосию, Ялту, Новороссийск, Мариуполь ведущая актриса Малого театра Гликерия Федотова посетила и Симферополь. Гастроли открылись 21 июня и продолжались 2 недели. Зрители смогли увидеть следующие спектакли с участием этой замечательной актрисы: «Счастливец» В. Немировича, «Преступница»

Г. Вильде, «Цепи» А. Сумбатова, «Вторая молодость» П. Невежина и «Тётя Лиза» В. Ландау-Крылова, а также пьесы Островского «Без вины виноватый», «Гроза» и «Василиса Мелентьева». Самой большой сенсацией для жителей Симферополя стала блистательная игра Г. Федотовой ролей Катерины и Василисы в пьесах Островского [33]. И это неудивительно, ведь многие роли великий драматург писал именно для нее. Местные газеты отмечали самоотверженность игры актрисы, зажигающую огонь в сердцах зрителей.

2 и 3 января 1897 года на сцене дворянского театра были поставлены драма «Любовь трагика» и пьеса Островского «Лес» с участием в них известного провинциального актёра Е.М. Рахимова [34]. «Давно уже наш театр не видел в своих стенах такой массы интеллигентной публики, как это было в день дебюта Рахимова в роли Геннадия Несчастливцева» [35]. Партнёршей знаменитого артиста была талантливая актриса Яковлева, игравшая Аксюту. «Порой казалось, что на сцене идёт не комедийное действие, а сама жизнь» [36]. Кроме Яковлевой в русской драматической труппе И.С. Габриелли выступали Л.М. Ларина-Абрамович, Ромашков, Невский, Правдин, Ландов, Страхов [37], сохранивший в своей игре добрые традиции старой школы, любимица публики М.П. Никольская, бенефис которой состоялся 21 января 1897 года. Для постановки на этот вечер была выбрана лирическая пьеса в стихах «Принцесса Греза» по сочинению Эдмонда Ростана. Гром аплодисментов встретил бенефициантку, на сцену летели разноцветные бумажки с поздравительной надписью: «Симферопольские друзья и почитатели шлют своё сердечное приветствие талантливой артистке М.П. Никольской!» [38] Но, несмотря на любовь публики и хорошее начало гастролей, завершились они печально – из-за ошибок антрепренёра этот сезон не был удачным для труппы: положение актёров было бедственным, часть жалования им так и не выплатили, чтобы отработать аренду зала, они вынуждены были играть даром [39].

Невзирая на это, в следующем году артисты снова привезли в Симферополь свои постановки. Первым спектаклем, представленным актерами симферопольским зрителям, на этот раз стала новая пьеса Григория Ге – «Набат». В последнее время, во многом благодаря украинским труппам, публику всё больше интересовали постановки на народные темы. Поэтому большой интерес у зрителей вызвал русский народный водевиль «Ямщики или как гуляет староста Семён Иванович» [40]. Премьерами этой сцены стали французская пьеса «Два подростка», поставленная П.Я. Ефремовым [41], и драма «Темная сила», в которой впервые дебютировал как режиссер И.М. Арнольд [42].

До 1890 года в Симферополе проводились только так называемые зимние сезоны, так как считалось, что летом город постоянно пустует, а, значит, летний сезон в театре невозможен.

Но после того, как по инициативе С.Н. Новикова в городском саду был построен летний театр, дававший не менее 60 представлений в течение лета, от которых в городскую казну поступало в первые годы по 500 рублей, а после и по 2000 рублей, стало ясно, что в Симферополе возможен и летний театральный сезон [43]. Тем более, что всё чаще артисты столичных и других театров, гастролируя летом по крымским приморским городам во время пребывания курортной публики, заезжали и в Симферополь.

Зимой же спектакли устраивали в здании Дворянского театра, в котором всё острее ощущалась теснота, а также в зале городского клуба в доме Шнейдера, но и этот зал не подходил для театральных представлений из-за отсутствия в нём лож и дешёвых мест. На повестке дня городской думы в конце XIX века постоянно стоял вопрос о сооружении нового здания, но его приходилось откладывать по причине отсутствия

средств и подходящего места для строительства. Не увенчались успехом и попытки последнего владельца Н.М.Петрова-Докучаева провести капитальный ремонт театрального помещения. В этой связи в 1900 году театр закрыли [44], но вопрос о новом здании оставался всё ещё открытым.

В итоге комиссией по постройке городского театра было принято решение о необходимости устройства в Симферополе одного театра, который подходил бы и для летнего, и для зимнего сезонов, отвечал всем архитектурным, санитарным и прочим нормам и был удобен как для публики, так и для выступлений актёров. Этот замысел удалось осуществить лишь в начале XX века, когда инженером А.И. Рыковым по проекту архитектора А.Н. Бекетова в Симферополе был построен новый просторный театр, открывший свои двери для зрителей в 1911 году [45].

РЕЗЮМЕ

В даній статті автор розкриває історію становлення і розвитку професійного театру в Криму наприкінці XIX століття на прикладі Кримського академічного російського драматичного театру ім. М. Горького.

Ключові слова: театр, історія, труппа.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор раскрывает историю становления и развития профессионального театра в Крыму в конце XIX века на примере Крымского академического русского драматического театра им. М. Горького.

Ключевые слова: театр, история, труппа.

SUMMARY

In this article the author reveals the history of establishing and development of professional theatre in Crimea by the example of the Crimean Gorky Academic Russian Dramatic Theatre.

Key words: theatre, history, troupe.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Справочная книга по городу Симферополю за 1911 год. – Симферополь: тип. Г.М. Эмпеля и Ф.Т. Коршунова, 1911. – С. 14; Третья учебная экскурсия симферопольской мужской гимназии (под ред. Ф.Ф. Дашкова). – Симферополь: тип. газ. «Крым», 1890. – С. 300.
2. Третья учебная экскурсия симферопольской мужской гимназии (под ред. Ф.Ф. Дашкова). – Симферополь: тип. газ. «Крым», 1890. – С. 100.
3. Крымский областной драматический театр им. М. Горького. Очерк. – Симферополь: Крымиздат, 1947. – С. 5.
4. ГААРК ф. 26, оп. 1, д. 12536, л. 2.
5. Третья учебная экскурсия симферопольской мужской гимназии (под ред. Ф.Ф. Дашкова). – Симферополь: тип. газ. «Крым», 1890. – С. 100.
6. Третья учебная экскурсия симферопольской мужской гимназии (под ред. Ф.Ф. Дашкова). – Симферополь: тип. газ. «Крым», 1890. – С. 100.
7. Симферополю – 200 лет (1784-1984): Сб. док. и мат. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 41.
8. Гриц Т.С., М.С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. – М.: Наука, 1966. – С. 379-385.

9. Мартынов Б. Крымский академический // Земля и земляки. – Симферополь: Таврия, 1981. – С. 153.
10. Гриц Т.С., М.С. Щепкин. Летопись жизни и творчества. – М.: Наука, 1966. – С. 386-387.
11. Симферопольский дворянский театр. Краткий очерк.// Крым. – 1890, №123.
12. История городов и сёл Украинской ССР в 26 томах. Крымская область. – К.: Изд-во Акад. Наук УССР, 1976. – С. 79.
13. ГААРК ф. 49, оп. 1, д. 3499, л. 1.
14. ГААРК ф. 26, оп. 1, д. 25278, л. 2.
15. Симферопольский дворянский театр. Краткий очерк.// Крым. – 1890, №123.
16. ГААРК ф. 26, оп. 1, д. 25004, л. 1.
17. Там же, л. 2.
18. ГААРК ф. 26, оп. 1, д. 25004, л. 2-3; ф. 49, оп. 1, д. 3905, л. 9.
19. Третья учебная экскурсия симферопольской мужской гимназии (под ред. Ф.Ф. Дашкова). – Симферополь: тип. газ. «Крым», 1890. – С. 100-101.
20. ГААРК ф. 27, оп. 13, д. 1483, л. 6.
21. Там же, л. 1.
22. Справочная книга по городу Симферополю за 1911 год. – Симферополь: тип. Г.М. Эмпеля и Ф.Т. Коршунова, 1911. – С. 14; Макаревич Аре. И. Симферополь. Его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое. – Симферополь: Крымиздат, 1924. – С. 36.
23. ГААРК ф. 26, оп. 1, д. 27599, л. 38.
24. Симферопольский дворянский театр. Краткий очерк. // Крым. – 1890, №125.
25. Третья учебная экскурсия симферопольской мужской гимназии (под ред. Ф.Ф. Дашкова). – Симферополь: тип. газ. «Крым», 1890. – С. 101.
26. Симферополю – 200 лет (1784-1984): Сб. док. и мат. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 47-48; ГААРК ф. 26, оп. 1, д. 25317, л. 13-14.
27. Таврида. – 1880, №9.
28. Касьяненко Л. Орленев и Иванов-Козельский на симферопольской сцене. // Республика Крым, 2002, 27 июня, С. 12.
29. Крымский академический русский драматический театр им. М. Горького. – Симферополь: Союз художников Крыма: экспериментальная творческо-производительная мастерская «Де-Жери», 1998. – С. 5.
30. Мацкин А.Л. Орленев П.Н. – М.: Искусство, 1977. – С. 29.
31. Указатель Таврической губернии сельскохозяйственной и промышленной выставки 1888 года. Симферополь: тип. газ. «Крым», С. 116.
32. Крым. – 1890, № 129.
33. Касьяненко Л. Крымские гастроли Федотовой Г.Н. // Крымские известия. – 2001, 20 января. – С. 5.
34. Крым. – 1897, №2.
35. Там же, - №3.
36. Крым. – 1897, №3.
37. Там же, - №12.
38. Там же, - №18.
39. Там же, - №24, 25.
40. Крым. – 1898, №58.
41. Там же, - №60.
42. Там же, - №255.
43. Симферополю – 200 лет (1784-1984): Сб. док. и мат. – К.: Наукова думка. 1984. – С. 64-65.

44. Белова С.Л. Этюды истории, культуры, архитектуры. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. – С. 163.
45. Симферополь – 200 лет (1784-1984).: Сб. док. и мат. – К.: Наукова думка. 1984. – С. 77, 308; Белова С.Л. Этюды истории, культуры, архитектуры. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. – С. 170.

Надійшла до редакції 28.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР)52-294

РУШНИЦІ У БОЙОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКИХ КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ (початок ХХ ст.)

В.В.Задунайський

Військова історія України є тривалою й багатою на відповідні події. При цьому, до неї слід відносити не лише досягнення повноцінних Збройних Сил, але й окремих формувань, що діяли у складі іноземних військових утворень, проте виявляли власну військову специфіку та відповідний бойовий досвід. Все це стосується подій кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли у складі Російської імперії перебувало потужне Кубанське козацьке військо, що в своїй основі було українським й зберігало традиції попередніх українських козацьких формувань.

Зрозуміло, що обставини військового життя початку ХХ ст. обумовили значну уніфікацію озброєння та бойового вишколу козаків, проте їх багатий військовий досвід та визнання за ними певної самодіяльності, забезпечили поєднання як уніфікаційних вимог, так і військової самобутності. Цьому сприяло й те, що попри значний розвиток військово-технічного прогресу на початку ХХ ст., все ще важливу роль у бойових діях відігравав індивідуальний рівень військовослужбовців щодо володіння «табельною» зброєю.

Все це, в першу чергу, стосувалось особистої вогнепальної зброї (гвинтівки чи карабіну). При цьому, поряд із використанням суто вогнепальних властивостей згаданої зброї (маємо на увазі стрільбу), досить важливим залишалось і застосування багнету, яке виявляли глибинні традиції відповідного вишколу й мистецтва (від часів середньовіччя зберігались деякі навички й вміння бою на списах). Інакше кажучи, на рубежі ХІХ – ХХ ст. як під час бойових зіткнень, так і у військовому вишколі був актуальним вогневий та багнетний бій.

З огляду на зазначене, є доречним дослідження основних взірців ручної вогнепальної зброї та багнету, що перебували на озброєнні українських козацьких формувань Російської імперії на початку ХХ ст., та з'ясування їх місця у козацькому бойовому вишколі. Попри це, згадана проблематика досі не стала предметом комплексного дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків, які лише опосередковано висвітлювали окремі її аспекти.

Так, мало місце дослідження загальних питань військової підготовки європейської кінноти в кінці ХІХ ст. у працях авторитетних військових фахівців тих часів [1]. Поряд із цим, розглядалась і особливість військово-тактичних навичок і вмінь козацької кінноти [2]. Попри це, не з'явилось роботи, що проаналізувала б зв'язок між вогнепальним озброєнням та особливостями бойового вишколу та військово-прикладного бойового мистецтва козаків (особливо кубанських пластунів - піхотинців).

Подібні підходи виявилися й у працях радянських військових фахівців 20-30 рр. ХХ ст., які висвітлювали стан боєздатності військових утворень сусідніх країн,

залишивши поза увагою досягнення козацьких формувань (одним із факторів, що обумовили зазначені пріоритети, стала й ідеологічна упередженість тих часів) [3].

Попри специфіку праць польських і російських дослідників холодної зброї, ознайомлення з їх змістом було досить слухним, бо посприяло виявленню закономірностей військово-прикладного вишколу із застосування того чи іншого виду холодної зброї [4].

Українська історіографія традиційно приділяє значну увагу військово-козацькій тематиці, але залишає поза увагою зміст особистого бойового вишколу й відповідного мистецтва щодо застосування ручної вогнепальної та холодної зброї в кінці XIX – на початку XX ст. [5].

Автор послідовно досліджує військово-козацьку тематику та особливості озброєння й бойової підготовки військових формувань провідних країн Європи в кінці XIX – в середині XX ст. [6]. Попри це, комплексного дослідження особистої вогнепальної зброї українських кубанських козаків та засад її бойового застосування на початку XX ст. досі не здійснив.

Зазначений стан речей свідчить про те, що в історіографії досі належним чином не розкрито питання озброєння ручною вогнепальною зброєю українських кубанських козаків та її вплив на їх бойову підготовку на початку XX ст., що й обумовило актуальність пропонованої розробки та визначило її мету.

Джерельною основою цієї статті стали як опубліковані, так і неопубліковані матеріали, частина з яких зберігається у фондах САВ (Центральний архів військовий. Польща). Серед згаданих матеріалів особливу цінність мали різноманітні настанови, статuti та інформаційні збірki, у котрих подано технічні характеристики зброї та принципи її бойового використання [7]. В цілому використані джерела забезпечують переконливість висновків пропонованого дослідження.

Наукова новизна цієї статті виявляється у спробі здійснення комплексного огляду основних взірців ручної вогнепальної зброї, що застосовувалась кавалерійськими та піхотними частинами Кубанського козацького війська на початку XX ст., й визначення змісту бойового вишколу та відповідного мистецтва з її володіння. Також вводиться до наукового обігу низка невідомих та маловідомих архівних матеріалів.

Розглядаючи питання озброєння на рубежі XIX-XX ст. необхідно розуміти певну подібність як самих взірців вогнепальної ручної зброї, так і основного змісту її бойового застосування не лише в Росії, але й у всіх європейських країнах. Особливо помітною така подібність була між регулярними військовими формуваннями, бійці яких упродовж короткочасного військового вишколу опановували лише базисні принципи застосування ручної вогнепальної зброї.

Варто наголосити, що найбільш уніфікованим був індивідуальний стрілецький вишкіл, бо передбачав подібну послідовність дій (через схожість основних систем вогнепальної зброї щодо здійснення заряджання, прицілювання й пострілу). Більше відмінностей мала підготовка до багнетного бою, бо вона передбачала можливість виконання певної кількості атакуючих і захисних прийомів як багнетом, так і іншими частинами гвинтівки (існувала можливість врахувати й певні національні особливості бойової спадщини з фехтування пікою тощо). При цьому, серед усіх європейських військових формувань особливо вирізнялась бойова підготовка козаків, яким завдяки специфічному військово-привілейованому статусу вдалось зберегти своєрідну систему вишколу й бойового та військового мистецтва, прилаштувавши її до нових вимог війни.

Слід мати на увазі, що з огляду на вагомість традицій кінного бою із застосуванням холодної (клинкової й древкової) зброї найяскравіше особливості козацького індивідуального бойового мистецтва виявлялись саме у цій галузі [8]. Зрозуміло, що зазначені особливості мусили позначитись і на військовому мистецтві

тактичного рівня, про що свідчило й запозичення певних прийомів бою від українських козаків іншими козацькими формуваннями та регулярною кіннотою Польщі й Росії [9].

Поряд із цим, особливості української військово-козацької системи виявились і щодо застосування рушниці. Тут, перш за все, мова йде про піхотні формування Кубанського козацького війська – пластунські батальйони (інші козацькі війська Російської імперії не мали козацької піхоти, що збереглась лише у згаданому війську завдяки його переважно українському змісту), основною зброєю яких була гвинтівка з багнетом. Поряд із цим, козацька кіннота також вдало застосовувала гвинтівки, хоча й без такої пріоритетності, як козацькі пластуни.

До речі, на озброєнні всіх формувань Російської армії в цей час перебували різновиди гвинтівки Мосіна (М91) зразка 1891 р. (її іноді називають «трюхлінійкою» через відповідний калібр, який дорівнював 3 «лініям» (7,62 мм)) [10]. При цьому, базисною вважалась гвинтівка для піхоти, а регулярна кавалерія та козацька кіннота мала на озброєнні карабіни, які відрізнялись від основного взірця розмірами й вагою (були коротшими й легшими). Згадані карабіни мали подібні параметри: довжина - 1250 мм; вага - 3780 гр.; швидкість вильоту кулі - 600 м/сек. [11].

Специфіка козацької бойової підготовки та індивідуального мистецтва обумовила й певну відмінність «козацького» карабіну від «драгунського». Згаданий карабін був пристосований тільки для ведення стрільби, а тому у його комплектації не було передбачено багнету, який був обов'язковим для регулярної кавалерії [12]. Сталося це завдяки тому, що козаки-кіннотники під час ймовірного рукопашного бою у пішому порядку теж застосовували клинкову зброю (шашку), якою майстерно володіли за будь-яких умов [13].

Стосовно українських кубанських козаків-кавалеристів треба звернути увагу й на те, що вони під час пішого зіткнення могли додатково використати й кинджал, яким добре володіли на відміну від решти козацьких формувань, які не мали зазначеної зброї (лише терські козаки теж були озброєні кинджалами) [14].

Додатково щодо козацького карабіну слід зазначити те, що він мав специфічне маркування для зручності його класифікації та здійснення поставок у козацькі кавалерійські частини. Для цього на стволі та прикладі згаданого карабіну ставилось спеціальне клеймо «Каз» [15].

Коротко зупинимось і на особливостях ведення вогневого бою козаками-кіннотниками з козацького карабіну. Так, зарядження, прицілювання та здійснення пострілу були єдиними для всіх взірців гвинтівки М91. Особливістю козацького застосування стало ведення стрільби з коня (верхи) та вміння стріляти, ховаючись за лежачим конем [16]. До речі, козаки спеціально тренували коней згаданими прийомами, щоб у разі необхідності захиститись від щільного вогню противника за кінським тілом (за безвихідного становища). Наголосимо, що з огляду на здатність козаків перевищувати мінімальні вимоги бойової підготовки (про це йшлося у відповідних настановах), вони вправно стріляли з різних положень і темпів руху та застосовували додаткові прийоми бою [17].

Отже, зазначені особливості вишколу щодо застосування вогнепальної зброї забезпечували як високий рівень боєздатності козацької кінноти, так і її переваги над регулярною кавалерією не лише щодо володіння холодною зброєю, але й вогнепальною.

Перед тим як розглянути зброю та вишкіл кубанських козаків-пластунів, необхідно зазначити, що цей рід зброї був досить чисельним і становив напередодні Першої світової війни 18 батальйонів служилого складу Кубанського козацького війська [18]. Наведені цифри свідчать не лише про значну кількість піхотних козацьких

частин, але й про важливість піхотної військово-прикладної підготовки для боєздатності згаданого козацького утворення.

Далі зупинимось на гвинтівці М91, що використовувалась кубанськими козаками-пластунами. Це була звичайна «трюхлінійка», що мала такі параметри: вага - 3990 гр.; довжина - 1288; швидкість вильоту кулі - 635 м/сек. [19]. Для ведення рукопашного бою до згаданої гвинтівки кріпився спеціальний багнет, що мав рапіроподібний вигляд і міг застосовуватись лише для нанесення уколів. Згаданий багнет мав такі параметри: довжина - 500 мм. (з них 53 мм відводилось на кріплення до стволу рушниці); вага - 300 гр. [20]. Отже, під час застосування в рукопашному бою (з примкнутим багнетом) гвинтівка М91 важила 4300 гр. і мала довжину 1735 мм, що було досить прийнятним (хіба що вага була трохи зavelикою у порівнянні з сусідніми європейськими аналогами).

Озброєння пластунів зазначеним взірцем «трюхлінійки» обумовило подібність їх засад заряджання, прицілювання та здійснення стрільби до регулярної піхоти. Певні відмінності у вогневому бою (з огляду на ідентичне озброєння як козаків-пластунів, так і регулярної армійської піхоти) можна було виявити лише у кращій влучності стрільби та її вищій скорострільності (інших якісних переваг досягнути було не можливо). Зазначених переваг вдавалось досягнути завдяки тривалішому й більш вмотивованому вишколу, обумовленому специфікою воєнізованого буття військово-привілейованої козацької верстви.

Більше можливостей для плекання різноманітної системи бойових прийомів відкривав рукопашний бій, бо на відміну від максимально спрощеного механізму заряджання, прицілювання та здійснення пострілу, тут був простір для індивідуальної бойової діяльності та зберігались можливості використати відповідний досвід попередніх поколінь (мається на увазі пікінерний бій). Завдяки зазначеному козаки-пластуни мали можливість досягнути значної розмаїтості технічної бази власного багнетного бою. Серед основного арсеналу згаданого бою були різноманітні уколи, удари та відбиви як багнетом, так і прикладом, а кращі бійці могли застосувати й бойові прийоми ногами та руками [21]. Все це досягалось завдяки військовій націленості повсякденного життя козацької військово-привілейованої верстви та престижності військової звитяжності у цьому середовищі, що визнавалось й підтверджувалось державною системою Російської імперії.

Поза увагою ми залишили зв'язок між вміннями вести індивідуальний вогневий бій козаків-пластунів та специфічним військово-тактичним мистецтвом окремого підрозділу чи частини (особливості маневру на полі бою під час безпосереднього бойового зіткнення), бо у пропонованій статті мова йде лише про зміст особистого бойового вишколу та відповідного мистецтва українських кубанських козаків.

Отже, гвинтівка Мосіна зразка 1891 р. та її різновид для козацької кінноти (Козацький карабін М91) були основною вогнепальною (для кубанських пластунів згадана гвинтівка з багнетом була й основною холодною) зброєю через відповідні стандарти озброєння, запроваджені на рубежі ХІХ-ХХ ст. в Російській армії. За таких умов українські кубанські козаки вдало опановували різноманітні навички бойового застосування згаданої зброї, переважаючи регулярні військові формування Російської імперії завдяки тривалішому й змістовнішому військово-прикладному вишколу, що традиційно зберігався у козацькому військово-привілейованому середовищі. При цьому, козаки-пластуни на базі володіння багнетним боєм плекали своє специфічне бойове мистецтво (використовуючи досягнення попередніх часів).

Таким чином, гвинтівка М91 і козацький карабін М91 відіграли важливе значення у бойовій системі українських кубанських козаків на початку ХХ ст., обумовивши

достатній рівень боєздатності як кавалерійських, так і пластунських формувань Кубанського козацького війська.

У цій розробці розкрито лише окремі аспекти розвитку та бойового застосування особистої вогнепальної зброї на початку ХХ ст. в окремих українських військових формуваннях, що обумовлює доречність подальшого дослідження подібної проблематики та з'ясування її впливів на бойовий вишкіл та на бойове й військове мистецтво.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано бойові параметри основних взірців ручної вогнепальної зброї козацької кінноти та піхоти. В умовах уніфікації озброєння козацька кавалерія виявляла кращий рівень застосування вогнепальної зброї лише завдяки тривалому бойовому вишколу та особливим вмінням вести стрільбу з коня тощо. Українські кубанські козаки-піхотинці завдяки якісному бойовому вишколу та використанню попередньої спадщини (володіння пікою) розвинули багнетний бій до рівня бойового мистецтва, а у вогневому бою (як і козаки-кавалеристи) досягали кращої влучності й швидкості стрільби у порівнянні з регулярними частинами Російської армії.

Ключові слова: українські козаки, Кубанське козацьке військо, козацька кавалерія, кубанські пластуни (кубанські козаки-піхотинці), гвинтівка, козацький карабін, багнетний бій, вогневий бій, козацьке бойове мистецтво.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены боевые параметры основных образцов ручного огнестрельного оружия казачьей конницы и пехоты. В условиях унификации вооружения казачья кавалерия достигала лучшего применения огнестрельного оружия благодаря длительности боевой подготовки и особым умениям вести стрельбу с коня. Украинские кубанские казаки-пехотинцы благодаря качественному боевому обучению, а также использованию боевого наследия (владение копьем) развили штыковой бой до уровня боевого искусства, а в огневом бою (как и казаки-кавалеристы) достигали лучшей точности и скорострельности по сравнению с регулярными частями Российской армии.

Ключевые слова: украинские казаки, Кубанское казачье військо, казачья кавалерія, кубанские пластуны (кубанские казаки-пехотинцы), винтовка, казачий карабін, штыковой бой, стрелковый бой, казачье боевое искусство.

SUMMARY

In article it is considered fighting parameters of the basic samples of manual fire-arms of the Cossack cavalry and infantry. In the conditions of arms unification the Cossack cavalry reached the best application of fire-arms thanks to duration of combat training and special abilities to conduct shooting from a horse. The Ukrainian Kuban Cossacks-infantrymen thanks to qualitative fighting training, and also use of a fighting heritage (possession of a spear) have developed bayonet fight to level of fighting art, and in fire to fight (as well as Cossacks-cavalrymen) reached the best accuracy and rate of fire in comparison with regular parts of the Russian army. In article it is considered fighting parameters of the basic samples of manual.

Key words: The Ukrainian Cossacks, the Kuban Cossack army, the Cossack cavalry, the Kuban plastuni (The Kuban Cossacks-infantrymen), a rifle, the Cossack carbine, bayonet fight, shooting fight, Cossack fighting art.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Бернгарди Ф. Служба конницы / Бернгарди Ф. – СПб., 1913. – 272 с.; Витт Л. Конница. Вооружение и владение оружием / Витт Л. – СПб., 1900. – 234 с.; Дружинин Н. Тактика кавалерийского боя / Дружинин Н. – СПб., 1894. – 54 с.
2. Келлер О. Несколько кавалерийских вопросов / Келлер О. – СПб., 1910. – 45 с.; Миткевич В. Казачья Лава / Миткевич В. – СПб., 1893. – 59 с.
3. Конница иностранных армий / [Будьонный С. М., Гатовский В. В., Какурин Н. Е. и др.] ; под ред. А. И. Вертоградского. – Москва-Ленинград : Государственное издательство военной литературы, 1929. – 226 с.
4. Żygułski Z. jun. Broń Wschodnia / Żygułski Z. jun. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 175 s.; Kukawski L. Broń i barwa kawalerii polskiej XX wieku / Kukawski L. – Wrocław : KAW, 1974. – 51 s.; Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа / Аствацатурян Э. – М. : Хоббикнига, 1995. – 192 с.; Кулинский А. Русское холодное оружие XVII – XX вв. В 2 т. / Кулинский А. – СПб. : «Атлант», 2001– . – Т. 1. – 2001. – 383 с.
6. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [Крип'якевич І., Гнатівич Б., Стефанів З. та ін.] ; упоряд. Б.З. Якимович. – [4-е вид.]. – Львів : Світ, 1992. – 703 с.; Білий Д. Малиновий Клиш / Білий Д. – К.: Товариство «Україна», 1994. – 117 с.; Бондаренко В. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-вересень 1917 р.) / Бондаренко В. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. ХІХ. – С. 160-165; Щербина Ф. Історія Кубанського Казачього Войска : В 2 т. / Щербина Ф. – Краснодар: Советская Кубань, 1992–. — Т. 1. – 1992. – 736 с.
7. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Задунайський В. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.: іл.; Його ж: Посібник-настанова з козацького бойового мистецтва / Задунайський В. – Донецьк : Норд-Прес, 2008. – 64 с.; Його ж: Бойова підготовка європейської кінноти та козаків (кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст.) / Задунайський В. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. VІІІ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 135-143; Його ж : Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / Задунайський В. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 202 с.
8. Наставление для ведения занятий с казаками в учебных сборах // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – Офіц. вид. – СПб., 1911. – От. 1. – С. 2455-2495.
9. Задунайський В. Бойове мистецтво та козацька спадщина. – С. 64-68.
10. Там само. – С. 120-125.
11. САW. №323. Nauka o broni. Czaść I. Reczna broń palna. – Warszawa, 1916. – S. 60.
12. Там само. – S. 75.
13. Там само.
14. Наставление для ведения занятий с казаками в учебных сборах. – С. 2464.
15. Там само. – С. 2476.
16. Nauka o broni. – S. 75.
17. «Із козацької минувшини». (спогади українських кубанських козаків) / [упоряд. В. В. Задунайський]. – Донецьк : ДонНУ – ООО «Норд Компьютер», 2006. – С. 7; Наставление для ведения занятий с казаками в учебных сборах. – С. 2463.
18. Задунайський В. Бойове мистецтво та козацька спадщина. – С. 126-127.

19. Казачьи войска. Хроника гвардейских казачьих частей / [упоряд. Н.Саутин]. – М. : Дорваль, 1992. – С. 158-161.
20. Nauka o bronі. – S. 60-65.
21. Там само. – S. 67.
22. Задунайський В. Посібник-настанова з козацького бойового мистецтва.–С. 26-29.

Надійшла до редакції 30.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР7) 52-2

РОЛЬ КООПЕРАЦІЇ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

І.В.Пятницькова

Кооперація на Півдні України зародилася у кінці 60-х рр. ХІХ ст. На початку ХХ ст. кооперативні форми господарювання набули поширення, і станом на 1 січня 1917 р. у регіоні вже діяло близько двох тисяч кооперативних організацій. Це були споживчі, ощадно-позичкові, кредитні, сільськогосподарські товариства та громади, різного напрямку діяльності артілі, а також кооперативні союзи [1]. Окрім фінансових операцій кооперативи регіону вели активну культурно-просвітницьку роботу. Вона позитивно вплинула на підвищення культурного рівня населення Півдня України. Проте цей аспект діяльності кооперативних товариств до цього часу залишається найменш дослідженим.

Так, окремі культурно-просвітницькі заходи південноукраїнських кооперативів були описані у виданні Московського Союзу Споживчих товариств «Из практики культурно-просветительской работы кооперативов» [2]. Важливою для розуміння загальних напрямів культурно-просвітницької діяльності кооперативів дореволюційного часу є дисертація російської дослідниці Т. Ю. Биковець [3]. Вдалу спробу узагальнити і систематизувати знання із зазначеної проблеми у одному з розділів своєї монографії здійснив А.О.Пантелеймоненко. З-поміж іншого у книзі подано окремі факти з історії південноукраїнських кооперативів [4]. Проте ця фрагментарна інформація не дає повного уявлення про їх практику в культурно-просвітницькій сфері та її значення у житті населення регіону в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Тому мета даної статті полягає у висвітленні окремих аспектів культурно-просвітницької діяльності південноукраїнських кооперативів у кінці ХІХ - на початку ХХ ст. на основі комплексного аналізу джерел та літератури. Її досягнення потребує розв'язання таких завдань: охарактеризувати основні напрями культурно-просвітницької діяльності товариств, визначити їх значення та вплив на підвищення культурного рівня населення регіону.

Джерельну базу даного дослідження складають звіти земських управ, окремих товариств, періодичні видання, окремі неопубліковані документи Центральних державних архівів України та Державного архіву Миколаївської області.

Південноукраїнські кооперативи культурно-просвітницькою діяльністю почали займатися з самого часу свого існування – з кінця ХІХ ст. Робота кооперативних громад та товариств була направлена на покращення сільського господарства шляхом застосування серед селян прогресивних агрономічних знань, впровадження нових технологій обробки землі, сільськогосподарської техніки.

У цей же час культурно-просвітницькою роботою починають займатися також споживчі та кредитні кооперативи регіону. У 90-ті рр. XIX ст. для них настає новий етап розвитку, який характеризувався збільшенням кількості товариств та нарощенням їх капіталів. Це дало змогу кооперативам опікуватися не лише матеріальними потребами населення, а й духовними.

Найбільш поширеною серед південноукраїнських товариств формою культурно-просвітницької роботи було відкриття бібліотек. Їх послугами могли користуватися безкоштовно всі бажаючі. Кошти на придбання або самі книги кооперативам надавали Департамент землеробства, земства, дільничні агрономи, приватні особи.

Фонди кооперативних бібліотек були незначними. Типовою у цьому плані була бібліотека Байкальського сільськогосподарського товариства Херсонської губернії, яка мала лише 134 назви і 225 примірників книг [5].

Бібліотеки південноукраїнських кооперативів виписували періодичні видання. Окремі товариства отримували навіть більше десяти різних журналів та газет, деякі з них були зарубіжними. Так, товариство сільського господарства Півдня Росії у 1898 р. виписувало 10 іноземних журналів і газет та шість вітчизняних [6].

Найбільшою популярністю серед кооперативів регіону у кінці XIX - на початку XX ст. користувалися такі вітчизняні періодичні видання: «Вестник мелкого кредита», «Вестник кооперации», «Кооперативная жизнь», «Муравейник» «Союз потребителей», «Вестник кооперативных союзов», «Южный кооператор» [7]. За матеріалами Всеросійської кооперативної виставки, яка проходила у Києві в 1913 р., південноукраїнські кредитні товариства виписували більше преси, ніж кооперативи цього напрямку діяльності інших регіонів Російської імперії [8].

Досить часто кооперативні бібліотеки перетворювалися на «чайні». Свою назву вони отримали через заборону приходити в нетверезому вигляді та вживати горілку в приміщенні. У цих закладах члени кооперативів збиралися, читали свіжу пресу, цікаві для них книги, обговорювали прочитане, дискутували. Такі «чайні» мали Анатоліївське сільськогосподарське товариство Херсонщини, споживче товариство Донецько-Юрїївського заводу [9].

З метою підготовки кооперативних працівників, популяризації кооперативних ідей, поширення знань з сільського господарства південноукраїнські кооперативи організували курси. Їх слухачами могли стати всі бажаючі, старші 16 років. Для читання лекцій товариства запрошували спеціалістів з різних галузей сільського господарства та кооперативної справи. У 1911 р. такі кооперативні курси було проведено у м. Катеринославі та при Благодатівському сільськогосподарському кооперативі Маріупольського повіту Катеринославської губернії, наступного року при чотирьох товариствах цієї ж губернії [10].

У січні 1916 р. відбувалися кооперативні курси в м. Ізмаїлі, які були організовані Кооперативним комітетом Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії. Вони були направлені на підготовку кооперативних кадрів, поглиблення і поширення знань з кооперації. Курси прослухало 43 особи, віком від 16 до 40 років. Серед них було 15 жінок. Слухачі були задоволені прослуханими лекціями [11].

Кооперативи, які не могли організувати курси, влаштовували окремі лекції на різні теми розвитку сільського господарства та кооперативного руху. Особливого успіху в цій справі досягли сільськогосподарські кооперативи Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. У 1913 р. з відомих 18 товариств повіту лише 4 не проводили подібних заходів. Протягом року ними було організовано 98 читань, на яких були присутні 5 959 слухачів. У середньому за рік одне верхньодніпровське товариство організувало 7 лекцій з середньою кількістю слухачів 425 осіб [12]. Подібні лекції, але

у меншій кількості, організовували і сільськогосподарські товариства Херсонської та Таврійської губерній [13].

Читання проводилися і при споживчих та кредитних кооперативах. Зокрема відомо, що у 1911 р. три споживчих товариства Катеринославщини провели подібні лекції [14].

Товариства підтримували розвиток освіти та науки у регіоні. Так, в Олександрійському повіті на Херсонщині місцеві кооперативні союзи заснували спільними зусиллями сім нижчих сільськогосподарських шкіл з дворічним навчанням. Одеські кооперативи збирали кошти на відкриття Народного університету в місті [15]. Єнакіївське споживче та Севастопольське ощадно-позичкове товариства надавали стипендії учням місцевих навчальних закладів [16].

До культурно-просвітницьких заходів південноукраїнських кооперативів належить і проведення виставок. Як правило, товариства проводили їх разом з земствами, урядовими організаціями. Кожна така виставка була подією для того чи іншого села. На них з'їжджалися селяни з усього повіту, щоб продемонструвати власні досягнення і навчитися чомусь новому. Під час виставок місцева інтелігенція читала лекції, надавала консультації з питань ведення сільського господарства. Вони супроводжувалися виступами хороших колективів, грою оркестрів, іншими розважальними заходами.

Відомо, що в 1912 р. в Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії було проведено п'ять сільськогосподарських виставок. У наступному році – сім. У них брали участь більше 1000 господарств. Ці виставки відвідало близько 15 700 осіб [17]. На виставці люди мали змогу ознайомитися з новими культурами, сільськогосподарською технікою і технологіями, обмінятися досвідом.

Товариства також організовували екскурсії для своїх членів. Їх метою було наочно продемонструвати досягнення сільськогосподарської науки. Екскурсії проводилися на експериментальні поля, сади, виставки, в музеї тощо. Як правило, вони здійснювалися у літньо-осінній період. Кількість екскурсантів коливалася від 2 до 100 осіб (у середньому 10-20 осіб).

У 1913 р. шість сільськогосподарських громад Катеринославської губернії організували для своїх членів екскурсію на Київську всеросійську виставку. Її учасників особливо вразила сільськогосподарська техніка, селяни навіть за власними кресленнями намагалися відтворити удома окремі експонати [18]. У цьому ж році верхньодніпровськими сільськогосподарськими кооперативами було організовано екскурсії на Полтавську дослідну сільськогосподарську станцію [19].

Деякі кооперативи мали свої музеї. Зокрема, такий музей було засновано П.М.Корнієнком при Саксаганському товаристві. Безперечно, наочний матеріал привертав увагу населення і мав велике значення як один із методів культурно-просвітницької діяльності [20].

Вагомий внесок у розвиток культури регіону зробили Єнакіївське споживче товариство та кооператив Північного родовища. Ними були організовані музично-драматичні, спортивні гуртки, кінозали. При першому діяли вечірні курси для робітників [21].

На заваді розвитку культурно-просвітницької діяльності південноукраїнських кооперативів стояли певні перепони. Чи не найбільшою з них була відсутність коштів. Секретар кооперативу при родовищі Дубова балка на питання про культурно-просвітницьку діяльність відповідав: «Ця діяльність ведеться лише на мої особисті кошти» [22]. Серйозною проблемою була також відсутність спеціально підготовлених кадрів, приміщень. Досить часто культурно-просвітницькі заходи кооперативів обмежувала влада, яка вбачила у них антидержавний підтекст. Так, в Одесі поліція не

дала дозвіл на святкування дня кооперації, товариству «Суспільна користь» було заборонено продаж кооперативної літератури і проведення лекцій [23].

Незважаючи на це, культурно-просвітницька діяльність південноукраїнських кооперативів позитивно вплинула на підвищення культурного рівня населення, розвиток сільського господарства у регіоні.

Кооперативні бібліотеки, курси, лекції, виставки та екскурсії збагатили населення новими знаннями, сприяли залученню широкої маси населення до читання, самоосвіти. Під їх впливом селяни намагалися винайти власні методи раціоналізації сільського господарства, удосконалити або створити нові сільськогосподарські машини та знаряддя. Так, Кімов, член Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії, сконструював власну сіялку [24].

У звіті Ананіївської повітової управи Херсонської губернії зазначалось, що під впливом кооперативних заходів селяни повіту у своїх господарствах активно запроваджували нові методи землеробства, зокрема шестипілля з паром. Хаотичне засівання майже повністю було витіснене рядовим. У повіті значно збільшилася площа посівів кукурудзи. Селяни почали більш добірково обирати насіння для посівів. Загальне підвищення врожайності у повіті сприяло скороченню орендованих територій і зниження цін за оренду землі [25].

Отже, культурно-просвітницька діяльність була постійним напрямом роботи всіх південноукраїнських товариств з кінця XIX ст. Найбільш активними у цьому плані були сільськогосподарські кооперативи. Дещо менше уваги їй приділяли споживчі та кредитні товариства. Культурно-просвітницька робота кооперативів полягала у організації бібліотек, курсів, лекцій, музеїв, екскурсій, виставок. Вона сприяла підвищенню культурного рівня населення регіону, підготовці кооперативних кадрів, покращенню сільського господарювання. Проте роль кооперації у культурно-просвітницькому житті регіону залишається недостатньо вивченою, особливо у Таврійській губернії. Подальшого дослідження потребують і такі аспекти кооперативного руху, як рівень участі населення у кооперативному русі, соціальний склад товариств, значення їх економічної та соціально-політичної діяльності.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано основні напрями культурно-просвітницької діяльності південноукраїнських кооперативів у кінці XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано заходи окремих товариств краю. З'ясовано значення культурно-просвітницької діяльності південноукраїнських кооперативів та її вплив на підвищення культурного рівня населення регіону.

Ключові слова: культурно-просвітницька діяльність, кооперативний рух, кооператив, товариство.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализировано основные направления культурно-просветительской деятельности южноукраинских кооперативов в конце XIX-в начале XX в. Описано мероприятия отдельных товариществ края. Установлено значение культурно-просветительской деятельности южноукраинских кооперативов и ее влияние на улучшение культурного уровня населения региона.

Ключевые слова: культурно-просветительская деятельность, кооперативное движение, кооператив, товарищество.

SUMMARY

The article analyzes the main directions of cultural-and-educational of South Ukraine's co-operatives in the period from the second half of 19th century to early 20th century. Actions of individual co-partnerships (tovarystvos) are characterized. The significance of cultural – and-educational activity of South Ukraine's co-operatives and its impact on life-standards of people in the region is stated

Key words: cultural-and-educational activity, co-operation spirit, co-partnerships (tovarystvo).

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Визначено за: Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис/ П. Пожарський. – К.: Книгоспілка, 1928. – 68 с.; Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВОВ). – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 1.
2. Из практики культурно-просветительской работы кооперативов. – М.: МСПО, 1916. – 48 с.
3. Быковец Т. Ю. Культурно-просветительная деятельность кооперации России в конце XIX – начале XX века (На материалах Нижнего Поволжья): автореф. дис. на получение степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Т. Ю. Быковец. – Саратов, 2003. – 20 с.
4. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВВ Пуску, 2008. – 347 с.
5. Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. / [сост. Е.А. Проданов] – Ананьев: Типография Махлина, 1915. – С. 141.
6. Отчет общества сельского хозяйства Южной России за 1898 год. – Одесса: Типография «Славянская», 1900. – С.LX.
7. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф.305. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 45.
8. Кооперация на всероссийской выставке в 1913 г. в Киеве. – К.: Издание бюро кооперативной секции, 1914. – С.108.
9. Писной Н. Анатольевское мелкое сельскохозяйственное товарищество / Н. Писной // Южный кооператор. – 1914. – №16. – С. 411-415; Балдин К. Е. Рабочая потребительская кооперация в России 1861 – февраль 1917 гг. Перечень организаций / К. Е. Балдин. – М.: АНСССР, 1990. – 336 с.
10. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні (спроба історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава: ПССТ, 1919. – С.44.; Пантелеймоненко А. О. Названа праця. – С.179.
11. Отчет о курсах, устроенных кооперативным комитетом при Императорском обществе сельского хозяйства Юга России в г. Измаиле с 25 января по 3 февраля 1916 г. // Южный кооператор. – 1916. – № 7. – С. 201-205.
12. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. / [сост. Е.С. Канчер]. – Верхнеднепровск: Типография Любовского и Гинсбурга, 1914. – С.14.
13. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913 г. – Херсон: Типо-литография С. И. Ольховикова, 1914. – С.46.
14. Колиух Д. Положение потребительской кооперации в Екатеринославской губернии / Д. Колиух // Ежегодник МСПО. – 1912. – М.: МСПО, 1912. – С.26-34.
15. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. ... – С.23-24.

16. Отчет общества потребителей «Общественная польза» в г. Одесса за 1916 г. – Одесса: «Техник», 1917. – С.9.
17. Фрометт Б. Культурно-общественная роль кооперативов деревни / Б. Фрометт // Вестник кооперации. – 1911. – № 9. – С.34.
18. Хроника // Южное хозяйство. – 1913. – № 20. – С.675.
19. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. ... – С.21.
20. Там само. – С.23.
21. Из практики культурно-просветительской работы кооперативов. – М: МСПО, 1916. – С. 12-16.; Балдин К.Е. Названа праця. – 336 с.
22. Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ). – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 21.
23. Отчет общества потребителей «Общественная польза» в г. Одесса за 1916 г. – Одесса: «Техник», 1917. – С.8.
24. Пантелеймоненко А. О. Названа праця. – С.147.
25. Отчет об оказании земской агрономической помощи населению Ананьевского уезда за 1913 г. ... – С.159-160.

Надійшла до редакції 25.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР) 61-1

ІСТОРІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ЗМІН І ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ У 1917-1921 рр.

В.І.Шабельніков

Особливу увагу в історії адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ) України привертають 1917-1921 рр., коли на її територіях діяли різні уряди та республіки, але зміни відбувались так стрімко, що реально у системі державного будівництва ці нововведення не встигали впроваджуватися.

В українській історіографії проблемі АТУ в 1917-1921 роках присвячено дуже мало праць. Серед них можна виділити роботи А.А.Недуха [1], М.Ф.Дмитрієнко [2], Б.М.Бабія [3], які у числі перших простежили деякі зміни в АТУ на території України в роки громадянської війни і в наступний рік і дійшли висновку, що радянська система влади об'єктивно була генератором адміністративно-територіального поділу країни. Однак в цих роботах ідеться здебільшого про проблеми територіальної організації політичного управління в перші роки радянської влади. При цьому питання розглядаються в основному в історико-географічному плані.

Тому в цій роботі аналізується історія адміністративно-територіальних змін в перші п'ять пореволюційних років на українській території, де в березні 1917 року було створено Центральну Раду, а пізніше проголошено Радянську владу та утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), простежується політика різних урядів в цьому аспекті.

Щодо цього періоду, зупинимося на історичному огляді основних змін старої схеми АТП, особливостях цього періоду, зокрема, частих переглядах границь адміністративно-територіальних одиниць в ході воєнних дій, створення територіальних структур відповідно до центральних російських, залежність форм територіального поділу і організації місцевого самоврядування від правлячих сил і державного устрою країни.

На початок 1917 р. Україна була «Південно-Західним краєм» Російської імперії, який поділявся на дев'ять губерній, 86 повітів та 1652 волості [4]. Споконвічні українські Галичина, Буковина і Закарпатська Русь належали до імперії Габсбургів.

Лютнева революція 1917 року, прихід до влади Тимчасового уряду – усі ці події в імперії, яка розпалася на частини здебільшого за національним принципом, не давали можливості новій владі впритул підійти до питання зміни АТП. В Україні відбувалися соціальні і національні революції, постійна боротьба окремих політичних сил за владу. Майже всі політичні сили, які приходили до влади в Україні, намагалися створювати нові територіальні одиниці або вносили певні зміни в дореволюційний АТП і формували відповідні органи державного апарату з метою змінити ситуацію на краще. Проте ліквідацію старого АТП і запровадження нового не можна було здійснити відразу, тому що для цього не було ні часу, ні коштів. Тому АТУ в Україні залишався в основному незмінним протягом громадянської війни, хоча окремі зміни все-таки відбувалися, як, наприклад, масове створення сільрад. Однак нововведення мали свою специфіку, яка полягала в тому, що землі України були розділеними свого часу між двома могутніми імперіями – Російською та Австро-Угорською, що визначило на значний термін своєрідність їх територіальної організації та органів управління.

Велике політичне значення в становленні незалежності України і початку нового устрою її території мала діяльність Центральної Ради в 1917-1918 роках. Згідно з III Універсалом Центральної Ради від 7 листопада 1917 року до території України визнано належними землі, заселені в більшості українцями. Це – Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська та Чернігівська губернії, що поділялися на повіти та волості, тобто на Україні залишався старий, дореволюційний АТП. Проте в Універсалі була заявлена і така нова позиція, що остаточне встановлення кордонів УНР, зокрема, «прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене у відповідності з організованою волею народів» [5].

Перші самостійні кроки з встановлення території були зроблені в законі «Про адміністративно-територіальний поділ України», який було прийнято 6 березня 1918 року. Встановлювався новий поділ території УНР на землі, у числі 30, межі яких визначались за історичними, географічними, економічними і культурними принципами. Ці нові адміністративні одиниці охоплювали приблизно 3-4 попередні повіти і поділялись на волості, а останні складались з громад. Були визначені такі землі: Київ з околицями, Древлянська земля, Волинь, Погорина, Болохівська земля, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків [6].

Велика роздрібленість територіально-адміністративних одиниць диктувалася потребами зміцнення на місцях позицій молодої держави. Проте через політичну і соціальну нестабільність в державі новий територіальний поділ не був впроваджений до життя і залишився лише на папері.

Гетьман П.Скоропадський, який прийшов до влади 29 квітня 1918 року, відмінив закон про адміністративно-територіальний поділ і повернувся до старої схеми АТП. Посади губернаторів і справників замінили відповідно на посади губернських і повітових старост. Київ, Одесу, Миколаїв було виділено в окремі адміністративні одиниці на чолі зі столичним і міським отаманами.

Згодом, оскільки національно-демократичні сили в ті часи не змогли відстояти незалежність України, її адміністративно-територіальним устроєм судилося займатися радянській владі.

24 грудня 1917 року в Харкові Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив встановлення на Україні радянської влади. Україна фактично ставала частиною Радянської Росії (РСФРР). До її складу увійшли вісім губерній: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, а також три повіти Таврійської губернії – Дніпровський, Бердянський і Мелітопольський [7].

Система поділу на губернії, повіти, волості і сільські громади зберігалася ще в перші місяці після Жовтневої революції 1917 року. Але в цю систему з середини 1918 року запроваджується економічний принцип організації нових адміністративних одиниць. Виникають більш міцні економічні центри, що об'єднують дрібні населені пункти в нові волості, волості – в нові повіти, повіти – в нову губернію.

Як велике досягнення української суспільно-політичної думки слід оцінити Акт злуки УНР та ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 р. Від цього часу ЗУНР офіційно вважалася «Західною областю УНР». У ній зберігався старий австрійський поділ на округи. Але українським політикам так і не вдалося об'єднати західні і східні українські землі.

Перші важливі перетворення АТП відбулися в республіці в 1919 році, до її окупації військами Денікіна. Саме на долю радянського уряду України випало і нелегке завдання врегулювання ряду питань з проблеми кордонів між Україною і сусідніми державами. Колись це були землі губерній, які населяли значною мірою українці.

Проблема кордонів держави – одна з найболючіших у часи, коли йде мова про становлення, остаточне визначення приналежності ряду прикордонних територій, що впродовж тривалого часу, незважаючи на споконвічне проживання на них українського етносу, належали до інших губерній Росії, відповідно до встановленого АТП.

Розпочалися зміни АТП України ще в січні 1919 року, коли радянський уряд республіки своїм особливим розпорядженням від 16 січня 1919 року «Про включення Білгородського повіту Курської губернії до складу Харківської губернії» постановив включити за клопотанням Білгородського ревкому Білгородський повіт до складу Харківської губернії з огляду природного тяжіння цих територій [8].

За хронологією документів можна стверджувати, що в січні 1919 року владні структури обох губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського повітів. Незабаром, 5 лютого 1919 року, Раднарком УСРР, погодивши питання з ВЦВК та РНК РСФРР, видав декрет «Про Донецьку губернію» [9]. Нова, як вказано, тимчасова адміністративна одиниця створювалася з двох повітів Катеринославської губернії – Бахмутського та Слов'яносербського з центром у Бахмуті [10]. До складу Донецької губернії увійшли також деякі частини Шахтинського і Таганрогського округів, які входили до складу Війська Донського РСФРР. Це 18 повітів з містом Таганрог і селищем Шахти та ін.

Утворення нової губернії пояснювалося особливим значенням Донбасу, який відіграв особливу роль у республіці як паливна база в роки громадянської війни для успішного її закінчення.

У цілому територіальні зміни відбулися не на користь України. Принаймні деякі дослідники вважають саме так. Протягом 1920 року порівняно з 1917 роком територія республіки, де була встановлена і діяла радянська влада, зазнала таких змін: 1. До РСФРР відійшли 4 повіти на Півночі; 2. Україна знов одержала Таганрог та ряд інших територій Облесті Війська Донського (РСФРР); 3. Значно зменшилася територія Волинської губернії, західні повіти якої внаслідок радянсько-польської війни 1920 року відійшли до Польщі. З 12 повітів Волинської губернії до складу Польщі приєднали 7, а

в складі УСРР залишилися лише 5 повітів: Житомирський, Заславський, Новоград-Волинський, Овруцький, Старокостянтинівський, більша частина Острозького, 2 волості Рівенського, 5 волостей Кременецького повітів. Західноукраїнські землі у складі Східної Галичини й 7 повітів Волині, які були окуповані поляками в 1919 році, майже 20 років були відірвані від України.

Одночасно в перші роки радянської влади було порушено й питання про внутрішнє територіальне перегрупування, тобто виділення нових губерній та повітів.

Після прийняття III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року першої радянської Конституції України було проведено реформу АТУ, в результаті якої територія республіки розподілялася на 11 губерній: Київську, Подільську, Херсонську, Таврійську, Донецьку, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Волинську, Одеську. Влада на місцях переходила до партійних осередків і рад робітничо-селянських депутатів, які цілком контролювались партійними комітетами.

З метою укріплення влади на місцях продовжувалася політика пошуків найбільш оптимальних територіальних одиниць. Особливо помітними виглядають зміни на Півдні республіки, в межах Катеринославської та Херсонської губерній. 29 квітня 1919 року з Херсонської губернії було виділено новий Криворізький повіт. Мета його утворення – створити вагомий промисловий комплекс, що поєднував би залізну руду Криворіжжя, Нікопольський марганцевий район та заводську, переробну промисловість Катеринослава.

10 травня 1919 року за рішенням ЦВК України Херсонська губернія була розділена на дві: Одеську з центром у великому промисловому і портовому місті Одесі і Херсонську, центр якої було перенесено з Херсона до Миколаїва [11].

Один з відомих спеціалістів з питань державного будівництва О.Г.Алексєенко вперше наводить дані про адміністративно-територіальний поділ України в 1919 році. У дев'яти губерніях існувало 99 повітів, 1813 волостей, 20804 села і 146 заштатних міст. В усіх цих ланках було створено 23 тис. виконкомів, де працювало 75 тис. осіб [12].

Однак у цьому документі, який мав відношення і до України, нова влада не ставила за мету відразу розпочати грандіозну, дуже потрібну країні кардинальну перебудову АТП. Поділ території законодавчо скрізь залишався в основному таким, як і століття раніше.

Як вважає М.Ф.Дмитрієнко, причин такого становища чимало. На її думку на той момент не існувало ще обґрунтованої концепції майбутнього внутрішнього устрою. Не були з'ясовані принципи, за якими мали відбуватися зміни, комплекс засад, що лягли б в основу перерозподілу в бік його оптимального вдосконалення. Все це вимагало значного часу. Необхідно було залучити до цієї роботи не тільки місцеві сили на рівні органів влади рад, представники яких виявлялися часто некомпетентними для вирішення проблеми в масштабі регіону [13].

Після розгрому білогвардійців на півдні України і визволення нових територій Всеукраїнський ревком 28 січня 1919 року видав вдруге постанову про розділення Херсонської губернії на дві: Одеську і Херсонську, а 13 березня 1920 року – про перейменування останньої в Миколаївську [14].

Вище вже зазначалося, що спочатку 1919 року виникла тимчасово Донецька губернія, як одиниця АТП. Після звільнення Донбасу від денікінських військ почався новий етап радянського будівництва. 29 грудня 1919 року був створений Донецький губревком, який 4 січня 1920 року розглянув питання про межі Донецької губернії [15]. Концентрація виробництва в районі, віддаленість від колишнього центру Катеринослава, нагальна потреба в активізації відбудови та налагодження роботи шахт, заводів, транспорту – все вказувало на те, що Донбасу необхідно мати сильний

губернський апарат. Тому на початку 1920 року адміністративні межі губернії та її повітів безперервно змінювалися. Вони були остаточно вирішені лише постановою ВУЦВК від 16 квітня 1920 року «Про затвердження кордонів і складу Донецької губернії» [16]. На відміну від 1919 року тепер у Донецьку губернію, крім Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії, увійшов Маріупольський повіт цієї ж губернії, а також Старобільський повіт, кілька волостей Ізюмського та Куп'янського повітів Харківської губернії, Таганрозький округ і ряд станиць Донецького та Черкаського округів Облaсті Війська Донського [17].

На 1920 рік припадає ще одна значна зміна в АТП України, коли з'явилися дві нові губернії. У травні 1920 року представники ревкомів двох повітів – Бердянського та Мелітопольського, що раніше входили в Таврійську губернію і були відірваними від промислових центрів Катеринослава та Олександрівська, провели нараду, на якій було вирішено створити нову губернію з центром у м. Олександрівську, яка пізніше перейменована на Запорізьку. 15 серпня 1920 року було створено Кременчуцьку губернію [18].

Отже, на кінець 1920 року територія УСРР за АТП поділялася на 12 губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Одеську, Миколаївську, Кременчуцьку, Катеринославську, Олександрівську (з 1921 р. – Запорізьку), Донецьку, а в жовтні 1921 р. з південної частини Таврійської губернії була створена Кримська АСРР, яка входила до складу РСФРР.

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні 1920 року була майже на 15 відсотків більшою, ніж до 1917 року, а кількість волостей, на базі яких пізніше утворилися райони, досягла 1900 одиниць. З метою подальшого вдосконалення АТУ республіки в жовтні 1920 року її уряд приймає постанову, яка ставить завдання перед місцевими органами влади в питаннях будівництва адміністративно-територіальних одиниць і скорочення волостей. Пропонувалося при їх утворенні виходити із середньої кількості населення в 10 тисяч чоловік [19].

Слід відзначити, що в Україні у 1921 році все ще відбувались числені зміни поділу окремих губерній, повітів, волостей. У цей період були створені Жмеринський повіт в Подільській губернії, Коростенський і Полонський – в Волинській, Геничеський – в Запорізькій, Шостенський – в Чернігівській. Було ліквідовано Ананівський повіт в Одеській губернії. Переяславський повіт з Полтавської губернії було переведено в Київську. Порівняно з передреволюційним часом на початок 1922 року кількість адміністративних одиниць на території УСРР збільшились таким чином: губерній – з 8 до 12, повітів – з 86 до 102, волостей – з 1652 до 1989 [20].

У результаті перший етап реформи системи АТУ (1917-1921 рр.) мав певний економічний ефект, ослабив засилля бюрократії. Відбувалася також еволюція способу і органів державного управління. Хоч як і раніше влада формально належала радам і їх виконавчим комітетам, проте фактично керівництво здійснювали партійні органи. У наступні роки досвід України в проведенні адміністративно-територіальних перетворень 1917-1921 рр. був успішно використаний радянською владою при створенні нової системи АТУ.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються основні адміністративно-територіальні зміни на українській території в 1917-1921 рр., розглядаються внутрішні й зовнішні обставини перетворень в ряді губерній та волостей, еволюція системи місцевого управління.

Ключові слова: адміністративно-територіальні зміни, місцеве управління, губернії, волості.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные административно-территориальные изменения на украинской территории в 1917-1921 гг., рассматриваются внутренние и внешние обстоятельства преобразований в ряде губерний и волостей, эволюция системы местного управления.

Ключевые слова: административно-территориальные изменения, местное управление, губернии, волости.

SUMMARY

The main administrative-territorial changes in Ukraine in 1917-1921 are analyzed. External and internal circumstances of reforms in some gubernias and volost are investigated. The development of the system of local government is studied.

Key words: administrativno-territorialnie changes, local government, provinces, volosti.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Недух А.А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919-1978 рр. // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67.
2. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919-1920 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.68-78; 2004. – №1. – С.43-52.
3. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). Вид-во Акад. наук України, 1961. – 384 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.1, оп.2, спр. 231, арк. 49; Пам'ятки України: Історія та культура. – 1991. – №2. – С.16.
5. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1996. – С.400.
6. Там само. – Т.2. – С.181-182
7. Хронологічне зібрання законів, указів Президії В.Р., постанов і розпоряджень уряду УСРР. – Т.1. – 1917-1941. – К., 1963. – С.16.
8. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (СУ УССР). – Харьков, 1919. – №3. – Ст. 27. – С.28.
9. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т.1. – С.30.
10. Бугай М.Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. – 1990. – №10-11. – С.100.
11. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр. 1, арк. 39.
12. Алексеенко А.Г. Городские Советы Украинской ССР (1917-1920). – К., 1960. – С.124.
13. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919-1920 рр. Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – С.76.
14. Недух А.А. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919-1970 рр.). – Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.199.
15. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.7, оп.1, спр. 56, арк. 4; ф.р.-1163, оп. 1, спр. 2, арк. 18-20.
16. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). – Харків, 1920. – №7. – Ст. 121. – С.180-181.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., 1970. – С.37.

18. СУ УССР, 1920. – №23. – Ст. 463. – С.666.
19. Там само.
20. ЦДАВО України, ф.1, оп.3, спр. 611, арк. 2.

Надійшла до редакції 29.11. 2009 р.

ББК: ТЗ (4 УКР) 615 +(4 УКР) 62

КОМНЕЗАМИ ДОНБАСУ У РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

В.О.Волошенко

Цілий комплекс соціокультурних перетворень, якими мало бути охоплено суспільство після приходу до влади більшовиків, у тому числі містив положення, відомі під специфічною назвою «культосвітнього напрямку роботи». Було виділено кілька пріоритетних ділянок роботи, «обробляти» які зобов'язувалися передусім представники органів влади та підконтрольних громадських організацій, зокрема, «опори партії на селі» – комітетів незаможних селян (1920-1933 рр.).

Інформація про культосвітній напрям роботи КНС друкувалася ще за часів існування організації, переважно – у партійних та комнезамівських звітах [1], й на сьогодні є важливим джерелом знань не стільки про те, як насправді обстоювали справи із діяльністю комітетів у цій галузі, скільки про те, якою в ідеалі її хотіли бачити «на верхах». Узагальнену та скоректовану (на потребу моменту) офіційну візію «культурної» роботи КНС відразу після розформування об'єднання подав у своєму історичному нарисі І.Ф.Слизький [2]. Починаючи з 60-х років, ця тема неодноразово висвітлювалася радянськими вченими - дослідниками історії організації [3]. Згідно «правил» історіописання тієї доби, акцент робився на підкресленні позитивної ролі КНС в утіленні до життя керівних настанов партії з «окультурення» українського селянства. На матеріалах Донбасу цей сюжет розроблявся лише побіжно, як, напр., у роботі Е.А. Курдюмової [4]. Після 1991 р., із зникненням державного попиту на роботи, в яких би легітимізувалося встановлення радянської влади, різко зменшується й увага істориків до будь-яких питань діяльності організації, подекуди комнезами навіть не згадуються серед «провідників» культурно-освітньої роботи на селі [5]. Цей напрямок роботи КНС привертає увагу передусім з точки зору аналізу взаємодії різних сільських спілок [6].

Метою цієї розвідки є висвітлення участі КНС Донбасу [7] у реалізації таких напрямів радянської культурної політики на селі як ліквідація неписьменності та співпраця із просвітами й сельбудами, із зосередженням основної уваги на тому, яким чином «культосвітній напрям роботи» місцевих осередків (від сільських комітетів до губернських комісій) репрезентувався у їхній поточній та звітній документації.

Зміна пріоритетів роботи комнезамів була обумовлена розпорядженнями «зверху». За першими законами про КНС комітети зобов'язувалися контролювати роботу шкіл та культурно-освітніх закладів [8]. За статутом 1925 р. ним пропонувалося сприяти залученню селян до культурно-освітніх установ та брати активну участь у їхній роботі [9].

Вже з середини 1920 р. більшовики розпочали радянізацію просвіт, роботу яких планувалося переводити за новим, нав'язаним владою, статутом. Основним завданням просвіт мала стати пропаганда політики радянської держави [10]. Певні надії з контролювання просвіт покладалися й на КНС. Та у Донбасі налагодження співпраці

КНС із просвітами, судячи з матеріалів звітів, так і залишилося справою досить формальною. На початку 1923 р. у губернії існували 52 просвіти [11], участь у діяльності яких, за даними вибіркового обслідування членів КНС, брали 17,3% комнезамівців (меншим, ніж у Донбасі, цей показник був тільки на Харківщині та на Волині) [12].

Членів КНС не зацікавлювало й «встановлення зв'язків» із сельбудами. На 1 січня 1923 р. у Донецькій губернії працювали 7 селянських будинків окружного підпорядкування і 153 – районного і сільського, 43 хати-читальні [13]. Втім, на початку 1923 р. з місць повідомлялося, що вплив сельбудів на життя незаможників був вкрай незначним, та й участь членів КНС у роботі цих установ була мізерною [14]. Певна активізація залучення членів КНС до сельбудів відбулася у 1924 р.: якщо у жовтні 1923 р. частка комнезамівців - членів культосвітніх організацій дорівнювала 18,4%, то у березні 1925 р. – 28,3% [15]. І хоча до 1 жовтня 1925 р. цей показник зменшився лише трохи (до 27%), але був найгіршим по республіці (у середньому по УСРР він складав 42%) [16]. Більш того, за даними Маріупольської окружної комісії незаможних селян, чимало «активістів» були «паперовими»: вони навіть не сплачували членських внесків [17]. Серед комітетів, в яких «культосвітня робота» проходила активно, можна назвати КНС с. Ялти, члени якого входили до культосвітніх організацій, працювали сільськими кореспондентами, організували групи самоосвіти та гуртки спільної читки газет [18].

Взаємодія КНС із культосвітніми організаціями залишалась млявою й надалі. Документація містить тільки дані про кількість представників комітетів, що увійшли до складу сельбудів та їх правлінь. Так, у 1926-1927 рр. частка комнезамівців – членів сельбудів по різних округах Донбасу коливалась у межах 20,5% - 30,8% [19].

В умовах суцільної колективізації, коли нав'язування сільській бідноті радянських цінностей набуло особливого значення, державна увага до збільшення представників КНС у складі культосвітніх установ значно зросла. На початку 1930 р. по УСРР існувало більш, ніж 10 тис. сельбудів та хат-читалень, серед членів яких комнезамівці складали 60-70%, але робота цих установ характеризувалася як дуже квола [20]. Серед випадків виказання комнезамами допомоги культосвітнім установам можна назвати одне з рішень районної конференції наймитсько-незаможницьких груп Сорокінського району Луганського округу у травні 1930 р., коли з коштів КНС було відпущено 50 крб. на придбання бібліотеки для хуторів [21].

Справа з ліквідації неписьменності незаможників на перший погляд обстоювала нібито добре – частка неосвічених невпинно зменшувалася: у грудні 1922 р. у середньому по Донецькій губернії вона складала 35,7%, у березні 1924 р. – 30,9%, ще через рік – 22,4% [22]; у квітні 1928 р. у Сталінському окрузі – 14%, у Луганському – 18,5% [23]. Але ці цифри навряд чи можна назвати досягненням кампанії боротьби з неписьменністю. У середині 20-х років відбулося значне «осереднячування» складу комітетів: пільги, надані державою членам КНС, приваблювали не тільки «збагачених» у результаті земельних перерозподілів початку 20-х років, а й «кріпких» хазяїв, що вже мали певний рівень освіти. Іншим важливим чинником стали адміністративно-територіальні перетворення: кількість неписьменних по губернії значно зменшилася після передачі Шахтинського та Таганрозького округів до складу РСФСР.

У ході державної кампанії з ліквідації неписьменності (у Донецькій губернії розпочалась з 1923 р.) члени КНС зобов'язувалися сприяти відвідуванню лікнепів, вести облік неписьменних та тих, хто вже здобув освіту [24]. У сільській місцевості було організовано 412 шкіл, в яких у першу чергу мали навчатися допризовники та незаможники. Втім, вже перші два випуски не виправдали надій, бо лікнепи закінчили

тільки 12,7% від запланованих 10 тис. випускників. У багатьох незаможників не було не тільки навчального приладдя, але й одягу та взуття, у школах не було достатньої кількості вчителів [25]. За планом ліквідації неписьменності в Донецькій губернії у 1924/1925 р. планувалося навчити 57,6% всіх неосвічених членів КНС, але на початку березня 1925 р. пункти лікнепу відвідували тільки 23,5% них [26]. У 1926 р. в Артемівському округу у школах лікнепу серед загальної кількості учнів 35,4% були членами КНС, у школах для малописьменних – 19% [27]. На початку квітня 1926 р. у Сталінському округу школи лікнепу відвідували 2,2% всіх комнезамівців [28]. З квітня до жовтня 1929 р. у Луганському округу ліквідували неписьменність 1,7% членів КНС. До листопаду 1929 р. у Старобільському округу у лікнепах навчалось 6% комнезамівців [29]. Нерідко ті, хто пройшов курс навчання, знову ставали неписьменними, бо в них не було практики письма [30]. Між тим загальнореспубліканські зведення виглядали досить оптимістично: у 1928-1929 рр. в УСРР ліквідували неписьменність 42 тисячі членів КНС, у 1929-1930 рр. – більше 172 тисяч. На початок квітня 1930 р. неписьменними нібито залишалися тільки 14% загальної кількості членів КНС по республіці [31].

Недостатній рівень освіченості незаможників заважав їм використовувати надані державою пільги при вступі до ВНЗ. У 1922 р. з виділених для незаможників Донецької губернії 95 місць у цивільних вищих навчальних закладах було заповнено тільки 50 [32]. 17 червня 1927 р. питання про щорічне зменшення кількості селян з достатнім освітнім рівнем для навчання у вищих навчальних закладах навіть обговорювалося на засіданні президії ВЦКНС [33].

У першій половині 20-х рр. відносну активність комнезами Донбасу проявили у роботі з контролювання шкільного дитячого навчання. Тільки у Юзівському повіті протягом року до жовтня 1922 р. за участі незаможників було відкрито 48 шкіл [34]. На загальних зборах низових комітетів виносилися постанови про необхідність виділення помешкань, забезпечення шкіл приладдям та підручниками [35]. За даними вибіркового обслідування КНС у 1923 р. у справі допомоги школам приймали участь 77,1% обслідуваних комітетів Донецької губернії: 33,3% заявили про виказання матеріальної допомоги школам, 22,2% – вчителям, 59,3% сприяли ремонту шкільних помешкань [36]. Виконання утруднювалося й через наслідки голоду, й через брак власних коштів у КНС.

Надання матеріальної допомоги вчителям мало «прив'язати» них до «тісної родини членів КНС». Представників комітетів вводили до комісій зі збору коштів на ці потреби, але зрозуміло, що основний тягар матеріальних витрат офіційно й неофіційно лягав не на них – податками обкладали «куркулів» [37]. До більш заможних хазяїв вчителі намагалися прикріплюватися для спільної обробки землі, від них же таємно отримували платню за навчання їхніх дітей [38]. У с. Грентоль «за бездіяльності КНС» кожний учень мав принести до школи 3 пуд. зерна, «а то й до школи не пустять» [39].

За таких обставин, попри державні декларації про переважне право навчання у школах дітей бідноти, останні нерідко були позбавлені можливості вчитися. Станом на квітень 1926 р. у школах навчалися 66,4% дітей членів КНС. Не вистачало елементарного – одягу та взуття. Ще гіршою була ситуація із вступом до ВНЗ та навчанням у 7-річках, оплатити яке батьки не мали можливості [40].

Неефективна робота комнезамів у царині забезпечення шкіл не заважала адміністративному втручання деяких з них у шкільні справи. Напр., у 1924 р. голови Новоселівської сільради та КНС клопоталися про звільнення з посади місцевої вчительки, яка відмовлялася вчити дітей під час релігійних свят; у 1925 р. «командування незаможниками над сільськими вчителями» критикувалося на засіданні Старо-Каранського районного комнезаму [41].

Отже, поточна та звітна документація КНС Донбасу містить дані про дуже мляву роботу місцевих комітетів з реалізації радянської культурної політики. Це засвідчувало не тільки рівень працездатності організації, яку позиціонували як «основну опору партії на селі», але й загальну відірваність партійних настанов від потреб селянства: державу цікавило не зростання культурного рівня селянства, а можливість змінити основи його давньої культурної та соціальної структури заради побудови нового уявного суспільства. Натомість для абсолютної більшості селян, навіть тих з них, хто був залучений до лав КНС, пріоритетним залишалося те, що було пов'язане із реаліями сільського життя, селянськими культурними нормами. Малозрозумілими для них виявилися державні директиви щодо контролювання культосвітніх установ – вони виконувалися переважно формально. Значно більше зацікавлення викликала можливість отримання освіти, але намагання КНС впливати на шкільні справи розбивалися об нестачу коштів на утримання шкіл. Зрештою діяла неформальна практика, коли шкільну освіту здобували діти тих, хто мав змогу оплатити не тільки працю вчителів, але й елементарне придбання учбового приладдя, одягу та взуття для своїх нащадків. Невідповідність державних декларацій реальній ситуації не могла не створювати певної напруженості серед селянського загалу, особливо там, де члени КНС намагалися використовувати надані ним адміністративні повноваження. До того ж, спотворення системи дитячого шкільного навчання та недоługa організація ліквідації неписьменності дорослого населення укупі із класовими державними пріоритетами гальмували загальне зростання освіченості селян. Особливо це позначилося на системі середньої та вищої освіти. За державними настановами право на її отримання надавалося біднішому селянству, яке часто-густо не мало змоги здобути навіть нижчої. У той же час перекривалися шляхи для подальшого навчання «класово ворожих елементів». З огляду на це у подальшій роботі над темою викликає зацікавлення питання винаходження селянами різного рівня заможності способів отримання освіти, у тому числі – й через використання членства у КНС.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається участь комітетів незаможних селян Донбасу у реалізації державної культурної політики. Джерельна база – поточна та звітна документація КНС з фондів чотирьох державних архівів України. Основна увага приділена висвітленню взаємодії комнезамів із культосвітніми установами та діяльності комітетів з ліквідації неписьменності. Відзначено неефективність впровадження державних настанов через КНС. Підкреслено відірваність радянської культурно-освітньої роботи від реалій селянського життя.

Ключові слова: комітети незаможних селян, селянство, радянська культурна політика, державні настанови, культосвітня діяльність.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается участие комитетов незаможных селян Донбасса в реализации государственной культурной политики. Источниковая база – текущая и отчетная документация из фондов четырех государственных архивов Украины. Основное внимание сосредоточено на освещении взаимодействия комнезамов с культурно-просветительскими организациями и деятельности комитетов по ликвидации безграмотности. Отмечена неэффективность внедрения государственных директив через КНС. Подчеркнута оторванность советской культурно-просветительской работы от реалий крестьянской жизни.

Ключевые слова: комитеты незаможных селян, крестьянство, советская культурная политика, государственные директивы, культурно-просветительская

деятельность.

SUMMARY

The article discloses the participation of Donbass Committees of Poor Peasants (KNS) in the implementation of the state cultural politics. Information source – KNS current data and records from the funds of four State Archives of Ukraine. The main attention is paid to intercommunication between KNS and cultural and educational institutions of literacy campaign. The author reveals inefficiency of implementation of the State Regulations via KNS. The article underlines isolation of soviet cultural and educational activities from actual life of peasants.

Key words: Committees of Poor Peasants (KNS), peasants, soviet cultural politics, state regulations, cultural and educational activities.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Фесенко О.К. Стан та робота КНС: Доповідь на 7-му Всеукраїнському з'їзді незаможних селян / О.К.Фесенко. – Х., 1930; Отчет Артемовской окружной Контрольной Комиссии КП(б)У XII окружной партийной конференции. – Артемовск, 1927; Отчет Донецкого губернского комитета КП(б)У. – Бахмут, 1924 та ін.
2. Слизький І.Ф. Історичний нарис боротьби і діяльності комітетів незаможних селян України / І.Ф.Слизький. – Б.м., 1933.
3. Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії КНС України / П.С.Загорський, П.К.Стоян. – К., 1960; Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М.Д.Березовчук. – К., 1965; Алещенко М.И. Роль КНС в формуванні соціалістического состава студенчества на Украине (1921-1925)/ М.И.Алещенко // Вопросы истории СССР. – 1984. – Вып. 29; Його ж. До питання про участь комнезамів республіки у культосвітній роботі на селі (1921-25 рр.)/ М.И.Алещенко // УІЖ. – 1986. – №6; Його ж. Участь комнезамів України в ліквідації неписьменності серед незаможного селянства (1921-1925рр.)/ М.И.Алещенко // УІЖ. – 1984. - №2; Колісник М.К. Вступ / М.К.Колісник // Комітети незаможних селян Харківщини 1920-1933 рр. Зб. документів і матеріалів. – Х., 1961 та ін.
4. Курдюмова Е.А. Донбасс на подъеме (1921-1925 гг.) / Е.А. Курдюмова. – Донецк, 1976.
5. Див., Молоткіна В.К. Культурно-освітня робота в селах України в умовах непу / В.К.Молоткіна // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001.
6. Кокошко Ф.І. Культурно-освітні організації Півдня України (1917- кінець 1920-х рр.) / Ф.І.Кокошко // Архіви України. – 1998. – № 1-6. – С. 65-72; Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі / В.О.Волошенко. – Авт. дис... к. і. н.: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2003.
7. Під цим терміном мається на увазі регіон, територія якого у 1920-1925 рр. входила до складу Донецької губернії, у 1925-1930 рр. – Артемівського, Маріупольського, Луганського, Сталінського і Старобільського округів, у 1930-1932 рр. – 27 районів (згодом – 17 адміністративно-територіальних одиниць), на основі яких у липні 1932 р. було створено Донецьку область (об'єднувала території сучасних Донецької та Луганської областей).
8. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – ф.1п – Оп.1. – Спр.1124.
9. Комітети незаможних селян Харківщини 1920-1933 рр. Вказ. пр. – С. 362-365.
10. Кокошко Ф.І. Вказ. пр. – С.15.

11. Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922-1930) / І.М. Кривко: Авт. дис... к. і. н.: 07.00.01 /Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999. – С.11.
12. ДАДО. – ф.1п. – Оп.1. – Спр.1586; 1441; ф.Р-1528. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.90.
13. Кривко І.М. Вказ. пр. – С.11.
14. ДАДО. – ф.Р-1528. – Оп.1. – Спр.4; ф.1п. – Оп.1. – Спр.1441.
15. Там само. – ф.1п. – Оп.1. – Спр.1653. – Арк.6; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО ВУ). – ф.Р-257. – Оп.1. – Спр.33; Спр. 360.
16. Кокошко Ф.І. Діяльність культурно-освітніх організацій півдня України в період культурного піднесення (1917 - кінець 1920-х років ХХ ст.) / Ф.І.Кокошко: Дис... к. і. н.: 07.00.01. – Миколаїв, 2000. – С.142.
17. ДАДО. – ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр.18.
18. Там само. – Спр.1а.
19. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – ф.34п. – Оп.1. – Спр.178; ф.Р-332.– Оп.1. – Спр.132; ДАДО. – ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр.80б; ф.Р-57. – Оп.1. – Спр.93.
20. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО У). – ф.1. – Оп.20. – Спр.3162. – Арк.5-23.
21. ДАЛО. – ф.Р-332. – Оп.1. – Спр.224.
22. Підраховано за: ЦДАВО ВУ. – ф.Р-257. – Оп.1. – Спр.360; ДАДО. – ф.1п. – Оп.1. – Спр.1094; 1586; 2043.
23. ДАДО. – ф.Р-57. – Оп.1. – Спр.140; ДАЛО. – ф.Р-332. – Оп.1. – Спр.132.
24. ДАДО. – ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр.1-б.
25. Там само. – ф.1п. – Оп.1. – Спр. 2236; ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр. 1-б.
26. Там само. – ф.1п. – Оп.1. – Спр. 2168; ЦДАВО ВУ. – ф.Р-257. – Оп.1. – Спр. 360.
27. Артемовский Окружной Исполнительный Комитет Советов Рабочих и Крестьянских Депутатов IX-му Окружному съезду Советов. – Артемовск, 1926. – С.83.
28. ДАДО. – ф.Р-57. – Оп.1. – Спр. 93; Спр. 107.
29. ДАЛО. – ф.Р-332. – Оп.1. – Спр. 132; Спр. 181; ф.4п. – Оп.1. – Спр. 450.
30. Там само. – ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр. 111п.
31. ЦДАВО ВУ. – ф.Р-257. – Оп.1. – Спр. 1222.
32. ЦДАГО У. – ф.1. – Оп.20. – Спр. 1298.
33. ДАДО. – ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр. 78.
35. Там само. – ф.Р-57. – Оп.1. – Спр.1.
36. Там само. – ф.Р-1259. – Оп.1. – Спр.15; 24; ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр.25; ф.Р-1316. – Оп.1. – Спр.1.
37. Там само. – ф.1п. – Оп.1. – Спр.1586.
38. Там само. – ф.Р-1259. – Оп.1. – Спр.7; ф.Р-1528. – Оп.1. – Спр.1; 4; 5.
39. Там само. – ф.Р-1146. – Оп.1. – Спр.141; ЦДАГОУ. – ф.1. – Оп.20. – Спр.1298.
40. ДАДО. – ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр.3.
41. Там само. – ф.Р-57. – Оп.1. – Спр.93; 107.
42. Там само. – ф.Р-57. – Оп.1. – Спр.37; ф.Р-1245. – Оп.1. – Спр.26.

Надійшла до редакції 20.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР55)621-281

СТРУКТУРА ДОХОДІВ РОБІТНИЧИХ РОДИН ДОНБАСУ В ПЕРІОД НЕПУ*І.О. Кузенко*

Показники рівня життя як всього населення, так і окремих соціальних груп, є тими критеріями, за якими визначається ефективність соціальної політики держави в певний період. З'ясувати їх можна за допомогою вивчення прибуткових і витратних бюджетів. Охарактеризувати динаміку, структуру й особливості наповнення бюджетів робітників Донбасу в період НЕПу маємо змогу завдяки проведенню в республіці протягом 20-х рр. ХХ ст. низки одиничних і поточних обстежень із залученням представників регіону. Вони переважно стосувалися матеріальних умов життя робітників та їхніх родин. Бюджетні обстеження донецьких робітників проводилися в червні, листопаді та грудні 1922 р., листопаді-грудні 1923-1927 рр.

Питанням матеріального стану робітників у 20-х рр. ХХ ст. присвячені праці М.Бойка, Ю. Іванова, Т. Юдиної [1], а також певні частини узагальнювальних праць [2], у яких розглянуто робітничу історію. Проте в зазначених дослідженнях не набули детального висвітлення будова, пропорції та походження доходів робітничих родин Донецького регіону, що зумовлює актуальність статті.

Метою публікації є аналіз структури робітничих бюджетів Донбасу і характеристика основних і допоміжних надходжень до них у період НЕПу.

Джерельну базу складає комплекс статистичних матеріалів, відомості центральних і місцевих періодичних видань 20-х рр. ХХ ст.

Основну частину доходів робітників Донбасу протягом 20-х рр. ХХ ст. складала заробітна плата. У листопаді 1923 р. її питома вага дорівнювала 88,8 % всіх прибутків. Слід звернути увагу на те, що саме в цей період робітники регіону отримали не тільки чергову виплату заробітку вчасно, але й погашення заборгованості заробітної плати за попередній час [3]. Опосередкованим доказом концентрації кількох грошових видач у листопаді є результат порівняння прибуткових бюджетів робітників деяких російських та українських губерній. Промислові працівники Донбасу за розміром доходів у листопаді 1923 р. із показником 44,61 умовні московські крб. (далі моск. крб.) на господарство та 16,03 – на одну особу не просто перевищили середньостатистичні цифри (які дорівнювали 41,15 бюджетних крб. на господарство для столиць і 34,76 крб. для провінції СРСР). Вони випередили робітників Москви, Ленінграду, Уралу та інших місцевостей, зайнявши третю сходинку у переліку обстежених [4]. Отже, заповнення заробітною платнею 88% суми всіх прибутків місяця можна вважати одним із найвищих результатів у першій половині 20-х рр. ХХ ст., коли надто часто відбувалася затримка видачі заробітків з різних причин.

Для аналізу ситуації важливим є той факт, що навіть впродовж найбільш вдалого у фінансовому плані місяця заробітна плата не забезпечувала необхідних потреб родин гірняків, металістів і хіміків на 100%.

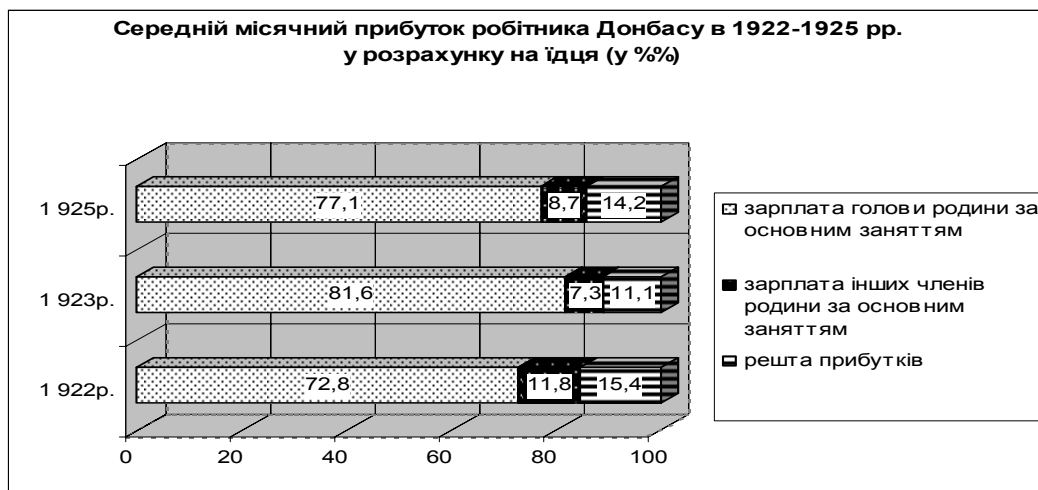
Доля винагороди за працю в загальній сумі прибутків родинного бюджету робітників регіону в листопаді 1922 р. складала 75,8% (а саме 76,7% у гірників і 73,4% у металістів) [5], у грудні 1922 р. – 84,6% [6], в листопаді-грудні 1924 р. – 74,8% [7], а у середньому за 1925 р. дорівнювала 85,8% [8].

Левову частку прибутків становила заробітна плата голови родини. Вона трималася на рівні 72,8% всього родинного доходу в грудні 1922 р., 81,6% у листопаді 1923 р. [9], 71% у листопаді-грудні 1924 р. [10], 77,1% пересічно в 1925 р. [11]. Наведені дані – це середній показник бюджетів гірняків, металістів і хіміків Донбасу.

Що стосується другої половини 20 рр. ХХ ст., маємо лише пересічні показники по республіці, що враховують стан на Донеччині. За ними заробітна плата голови родини у 1926 р. складала 77,8%, а в 1927 р. – 78% загального доходу [12].

Значну роль, але набагато меншу, ніж заробіток чоловіка, відігравала оплата праці інших членів родини робітника. Пропорції, в межах яких впродовж 1922, 1923 та 1925 рр. перебували такі показники, як заробітна плата голови родини, заробітна плата інших членів сім'ї та решта доходів, репрезентовано у діаграмі 1 [13].

Діаграма 1

Період розгляду обмежено груднем 1922 р.– 1925 р. через однорідність критеріїв, за якими в статистичних виданнях наводилися робітничі бюджети, а саме обчислення середніх показників для одного їдця (а не для одного господарства або одного члена родини). «Їдок» – це умовна споживча одиниця, що відображає забезпечення та потреби дорослого робітника; люди похилого віку та малеча відповідно до цієї класифікації враховувалися як 0,9-0,3 «їдока».

Наведена діаграма демонструє, яким великим був розрив між заробітною платнею чоловіка та винагородою за працю інших членів родини. Вірогідно, причина була в тому, що під категорією «другорядні працівники родини» розумілися переважно підлітки та малолітні, які мали низьку кваліфікацію і не могли заробляти на рівних з дорослими, оскільки останні мали перевагу в фізичній силі, стаж роботи та, подекуди, певний рівень кваліфікації.

За професійною приналежністю найвищий рівень заробітку серед обстежених трьох груп робітників регіону в 1925 р. мали донецькі металісти. Друге місце посідали хіміки, а на третє – гірняки. Але при розподілі цієї заробітної плати між «їдоками» виявлялося, що ситуація у хіміків і гірняків змінювалася: за цими критеріями хіміки опинялися на третьому місці, а гірняки – на другому. Це було зумовлено різною кількістю утриманців у родинях. Так, в середньому на одну родину в Донбасі у хіміків припадало 3,44 «їдця», у гірняків – 3,01, а у металістів – 2,90. Виходить, що найбільш «перевантаженими» витратами на утриманців були бюджети хіміків і гірняків, в яких рівень заробітку нівелювався кількістю «їдоків» у родині [14].

Отже, керуючись матеріалами діаграми 1 та наведеними даними, можна стверджувати, що розмір прибуткового бюджету працівників Донбасу, як і його структура, найбільше залежав від двох чинників: 1) рівня заробітної плати голови родини (який, в свою чергу, відповідав професії та рівню кваліфікації особи); 2) розміру родини робітника, між членами якої відбувався розподіл всіх надходжень, в тому числі – заробітної плати чоловіка та батька. Що стосується решти прибутків, то їх

розмір настільки не відповідає статті «зарплата», що доречно впровадити окремий розгляд структури цих доходів (див. табл.1[15]).

Таблиця 1

Структура середньомісячного прибутку робітника Донбасу у 1922-1925 рр.
у розрахунку на їдця без заробітної плати (у %%)

Статті прибутків	1 922р.	1 923р.	1 925р.
інші доходи голови родини	1,4	1,5	4,1
інші доходи членів родини	0,8	0,7	1,4
прибуток від власного господарства	1,7	2,4	1,3
продаж речей	5,7	2,4	0,7
продаж продовольства з запасів	0,6		
позичено в борг	2,8	1,8	0,2
кредит в лавках		0,2	
інші надходження	2,4	2,2	4,3
взято з запасів і заощаджень			2,2
Разом	15,4	11,1	14,2

Як видно з табл. 1, конкретні статті прибутків робітників Донбасу не відрізнялися стабільністю. Розглянемо динаміку їх змін.

До «інших доходів» головного та другорядних працівників родини входили різного роду грошові допомоги соціального страхування та соціального забезпечення (виплати через тимчасову втрату працездатності, через інвалідність або безробіття), а також підробітки. Під останніми малася на увазі тимчасова чи додаткова робота за наймом, прибутки від торгівлі та ремесла. Важливою деталлю є факт, що жінки та підлітки частіше вдавалися до підробітків (0,9%), ніж голови родин (0,6%), хоча в цілому такий спосіб наповнення бюджету не був результативним. Розмір прибутків від підробітків у 1925 р. (1,5% від загальної суми доходу в місячному бюджеті) поступався величині надходжень від соціального страхування та забезпечення (4%). Однак фахівці, які проводили розробки матеріалів бюджетних обстежень, зазначали з цього приводу, що реальні обсяги доходів від підробітків відрізнялися від зафіксованих статистикою. Робітники, яких опитували, намагалися приховати додаткові заробітки, включаючи їх до більш «безневинної» категорії «позиченого». Тому надходження, зареєстровані за статтею «взято в борг» слід вважати перебільшеними [16]. Отже, обидві складові груп «інші доходи голови родини» та «інші доходи членів родини» поступово зміцнювали свої позиції, зростаючи від 2,2% у 1922 р. до 5,5% у 1925 р.

Ще одним засобом додаткового забезпечення робітничої родини було ведення власного господарства. Така ситуація була характерною не тільки для Донбасу. Члени сімей працівників промисловості більшості районів СРСР, за винятком Москви та Ленінграду, змушені були протягом 20-х рр. ХХ ст. обробляти городи та тримати худобу, щоб забезпечити родині мінімальну економічну базу. Причин для цього було багато: нерегулярна виплата заробітної плати, безробіття, низький рівень оплати некваліфікованих робітників, обмежені можливості жінок і підлітків влаштуватися на промислові підприємства та утримувати себе за рахунок грошових надходжень, дефіцит продуктів харчування в торговій мережі та інфляція.

За даними М. Буяновера протягом 1923-1924 р. «донецький робітник намагався зміцнити свій бюджет придбанням молочної худоби. Робітники за першої ж нагоди заводять корову або козу» [17]. Проте порівняно з іншими промисловими центрами республіки та союзу інтенсивність праці у власному господарстві виглядає не такою вже й високою. Так, за даними листопада-грудня 1924 р. робітникам Уралу ведення

власного господарства приносило 4,05 моск. крб., а працівникам підприємств Харківської губернії – 3 моск. крб., що перевищувало аналогічні доходи робітників Донбасу (2,13 моск. крб.) відповідно в 1,9 та 1,4 рази [18]. На фоні загальних пересічних відомостей республіки та СРСР родини індустріальних працівників регіону надто щільно були пов'язані із сільським господарством, насправді цей зв'язок концентрувався здебільшого на молочному господарстві та невеликих городах. У той же час тульські гірняки на 1/3 годувалися власними продуктами та вели польове господарство звичайного типу, яке за розміром посівів складало 2/3 типового суто селянського господарства губернії [19].

Динаміка змін доходів від ведення приватного господарства на Донеччині виглядала як лінія, що мала мінімальні значення в перші та останні роки НЕПу, а максимальне – в середині 20-х рр. ХХ ст. Показники табл. 1 за 1925 р. на перший погляд не підтверджують цю тезу. Але це не так. Насправді, серед даних за 1925 р. з'являється нова категорія «взяли з запасів і заощаджень», яка по суті є відстроченим використанням продуктів власного господарства (наприклад, заготівля овочів на зиму і т. ін.). Тож, з урахуванням цієї групи маємо 3,5% від сукупної суми прибутків родини в 1925 р., що відповідає нашому висновку.

У структурі доходного бюджету існували так звані «негативні» статті, які на практиці не збільшували, а зменшували прибутки робітничої родини. Серед них можна назвати «продаж речей» і «продаж продовольства». За табл. 1 можемо прослідкувати значне скорочення частки такого сумнівного прибутку (враховуючи, що після воєнних і революційних років у населення не було не просто зайвих, а й найнеобхідніших ресурсів у вигляді одягу, взуття, посуду чи меблів). Із 5,7% загального доходу від продажу майна та 0,6% від продажу продовольства в 1922 р. відбулося зменшення до 2,4% від продажу майна в 1924 р. та до 0,7% в 1925 р. У другій половині 20-х рр. ХХ ст., згідно з загальноукраїнськими даними, частка цієї статті не перевищувала 0,5% сукупного прибутку родини робітника. Географічне порівняння впливовості цієї позиції у 1924 р. доводить, що працівники Донбасу набагато менше користувалися таким засобом поліпшення свого матеріального стану в конкретний період, ніж в цілому робітники СРСР, УРСР.

Тенденцію до зменшення абсолютного та відносного значення продажу майна сучасники – спеціалісти в галузі статистики пояснювали за допомогою двох аргументів: по-перше, це могло свідчити про поліпшення рівня життя робітників та зменшення дефіцитності бюджету; по-друге, це було ознакою скорочення натуралізації заробітної платні та виплати її бонами і ордерами на кооперативи [20].

Також до «негативних» статей належали грошові борги. Особливість цієї категорії у її суперечливості. З одного боку, потреба у позиці свідчить про постійну напруженість бюджету, а з іншого боку, як вже зазначалося, до цієї категорії інколи зараховували доходи від підробітків, щоб не пояснювати характер і деталі останніх. І нарешті, грошова позика не завжди виступала ознакою скрути, вона могла бути постійною практикою більш забезпечених кредитоспроможних родин.

Цікавим є зміст категорії «інші доходи» на різних етапах. Якщо в голодний 1922 р. ця група носила негативний характер і була пов'язана із примітивним ремісництвом і протизаконною діяльністю (виготовлення запальничок, крадіжки на підприємствах [21]), то у 1925 р. мала зовсім інше наповнення, оскільки до неї можна було включити кошти від здачі в оренду ліжок та кутів, від харчування пожитків, допомогу громадських організацій і приватних осіб тощо. При цьому приробіток робітників, які мали житлову площу і за винагороду «ділилися» нею, був характерним саме для Донбасу. Внаслідок значної кількості вихідців з сіл, що приходили в міста та робітничі селища регіону в пошуках роботи, глибокої житлової кризи та внутрішнього обов'язку

вже працюючих надати притулок землякам така практика, зумовлена нормами повсякденного життя, знайшла відображення в бюджеті. Вона виглядає досить парадоксально, адже населення Донеччини в середині 20-х рр. XX ст. не мало ресурсів у вигляді достатнього чи надмірного житлового фонду, тим більше робітники. Тим не менше, за даними обстеження бюджетів 1925 р. донецькі працівники отримували від позителів за дах і харчі 1,8% місячного прибутку, тоді як харківські робітники лише 0,4% [22].

Отже, в результаті з'ясування структури та спрямованості прибутків у бюджеті робітничих родин Донбасу, можемо зробити такі висновки: заробітна плата голови родини у сукупності всіх її форм (грошової, натуральної, кредитування для кооперативів) була стрижнем загального доходу всієї родини, її розмір та форма визначали як ступінь необхідності активного пошуку способів наповнення бюджету за іншими статтями, так і загальну конструкцію другорядних надходжень. Серед особливостей можна згадати використання робітниками регіону в період НЕПу в якості додаткового доходу продукції власних господарств (в першу чергу, молочних продуктів). При цьому такі господарства не були типово селянськими за своїм характером, оскільки не мали посівів, а обмежувалися триманням кози чи корови та працею на невеликій присадибній ділянці. Враховуючи, що значна кількість робітників мешкала в робітничих селищах, або в невеликих містах, компактно неподалік від шахти чи заводу, можливість тримати невелике господарство й обробляти город у них, та особливо у членів їх сімей, які не могли влаштуватися на роботу, була. До того ж, навряд чи пересічний робітник Донеччини 20-х рр. XX ст. із невисоким рівнем кваліфікації вважав себе частиною пролетаріату, тож, ймовірно, не бачив перешкод до поєднання основної роботи з елементами сільського господарювання. Ще однією особливістю прибуткової частини робітничого бюджету була наявність статей «дохід від здачі в оренду ліжок, кутів» та «оплата позителів харчування». Вони, хоч і не робили вирішального або навіть вагомого внеску в загальну скарбничку, але дозволяють сформувати враження про обставини та норми повсякденного життя людей. Факт існування такого роду надходжень за великої скупченості та поганих житлових умов проживання робітників говорить за себе.

Слід зазначити, що вивчення прибуткових статей робітничих бюджетів не вичерпується запропонованою публікацією. Серед перспектив дослідження можна назвати порівняння структури доходів робітників із іншими соціальними групами Донецького регіону (наприклад, із статтями прибутків селян, службовців тощо).

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена вивченню доходів робітників Донбасу в 20-ті рр. XX ст. Метою публікації є аналіз структури робітничих бюджетів і характеристика основних та допоміжних надходжень до нього у зазначений період.

Встановлено, що розмір прибуткового бюджету працівників Донбасу, як і його структура, найбільше залежав від двох чинників: 1) рівня заробітної плати голови родини (який, в свою чергу, відповідав професії та кваліфікації особи); 2) розміру родини робітника, між членами якої відбувався розподіл всіх надходжень.

Ключові слова: рівень прибутків, робітники, статті бюджету, заробітна плата, Донбас.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению доходов рабочих Донбасса в 20-е гг. XX ст.

Установлено, что размер доходного бюджета рабочих Донбасса, как и его структура, главным образом зависел от двух факторов: 1) уровня заработной платы

главы семьи (который, в свою очередь, соответствовал профессии и квалификации человека); 2) размера семьи рабочего.

Ключевые слова: уровень доходов, рабочие, статьи бюджета, заработная плата, Донбасс.

SUMMARY

The article is devoted to the research of the worker's incomes in 1920s in Donetsk region.

It is determined, that the rate of worker's incomes and its structure were depended on two factors: 1) level of family's head wages, which was corresponded to profession and level of proficiency; 2) quantity of family's members.

Key words: the level of incomes, workers, items of budget, wages, Donetsk region.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства: (Анализ массовых статистических источников 20-30-х гг.) / Н.К. Бойко. – К.: Вища шк., 1990. – 155 с.; Иванов Ю.М. Положение рабочих России в 20-х – начале 30-х годов / Ю.М. Иванов // Вопросы истории. – 1998. – № 5. – С. 28 – 43; Юдина Т.В. Рабочие Нижнего Поволжья в период нэпа: Учебно-методическое пособие для студентов факультета истории и международных отношений / Т.В.Юдина. – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2000. – 60 с.
2. История рабочих Донбасса: В 2 т. / АН УССР. Ин-т ист.- К.: Наук. думка, 1981. – Т.1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. – 327 с.
3. Буянов М. Материальное положение донецких рабочих в 1923-1924 р./ М. Буянов // Статистика труда в Донбассе. –1924. – № 1. – С.23.
4. Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924 гг.). – М.:Изд-во ВЦСПС, 1924. – С. 179.
5. Бюджет донецкого рабочего // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 9. – С.4.
6. Буянов М. Вказана праця. – С.24.
7. Труд в СССР. Статистический справочник за 1924 – 1925 гг. – М.: Изд-во РИО ВЦСПС, 1926. – С. 122.
8. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году / И.Н.Дубинская // Статистика труда на Украине. –1926. – № 6. – С.62.
9. Буянов М. Вказана праця. – С.24.
10. Труд в СССР. Статистический справочник за 1924-1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926.-С. 122.
11. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году / И.Н.Дубинская // Статистика труда на Украине. –1926. – № 6. – С.62.
12. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования / И.Н.Дубинская. – Х.: Изд-во ВЦСПС «Украинский рабочий», 1928. – С.31.
13. Складено автором за матеріалами: Буянов М. Вказана праця. – С.24; Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году/ И.Н. Дубинская // Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.
14. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году /И.Н.Дубинская // Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.63.

15. Складено автором за матеріалами: Буяновер М. Вказана праця. – С.24; Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году /И.Н.Дубинская // Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.
16. Полляк Г. Бюджет рабочего в ноябре 1923 г./ Г. Полляк // Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 – март 1924гг.). – М.:Изд-во ВЦСПС, 1924.- С.184-185.
17. Буяновер М. Вказана праця. – С.23.
18. Труд в СССР. Статистический справочник за 1924-1925 гг. – М.:Изд-во РИО ВЦСПС, 1926.-С. 120.
19. Полляк Г. Вказана праця. – С.186.
20. Полляк Г. Вказана праця. – С.189.
21. Бюджет донецкого рабочего // Донецкий профессионалист. – 1924. - № 9. – С.4.
22. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году /И.Н.Дубинская // Статистика труда на Украине. –1926. – №6. – С.62.

Надійшла до редакції 19.11. 2009 р.

ББК ТЗ (4 УКР 55) 6-09

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЧАСІВ НЕПУ

О.К.Міхеєва

За умов орієнтації українського історичного знання на поліпарадигмальність, питання чіткого визначення та обґрунтування методології конкретного наукового дослідження набуває особливої ваги, оскільки надає інформацію про відповідні позиції та спосіб бачення об'єкту дослідження, а також про набір відповідних ним методів, якими послуговується автор. Детальне виписування обраної методології допомагає на локальному рівні (на рівні одного дослідження) по-своєму розв'язати ту методологічну кризу, в якій опинилося гуманітарне знання. В сучасному українському історичному просторі означена криза полягала у стрімкій відмові від спрощеного та ідеологізованого марксизму (що ні в якій мірі не відкидає та не знижує методологічний потенціал повноцінної марксистської доктрини) та спробах затвердження міждисциплінарності у якості нової методології. Світова методологічна криза виявляється у відсутності інтегральної методології, яка б могла б у певній мірі зробити результати досліджень порівнюваними, а також у острахах з приводу наявності такої методології взагалі через її можливий обмежуючий характер [1].

Означене вище робить міждисциплінарність найбільш адекватним варіантом виходу з ситуації, що склалася, однак не робить її єдиним і універсальним сценарієм розв'язання методологічної кризи. На порядку денному залишаються та обговорюються питання про те, а чим власне відрізняється міждисциплінарність від популярного у пострадянському науковому просторі 1990-х рр. проблемного підходу (який, нагадаємо, у центр уваги ставив формулювання наукової проблеми, до розв'язання якої залучалися спеціалісти з різних ділянок знання, які привносили своє бачення цієї проблеми та свій специфічний інструментарій дослідження). У свою чергу, міждисциплінарність, що є близькою за своєю сутністю до проблемного підходу, є слідством сучасної інтеграції наукового знання, ламання жорстких дисциплінарних рамок, взаємопроникнення та, відповідно, взаємозбагачення окремих дисциплін.

У нашому випадку, досліджуючи правоохоронну систему України часів непу, можемо розглянути її з позицій історичних (що досягається завдяки темпоральному її баченню, тобто розгляду процесу її розвитку з часом з можливістю виокремлення певних етапів, стадій тощо) із залученням загальнонаукових діалектичного та системного підходів (де перший передбачає розгляд подій, явищ у взаємозв'язку та у процесі розвитку, а другий фокусується на взаємозв'язках, що поєднують певні, логічно скомпоновані елементи у межах однієї системи, та їх специфіці).

Одночасно з цим правоохоронна система може бути досліджена з позицій її інституційного бачення (тобто із залученням соціологічного підходу). Для аналізу соціальних інститутів в соціології зазвичай використовують наступні критерії: цілі інституту; його функції по відношенню до суспільства, інших інститутів та особистості; норми, що підтримуються даним інститутом і санкції за їх невиконання. Даний підхід застосовується тоді, коли треба з'ясувати, наскільки спосіб буття певного соціального інституту відповідає або не відповідає тим чи іншим суспільним потребам. Тож з цієї позиції у фокус уваги дослідника потрапляють закономірності формування, розвитку та функціонування правоохоронної системи України часів непу, а також успішність виконання нею своїх функцій.

Поєднання системного та інституційного бачення за умови дотримання темпорального розгляду становлення та розвитку правоохоронної системи, дозволяє дослідити її більш повно, не оминаючи важливих нюансів як внутрішнього, так і зовнішнього її середовища.

Темпоральний спосіб бачення системи дозволяє виділити в її існуванні послідовність якісно різних станів. Від початку свого становлення та протягом 1920-х років правоохоронна система радянської України переживає наступні етапи свого розвитку.

По-перше, це етап становлення, який охоплює спорадичні спроби організувати захист права та безпеки населення силами революційних комітетів (далі – ревкомів), починаючи з 1918 р. та до моменту більш-менш чіткої структурної побудови правоохоронних органів у 1921-му році. Цей етап характеризувався переважанням надзвичайних методів (які реалізовувалися ревтрибуналами, надзвичайними комісіями, революційними трійками, п'ятірками, сімками тощо), над правоохоронними, відсутністю кодифікованого права та, відповідно, універсального та стандартизованого бачення злочинних дій, які визнавалися такими лише на основі правосвідомості представників радянської влади, уповноважених вирішувати подібні питання. На цьому етапі влада, намагаючись подолати системну кризу, в якій опинилася підконтрольна їй країна, робить ставку на посилення репресій за рахунок створення розгалуженої системи надзвичайних та правоохоронних органів, які на той час, однак, не були чітко пов'язаними між собою й у більшості випадків дублювали діяльність одне одного. Розгортання репресивного тиску на населення давало лише хитку рівновагу та тимчасові результати, не зупиняючи назрівання конфлікту та зростання соціальної опозиції. Найбільш яскравими її проявами стали селянські повстання в Росії, потужний селянський повстанський рух в Україні і, нарешті, вияви невдоволення в армії, які продемонстрували усю глибину суспільного незадоволення з приводу політики нової влади та змусили її піти на зміну політичного курсу.

Другий етап триває з 1921-1922 рр. до 1926 р. Він розпочинається з активних організаційних заходів влади щодо вдосконалення та централізації системи правоохоронних органів. Не в останню чергу це було зумовлене політичними чинниками – відходом від політики «воєнного комунізму» та переходом до нової економічної політики. Цей перехід певною мірою вгамував невдоволення багаточисельної селянської маси та призвів до стабілізації в українському суспільстві.

За таких умов «надзвичайщина» стала невинуватою, що і зумовило докорінний перегляд структурної побудови та методів роботи органів, покликаних навести у суспільстві порядок та захищати права громадян. Організаційна робота, що полягала у створенні єдиного органу управління – Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки (далі – НКВС УСРР), до відання якого поступово передали різноманітні та вже наявні на той час правоохоронні інституції (як-то повітово-міську, залізничну, водну річкову й морську, кримінально-розшукову та промислову міліцію) на момент введення непу у 1921 р. фактично завершилася. Було також встановлено й структуру міліцейських апаратів на рівнях губернському та повітовому. У 1922 р. в Україні приймають перший радянський Кримінальний Кодекс [2], який нарешті встановлює межі законної та незаконної поведінки. Однак і цей етап був доволі нестабільним для систематичної роботи та структурної побудови правоохоронної системи. На цьому відтинку часу остання переживає низку структурних втручань, спроби підпорядкування Державному політичному управлінню тощо. Лише у 1926 р. статус правоохоронних органів остаточно оформлюється з прийняттям довгоочікуваної постанови ВУЦВК - «Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР», на підставі якої чітко окреслювалися межі правоохоронної діяльності, призначення та функції міліції, її місце в структурі органів, що забезпечували соціальний порядок та безпеку,

Третій етап починається з 1926 р. і триває до активного згорання непу у 1927-1928 рр. На цьому етапі спостерігаємо стабільну та функціональну систему правоохоронних органів, що ґрунтується на досвідчених працівниках та застосуванні широкого кола методів боротьби з протиправними діями. Добре вибудованою та розгалуженою є структура правоохоронних органів, розв'язано у відповідному ключі кадрову проблему (переживши «чистки», правоохоронні органи України засвідчували свій переважно робітничо-селянський склад [3], а починаючи з 1927-1928 рр. до того ж активізувалася ще й практика «висування», коли суд, прокуратура, міліція поповнювалися за рахунок спеціально висунутих парткомми перевічених робітників та селян, які довели свою революційну свідомість). Чергового оформлення на цьому етапі набуває і право - прийняття у 1927 р. наступного Кримінального Кодексу стало свідченням зміни у стосунках між державою та населенням у бік посилення каральних заходів.

Якщо розглянемо правоохоронну систему України часів непу з позицій системного підходу, то побачимо, що набір елементів, що її утворювали, не залишався стабільним. Сама система переживала глибокі переструктурування, що призводили подекуди до докорінної її зміни. Постійні конфлікти між надзвичайними та правоохоронними органами, що тягнулися від початку 1920-х років, свідчили про відсутність чітко визначеного місця для кожного елемента у загальній системі, про переплетіння їх функціональних повноважень, що призводило до дублювання діяльності та виникнення абсурдних, а подекуди й трагічних ситуацій взаємодії цих окремих елементів.

Так архівні матеріали донесли до нашого часу причини та зміст тих конфліктів, які могли виявлятися у боротьбі між міліцією, кримінальним розшуком та надзвичайними органами (НК, ДПУ) з приводу речових доказів по одній й тій самій справі, розслідування по якій вони проводили усі одночасно [4]. Не менш яскравим прикладом є взаємне полювання на початку 1920-х років представників НК на міліцейські загони (які вони прийняли за бандитів) та навпаки [5]. Очевидно, що все це призводило до серйозних збоїв в системі, не створювало можливості для систематичної роботи, відволікало працівників правоохоронних органів від їх безпосередньої діяльності на розв'язання перманентних конфліктів. Лише на кінець 1920-х років ми

можемо засвідчити наявність системної впорядкованості правоохоронної системи, чіткого розподілу функціональних обов'язків між її окремими елементами, розмежування завдань охорони права та державної безпеки тощо.

Як зазначалося вище, ще одним можливим баченням правоохоронної системи є розгляд її як соціального інституту. У даному випадку у фокусі дослідження опиняється мета даного інституту, його функцій по відношенню до суспільства, інших інститутів та особистості, а також норми, що ним закріплюються та санкції за їх невиконання.

Будь-яке суспільство орієнтоване на підтримання певного порядку, безпеки та стабільності. Тож очевидно, що радянська влада, яка відмовилася від попередньої системи права та стилю правоохоронної діяльності, мусила шукати інших форм забезпечення соціального спокою. Ситуація ускладнювалася тим, що в ході революції нищівних ударів зазнали ще два класичних соціальних інституту, що опікуються дотриманням норм членами суспільства – церковний та обрядовий. Революція докорінно змінила життя, знявши більшість моральних табу попередніх часів – дозволеними та ідеологічно виправданими стали вбивства, грабунки тощо. Ці процеси посилювалися більшовицькою антирелігійною кампанією, що послабила роль церкви у житті суспільства та, відповідно, і її вплив на людську поведінку. Очевидно, що таке звільнення людини від колишніх обмежень, не могло не вплинути на ситуацію з дотриманням права. Тож, для наведення тепер вже нового порядку радянська влада потребувала відповідних структур та установ, які б завдяки примусу реалізували головну мету свого існування.

Аналізуючи мету створення правоохоронних органів як соціального інституту, мусимо засвідчити її подвійний характер. З одного боку, їх головною метою було впорядкування соціальних стосунків, наведення порядку та досягнення безпечного суспільства. З іншого – до встановлення порядку новою владою віднесли також і приборкання опозиції щодо нової влади, сприяння реалізації розпоряджень влади, розв'язання нею суто політичних питань тощо. Подвійний характер правоохоронної діяльності особливо давався взнаки за часів непу. З одного боку, представники правоохоронних структур мусили погодитися з певною лібералізацією суспільства та виключити із списків злочинних дій, приміром, спекуляцію (яка за умов введення непу перетворилася зі злочину у вільну торгівлю). З іншого – не втрачати пролетарської інтуїції та не йти на поводу у непманів, зберігаючи вірність ідеалам революції.

Не менш складною виявилася проблема необхідності дотримання норм та застосування санкцій у разі нехтування ними. З одного боку, в ході революції позбувається сенсу саме поняття «норма». Суспільство, що переживало структурну кризу, втратило соціально значимі уявлення про те, що є правильним або не правильним, моральним чи аморальним. За таких умов однією з ознак життя суспільства стає аномія [6] – тобто стан відсутності норм, який виникає через відмову від старих норм та не закріпленість нових. У такій ситуації переходу пересічний представник суспільства починає претендувати на все. Якщо нічого не заборонено та невідомо, що є правильним або неправильним, будь яка дія людини може бути з успіхом визнана як законною, так і незаконною. Відповідно і правоохоронні органи, не озброєні кодифікованим правом (яке заміщують до 1922 р. різноманітні декрети, розпорядження, обіжники тощо, що здебільшого завдавали загальну концепцію бачення злочину, перекладаючи розв'язання деталей на місця) на свій розсуд встановлюють революційну законність. Тож і спостерігаємо протягом означеного періоду інтенсивну зміну уявлень про «нормативні» чи «ненормативні», або «законні» чи «незаконні» дії.

З іншого боку і самі санкції, спрямовані на забезпечення виконання норм, важко означити як нормальні. На початковому етапі роботи правоохоронної системи спостерігаємо розмаїття вироків, позбавлених логіки та перспективи для покараного. Це, приміром, ув'язнення у концентраційних таборах «до кінця громадянської війни» чи «до остаточної перемоги радянської влади». Строки доволі абстрактні, які робили людину абсолютно безправною, оскільки вирішення питання її свободи опинялося повністю в руках представників влади. Були санкції, які на перший погляд виглядали абсурдними, однак мали надзвичайний «виховний» ефект. Наприклад, це форма покарання, яку застосовували революційні трибунали – «розстріл умовно» [7]. Приречену до такого розстрілу людину просто відпускали до горезвісного «наступного разу», коли представник влади мав право, керуючись революційною свідомістю, покарати її вже без суду та слідства. Очевидно, що такий вирок позбавляв людину свободи, роблячи її слухняною та обережною. На початковому етапі роботи правоохоронної системи, останньою використовувався і інститут заручництва (коли під загрозою розстрілу заручників з місцевого населення, від селян вимагали видачі зброї, бандитів або сплати розкладки чи податку); діяла постанова про 15-верстну зону відповідальності поблизу залізниці (це означало, що за її стан та безпеку руху відповідає своїм життям населення, яке потрапляє у коло радіусом 15 верст) тощо [8].

Однак поступово, з закріпленням права затверджується і процедура винесення покарань. Уніфікується розуміння злочину та відповідних йому санкцій. Хоча протягом років непу (від Кримінального кодексу 1922 р. до Кримінального кодексу 1927 р.) спостерігаємо систематичне збільшення відповідальності за політично значущі злочини, та зменшення – за кримінальні.

В цілому ж бачимо, як протягом вказаного часу, від моменту свого становлення до закріплення статусу в радянській управлінській структурі, правоохоронна система поволі перебирає на себе функції щодо підтримання суспільного порядку. З цієї точки зору вона відповідає інтересам суспільства. Останнє стає очевидним, наприклад, у 1922-1923 рр., коли нова економічна політика заспокоює сільське населення України, робить його зацікавленим у власній праці через можливість отримання прибутку за рахунок вільного продажу надлишків сільськогосподарської продукції. Саме в цей період починають спостерігатися випадки самосудів селян над залишками бандитів (діяльність яких була переважно кримінального характеру, і які були супутниками українського повстанського руху, паразитуючи на його ідеології) [9]. Тож суспільство потребувало спокою, і вже створена на той момент правоохоронна система була здатна певною мірою його забезпечити. Однак з іншого боку, через те, що правоохоронним органам відводилась не тільки роль щодо забезпечення стабільності та безпеки, а й одночасно і роль «рук» влади у реалізації ідеології та владного курсу, оцінка їх відповідності інтересам суспільства не може бути однозначною. Саме цією подвійністю у діяльності правоохоронних органів та їх призначенні і зумовлюється неоднозначне ставлення населення до злочинців (яких розглядали одночасно і як небажаний елемент, що руйнує спокій суспільного життя, і як невинних жертв влади).

В цілому ж засвідчимо, що протягом років непу правоохоронна система радянської України переживає декілька змістовно відмінних етапів свого розвитку, від організаційного становлення до цілком стабільного функціонування. Правоохоронні органи за цей час впорядковуються, логічно вибудовуються, кожен їх елемент посідає відповідне місце та починає виконувати характерні лише для нього функції – тож вдосконалюється характер та порядок взаємодії основних елементів правоохоронної системи. Як соціальний інститут, органи правоохорони, забезпечують суспільний порядок і самі по собі, і частково замішують собою традиційні соціальні інститути – обрядовий та церковний, які переживають глибоку кризу та певною мірою втрачають

вплив на суспільну свідомість через революційні потрясіння. Очевидним є також і те, що діяльність правоохоронної системи вибудовується і розгортається у відповідності до тих ідеологічних настанов, носіями яких була радянська влада. Саме це робить специфічним та ідеологічно забарвленим розуміння злочину, порушення або норми, спрямовуючи санкції передусім проти тієї частини населення, що не сприйняла нової влади.

РЕЗЮМЕ

Обґрунтовано можливість міждисциплінарного бачення процесу створення та діяльності правоохоронних органів України в 1920-ті роки з позицій історичного та соціологічного бачення проблеми із застосуванням загальнонаукових діалектичного та системного підходів.

Ключові слова: злочинність, правоохоронні органи, правоохоронна система, Радянська Україна, нова економічна політика, метод, методологія.

РЕЗЮМЕ

Обоснована возможность междисциплинарного видения процесса создания и деятельности правоохранительных органов Украины в 1920-е годы с позиций исторического и социологического знания с применением общенаучных диалектического и системного подходов.

Ключевые слова: преступность, правоохранительные органы, структура правоохранительная система, Советская Украина, новая экономическая политика, методология, метод.

SUMMARY

The possibility of interdisciplinary vision of the process of the creation and work of law-enforcement agencies of Soviet Ukraine of the 1920-ies from a position of historical and sociological approaches with the use of general scientific dialectical and systemic approaches are investigated.

Key words: criminality, law-enforcement agencies, law-enforcement system, Soviet Ukraine, New Economic Policy, methodology, method.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Див.: Берк Пітер. Нова історія: її минуле і майбутнє [Текст] / Нові перспективи історіописання / За ред.. П.Берка; Пер.з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С. 8-35; Стельмах С. Парадигми исторической мысли в XX столетии // Політична думка. – 1997. - №4. – С.127-144; Історіографія історії України: Курс лекцій [Текст] / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 314-514; Ануфрин В.Ф. Постмодернизм: в поисках матеріального фундаменту [Текст] // Общественные науки и современность. – 2001. - № 3. – С.110-120; Сапронов М.В. Концепция самоорганизации в обществознании: мода или насущная необходимость [Текст] (Размышления о будущем исторической науки) // Общественные науки и современность. – 2001. - № 1. – С. 148-161; Делокаров К.Х. Системная парадигма современной науки и синергетика [Текст] // Общественные науки и современность. – 2000. - № 6. – С.110-119; Гречко П.К. Интеллектуальный импорт или О периферийном постмодерне [Текст] // Общественные науки и современность. – 2000. - № 2. – С.166-177; Фурс В.Н. Рецепция идей Маркса в современной критической теории [Текст] // Общественные науки и современность. – 2002. - № 5. – С. 115 – 130; Mikhael E.Gardiner. Marxism and the convergence of utopia and the

- everyday // History of the Human Science 2006, vol.19, No 3, pp. 1-32; Susanne Karstedt. Explorations into the sociology of criminal justice and punishment: leaving the modernist project behind // History of the Human Science 2007, vol. 20, No.2, pp.51-70.
2. Див.: Сборник документов по уголовному законодательству СССР и РСФСР (1917-1952) [Текст] / под. ред. И.Т.Голякова. – М.: Гос.издат.юрид.лит., 1953.- С.116-143; Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть [Текст] / Бажанов М.И. – Днепропетровск: Пороги, 1992; Мироненко А.Н.Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-х-30-х гг. [Текст] / Мироненко А.Н., Бенько А.П. – К.-Днепропетровск: Ин-т г-ва и права АН Украины, 1992; Уголовное право Украины: Общая часть: Учебник [Текст] / М.И. Бажанов, Ю.В. Баулин, В.И. Борисов и др.; Под ред. М.И. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тацяя. — К.: Юрин-ком Интер, 2003. — 512 с.
 3. ЦДАВОУ. - Доклад о состоянии и деятельности Милиции и Розыска Украинской С.С.республики за период 1925/26 бюджетного года. - Ф.5, оп.2, спр.2326, арк. 72; Доповідь про стан та діяльність Робітничо-Селянської Міліції Української Р.С. Республіки. - Ф.5, оп.3, спр.1205, арк. 14 зв.;
 4. ЦДАВОУ. Доклад о состоянии и деятельности Милиции и Розыска Украинской С.С.республики за период 1925/26 бюджетного года. - Ф.5, оп.2, спр.2326, арк.57-59.
 5. Дюркгейм Э. Самоубийство // Даугава. - 1992. - № 1. - С. 157.
 6. Держархів Донецької області. – Ф.Р-1145, оп.1, спр.58, арк.24; Ф.1п, оп.1, спр.415, арк.2.
 7. Держархів Донецької області. – Ф.Р- 2470, оп.1, спр.193, арк.81.
 8. Міхеєва О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929) [Текст] / О.К.Міхеєва. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 248 с.
 9. Держархів Донецької області. – Ф.1п, оп.1, спр. 600, арк. 75-76.

Надійшла до редакції 23.11. 2009 р.

ББК ТЗ (4УКР) 621-1

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ У ДОНБАСІ (20 - ті рр. ХХ ст.)

Н.Г. Малярчук

У незалежній Україні мовне питання постійно перебуває в центрі уваги та протистояння різних політичних сил, є предметом дискусій в засобах масової інформації. Не залишають поза своєю увагою проблему мовної ситуації в країні, а особливо в таких багатонаціональних регіонах, як Донбас, і науковці: історики, соціологи, мовознавці. Зауважимо, що більшість досліджень, присвячених цій темі, хронологічно охоплюють час кінця ХХ ст. - поч. ХХІ ст., залишаючи поза увагою попередні історичні періоди [1]. Проте усі сучасні мовні проблеми своїм корінням заглиблені у минуле, тому важливим є вивчення особливостей мовної ситуації в регіоні на попередніх історичних етапах, що дасть можливість відтворити динаміку мовних процесів та системно проаналізувати їх.

20- ті роки ХХ ст. – це час, коли в Донбасі здійснювалася політика українізації, одним з важливих напрямів якої було впровадження української мови в усі сфери життя шахтарського краю. Саме тому мовне питання тоді було надзвичайно актуальним. Вітчизняні й зарубіжні історики в своїх дослідженнях, присвячених українізації, торкалися питання щодо мовної ситуації в Донбасі 20 – х рр. ХХ ст., проте

характеризували її переважно з точки зору ступеня поширеності російської та української мов в окремих сферах суспільного життя, залишаючи поза увагою інші аспекти мовної ситуації в регіоні [2].

Мета даної статті: дослідити особливості мовної ситуації в Донбасі 20 - х рр. ХХ ст.

Завдання:

- визначити демографічну та комунікативну потужність російської та української мов у Донбасі 20 – х рр.;
- з'ясувати чи були збалансованими етнічна та мовна структура населення регіону, а отже наскільки виправданим було проведення українізації у Донбасі;
- встановити рівень та характер мовної асиміляції певних етнічних груп;
- проаналізувати мовну ситуацію в містах та сільській місцевості, а також в окремих округах Донбасу.

Джерельною базою дослідження є «Всесоюзний перепис людності 1926 р.», дані галузевих переписів та інші статистичні матеріали.

Згідно з переписом 1926 року абсолютна більшість населення Донбасу – 54 % (1.586.928 ос.) вважали своєю рідною українську мову, тоді як 38 % (1.113.742 ос.) – російську, а ще 7 % (207.717 ос.) – інші мови, 1% опитаних (18.748 ос.) не зазначили рідну мову взагалі [3].

Як бачимо, демографічна потужність української та російської мов в Донбасі у досліджуваній період була майже рівнозначною. Незважаючи на це, очевидною була деформованість мовної ситуації, ознакою якої була розбіжність рідної мови з етнічною приналежністю частини населення регіону. Так, згідно з даними перепису, в 1926 році частка українців серед населення Донбасу становила 64% (1.878.002), тоді як українську мову визнали рідною лише 54 % (1.586.928) (з них 0,3 % - представники інших національностей). Натомість російську визнали рідною 38 %(1.113.742) населення (з них 12 % - не росіян), при тому, що частка росіян серед мешканців Донбасу дорівнювала 26 % (764.724) [4]. Таким чином, незважаючи на те що українці становили більшість населення регіону, їхній асиміляційний вплив на представників інших національностей був незначний, при чому самі вони стали об'єктом російської мовної асиміляції.

Крім власне росіян, російська мова була найбільш поширеною серед євреїв та поляків. Більш як половина представників цих етносів, відповідно 51 % євреїв (27.735 ос.) та 51 % поляків (5.151 ос.), рідною вважали саме її. Серед українців російську визнали за рідну 15 % (290.463 ос.) від загальної кількості українського населення Донбасу, серед болгар – 25 % (516 ос.), греків – 16 % (15.288 ос.), татар – 5 % (719 ос.), німців – 4 % (2.453 ос.). Українська мова була найбільш поширена серед поляків та болгар по 5 % яких визнали її рідною [5]. Отже, є очевидним асиміляційний вплив росіян на інші етнічні групи Донбасу, в тому числі й на найбільшу – українську.

Значимо, що у Донбасі 1920 - х рр. асиміляційні процеси розвивалися більш інтенсивно у містах, ніж у селах. Якщо в селах 93% (1.826.344 ос.) населення вважали рідною мову своєї національності, то у містах цей показник був нижчий і дорівнював 75 % (713.272 ос.) Хоча кількісне співвідношення росіян та українців у містах було майже рівнозначним і становило відповідно 48 % (460319 ос.) і 41% (389231 ос.), російську визнали рідною 72 % (687.103 ос.) міського населення Донбасу, й лише 22 % (208.815 ос.) – українську. Тоді як в сільській місцевості, де росіяни становили 15% (304405 ос.) населення, а українці - 76% (1488771 ос.), російську мову назвали рідною 22 % від загалу, а українську – 70 % [6].

Російська етнічна група виділялася серед інших найбільшою мовною стійкістю. Так, 99 % (755.120 ос.) росіян Донбасу назвали російську мову рідною, тоді як

українську – лише 0,6 % росіян (4.845 ос.), а ще 0,04 % (335 ос.) рідними вважали інші мови. Для порівняння зазначимо, що визнали рідною мову своєї національності 95 % німців, 94 % татар, 84 % українців, 83 % греків, 70 % болгар, 48 % євреїв та 43 % поляків [7].

Росіяни зберігали мовну стійкість незалежно від того, жили вони в містах або в сільській місцевості Донбасу. Так, у містах рідною визнали мову своєї національності 98,9 % (455.258 ос.), а в селах 98,5 % (299.862 ос.) росіян. Українці ж зберігали мову свого народу переважно в сільській місцевості. Адже 92% (1.370.559 ос.) мешканців сіл української національності визнали українську своєю рідною мовою. У містах її визнали рідною лише 49 % (206.257 ос.) українців, тоді як 43 % (179.251 ос.) назвали рідною російську [8].

Проаналізувавши розподіл населення окремих округ Донбасу за рідною мовою, ми з'ясували, що російська мова була найбільш поширеною серед мешканців двох округ: Луганської та Сталінської. На Луганщині її визнала рідною абсолютна більшість населення – 352.888 ос. (58 %), тоді як українську – 233.665 ос. (38 %), а також інші мови – 21.926 ос. (4 %). У Сталінській окрузі російськомовне населення складало лише відносну більшість – 302.760 осіб (46 %). Українська мова була рідною для 287.529 мешканців Сталінщини (44 %). Визнали рідними інші мови 57.490 осіб (9 %). У решті округ більшість населення визнали рідною українську мову. Кількість населення з рідною російською мовою була найменшою в аграрній Старобільській окрузі – 54931 (11 %), тоді як 422.842 особи (88 %) визнали рідною мовою українську, а 1804 особи (0,3 %) – інші мови. У Артемівській окрузі російська мова була рідною для 260.542 осіб (34 %), а українська – для абсолютної більшості населення – 461.086 ос. (60 %). Ще для 37.819 осіб (5 %) рідними були інші мови. Щодо Маріупольської округи, то російська була рідною для 142.621 осіб (34 %), а українська для 181.806 осіб (44 %), для 88.678 осіб (21 %) рідними були інші мови. Звертає на себе увагу те, що як в Луганській, так і в Сталінській округах росіяни не становили більшості населення. В Луганській окрузі лише 43 % населення були росіянами за національністю при 52 % українців, а в Сталінській окрузі питома вага росіян серед населення дорівнювала 34 %, а українців – 53 % [9]. Тобто асиміляційний вплив росіян в цих двох округах був сильніший, ніж в інших. Це можна пояснити з одного боку тим, що в ці промислово розвинуті округи постійно прибували російські робітники, а з іншого – географічною наближеністю до РСФРР.

Якщо демографічна потужність української мови в Донбасі була досить великою, то комунікаційна залишала бажати кращого. Поширенню російської мови в містах за часів Російської імперії сприяв її статус державної мови, а в Донбасі ще й постійний приплив етнічних росіян для роботи на промислових підприємствах. Навіть з початком українізації російську мову продовжували використовувати в усіх комунікативних сферах регіону, незважаючи на деяке розширення сфери функціонування української мови. Російська беззаперечно домінувала у виробничій сфері, про що свідчать дані обстеження основних професійних спілок Донбасу, здійсненого у 1924 р. Так, серед членів профспілки текстильників російською розмовляло 88 % від загалу, в спілці шкіряників – 86 %, гірників – 80 %, нарзв'язку – 79 %, радпрацівників – 85 %, будівельників – 61 %, медсанпраці – 54 %, комгоспу – 65 %; хіміків – 48 %, землісу – 79 %, друкарів – 69 %. При чому в останніх двох українці становили абсолютну більшість. Лише в профспілці швейників частка російськомовних дорівнювала лише 31% від загалу [10].

Ще більш поширеною була російська мова серед членів партійної організації Донецької губернії. Так, згідно з даними «Всеросійського перепису членів партії 1922 р.» 91 % комуністів Донбасу розмовляли російською мовою, й лише 5 % – українською

[11]. Це пояснюється тим, що на початку 20 -х рр. ХХ ст. партійна організація Донецької губернії складалася переважно з росіян, зазвичай не місцевих.

Російська мова була домінуючою і в освітній сфері. Обстеження трудових шкіл Донецької губернії, проведене у 1922 р., виявило їх майже суцільну русифікованість. Так, у 900 (92 % від загалу) з 983 трудових шкіл навчання здійснювалося винятково російською мовою, у 20 (2 %) – мішаною російсько - українською. Щодо українських шкіл, то на всю губернію їх було лише 7 (1 %) і всі вони знаходилися в сільській місцевості [12]. Щодо дитячих будинків, то в губернії їх було 120 і жоден з них не був україномовним, тоді як російськомовних налічувалося 107 (89 %), а зі змішаною російсько - українською мовою – 9 (8 %) [13].

У сфері професійної освіти ситуація була такою самою, як і у закладах соціального виховання. Так, у 1923 р. з 27 профшкіл Донецької губернії 24 були російськомовними, 2 навчали російською та українською мовами, 1 – російською та німецькою, й жодна з них не була цілком україномовною [14]. Школи фабзавучу та професійні курси були суцільно російськомовними [15].

Загальноосвітні курси та школи лікнепу відповідно на 92 % (9 російських, 1 єврейська) та 97 % (у одній школі лікнепу навчали мішаною російсько - українською мовою) були російськомовними [16].

Після створення національних шкіл, в яких діти мали навчатися рідною мовою, російська збереглася в них як навчальний предмет, де її вивчали спочатку за вибором (Постанова РНК УРСР від 27 липня 1923 р. «Про введення у навчальних закладах української або російської мови за вибором нацменшин»), а з 1926 р. – як обов'язковий предмет (Постанова Колегії НКО від 26 жовтня 1926 р. «Про обов'язкове вивчення в школах нацменшин 3 - х мов: української, російської та рідної») [17].

Російська мова збереглася й у сфері державного управління. Важливі державні документи: декрети, постанови, накази ВУЦВК, РНК та центральних відомств, а також округових виконкомів та міськрад – повинні були оприлюднюватися як українською, так і російською мовами [18]. В округах, де російськомовне населення становило значний відсоток, російська використовувалася як друга офіційна мова. Наприклад, відповідно до постанови Сталінського ОВК від 31 серпня 1925 р. всі акти публічно - правового характеру, а також бланки, штампи, вівіски, тощо на території Сталінської округи повинні були складатися двома мовами: українською та російською. Оскільки російська мова в СРСР фактично була державною, то вона використовувалася в діловодстві установ та підприємств, які мали загальносоюзне значення й підпорядкування, а також у листуванні з іншими регіонами держави. Приміром, у вересні 1925 р. по всіх заводоуправліннях металургійного тресту «Південсталь» було розповсюджено циркуляр з наказом, за яким усі зносини з центральними й місцевими українськими установами та організаціями, а також українським населенням здійснювати українською мовою, а з правлінням тресту, а також діловодство самого правління та заводоуправління – російською [19].

У 20 - ті рр. ХХ ст. головними осередками культури в Донбасі були робітничі клуби, які діяли при підприємствах. В них проводилися різноманітні культурно - просвітницькі заходи: бесіди, лекції, голосні читання. Тут працювали гуртки, давали вистави як професійні, так і аматорські трупи. У січні 1927 р. в Донбасі було проведено обстеження роботи 100 клубів спілки гірників з метою з'ясування, якою мовою ведеться робота. Обстеження показало, що в клубах російською мовою проводилося 99 % бесід та лекцій, 60 % художніх вистав, 85 % «живих газет». Також 78 % гуртків здійснювали свою роботу саме російською мовою. Для порівняння зазначимо, що за той самий період татарською мовою відбулося лише 3 вистави, й працювало 2 гуртки

[20]. Під час цього обстеження було з'ясовано, що серед періодики, яку виписували клуби гірників Донбасу, російськомовні газети становили 81 %, а журнали – 90 %. Тоді як газети мовами інших національних меншин становили лише 1,5 % підписки, а журнали – 1 % [21]. Обстеження 150 фабзавкомів Донбасу по спілках гірників, металістів, залізничників, радторгслужбовців, проведене у тому ж році, показало, що у всіх них російськомовна періодика складає від 83 % до 99 % колективної підписки [22]. Загалом по республіці в клубах індустріальних профспілок та профспілок транспорту й зв'язку більш як 50 % лекцій та бесід проводилося російською мовою, тоді як у спілках працівників розумової праці та сільгосппрацівників – українською [23].

Таким чином, мовна ситуація в Донбасі в 20 – ті рр. ХХ ст. мала такі особливості:

- найбільшу демографічну потужність мали українська мова, носії якої становили 54% населення, та російська – частка носіїв якої дорівнювала 38%. Носії інших мов склали лише 7 % від загалу;

- мовна ситуація в Донбасі середини 20 - х рр. ХХ ст. була деформованою, на що вказує розбіжність у співвідношенні рідної мови та етнічної належності частини населення регіону;

- мовна ситуація в міській та сільській місцевостях Донбасу була не однакою. У містах, при майже рівнозначній чисельності українського та російського населення домінувала російська мова, а в селах – українська;

- росіяни вирізнялися серед інших національностей найбільшою мовною стійкістю, яку вони зберігали незалежно від того, де жили - у переважно російськомовній міській місцевості, чи в україномовній сільській;

- незважаючи на те, що в Донбасі російське населення поступалося кількісно українському, їхній асиміляційний вплив був більш потужний;

- серед неросійських національностей російська мова була найбільш поширеною у євреїв та поляків, найменш - у німців і татар;

- серед неукраїнських національностей найбільш поширеною українська мова була серед поляків та болгар;

- у 20 - ті рр. ХХ ст. асиміляційні процеси в Донбасі лише набирали оберти, тому що абсолютна більшість представників неросійських народів визнавали рідною мову своєї національності;

- по окремих округах Донбасу мовна ситуація також не була однаковою. Так в Луганській та Сталінській округах, де переважало міське населення, домінувало російськомовне населення, а в аграрній Старобільській окрузі та напіваграрних Артемівській та Маріупольській – україномовне;

- незважаючи на значну демографічну потужність української мови в Донбасі 20 - х років ХХ ст. вона безперечно поступалася російській у потужності комунікативній. Російська мова домінувала у найважливіших сферах суспільної комунікації: в освітній, виробничій, культурній, державно – управлінській та партійній. Це свідчило про необхідність і виправданість українізації, яку часто намагалися поставити під сумнів. Навіть якщо припустити, що частина тих українців, які визнали рідною українську мову насправді, у повсякденній мовній практиці користувалися російською, були русифіковані, сам факт визнання рідною мови своєї національності свідчить про те, що вони потребували її відродження у всіх сферах суспільного життя.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто особливості мовної ситуації в Донбасі в 20 – ті рр. ХХ ст. Проаналізувавши матеріали «Всесоюзного перепису людної 1926 р.», галузевих переписів та інші статистичні дані, автор робить висновки щодо демографічної та комунікативної потужності двох найбільш поширених в Донбасі 20 - х рр. ХХ ст. мов:

російської та української, мовних асиміляційних процесів в регіоні, особливостей мовної ситуації в містах та сільській місцевостях, окремих округах тощо.

Ключові слова: мовна ситуація, «Всесоюзний перепис людності 1926 р.», російська мова, українська мова, Донбас, асиміляційні процеси, рідна мова.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности языковой ситуации в Донбассе в 20-е годы XX века. Проанализированы материалы «Всесоюзной переписи населения 1926 г.», отраслевых переписей и других статистических данных, автор делает выводы о демографической и коммуникативной мощности двух наиболее распространенных в Донбассе 20-х годов XX века языков: русского и украинского, языковых ассимиляционных процессах в регионе, особенностях языковой ситуации в городах и сельской местности, отдельных округах и т.п.

Ключевые слова: языковая ситуация, «Всесоюзная перепись населения 1926 г.», русский язык, украинский язык, Донбасс, ассимиляционные процессы, родной язык.

SUMMARY

The features of linguistic situation in Donbas in 20s of the XXth century are considered in the article. Having analysed the materials of «All-Union census of population in 1926», branch censuses and other statistical data, the author draws the conclusions about the demographic and communicative power of the two most widespread languages in Donbas in 20s of the XXth century: Russian and Ukrainian, linguistic assimilation processes in the region, features of the linguistic situation in urban and rural areas, separate districts, etc.

Key words: linguistic situation, the All-Union census of population in 1926, Russian, Ukrainian, Donbas, assimilation processes, the native language.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Скляр В. Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні / Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Українознавство. Вип. 11.– К., 2007. – С. 51–53; Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі// Політичний менеджмент. - 2005. - № 1. - С.24-34; Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми та перспективи : <http://forumn.kiev.ua>; Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір : <http://varnak.psend.com/lmasenko.html>.
2. Дмитрик І. Українізація партійного апарату на Донеччині (1923-1927рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2003.- № 2. - С.197- 201; Сергієнко С.Ю. Українізація в Донбасі: особливості 1920 – х років : <http://nbuv.gov.ua>; Куромія Г.Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. - 510 с.
3. Підраховано автором за матеріалами: Всесоюзний перепис людності 1926 р. Українська соціалістична радянська республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність, рідна мова, вік, письменність. – Т. XIII. – М. : Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. – С. 16 - 17, 33, 336 - 337.
4. Підраховано автором за матеріалами: там само.
5. Підраховано автором за матеріалами: там само.
6. Підраховано автором за матеріалами: Всесоюзний перепис людності 1926 р. ...– Т. XIII... - С. С. 17 - 19, 34 - 35, 341 - 343, 345 - 348, 350 - 353.
7. Підраховано автором за матеріалами: Всесоюзний перепис людності 1926 р. ...– Т. XIII... – С. 16 - 17, 33, 336 - 337.

8. Підраховано автором за матеріалами: Всесоюзний перепис людності 1926 р. ... – Т. XIII... – С. – С. 17 - 19, 34 - 35, 337-339.
9. Підраховано автором за матеріалами: Всесоюзний перепис людності 1926 р. ... – Т. XIII. – С. 16 - 17, 33, 340 - 341, 343 - 345, 348 - 349.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2605, оп. 6, спр. 348, арк. 2.
11. Підраховано автором за матеріалами: ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 1322, арк. 2 - 3, 8 - 9, 26 - 27, 32 - 33, 38 - 39, 44 - 45, 56 - 57, 62 - 63, 74 - 75, 86 - 87.
12. Підраховано автором за матеріалами: Народное образование Украины на 1 января 1922 г. Учреждения социального воспитания. Статистика Украины. – № 39. Серия VII. Статистика народного образования. Вып. 3. – Т.2. – Харьков, 1924. – С. 4.
13. Підраховано автором за матеріалами: там само. – С. 135 - 171.
14. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь - февраль 1923 г.). Итоги обследования школьных и просветительных учреждений Донбасса на 1-е января 1923 года. – Т.4. Ч.II. – Харьков, 1923. – С. 52 - 53.
15. Там само. – С. 60 - 61.
16. Там само. – С. 72 - 73.
17. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. - Харьков, 1927 р. – С. 100, 108.
18. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо - Селянського уряду України. – 1927.– Ч. 34. I, арт. 157.
19. ДАДО. – Ф. Р - 231, оп. 1, спр. 582, арк. 7, 81.
20. Підраховано автором за матеріалами: ДАЛО. – Ф. Р - 164, оп.1, спр. 655, арк. 116.
21. Підраховано автором за матеріалами: ДАЛО. – Ф. Р - 164, оп.1, спр. 55. арк.117.
22. Підраховано автором за матеріалами: там само. – Ф.П - 34, оп. 1, спр. 458, арк. 79.
23. Підсумки статистичного обслідування культустанов профспілок України. На 1 жовтня 1929 р. – Харків, 1930. – С. 17.

Надійшла до редакції 27.11. 2009 р.

ББК Т 3 (4УКР-4ДОН)

РОЛЬ МІСЬКИХ РАД В РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В 30-х рр. ХХ ст.

С.М. Волкова

Інститут місцевого самоврядування сьогодні розглядається як базовий елемент демократичного режиму в правовій державі. Тому звернення до ключових етапів вітчизняної історії змушує в сучасній складній соціально-економічній і політичній ситуації враховувати історичний досвід, накопичений і в період Радянської влади.

У працях радянського періоду, присвячених міським Радам, визначені аспекти розглядалися упереджено, крізь призму комуністичної ідеології. Окремі питання діяльності місцевих органів самоврядування висвітлювали у своїх працях А.І.Лепьошкін, І.А.Азовкін, Т.П.Коржихіна. Мова йшла про створення і роботу відділів секцій, комісій у різних галузях економіки. В дослідженнях В.В. Миколаєва, В.М. Терлецького також наведений певний фактичний матеріал про роботу Рад (у тому числі Донбасу) наприкінці 1930-х рр. Це, здебільшого, окремі факти вирішення Радами проблем, пов'язаних з розвитком промисловості, сільського господарства, житлового

будівництва й торгівлі. Автори колективної монографії «Ради за 50-років» вказали основні напрями господарсько-організаторської роботи Рад. [1]. Аналіз наукової розробки проблеми свідчить про недостатній рівень вивчення зазначеної теми, відсутність ґрунтовних досліджень, що робить актуальним створення узагальнюючої наукової праці.

Джерельну базу публікації складають матеріали Донецького і Луганського державних архівів. Найбільший інтерес викликають документи діловодства міських Рад. Це одні із небагатьох зразків документів органів місцевого самоврядування 1930-х років непартійного характеру, що дійшли до нас. З документів цієї групи слід відокремити звіти міських Рад [2]. Об'єм та різноплановість роблять їх унікальними джерелами з питань розвитку інфраструктури регіону. Також, під час дослідження використано різноманітні періодичні видання, збірники законів. Таким чином, для дослідження ролі міських Рад у розвитку промисловості регіону в 30-х рр. ХХ ст. опрацьовано різноманітні джерела, що дозволяють виконати об'єктивний і системний аналіз зазначеної проблеми.

Хронологічні рамки статті охоплюють період 30-х рр. ХХ ст. – становлення і зміцнення тоталітарної системи, період модернізації, індустріалізації народного господарства, коли утвердилися основні економічні та соціально-політичні засади функціонування радянської держави. Вибір означеного проміжку часу обумовлений своїм доленосним значенням у процесі створення потужної промислової бази в регіоні, формування “радянського” способу життя.

Початок 1930-х рр., який й самі радянські урядовці вважали переломним, став початком процесу повного підпорядкування всіх сфер суспільного життя одній меті – форсованому промислому розвитку. Закладаються основи для необмеженого втручання і контролю з боку влади над всіма сферами, починаючи з економіки і закінчуючи суспільною психологією та приватним життям. Враховуючи, що у 1939 р. починається інший період вітчизняної історії, пов'язаний з певними змінами у всіх сферах життя радянської держави, початком Другої світової війни, вважаю необхідним обмежити рамки дослідження кінцем 1930-х рр.

Географічні межі дослідження окреслюють виключно територію українського Донбасу, яку до 1938 р. складала Донецька область, пізніше розділена на самостійні Сталінську і Ворошиловградську області. Це пояснюється тим, що у 30-х рр. ХХ ст. Донбас відігравав, вирішальну роль у планах радянського уряду як база для розвитку економіки України та СРСР. Наслідком цього було зосередження тут великих людських і матеріальних ресурсів. Це, відбилося на моральному і матеріальному становищі населення регіону. Крім того праця в Радах була для населення своєрідним діалогом з державною тоталітарною системою. Особливої уваги заслуговує роль міських Рад у розвитку промисловості регіону, механізм використання потенціалу місцевих органів влади для потреб індустріалізації.

Питання управління промисловим розвитком, доцільності розставлених у цій справі пріоритетів вимагають вивчення і постійного вдосконалення форм та методів керівництва. Саме це і обумовлює актуальність обраної теми. Завдяки новому розгляду та переоцінці досвіду можна виявити найбільш ефективні форми і методи регіонального розвитку.

Усі перелічені чинники обумовлюють, на думку автора, актуальність обрання теми, регіону та періоду вивчення зазначеної теми.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що уперше комплексно проаналізовано діяльність місцевих органів влади Донбасу в умовах проголошеної Й.В.Сталіним соціалістичної індустріалізації. На підставі нових архівних даних, переосмислення раніше введених до наукового обігу опублікованих документів, а також новітньої

літератури розкрито механізми впливу міських Рад на розвиток промисловості регіону.

Мета дослідження полягає в тому, щоб, спираючись на розробки попередників та новітню джерельну базу і літературу, проаналізувати роль міських Рад у розвитку промисловості за весь період радянської модернізації країни.

Особливість функціонування міських Рад в системі органів державної влади полягала у тому, що згідно принципу «демократичного централізму» вони мали лише вузьке коло важелів для впливу на розвиток народного господарства. Частина підприємств Донбасу підпорядковувалась союзним наркоматам, але й діяльність міських установ також жорстко контролювалась. Тому основна увага Рад була зосереджена на боротьбі з текучістю кадрів і за міцну робітничу дисципліну; участі у нагромадженні коштів, мобілізації матеріальних і трудових ресурсів.

У другій половині 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., коли набували чинності процеси індустріалізації, значно зросла роль міських Рад промислових центрів. Відповідно до Положень про міські Ради 1925р., 1928р., 1933р., вони отримали певну самостійність і мали охопити своїм керівництвом усі галузі місцевого господарства та управління. [3]

Було проведено перерозподіл промислових підприємств між органами Союзу РСР, союзних республік і місцевими органами державної влади. В результаті багато підприємств, що раніше знаходилися в безпосередньому веденні загальносоюзних органів, було передано в республіканське і обласне підпорядкування, що значно наблизило керівництво до промислових підприємств і колгоспів. [4]

Виділення Донбасу в єдину адміністративно-економічну одиницю обумовлювалось необхідністю об'єднання розрізаних промислових, в першу чергу вугільних регіонів, зосередження керівництва усім басейном в єдиному центрі. «Щоб наблизити та поліпшити якість оперативного керівництва розвитком промисловості та культурно-побутовими процесами Донбасу, удосконалити плановість, забезпечити сільськогосподарську базу для потреб виробництва та робітничого постачання» була утворена Донецька область у складі 12 міських Рад та 23 районів. [5]

Отже, основні завдання поставлені перед міськими Радами були обумовлені виключно інтересами держави, насамперед перетворенням Донбасу у промисловий регіон всесоюзного значення. Міські районні Ради керували промисловими підприємствами районного значення, сприяли їх реконструкції і капітальному будівництву, забезпечували здійснення заходів що зміцнюють єдиновладдя, мобілізували внутрішні ресурси для поліпшення якості продуктів, зниження собівартості тощо. Вони організували нові промислові підприємства здебільш по виробництву будматеріалів і по утилізації відходів великих підприємств; дбали про збільшення виробництва речей широкого вжитку й поліпшення постачання їх широким робітничим та колгоспним масам перевіряючи виконання директив партії і уряду.

Виходячи з рішень XVII з'їзду партії, організаційне питання, будучи підлеглим питанням політики, набуває у визначений період виключного значення. Практичне здійснення завдань, що витікали із політики партії в період 1926-1936рр., обумовило здійснення міськими Радами Донбасу цілого комплексу організаційних заходів, які проводились у напрямку: перебудови своєї роботи шляхом посилення оперативного керівництва підлеглими галузями; укріплення Рад партійними кадрами, створення безпартійного активу навколо Рад; покращення форм і методів організаційно-масової роботи.

Документи Донецького і Луганського державних архівів свідчать про велику роботу Рад Донецької області по пропаганді рішень квітневого (1926р.) Пленуму ЦК партії, який визначив шляхи нагромадження коштів для потреб соціалістичної індустріалізації. ІУ Всесоюзний та X Всеукраїнський з'їзди Рад (1927р.) закликали Ради

всіляко сприяти будівництву підприємств соціалістичної промисловості. Ради Донеччини організовували збори трудящих на підприємствах, на яких розв'язувались питання про нагромадження коштів, здійснення режиму економії, схвалювались рішення партії та уряду у визначенні завдань промислового будівництва в басейні, у складанні планів розвитку підприємств, галузей промисловості. [6]

Основним напрямком організаторсько-масової роботи Рад Донбасу була мобілізація трудящих на виконання планів соціалістичного будівництва. Перш за все йдеться про організований набір на підприємства і закріплення на них робітничих кадрів, про підвищення кваліфікації робітників основних професій усіх галузей промисловості [7]. Розповсюдження набула така форма роботи Рад, як виїзні засідання президій виконкомів безпосередньо на заводи, шахти, фабрики міст Артемівська, Луганська, Сталіно, Маріуполя, селищ Кадіївки, Сорокіно та інших населених пунктів. Метою таких виїздів був контроль за ходом виконання виробничих планів. Особлива увага приділялась питанням зміцнення виробничої дисципліни, розгортанню руху ударників і соціалістичного змагання. Посилилась особиста відповідальність керівництва місцевих господарств. [8]

Широкі верстви виборців залучались до безпосередньої повсякденної участі в роботі Рад через секції. Кількість секцій, склад і напрямки діяльності визначались кожною міською Радою самостійно. Наприклад, при Сталінській міській Раді в 1932 р. діяло 13 секцій, при Горлівській у 1935 р. – 11. Розподіли членів міських Рад по секціях та їх склад затверджувала президія міських і районних Рад. Окрім членів міської Ради до складу кожної секції, за постановою Пленуму секції, входили з правом дорадчого голосу представники від фабрик і заводів, колгоспів, делегатських зборів робітниць, комсомолу, місцевих військових частин, а також представники громадських організацій і «активно неорганізованого населення», зокрема ударники, робітники і колгоспники.

Але спроби зробити секції основними масовими ланками міських Рад на Донбасі до середини 1930-х рр. не увінчались успіхом із-за великої віддаленості більшості районів регіону та неналагодженість зв'язку між окремими населеними пунктами. Їх робота носила здебільшого стихійний характер, тому що проводилась без конкретного ретельно продуманого плану і зводилась переважно до мобілізації мас на різні роботи по благоустрою території. [9]

Тому основна організаційно-масова робота зосередилась у депутатських групах. Так, наприклад, у Горлівському районі в 1936 р. їх існувало більш ніж 300 включаючи 2000 депутатів і 2757 активістів.

Значно пожвавилась масова робота міських Рад у зв'язку з оголошенням конкурсу Рад у 1934р. Популярності набули місячники, організація бригад, шефство, комунальна естафета, виробнича допомога, популяризація ідей соцзмагання тощо. Значні успіхи були досягнуті у справі благоустрою та на фінансовому фронті. Досвід міських Рад Донбасу по залученню самих широких мас робітників, службовців, домогосподарок до виконання найрізноманітніших завдань, вийшов далеко за терени регіону.

Таким чином, органи місцевого самоврядування, будучі складовою частиною державного апарату, на міському рівні набули нових рис, пов'язаних, перш за все, з можливістю здійснення влади безпосередньо за рахунок використання потенціалу самоорганізації городян.

Одним із найважливіших завдань індустріалізації вважалось нагромадження коштів. Значну роль у розв'язанні цих питань належала міським Радам. Виконкоми Рад створювали районні і окружні комісії безпосередньо на підприємствах по режиму економії, Ради по раціоналізації, заслуховували звіти про їх роботу на засіданнях пленумів і президій виконкомів. Крім того, вони дбали про організацію таких комісій

безпосередньо на підприємствах та установах. Основним напрямком накопичення коштів було збільшення внутрішньопромислових нагромаджень. [10]

У Донбасі окружні комісії по режиму економії були створені одразу ж після звернення ЦКВКП(б) у квітні 1926 р., де йшлося про впровадження строгого режиму економії. Уже в травні–липні такі комісії почали діяти на всіх підприємствах, в установах і закладах, якими керували районні комісії, створені в цей же час. Питання про строгу економію, мобілізацію матеріальних ресурсів, постачання промисловості необхідними матеріалами, машинами, механізмами, сировиною не сходили з порядку денного засідань пленумів, президій Рад, їх відділів – місцевої промисловості, а також секцій і депутатських груп.

Одним із напрямків роботи міських Рад Донецького регіону була організація розширення підприємств будівельних матеріалів, збільшення виробництва цементу, цегли, черепиці, шиферу, збільшення видобутку каменю, глини, піску тощо. Міські Ради брали участь і в постачанні підприємств Донбасу сировиною, машинами, устаткуванням, металобрухтом, у створенні підземних шахтних майстерень. Важливим джерелом нагромадження коштів для потреб соціалістичної індустріалізації було сільське господарство. Документи Рад свідчать про наполегливу роботу по виконанню планів хлібозаготівель [11]

Іншими шляхами нагромадження коштів були: використання сум від страхування життя і майна населення, здачі в оренду недіючих підприємств, трудових заощаджень населення в трудошадкасах і державних позик. Так, якщо три позики 1927–1929 рр. дали Донбасу біля 65,5 млн. крб., то три позики 1932–1934 рр. – 383 млн. крб. За роки першої п'ятирічки нагромадження склали тут 0,5 млрд. крб., а за два роки другої п'ятирічки – 1933 і 1934рр. – 1,3 млрд. крб. [12].

Слід зазначити, що основна частина коштів направлялась на розвиток промисловості, передусім важкої. Але в 1930 ті рр. у Донецькій області збільшилось фінансування соціальної сфери, пов'язаної з підвищенням життєвого рівня населення, що було зумовлено, зокрема, масовим відтоком міського населення з Донбасу. Почалась боротьба за прискорення темпів розвитку міського господарства, перш за все житлового будівництва відповідно до темпів і планів промислового будівництва. У діяльності міських Рад Донецької області у сфері житлово-комунального будівництва в зазначений період можна визначити такі характерні особливості: збільшення об'єму будівництва переважно для робітників промисловості; «збирання» комунального господарства в регіоні і перший досвід створення міського апарату комунального господарства; планомірне залучення широких мас робітничих у небувалих до цього масштабах на колективних будівельних роботах. Так, наприклад, на початок 1936 р. витрати на житлово-комунальне господарство в Горлівському районі створили суму у 2121 р. Це третє місце по об'ємам вкладень із місцевого бюджету [13].

Треба констатувати, що міські Ради належним чином відреагувала на завдання партії та уряду і значні зусилля зосередила на проблемах житлово-комунального господарства, поставивши на перше місце житлове будівництво. Були виділені значні кошти із місцевого бюджету, знайдені нові джерела фінансування, застосовувались нові форми і методи роботи. Завдяки цьому в короткий термін вдалося в декілька разів збільшити житловий фонд регіону і провести ряд вагомих перетворень для забезпечення комунально-побутових потреб населення крупних міст району. Усе це заклало фундамент міського господарства в регіоні.

Але на дивлячись на всі заходи міськрадам не вдалося забезпечити виконання всіх запланованих державою програм. Значна частина промислових пускових об'єктів в Донецькій області в 1935 р. фактично завершена не була [14].

Слід також пам'ятати, що центральна влада використовуючи місцеві органи влади як інструмент адміністративного тиску, намагаючись забезпечити продуктами харчування трудящих міст, спровокувала голод 1931-1933 років, загубив в період „бурхливого розвитку промисловості” тисячі сільських мешканців.

Таким чином, міські Ради в 1930-ті роки стали важливішим органом місцевого самоврядування, з широкими повноваженнями і з розвинутою системою управлінського і контролюючого апарату, охоплюючи всі сфери життя людини. Боротьба Рад Донбасу за виконання виробничих планів, боротьба з текучістю кадрів і за міцну робітничу дисципліну; участь у нагромадженні коштів, мобілізації матеріальних і трудових ресурсів зіграли вагомую роль у здійсненні планів індустріалізації в Донбасі. Але принципи й методи роботи місцевих Рад майже не відрізнялися від загальнодержавних, що забезпечувало єдиний підхід до їх діяльності в регіоні. Йдеться про «демократичний централізм», який формально дозволяє самостійність і ініціативу місцевих органів влади, але в дійсності базується на принципах жорстокої централізації і концентрації державної влади. Не дивлячись на закладені в нормативні акти прогресивні ідеї місцевого самоврядування, ця система не дозволяла реально наблизити владу до народу, встановити гнучкий механізм керівництва з меншою бюрократією.

РЕЗЮМЕ

Стаття є спробою визначити роль міських Рад у розвитку промисловості Донбасу. Діяльність органів місцевого самоврядування зводилася до участі в нагромадженні коштів, мобілізації матеріальних ресурсів, здійснення режиму економії, підтримці соціалістичних змагань підприємств. Але принципи й методи роботи місцевих Рад майже не відрізнялися від загальнодержавних, що забезпечувало єдиний підхід до їх діяльності в регіоні. Не дивлячись на закладені в нормативні акти прогресивні ідеї місцевого самоврядування, ця система не дозволяла реально наблизити владу до народу, встановити гнучкий механізм керівництва з меншою бюрократизацією.

Ключові слова: місцеве самоврядування, міські ради, соцзмагання, виробнича дисципліна, державна позика

РЕЗЮМЕ

Статья является попыткой исследовать роль городских Советов в развитии промышленности Донбасса. Деятельность органов местного самоуправления сводилась к участию в накоплении средств, мобилизации материальных ресурсов, осуществление режима экономии, поддержке социалистических соревнований предприятий. Однако принципы и методы работы местных Советов почти не отличались от общегосударственных, что обеспечивало единый подход к их деятельности в регионе. Не смотря на заложенные в нормативных актах прогрессивные идеи местного самоуправления, эта система не позволяла реально приблизить власть к народу, установить гибкий механизм руководства с меньшей бюрократизацией.

Ключевые слова: местное самоуправление, городские советы, соцсоревнование, производственная дисциплина, государственный заем.

SUMMARY

Article is attempt to investigate a role of city councils in development of the industry of Donbass. Activity of local governments was reduced to participation in accumulation of means, mobilization of material resources, economy effort realization, support of socialist competitions of the enterprises. However principles and methods of work of local Councils did not differ almost from nation-wide, that provided the uniform approach to their activity in

region. Not looking at the progressive ideas of local government put in pawn in statutory acts, this system did not allow to approach really the power to the people, to establish the flexible mechanism of a management.

Key words: local self-government, city advices, socialist emulations, production discipline, state loan.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Лепешкин Л.И. Местные органы советского государства (1921-1936) / Л.И. Лепешкин. – М., 1959. – 235 с.; Азовкин И.А Местные Советы в системе органов власти / И.А. Азовкин. – М., 1971 – 127 с.; Коржихина Т.П. История и современная организация государственных учреждений СССР 1917–1972 / Т.П. Коржихина. – М., 1974. – 517 с.; Николаев В.В. Советское социалистическое государство / В.В. Николаев. – М., 1968. – 196 с.; Терлецкий В.М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938-1958 рр.) / В.М.Терлецкий. – К, 1966. – 265 с.; Советы за 50-лет. – М, 1967.– 478 с.
2. 4 года борьбе за Новую Горловку. Отчет Горловского городского Совета рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов за 1931–1934 г. – Артемовск, 1934. – 114 с.; Отчет депутатов Горловского городского Совета своим избирателям за 1935 г. и 9 месяцев 1936 г. – Горловка, 1936. – 256 с.; Отчет о работе за 1935-1936гг. Макеевского городского Совета. – Макеевка, 1936. – 64 с.; Материалы к отчету Енакиевского горсовета.– Енакиево, 1934. – 83 с.
3. СУ РСФСР. – 1925 г., – № 91. – С. 662; СУ РСФСР. – 1926. – № 50, С. 384; СУ РСФСР. – 1928. – № 10. – С. 86-87; СУ РСФСР. – 1933. – № 29. – С. 103, п.29.
4. Лепешкин А.И. ... – С. 162-163.
5. История Административно-территориального деления Донецкой области 1919-2000 гг./ Сборник документов и материалов. – Донецк, 2001. – С. 77.
6. Державний архів Луганської області. (далі ДАЛО). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 37, 38,188, 654; Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 108, 406; Ф. 1169; Оп.1. – Спр. 174а; Ф. 1202. – Оп.1. – Спр. 206а.
7. ДАЛО. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 704. – Арк. 23; ДАДО. – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 123. – Арк. 27; Ф. 2794. – Оп. 2. – Спр. 1а. – Арк. 9.
8. ДАДО. – Ф. 279. – Оп.1.– Спр. 56. – Арк. 2; Ф. 1105. – Оп.1. – Спр. 25. – Арк. 7; Ф. 1169. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк. 35; Ф. 1180. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 16.
9. ДАДО.– Ф. 279. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 94; Отчет депутатов Горловского... – С. 37-38.
10. ДАЛО. – Ф. 243. – Оп. 1.– Спр. 106. – Арк. 17. ДАДО.– Ф. 2.– Оп.1.– Спр. 210. – Арк. 84; Ф. 279. – Оп.1.– Спр. 505. – Арк. 192; Ф. 1202. – Оп.1. – Спр. 138. – Арк. 118.
11. ДАЛО. – Ф. 243.– Оп. 1.– Спр. 189. – Арк. 71; ДАДО. –Ф. 2. – Оп.1.– Спр. 40. – Арк. 11; Ф. 279. – Оп.1. – Спр. 215. – Арк. 43. Ф. 1105. – Оп.1. – Спр. 33. – Арк. 13. Ф. 1169.– Оп.1. – Спр. 37. – Арк. 6.
12. ДАЛО. – Ф. 243.– Оп. 1.– Спр. 189. – Арк. 15. ДАДО. – Ф. 1169. – Оп.2. – Спр. 175. – Арк. 20.
13. 4 года в борьбе ... – С. 11, 30.
14. Народное хозяйство Донецкой области в 1935 г. – Сталино, 1936. – С. 134.

Надійшла до редакції 28.11. 2009 р.

ББК ТЗ (4 УКР.) 621-231

**ПРОБЛЕМИ ВНУТРІШНЬОПРОМИСЛОВОГО НАГРОМАДЖЕННЯ
РЕСУРСІВ ДЛЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ОЧИМА
ДОСЛІДНИКІВ 1920-1930-х РОКІВ***В.С.Бондаренко*

Серед провідних проблем теорії і практики радянської індустріалізації важливе місце належить проблемі нагромадження ресурсів. З середини 30-х років на думку керівництва СРСР і його складової – радянської України від правильного її вирішення залежало успішне виконання плану побудови соціалізму.

Сучасні дослідники соціально-економічних перетворень в умовах радянської індустріалізації все частіше звертаються до аналізу публікацій істориків, економістів в першу чергу щодо внутріпромислового нагромадження ресурсів.

Досвід, накопичений в 1920-1930 роки (і не тільки позитивний) все частіше в умовах багатокладної економіки стає предметом зацікавленої уваги керівників промислових підприємств, об'єднань всіх форм власності стосовно джерел, методів та факторів нагромадження ресурсів. Таким чином, зазначена проблема має не тільки наукове, а й прикладне значення. Завдання даної публікації полягає в історіографічному огляді досліджень другої половини 1920-1930-х років.

Здається природно, в першу чергу заслуговують на увагу роботи, присвячені вивченню промислового потенціалу країни на базі оригінальних статистичних матеріалів. Практична спроба підрахувати розміри основи капіталу радянської промисловості вперше було здійснено в 1922 р. Спеціальна комісія виявила суттєві розбіжності між цифрами Наркомфіну і ВЦСПС, з одного боку, та ВРНГ – з іншого. Вартість устаткування, приміщень, товару, послуг тощо визначалися головними чинниками, які безпосередньо впливали на нагромадження внутрішніх ресурсів індустрії.

Узагальнюючою працею став ювілейний збірник ЦСУ в 1924 р. В основу наукової розробки класифікації галузей промисловості, цензу великих підприємств, виділення виробництва засобів виробництва (важка індустрія) і виробництва предметів споживання (легка індустрія), а також таких чинників обліку, як валовий обіг, валова продукція, чиста продукція тощо було покладено в обчислення М.Я. Воробйова[1]. Його висновки викликали увагу фахівців, вони швидко ввійшли в науковий обіг.

Майже одночасно розміри основного капіталу дореволюційної промисловості, тобто рівень капіталістичної індустріалізації Росії визначив С.Г.Струмилін, майбутній академік АН СРСР[2]. Його метод (обчислення коефіцієнту обігу основного капіталу в основному співпадає з висновками Відділу основної промислової статистики ЦСУ. На них спиралися всі наступні розрахунки розвитку економіки СРСР.

З переходом від політики «воєнного комунізму» до НЕПу і демократизації суспільства в першій половині 20-х років з'явилися потужні імпульси для розвитку економічної думки. В атмосфері творчого змагання ідей, концепцій, поглядів, під час гострих розкріпачених дискусій формувалися перші наукові школи навколо таких відомих учених-економістів, як М.І.Бухарін, М.Д.Кондратьєв, В.О.Базаров, Г.М.Крижановський, С.Г.Струмилін, О.В.Чаянов та ін.

Зазначена атмосфера і обумовлена нею «багатоколірність» теоретичних течій дають підстави стверджувати про той період як про «золоту добу» радянської економічної науки.

Започаткували висвітлення проблем нагромадження ресурсів учасники дискусії з питань соціалістичного нагромадження в Комуністичній академії в Москві (1925 р.), яка завершилася чітким розмежуванням на представників т.зв. генетичного, наукового (по-сучасному, загальнолюдського напрямку та протилежного т.зв. темологічного, де за примат визнавалися директивні методи управління економікою.[3]

Різні аспекти цієї проблеми розглядало в своїх працях партійно-державне керівництво Союзу РСР – Й.Сталін, М.Бухарін, О.Риков, Ф.Дзержинський, Г.Кржижановський, а також радянської України – Є. Квірінг, В.Чубар, Г.Гринько, С.Костор та ін..

Їх погляди були в основі прийнятих правлячою партією рішень квітневого (1926) пленуму ЦК ВКП(б) та XV конференції ВКП(б), а також Першої Всеукраїнської конференції КП(б)У. Разом з тим, саме вони були й активними провідниками і пропагандистами партійних рішень. Йдеться про програму мобілізації та ефективного використання основних джерел, закономірностей і темпів нагромадження ресурсів для радянської індустріалізації. Програма включала завдання збільшення додаткового продукту промисловості і перетворення його на головне джерело нагромадження, часткового використання доходів, створених в інших галузях

Нагородного господарства, а також частини необхідного продукту робітників і селян для потреб індустріалізації.

Одним із важливих чинників у теоретичному і практичному значенні при висвітленні проблем накопичення ресурсів для радянської індустріалізації було місце в ній соціалістичної промисловості. Дальше підвищення ролі промисловості в народному господарстві УРСР і посилення її провідної ролі в економіці країни, - зазначила Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, - є вирішальним як щодо закінчення відбудовних процесів, так і щодо збільшення соціалістичного нагромадження, необхідних для дальшої реконструкції господарства, розвитку індустріалізації країни й поліпшення становища пролетаріату і сільської бідноти.[4]

Особливістю партійних документів, доповідей і статей партійно-радянського керівництва 1920-х років, публікацій провідних істориків, економістів було викриття антинауковості і ворожої спрямованості авантюристичних, як тоді офіційно кваліфікувалося, пропозицій Л.Троцького і його прибічників-«ліваків» щодо шляхів і методів здійснення соціалістичного нагромадження.[5]

Не менш завзято сталінське ядро партійно-радянського керівництва і майже одноставно керівництво радянської України критикувало економічну платформу «правих», прибічників М.Бухаріна.[6]

«Справа в тому, - роз'яснював критику прибічників «правої опозиції» Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор, - що вони не розуміють, що радянська влада і соціалістичні способи господарювання створюють зовсім

Виняткові передумови для розвитку промисловості, країни в цілому.[7]

Пропозиції економістів в більшості старої, дореволюційної школи, за офіційною оцінкою, зводилися до реставрації капіталістичних відносин і здійснення капіталістичного нагромадження. Вони обґрунтовували платформу «правих» стосовно перекачування коштів з міста в село з метою підтримки його заможної частини, яка буцім-то й здатна здійснювати нагромадження. Це по-перше. А по-друге, вони пропонували залучити для розвитку важкої промисловості іноземний капітал, що на думку сталінського оточення, могла привести до реставрації капіталізму.

Троцькісти, переоцінюючи можливості приватного капіталу, намагалися нав'язати державі тоталітарні методи нагромадження ресурсів для індустріалізації – нещадну експлуатацію дрібнотоварного сектора, в першу чергу багатомільйонного селянства,

перекачування з цього сектору коштів шляхом підвищення промислових цін та збільшення сільськогосподарського податку, скорочення споживання робітників тощо

На відмову від прибічників «правих» і троцькістів, фахівці з історії економіки, які поділяли офіційну платформу правлячої партії до факторів, що забезпечували високі темпи розвитку соціалістичної промисловості відносили без кризовий розвиток суспільного виробництва, зростання продуктивності праці на базі технічного прогресу, підвищення рентабельності соціалістичного виробництва, ефективного використання техніки і трудових ресурсів. «Це дає високий зріст прибутку та нагромадження в нашій країні, - підкреслювали вони, - саме це забезпечує швидкий темп розвитку народного господарства».[8]

Дискусії в Комакадемії прискорили появу наукових праць, де згідно з потребами реконструкції народного господарства розглядалися передумови перетворення Союзу РСР в могутню індустріальну державу, серед яких важливого значення надавалося внутрішньопромислового нагромадження ресурсів[9]

Невдовзі вийшли великі фундаментальні для того часу праці, в яких обґрунтовано дано характеристику реконструкції і стану основних фондів великої промисловості Союзу РСР, включно Радянської України.[10]

На початку 1930-х років в центрі уваги дослідників природно визначалася боротьба за виконання першої п'ятирічки розвитку народного господарства. Складовою частиною таких досліджень в працях Е.Локшина, Г.Стрельцова, А.Гуревича, В.Чубаря тощо став аналіз внутріпромислового нагромадження ресурсів.[11]

Серед дійових шляхів вирішення проблеми нагромадження внутрішніх ресурсів промислових підприємств стала ініціатива про перехід основних цехів і робочих бригад на госпрозрахунок. Скурпульозний аналіз позитивного досвіду і низки помилок і упущень було проведено провідними фахівцями ВРНГ України в металообробній промисловості. Результатом такої роботи стала фундаментальна монографія, яка привертала увагу керівників підприємств в період т.зв. косигінської реформи промисловості.[12]

Накопичений досвід аналізу і узагальнення проблем внутріпромислового нагромадження ресурсів для індустріалізації дав змогу більш ґрунтовніше дослідити проблему в роки другої та третьої, передвоєнної п'ятирічок. У статтях А.Арапеляна, М.Вознесенського, І.Кузьминова, Е.Локшина, В.Чубаря не тільки спростовувалася помилка, яка увійшла тоді в наукову літературу про завершення індустріалізації, а й була розкрита сутність подальшого індустріального поступу для створення матеріально-технічної бази соціалізму. Як і в попередні роки внутріпромислового нагромадженню ресурсів надавалося великого значення.

Таким чином, аналіз соціально-економічної літератури 1920-193-х років свідчить про значну увагу економістів, істориків, фахівців до проблеми внутрішнього нагромадження ресурсів для індустріалізації радянської України. Це були перші спроби аналізу основного капіталу, що стало надійною основою для подальших розрахунків важливих чинників розвитку промисловості, здійснення соціалістичної індустріалізації.

РЕЗЮМЕ

В статье сделан анализ социально-экономической литературы 1920-1930-х годов по проблеме внутрипромышленного накопления ресурсов для индустриализации советской Украины.

Ключевые слова: социально-экономическая литература, социалистическая индустриализация, пятилетка,

РЕЗЮМЕ

В статті дано аналіз соціально-економічної літератури 1920-1930-х років з проблеми внутріпромислового нагромадження ресурсів для індустріалізації радянської України.

Ключові слова: соціально-економічна література, соціалістична індустріалізація, п'ятирічка,

SUMMARY

In the article the analysis of sotsialno-ekonomicheskoy literature of 1920-1930th years on the problem of vnutripromishlennogo accumulation of resources for industrialization of soviet Ukraine is done.

Key words: socio-economic literature, socialistic industrialization, p'yatilitka.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1913-1923. За пять лет работы Центрального статистического управления. – М., 1924.
2. Струмилин С.Г. Проблемы промышленного капитала в СССР. – М., 1925.
3. Див. «Вестник Коммунистической академии». – М., 1926.
4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. – К.: Політвидав України. – т.1 (1918-1941), 1976. – 1008 с.
5. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Пер. з 8-го рос. Вид. (1898-1970), т.3. – с.351, 361, 417-418, 488-489; Гринько Г.Ф. На пути индустриализации // Украинский экономист, 1926, 17 апреля; Крумин Г.М. Постановления XIУ съезда партии в области хозяйства и платформа оппозиции.// Экономическое обозрение, 1926, №1, с.5-24; Чубар В.Я. Перспективи господарського будівництва. // Чубар В.Я. Вибрані статті і промови. – К., 1972. - С.410, 412.
6. КПРС в резолюціях..., т.4. – с.196-197; Комуністична партія України в резолюціях..., т.1. – С.566-567; 576-577; 650, 651; Шлихтер А.Г. В борьбе за социализм. – Харьков: Пролетарій, 1930; Шліхтер О.Г. Ленін у боротьбі з ухилами // Комуніст, 1926, 21 січня.
7. Косіор С.В. Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва // Комуніст, 1929, 13 квітня.
8. Басань Ст. Народне господарство України через п'ять років. 2-е вид. – Харків: Держстатвидав УРСР, 1929. - С.57.
9. Промышленность и народное хозяйство. Сб. под ред. Э.И.Квиринга. М.-Л., 1927: Квиринг Э.И. Очерки развития промышленности СССР. 1917-1927. – М.-Л., 1929; Милютин В.П. История экономического развития СССР (1917-1927). – 1929; Мотылев В.Е. Проблемы темпа развития СССР. – М., 1929; Мышкис В.С. Баланс народного хозяйства Украины// Хозяйство Украины, 1928. №2. – С.47-82; Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. – М.-Л., 1928; Основні капітали й капітальне будівництво в цензовій промисловості України. – Харків, 1929.
10. Барун М.А. Основной капитал промышленности СССР (Очерки его состоянии, восстановления и реконструкции) – М.-Л., 1930; Богушевський В. Через п'ять років. – Харків, 1930; Динаміка продуктивності праці та основних її факторів за три роки (1927-1930 рр.). – Харків, 1931.
11. Локшин Э.Ю. Промышленность СССР за ХУ лет. – М., 1932; Стрельцов Г. Машиностроение в первой пятилетке. – М., 1933; Гуревич А. Победа партии.

Черная металлургия к У11 съезду Советов СССР. – М., 1934. Чубарь В.Я. О некоторых резервах второй пятилетки // Большевик, 1935, №10. – С. 7-19.

12. Поляков Н., Водопьянов В., Булянский Л. и др. Перевод на хозрасчет основных цехов и рабочих бригад металлообрабатывающих предприятий. (ВСНХ УССР). – Харьков, 1932.

Надійшла до редакції 30.11. 2009 р.

ББК 63.3 (4 УКР) 616-49

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ РЕПРЕСОВАНИХ ОРГАНАМИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ НА ДОНЕЧЧИНІ В 1937 – 1938 рр.

В.М.Нікольський

Реальна спрямованість політичних репресій в Радянському Союзі періоду «великої чистки» 1937 – 1938 рр. може бути з'ясована лише за умови врахування всіх факторів. Зокрема, йдеться про освітній рівень заарештованих.

Треба відзначити, що цю складову практично обминають всі дослідники, включаючи автора [1].

Стаття, що друкується є першою спробою встановити певні аспекти, що характеризують саме цей показник.

Документальну основу дослідження становлять дані, що містяться в картотеці Донецької обласної рідколегії серії книг «Реабілітовані історією». Згідно підрахунків автора, до періоду 1937 – 1938 рр. в картотеці відносяться дані щодо 25381 осіб репресованих.

Враховуючи обмеження в обсязі публікація, автор виявив, узагальнив та проаналізував тільки відносні показники освітнього рівня репресованих.

Таблиця 1.

АБСОЛЮТНІ ТА ВІДНОСНІ ПОКАЗНИКИ ОСВІТНЬОГО РІВНЯ РЕПРЕСОВАНИХ [2]

№№ п/п	Категорії за освітою	Кількість (осіб)	%% від загалу
1	Неписьменні	416	1,64%
2	Початкова	6599	26,0%
3	Нижча	13747	54,16%
4	Неповна середня	863	3,40%
5	Середня	1979 *	7,80%
6	Церковна	36 **	0,14%
7	Партійна	18 ***	0,072%
8	Неповна вища	310	1,22%
9	Вища	1132	4,46%
10	Кандидат наук	2	0,008%
11	Не визначено	279	1,10%
		25381	100%

* у т.ч. середня технічна – 36 осіб

** у т.ч. духовна академія – 2 особи

*** у т.ч. вища партійна – 6 осіб

Отже, 80,16% репресованих мали освіту до 4-х класів (сумарно показники початкової та нижчої освіти), 11,2% - середню та неповну середню, 5,68% - вищу та неповну вищу а 1,64% були неписьменними.

Тобто, переважна кількість заарештованих з політичних мотивів характеризується дуже низьким освітнім рівнем.

По окремих національних групах освітній рівень репресованих характеризується такими даними:

Таблиця 2.

РОЗПОДІЛ ОСВІТНІХ ПОКАЗНИКІВ РЕПРЕСОВАНИХ ПО НАЦІОНАЛЬНИХ ГРУПАХ [3]

№№ п/п	Національні групи	% неписьменних	% осіб з початковою та нижчою освітою	% осіб з середньою та неповною середньою освітою	% осіб з вищою та неповною вищою освітою
1	Українці	1,4%	79,2%	11,8%	6,6%
2	Росіяни	1,2%	71,6%	15,1%	10,4%
3	Німці	2,1%	86,6%	8,7%	1,5%
4	Греки	0,9%	89,8%	4,5%	2,0%
5	Поляки	3,1%	78,5%	13,3%	4,1%
6	Євреї	-	36,7%	24,2%	33,6%
7	Білоруси	2,2%	79,9%	10,6%	5,8%
8	Латиші	1,7%	70,8%	21,3%	5,9%
9	Болгари	-	91,3%	5,6%	2,1%
10	Литовці	3,1%	75,0%	12,5%	9,4%
11	Вірмени	-	54,2%	42,3%	6,3%
12	Молдавани	2,4%	81,0%	9,5%	7,1%
13	Чехи	-	63,9%	30,6%	5,5%
12	Асирійці	31,0%	58,6%	-	-
13	Естонці	-	52,0%	36,0%	12,0%
14	Татари	-	90,0%	5,0%	-
15	Угорці	-	78,9%	15,8%	-
16	Румуни	4,5%	90,9%	4,5%	-
17	Китайці	53,3%	47,3%	-	6,7%
18	Іранці	12,5%	62,5%	-	6,3%
	Пересічні показники	1,6%	80,2%	11,2%	5,7%

Отже, по групі **неписьменних** не було репресованих серед євреїв, болгар, вірмен, чехів, естонців, татар та угорців. При пересічному показникові в 1,6% по групі неписьменних найбільші відсотки припадали на китайців (53,3%), асирійців (31,0%) та іранців (12,5%). По всіх інших національностях відсотки неписьменних наближалися до пересічних.

Найбільші відсотки осіб з освітою до 4-х класів (**початкова та нижча**) були серед репресованих болгар (91,3%), румунів (90,9%) та татар (90,0%); найменші відсотки по цій групі були серед євреїв (36,7%), китайців (47,3%), естонців (52,0%) та вірмен (54,2%); близькими до пересічного (80,2%) були показники по групах 89,8%), молдаван ((81,0%)українців (79,2%) та угорців (78,9%).

Пересічний показник освітнього рівня по групі репресованих з **середньою та неповною середньою** освітою дорівнювався 11,2%. При тому найбільшими були відсотки серед вірмен (42,3%), естонців (36,0%), чехів (30,0%) та євреїв (24,0%). Тут треба враховувати, що найбільш чисельною групою по абсолютних показниках були євреї. Не було репресованих з середньою освітою серед асирійців, китайців та іранців.

Репресованих з **вищою та неповною вищою** освітою не було серед асирійців, татар, угорців та румунів. По цій групі при пересічному показникові в 5,7%, найбільші показники були у євреїв (33,6%), естонців (12,0%) та росіян (10,4%). Відносно невеликими були показники у німців (1,5%), болгар (2,1%) та греків (2,0%). Наближалися до пересічного показника відсоткові показники латишів (5,9%), білорусів (5,8%) та чехів (5,5%).

Таким чином, з урахуванням показників по всіх категоріях освітнього рівня, можна відзначити, що найбільш високі рівні серед найбільш чисельних національних груп були по групах:

євреїв (сумарно показники середньої неповної середньої, вищої та неповної вищої освіти) – 57,8%;

росіян – 25,5%;

українців – 18,4%.

Розглянемо дані щодо освітнього рівня репресованих по галузях народного господарства.

Таблиця 3.

**ОСВІТНІ ПОКАЗНИКИ ПО ГАЛУЗЯХ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУРАХ [4]**

№№ п/п	Галузі	% неписьменних	% осіб з початковою та нижчою освітою	% осіб з середньою та неповною середньою освітою	% осіб з вищою та неповною вищою освітою
1	Вугільна	1,8%	84,2%	8,4%	4,6%
2	Залізничний транспорт	0,9%	80,6%	10,4%	6,8%
3	Фабрично-заводська	1,4%	80,3%	12,1%	5,1%
4	Ргутна	-	77,8%	22,2%	-
5	Сільське господарство	2,5%	92,3%	3,9%	0,4%
	<i>у т.ч.:</i>				
	колгоспи	2,6%	93,3%	3,3%	0,1%
	радгоспи	-	89,8%	5,2%	1,7%
	машино-транспортні станції	1,1%	84,6%	12,1%	2,2%
	одноосібники	6,3%	89,9%	3,8%	-
6	Нерудпром	1,2%	85,6%	9,0%	3,6%
7	Зв'язок	-	73,8%	19,1%	7,1%
8	Соляна	-	90,0%	10,0%	-
9	Будівництво	0,5%	76,3%	13,2%	9,1%
10	Місцева	-	66,6%	16,7%	16,7%
11	Кустарна	2,7%	86,5%	8,1%	2,7%

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 2 (42), 2009 р.

12	Лісова лісопереробна та	22,2%	77,8%	-	-
13	Кооперація	0,9%	87,4%	8,5%	1,4%
14	Заготівля	-	89,8%	8,2%	-
15	Колгосп	-	77,7%	12,6%	5,8%
16	Постачання	8,8%	61,8%	17,6%	5,9%
17	Морський транспорт	-	73,4%	23,3%	3,3%
18	Друкарні	-	87,5%	12,5%	-
19	Паливна	-	66,7%	13,3%	20,0%
20	Автомобільний транспорт	-	73,7%	19,3%	7,0%
21	Харчова	1,5%	79,2%	13,9%	5,0%
22	Енергетика	-	69,5%	14,6%	15,9%
23	Водопостачання	-	25,0%	25,0%	50,0%
24	Приватники	10,5%	75,0%	1,3%	2,6%
25	Торгівля	0,8%	84,8%	9,1%	2,8%
26	Освіта	0,3%	19,6%	41,6%	36,8%
27	Наука	-	-	20,0%	80,0%
28	Культура	-	51,3%	32,5%	16,3%
29	Журналістика	-	51,2%	30,2%	18,6%
30	Медицина	-	54,3%	23,7%	21,0%
31	Громадські організації	-	100%	-	-
32	ОСОАВІАХІМ	-	73,2%	26,8%	-
33	Профспілки	-	47,1%	52,9%	-
34	Партійні органи	-	49,4%	31,2%	16,9%
35	Радянські установи	0,6%	61,9%	17,1%	18,2%
36	Комсомольські органи	-	46,2%	38,5%	7,7%
37	Спорт	-	33,3%	66,7%	-
38	Військо	-	37,4%	43,4%	16,2%
39	Прокуратура	-	50,0%	25,0%	25,0%
40	Суди	-	66,7%	-	33,3%
41	Адвокатура	-	25,0%	-	75,0%
42	НКВС	-	66,0%	29,8%	2,1%
43	Міліція	-	81,9%	4,5%	13,6%
44	Місця ув'язнення	0,8%	86,5%	9,3%	3,4%
45	Фінансові установи	-	51,9%	35,1%	11,7%
46	Релігійні установи	2,3%	39,1%	39,0%	3,4%
47	Галузь не визначено	-	80,3%	11,5%	6,6%

Дані таблиці свідчать, що по категорії неписьменних з 47 галузевих груп нульові показники були по 28 (у тому числі, по групах виробництва – по автомобільному та морському транспорту, паливній, друкарській, енергетичній галузях та водопостачанні; а також – по фінансових установах, прокуратурі, судах, адвокатурі, органах НКВС та міліції, війську, партійних та комсомольських органах, культурі, журналістиці, науці, громадських організаціях, спорту, профспілках, ОСОАВІАХІМу). Найбільш високим тут був відсоток по групах лісової промисловості (22,2%), приватників (10,5%) та постачання (8,8%). Низькими були показники неписьменних освітянських

(0,3%; йдеться про допоміжний персонал), радянських установах (0,6%) та будівництва. Якщо виділити провідні галузі виробництва в регіоні, то можна констатувати наступне: по вугільній промисловості відсоток неписьменних серед репресованих становив 1,8%, по фабрично-заводській промисловості – 1,4%, залізничному транспорту – 0,9%. Показник сільського господарства становив 2,5%.

По групі осіб з початковою та нижчою освітою найбільшими були відносні показники по сільськогосподарству (92,3%), сольній промисловості (90,0%) та заготівлях. Показник по вугільній промисловості також був порівняно високим (84,2%). Найменшими були показники по установах освіти (19,6%), адвокатурі (25,0%), релігійних організаціях (39,1%). Якщо показники міліції та НКВС були порівняно великими (відповідно, 81,9% та 66,0%), то по партійних, комсомольських органах та радянських установах вони становили 49,4%, 46,2% та 61,9%.

Середню та неповну середню освіту мали 39,0% служителів релігійних культів, 29,8% співробітників НКВС, 52,9% працівників профспілок, 31,2% партійних функціонерів, 38,5% комсомольських працівників, 43,4% військовослужбовців, 25,0% співробітників прокуратури. По галузях виробництва показники репресованих з середньою та неповною середньою освітою були такими: ртутна промисловість – 22,2%, автомобільний транспорт – 19,3%, морський транспорт – 13,3%, енергетика – 14,6%, фабрично-заводська промисловість – 12,1%, залізничний транспорт – 10,4%, будівництво – 13,2%, вугільна промисловість – 8,4%; показник по сільському господарству становив 3,9%.

Найбільшими показники серед репресованих осіб з вищою та неповною вищою освітою були серед науковців – 80,0%, адвокатів – 75,0%, освітян – 36,8%, суддів – 33,3% та прокурорських працівників – 25,0%. Порівняно низькими були показники цієї категорії серед партійних працівників – 16,9%, радянських службовців – 18,2%, комсомольських працівників – 7,7%, міліціонерів – 13,6% та співробітників НКВС – 2,1%. По галузях виробництва найвищі відсотки припадали на паливну промисловість (20,0%), місцеву промисловість (16,7%), енергетику (15,9%). Вищу освіту мали 4,6% працівників вугільної промисловості, 6,8% - залізничного транспорту, 5,1% - фабрично-заводської промисловості.

Отже, найбільші рівні освіти серед репресованих мали працівники науки, журналістики, освіти, медицини, тобто галузей, для яких високий рівень цього показника є природним. Найменшими показники рівні освіти були серед приватників, працівників торгівлі, ув'язнених та працівників сільського господарства. Дані щодо загальноосвітнього рівня працівників кустарної та вугільної промисловості були низькими, приблизно однаковими.

Таблиця 4.

ПОКАЗНИКИ ОСВІТНЬОГО РІВНЯ ПО ПРОФЕСІЙНО-ФАХОВИХ КАТЕГОРІЯХ [4]

№№ п/п	Соціальні групи	% неписьменних	% осіб з початковою та нижчою освітою	% осіб з середньою та неповною середньою освітою	% осіб з вищою та неповною вищою освітою
1	Кваліфіковані робітники	1,4%	93,5%	4,0%	0,1%
2	Некваліфіковані	4,2%	93,8%	0,9%	0,04%

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 2 (42), 2009 р.

	робітники				
3	Службовці	0,2%	73,5%	20,3%	4,2%
4	Інженерно-технічні працівники	0,1%	51,2%	23,8%	23,1%
5	Колгоспники	2,8%	93,5%	3,0%	0,03%
	<i>у т.ч.:</i>				
	голови колгоспів	-	97,9%	1,1%	-
	члени правління	-	100%	-	-
	Бригадири	0,4%	97,6%	2,0%	-
	Механізатори	1,7%	95,0%	2,0%	-
	Кваліфіковані с/г працівники	-	99,1%	0,9%	-
	Службовці	-	90,2%	9,4%	-
	керівники підрозділів	-	100%	-	-
6	Селяни-одноосібники	7,6%	89,4%	3,0%	-
7	Спеціалісти сільського господарства	-	61,6%	27,2%	9,9%
8	Кустарі	-	87,1%	9,7%	3,2%
9	Господарські керівники	-	72,3%	15,7%	9,1%
	<i>у т.ч.:</i>				
	по вугільній промисловості	-	41,5%	34,0%	18,9%
	по залізничному транспорту	-	74,3%	17,1%	5,7%
	по фабрично-заводській промисловості	-	45,2%	31,0%	21,4%
	по енергетиці	-	22,2%	11,1%	66,6%
	по заготівельних установах	-	50,0%	50,0%	-
	по кооперації	-	90,2%	7,8%	-
	по комунгоспах	-	66,7%	33,3%	-
	по водопостачанню	-	-	100%	-
	по нерудпрому	-	55,6%	33,3%	-
	по морському транспорту	-	50,0%	50,0%	-
	по мед установах	-	-	40,0%	60,0%
	по наукових установах	-	-	33,3%	66,7%
	по громадських установах	-	100%	-	-
	по ОСОАВІАХІМу	-	83,3%	16,7%	-
	директори МТС	-	81,8%	18,2%	-
	голови радгоспів	-	78,6%	7,1%	14,3%
	по установах зв'язку	-	100%	-	-
	по будівництву	-	44,4%	44,4%	11,1%
	по паливній	-	87,1%	7,7%	2,6%

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ, № 2 (42), 2009 р.

	промисловості				
	по торгівля	-	87,1%	7,7%	2,6%
	по автотранспорту	-	-	100%	-
	по фінансових установах	-	50,0%	50,0%	-
	по харчовій промисловстві	-	75,0%	16,7%	8,3%
	по установах освіти	-	2,1%	44,3%	50,5%
10	Партійні працівники	-	54,0%	30,3%	11,2%
11	Комсомольські працівники	-	52,9%	35,3%	5,9%
12	Радянські службовці	-	57,0%	20,3%	20,3%
13	Профспілкові працівники	-	69,3%	26,9%	3,8%
14	Співробітники НКВС	-	68,4%	26,3%	3,5%
15	Військовослужбовці	-	37,4%	43,4%	16,2%
	<i>у т.ч.:</i>				
	Червоноармійці та молодші командири	-	40,0%	52,0%	-
	середній та вищий командний склад	-	37,0%	41,1%	21,9%
16	Медичні працівники	-	23,4%	36,7%	37,5%
17	Журналісти	-	31,0%	34,5%	34,5%
18	Служителі релігійних культів *	1,3%	29,0%	42,5%	3,8%
19	Педагогічні працівники	0,2%	7,0%	45,6%	45,9%
	<i>у т.ч.:</i>				
	Професори	-	-	-	100%
20	Працівники культури	-	51,3%	30,8%	17,9%
21	Прокурорські працівники	-	40,0%	20,0%	40,0%
22	Юристи	-	11,1%	22,2%	66,7%
23	Приватники	1,9%	88,5%	1,9%	1,9%
24	Студенти вищих навчальних закладів	-	-	58,3%	41,7%
25	Студенти технікумів	-	35,7%	64,3%	-
26	Студенти робітфаків	-	50,0%	50,0%	-
27	Учні загальноосвітніх шкіл	-	4,3%	95,7%	-
28	Учні професійних шкіл	-	60,0%	40,0%	-
29	Не працювали				
	<i>у т.ч.:</i>				
	Пенсіонери	2,3%	90,9%	6,8%	-
	Безробітні	-	73,3%	20,0%	6,7%
	тимчасово непрацюючі	3,2%	72,4%	14,6%	5,9%

	Домогосподарки	7,3%	60,7%	26,0%	0,7%
	без визначеного місця проживання	2,4%	92,8%	4,8%	-
	Інваліди	-	83,3%	16,7%	-
30	Ув'язнені	1,0%	88,7%	7,3%	3,0%
31	Професію не визначено	-	78,6%	14,3%	3,6%

* 15,0% мали духовну освіту, без визначення її рівня

Наведені дані свідчать про в цілому невисокий рівень освітньої підготовки репресованих по професійно-фахових категоріях. Найбільшими були показники по групах педагогів, працівників культури, прокурорських та медичних працівників, інженерно-технічного персоналу та службовців. На дуже низькому рівні були освітні дані по групах колгоспників, некваліфікованих та кваліфікованих робітників.

Проведене дослідження є лише першою спробою розробки обраної тематики. У перспективі передбачається зробити порівняння абсолютних та відсоткових показників по визначених напрямках.

РЕЗЮМЕ

У статті вперше аналізується освітній рівень громадян, репресованих на Донеччині у 1937 – 1938 рр.

Ключові слова: освітній рівень, репресовані громадяни, Донеччина.

РЕЗЮМЕ

В статье впервые анализируется образовательный уровень граждан, репрессированных в Донецкой области в 1937 – 1938 гг.

Ключевые слова: образовательный уровень, репрессированные граждане, Донецкая область.

SUMMARY

The paper analyzes for the first time the educational level of citizens who were subjected to repression in Donetsk region in 1937 – 1938.

Key words: educational level, citizens who were subjected to repression, Donetsk region

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Див.: Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447.- Москва: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009.- 927 с.; 2009; Юнге М., Биннер Р. Как Террор стал «Большим». Секретный приказ №00447 и технология его исполнения...- Москва: АИРО-XX, 2003.- 352 с.; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття.- Київ: Тетра, 2000.- 533 с.; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр..). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 1993.- 624 с.- та ін.
2. Підраховано автором за даними картотеки Донецької обласної рідколегії серії книг «Реабілітовані історією». До категорії «початкова освіта» віднесено осіб, в картках на яких зафіксовані такі формулювання – «1 клас», «2 класи», «3 класи», «малописьменний», «домашня освіта», «самоук», а категорія «нижча освіта» включає чотирикласну.

3. Підраховано: там само.
4. Підраховано: там само.

Надійшла до редакції 6.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР) 624-1

ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УРСР У ПЕРШИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1941 РР.)

Т.М. Удалова

Забезпечення населення продовольством - одна з найгостріших проблем цивілізації, що давала про себе знати протягом тисячоліть. Підтвердженням цього факту був і період Другої світової війни, коли забезпечення армії та цивільних громадян продовольством стало для керівних органів першорядним завданням соціальної політики, оскільки мало гарантувати дієздатність армійців і тиловиків у здобутті перемоги. Зараз, у період нестабільної економічної та політичної ситуації у світі, як і в Україні зокрема, проблема забезпечення якісними продуктами харчування чи, принаймні у достатньому обсязі знов постає перед людством. У зв'язку з цим є сенс у вивченні методів, які використовувалися радянською державою задля врегулювання питань продовольчого забезпечення громадян УРСР у 1939-1941 рр.

Метою даного дослідження є проведення аналізу основних заходів державних органів щодо продовольчого забезпечення громадян УРСР протягом першого періоду Другої світової війни. Висвітлення вказаної проблеми в історичній літературі представлено кількома працями, які містять фактичний матеріал стосовно динаміки постачання продуктів харчування міському населенню, однак вирішення цих питань щодо селянства залишаються поза увагою авторів [1]. Це говорить про нагальну необхідність його подальшого ґрунтовного вивчення. Задля об'єктивного та всебічного розкриття означеної теми у статті використано широкий масив джерел, які включають документи центральних та обласних архівів України.

Одним із загальноновизнаних показників росту економічної могутності держави є національний прибуток. У цьому сенсі переконливими є дані відносно зростання темпів національного прибутку Радянського Союзу і закордонних держав, які порівняно з 1913 р., у 1940 р. становили в СРСР – 535%, США – 164%, Англії – 145%, Франції – 102%. Ці дані свідчать про зростання національного прибутку в СРСР у зазначений період майже в 5 разів, США і Англії – приблизно в 1,5 рази, а у Франції – лише на 2%. Темпи росту національного прибутку Німеччини в цей час перевищували показники трьох згаданих провідних держав і в 1940-1941 рр. становили 92,5 млрд. рейхсмарок. Разом з тим, вони суттєво поступалися темпам зростання національного прибутку в СРСР [2]. Феномен Німеччини великою мірою пояснюється тим, що її владні кола готувалися до тотальної війни в небачених масштабах з метою зміцнення та розповсюдження фашистського режиму та світового панування.

Положення населення УРСР у перший період Другої світової війни, зокрема в забезпеченні продуктами харчування як основного показника стабільності суспільства, відзначалося з великими труднощами. Організація продовольчої справи в Радянському Союзі перебувала в тісному взаємозв'язку з військовою економікою. Продовольче постачання ускладнювалося через стрімкість та масштабність воєнних дій на фронтах. Для задоволення потреб населення держава використовувала всі можливості розширення виробництва, а також залучаючи місцеві резерви. З цією метою уряд

ухвалив ряд постанов. Так, наприклад, з цього приводу була видана постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 7 січня 1941 р. «Про заходи збільшення виробництва товарів широкого вжитку та продовольства із місцевої сировини» [3]. Ініціаторами даного документу були місцеві органи, які почали визискувати додаткові ресурси для нормалізації продовольчого забезпечення населення країни. Після прийняття цієї постанови вся продукція, що вироблялась із місцевої сировини, і відходи союзної промисловості, стали залишатися у розпорядженні району, області. Відповідно до неї ж підприємства легкої та харчової промисловості працювали цілодобово, забезпечуючи армійців і населення продуктами харчування. Наприклад, на підприємствах місцевої промисловості Ворошиловградської області за перших три місяці війни було збільшено обсяги випуску продукції в п'ять разів, Слов'янський м'ясокомбінат переробляв в четверо більше сировини, ніж до війни, а Сталінський – у 4,3 рази [4]. Також рекомендувалося розширити продовольчі ресурси шляхом організації приватного розведення свиней, місцевого рибальства, мисливства, садівництва, плідництва, збору дикорослих плодів, ягід, грибів.

З перших днів війни керівництво повністю перевело продовольче забезпечення на карткову систему і визначило нове нормування для населення. Доречно зазначити, що введення карткової системи на території Радянського Союзу вже була випробувана. Вона була розпочата ще в 1916 р. в деяких містах, у переважній більшості – тільки на цукор. Хлібні картки були введені вперше Тимчасовим урядом 29 квітня 1917 р. Нормування ж продуктів харчування в період Другої світової війни було встановлено не лише в Радянському Союзі, а й в усіх європейських державах, а також в США, Канаді, Новій Зеландії та багатьох інших країнах. Різниця полягала тільки в тому, що в одних державах, таких, наприклад, як Бельгія, Польща, Норвегія, нормувалися майже всі продукти харчування, а в інших під це нормування підпадали тільки окремі продукти харчування, такі як хліб - в Турції та Тунісі. Цікаво, що навіть Німеччина, розпочавши Другу світову війну 1 вересня 1939 р. нападом на Польщу, вже 20 вересня ввела карткову систему на продукти харчування [5].

У роки ж Другої світової війни особливістю нормування було диференціація норм постачання, яка пояснювалась не тільки напруженістю продовольчих ресурсів, але й характером внеску на потреби фронту. Це викликало регуляцію встановлення нормованого забезпечення різних груп населення продуктами харчування. Доречно зазначити, що при здійсненні карткової системи до 1935 р. провідні кваліфікації робітників вугільної, металургійної, хімічної і оборонної промисловості забезпечувалися продуктами харчування за підвищеними нормами. Наприклад, забійники, робітники гарячих і шкідливих цехів Сталінської області отримували 1кг хліба на добу. Однак із запровадженням карткової системи на хліб з 1 вересня 1941 р. норма відпуску хліба була встановлена по 800 г усім робітникам першої категорії без виділення провідних кваліфікацій. Таким чином, вони урівнювались з робітниками, які виконували поверхневі роботи на шахтах чи мали нижчі кваліфікації [6]. Відносно кількості калорій, які повинні вміщати продукти харчування для цих категорій, то для першої групи населення було встановлено 3200 калорій на добу, другої – 4100, третьої – 5000 [7].

Харчування основних груп населення за калорійністю відповідало визначеним нормам. Різні норми продовольчого забезпечення населення за групами і категоріями визначалися не тільки в залежності від характеру роботи, яку доводилося виконувати, віку та інших чинників, які впливали на фізіологічні можливості організму, але й з врахуванням вагомості роботи для народного господарства, оборони та держави. Розподіл між різними категоріями населення формувався за наступними групами: до першої групи входили робітники і прирівняні до них, до другої - службовці та

прирівняні до них; третьої - утриманці та прирівняні до них та до четвертої - діти (у віці до 12 років) [8]. Був затверджений спеціальний довідник з визначення груп забезпечення для видачі карток. Відпуск продуктів здійснювався в розрахунку на місяць у грамах. Так, наприклад, до підвищених норм входив наступний набір продуктів харчування: м'яса і риби – 3200 г; жирів – 900; крупи та макаронів – 2000 [9]. Нормування постачання вимагало створення спеціального апарату для видачі карток, обліку контингенту отоварювання. Усі функції були сконцентровані в одному відомстві – в Наркоматі торгівлі СРСР і його місцевих органів, на котрих і покладалася уся повнота відповідальності за виконанням прийнятих керівництвом рішень по питанням постачання населення. Одночасно з введенням перших продовольчих карток керівництво СРСР для торгівлі без карток за підвищеними цінами вирішило зберегти невелику кількість крамниць, кафе і ресторанів. Крім того, задля вирішення продовольчого забезпечення населення в містах було відкрита значна кількість столових, буфетів на промислових підприємствах.

Поряд з вже згаданим треба звернути увагу і на те, що особлива увага державних органів як СРСР, так і інших закордонних держав акцентувалася на непорушені калоражу продуктів, які входили до складу цих норм постачання. Гігієністам цих держав надавалося розпорядження розробити загальні норми постачання продуктів харчування, з урахуванням вмісту корисних вітамінів у овочах та фруктах. У кожній країні існують свої національні особливості вжитку продуктів, що чітко враховувалося у цих нормах. Так, наприклад, мешканці Сполучених Штатів, відрізняються тим, що у них вжиток овочів був дуже розвинутим. При розподілі калоражу раціону при середній роботі з добовими витратами енергії 3 тис. калорій, зазначалося 9 видів продуктів, із яких картоплі та овочів потрібно вживати 350 кг на рік на одну особу [10]. Німецькі гігієністи визначали іншу норму вжитку для того ж калоражу у розмірі 329 кг картоплі та овочів. А мешканці Парижу вживали у середньому 328 кг овочів та картоплі на рік [11]. Народним комітетом охорони здоров'я СРСР в 1939 р. в раціон харчування для такого ж калоражу було включено картоплі без відходів 129 кг, а овочей-219 кг на рік [12]. Щодо асортименту овочів, то гігієністи УРСР, як і СРСР в цілому робили акцент на вжитку капусти у різних її приготуваннях, посівна площа яких становила 37,3%, а закордонні гігієністи робили акцент на вжитку томатів (22,5 %) [13].

Карткова система вводилася лише в містах, а в сільській місцевості цього не робилося. Це пояснювалось тим, що селяни були безпосередніми виробниками сільськогосподарської продукції, тому хліб та інші продовольчі продукти виділялися лише сільській інтелігенції (вчителям, педагогічним працівникам, агрономам зоотехнікам) за талонами та списками. Більша частина селян працювала за трудові, обсяг якої досить швидко протягом війни скорочувався. Так, наприклад, на один трудовдень видавалося приблизно 200-250г зерна, 100г картоплі, що становило 1 склянка зерна та одна-дві картоплі на день. М'ясо, масло, молоко виділялося, як виняток, лише механізаторам, праця яких сплачувалася у розмірі 2,5 крб. за трудовдень і 3 кг зерна. Це свідчило про те, що сільське населення отримувало найменший обсяг пайка. Невирішені проблеми забезпечення колгоспників продовольчими товарами, а також натуральна сплата, яка не дозволяла прогодувати родину стали головною причиною розвитку особистого господарства. Продукція вироблялася задля власного споживання, однак частина надлишку цих продуктів підлягала продажу або обміну міському населенню. Проведення операцій купівлі-продажу та натуробміну відбувалася скрізь – не тільки у спеціально відведених місцях, але й на станціях, вокзалах, у житлових кварталах міст і навіть на сільських подвір'ях. Державні органи не обмежували ринкову торгівлю, однак дуже уважно стежили за рухом ринкових товарів та цін. Державні органи регулярно отримували розгорнуті кон'юнктурні відомості і

огляди, які відображали ринкову ситуацію у різних куточках країни. Як свідчать факти архівних матеріалів ринкова торгівля була головним додатковим джерелом продуктів харчування для міського населення й одним з основних джерел надходження промислових товарів для селян [14].

Окрім обробки власних ділянок колгоспники самовіддано працювали на користь державного фонду. Так, у 1941 р. врожай було зібрано в стислі терміни і достроково виконано план хлібозаготівлі. Так, до 1 вересня 1941 р. було зібрано 1181,7 млн. га зернових, з них: 508,8 тис. га - комбайнами, а 672,9 тис. га - скошені кінними жатками, косами і серпами [15]. Селяни ж Волновахського, Ольгінського і Старобешівського районів надали пропозицію здавати до Фонду оборони позапланові м'ясо і птицю [16]. Колгоспники з особистих запасів безкоштовно здавали на рахунок Фонду оборони продукти харчування. Наприклад, тільки від колгоспників Будьонівського району Донецької області надійшло 45 вагонів хліба, 13 корів, 5 тис. курей, 10 тис. яєць та багато інших продуктів харчування [17]. Крім продуктів харчування на рахунок Фонду оборони селяни передавали худобу, домашню птицю тощо. Так, збираючи для Фонду кошти, колгоспники артїлі «Червоне село» Новоайдарського району Ворошиловградської області здали 50 ц хліба, 5 ц м'яса і 5 ц олії [18]. Колгоспники колгоспу «Нове життя» Краснодонського району цієї ж області здали у Фонд оборони 326 т зерна, 20 ц овочей, 1 тис. кг меду. Восени 1941 р., у розпал посіву озимини, трударі колгоспу ім. Н.К. Крупської Краснодарського краю звернулися до всіх колгоспників із закликом засіяти поза планом «гектари оборони». Заклик кубанців знайшов підтримку серед колгоспників неокупованих районів Ворошиловградської і Сталінської областей [19]. Надходження продовольства від колгоспників і колгоспів до Фонду оборони щорічно зростали. Так, у Донбасі не було жодного колгоспу, який би не долучився до створення цього фонду [20]. Якщо до жовтня 1941 р. в цілому по СРСР із сіл у Фонд оборони було передано 14 тис. 819 т зерна і 7 тис. 757 т м'яса, то на травень 1942 р. лише від колгоспників Сталінської області з її неокупованої частини надійшли десятки тисяч тон зерна, м'яса, молока та інших сільськогосподарських продуктів [21].

Інший почин селян, який також надавав можливість забезпечити фронтовиків продовольством було відправка на фронт посилок з продуктами харчування. Наприклад, у липні 1941 р. трудящі Щорсівського району Чернігівської і Солонянського району Дніпропетровської областей зібрали 19 тис. крб., закупили і відправили на фронт посилки з подарунками. [22]. Перед державними святами потік подарунків на фронт збільшувався, наприклад, в листопаді 1941 р. ворошиловградці у якості шефської допомоги вручили частинам 9-ої армії Південного фронту 35 тис. подарунків, серед яких було 3,5 тис. кг ковбаси, 4,7 тис. смажених курей, 140 кг печива, 4,5 тис. шт. булок, 600 шт. яєць, 200 кг цукерок, 1 тис. л вина та багато іншого [23]. Ініціативу ворошиловградців підхопили трудівники інших міст і сіл України.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що попри всі намагання влади умови життя населення УРСР протягом першого періоду Другої світової війни різко погіршилися, що призвело до зниження рівня споживання. Керівництво держави вимушено обравши пріоритетним напрямком розвиток галузей військово-промислового комплексу, намагалось забезпечувати достатнім мінімумом продуктів харчування для переважної кількості радянських людей, намагаючись збереженню їх працездатності. Однак значну допомогу у врегулюванні ситуації по забезпеченню продуктами харчування як фронту, так і тилу надавали звичайні пересічні громадяни, які створювали спеціальні продовольчі фонди і направляли ці продукти як незахищеним верствам населення, так і бійцям на фронт які намагалися якомога швидше здобути перемогу.

РЕЗЮМЕ

У статті на підґрунті архівних матеріалів автором розкриваються особливості забезпечення населення УРСР продуктами харчування в перший період Другої світової війни. Проводиться порівняльний аналіз показників продовольчих норм харчування різних категорій населення у 1939-1941 рр

Ключові слова: продовольче забезпечення, норми харчування населення, продовольчі фонди.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе архивных материалов автором раскрываются особенности обеспечения населения УССР продуктами питания в первый период Второй мировой войны. Проводится сравнительный анализ показателей продовольственных норм питания различных категорий населения в 1939-1941 гг.

Ключевые слова: продовольственное обеспечение, нормы питания населения, продовольственные фонды.

SUMMARY

In article on the basis of archival materials the author features of maintenance of population Ukraine a foodstuff during the first period of the Second World War. The comparative analysis the food norms for various categories of the population in 1939-1941 is carried out

Key words: food maintenance, norms of a food of the population, food funds.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Чернявский У.Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны. // Исторические записки, вып.69. - Москва, 1961. - с.3-26; Чернявский У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941-1945 гг). – М.: Наука, 1964. – 208 с.; Вознесенського Н. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны. – М.: Политиздат, 1948. – С.123. Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. М., 1968, 236 с.
2. Кравченко Г.С. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - М.: Экономика, 1970. – С.28, 34.
3. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т.3. - М.: Политиздат, 1968. – С.5.
4. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: В 3 т. – Т.1. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 128.
5. Чернявский У.Г. Война и продовольствие: Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну 1941-1945. – М.: Наука, 1964. – С.12.
6. ДАДО,- ф.326, оп.1, спр.1925, арк.91.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп.30ч.1, спр.223, арк.8.
8. ЦДАГО, ф.1, оп.30ч.1, спр.223, арк.9.
9. Чернявский У.Г. Война и продовольствие: Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну 1941-1945. – М.: Наука, 1964. - С.30.
10. ЦДАГО, ф.1, оп.30ч.1, спр.223, арк.1.
11. ЦДАГО, ф.1, оп.30ч.1, спр.223, арк.2.
12. ЦДАГО, ф.1, оп.30ч.1, спр.223, арк.3.
13. ЦДАГО, ф.1, оп.30ч.1, спр.223, арк.5.
14. Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939-1945 рр. – Х.:РА, 2001. – С. 134.

15. Буцко Н.А., Мартышевский М.А. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны. – К., 1975. – С. 37.
16. Донбасский отпор. – 1941. - 19 сентября.
17. Коммунист. – 1941. – 8 августа.
18. Советская Украина. – 1941. – 3 сентября.
19. Правда. – 1942. – 22 апреля.
20. Коммунист. – 1941. – 19 августа.
21. Правда. – 1941. – 7 октября.
22. Зоря. – 1941. – 13 июля.
23. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы. В.3-х т. (Сост. В.Н. Немятый, К.М. Архипенко, Н.А. Буцко, и др.); 2-е изд. доп. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1. - С. 136.

Надійшла до редакції 9.12. 2009 р.

ББК Ч 33(4УКР)622

УЧИТЕЛІ ДОНБАСУ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 рр.)

М.О.Бистра

На сучасному етапі розвитку історичної науки і особливо в зв'язку з 65-річчям визволення України від нацистських загарбників набувають все більшої актуальності дослідження соціальних аспектів історії Великої Вітчизняної війни. Серед питань, що заслуговують на увагу, – становище учительства Донбасу в роки нацистського окупаційного режиму. Педагогічна спільнота регіону попри всі труднощі воєнного лихоліття продемонструвала стійкість, вірність професійному обов'язку і стала одним з чинників інтеграції суспільства в нелегкий час нацистської окупації. Вивчення проблеми сприятиме відновленню повноти історичної пам'яті, дозволить більш глибоко зрозуміти сутність нацистського окупаційного режиму, а також усвідомити зміст ідеологічних процесів, які мали місце на теренах України в роки Великої Вітчизняної війни. Необхідність вивчення цієї проблеми диктується ще й її недостатньою розробкою. За радянського часу ця тематика з ідеологічних міркувань опинилася поза увагою вітчизняних дослідників. Лише в останні роки з'явилися праці, які торкаються проблеми функціонування освіти в період фашистської окупації на регіональному рівні. Аналізуючи основні наукові праці з проблеми дослідження, слід зазначити, що питання перебування українського вчительства в умовах нацистської окупації у своїх дослідженнях тією чи іншою мірою торкалась ціла низка вітчизняних науковців, серед яких можна відзначити В.О.Шайкан, І.С.Тарнавського, Д.М.Титаренка [1]. Проте становище учителів Донбасу в умовах нацистського „нового порядку” не було предметом спеціального дослідження і потребує подальшого вивчення. Джерельною базою дослідження є фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державних архівів Донецької та Луганської областей, у яких містяться звіти органів освіти про роботу в цей період, документація місцевих органів влади, а матеріали окупаційної періодичної преси, що містять інформацію з питань становища вчительства в умовах окупації.

Виходячи з наукової значущості проблеми та недостатнього її розроблення метою нашого дослідження є вивчення на основі аналізу архівних матеріалів умов життя та праці учителів Донбасу в період нацистського окупаційного режиму, визначення

особливостей професійної діяльності цієї категорії інтелігенції в зазначений період.

Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасних Донецької (далі – Сталінської), Луганської (далі - Ворошиловградської) областей, що в роки нацистської окупації входили до складу так званої військової зони і мали певні особливості запровадження окупаційної політики.

Хоча сутність політики окупантів на території України щодо інтелігенції загалом полягала у винищенні її як духовної еліти суспільства, положення педагогічної інтелігенції мало певні регіональні відмінності і витікало з особливостей впровадження ідеологічної і освітньої політики на території того чи іншого окупаційного утворення.

Що стосується території Донбасу, яка була частиною військової зони, то тут скупчення великих військових контингентів та потреба у кваліфікованій робочій силі для підприємств потребували порозуміння з місцевим населенням і підготовки необхідних кадрів. Тому командний склад Вермахту, якому належало загальне адміністративне керівництво у військовій зоні, усвідомлюючи місію вчительства в даному процесі, демонстрував більш м'яке ставлення до інтелектуальної еліти та її освітніх ініціатив.

Відразу після окупації регіону тут почалося формування цивільних допоміжних органів влади, в які входили відділи освіти. Вони формувалися з фахівців, що працювали в системі освіти до окупації, у складних умовах війни педагоги прагнули відродити мережу освітніх закладів різного рівня, звичайно ж, зі згоди окупантів. Справа навчання молодого покоління проголошувалася складовою українського національного відродження, але, як показала практика, це все було лише видимістю. Натомість при установленні “нового” порядку був використаний широкий арсенал засобів для створення стійкої та ідеологічно прийнятної моделі співпраці з педагогічною інтелігенцією, що ґрунтувалась на звеличенні німецької культури і антикомуністичній пропаганді.

Частина педагогів, що постраждала від радянської влади, з приходом окупантів виявила бажання співпрацювати з ними і зайняла керівні посади у адміністрації. Дехто з учителів визнавав нацистів за своїх „визволителів”. Так, завідувачка школи у с. Терни Лиманського району Сталінської області В.Землянська біла дітей і при цьому заявляла: „Влада зараз наша, що хочу, то і роблю” [2].

Національно свідомі представники інтелігенції у початковий період окупації, перебуваючи під впливом ілюзій, плакали далекосяжні плани розбудови народної освіти і намагалися їх реалізувати. Але надії на нове українське відродження виявилися марними. Плани щодо розширення мережі навчальних закладів здебільшого наштотувались на протидію з боку окупантів. Проте спочатку вони принаймні не заважали відкривати заклади освіти. Так, завдяки старанням місцевих педагогів на території військової зони було відкрито невелику кількість початкових „народних” шкіл, семирічних шкіл та гімназій, а також навчальних закладів, що вели підготовку за фаховим спрямуванням. Проте кількість навчальних закладів була обмеженою. Якщо до війни у Ворошиловграді працювало 26 шкіл, то в листопаді 1942 р. діяло лише 12 шкіл міста [3]. І хоча кількість навчальних закладів, що працювали за часів окупації не йде ні в яке порівняння з довоєнним числом установ освіти, сам факт організації навчання молоді в умовах окупації можна вважати здобутком місцевого педагогічного загалу, бо без активної допомоги учителів це було б неможливим.

Окупанти ж намагалися використати активність педагогів собі на користь, останнім відводилося особливе місце у пропагандистській роботі, про що свідчать слова заступника голови міської управи Костянтинівки Штанька: “Тепер на вчителя покладається найпочесніше завдання – настирливо з’ясовувати істину, що судьби двох великих націй – німецької і української – органічно з’єднані: вороги Німеччини, отже, є

й ворогом українців” [4]. Тому добір педагогічних кадрів здійснювався дуже ретельно. Згідно з розпорядженням “Про шкільництво у військовій зоні”, передумовою початку навчального процесу була ґрунтовна перевірка персоналу [5]. Це робила спеціальна комісія. З рядів учителів виключалися особи, які підтримували радянський режим, у школах суворо заборонялося працювати євреям, перевагу при працевлаштуванні отримували німці. Прихильно ставилися до постраждалих від радянської влади, та “старих” кадрів. Певне значення мав і рівень кваліфікації претендентів та їх педагогічний стаж. Окупанти не визнавали кваліфікації кадрів, підготовлених через радянську курсову систему, проте дипломи про вищу і середню педагогічну освіту вважалися дійсними. Однак, окупаційна влада відзначала, що “...більшовицька педагогічна освіта не давала вчителю ні потрібної загальної культури, ні знання свого фаху” [6]. Для усунення зазначених недоліків здійснювалася широкомасштабна обробка педагогів на інструктивних нарадах, конференціях, курсах. Протягом 1942–1943 рр. тільки у Сталінській області пройшло 6 учительських конференцій, на яких було розглянуто засадничі принципи організації навчально-виховного процесу в “новій” школі, установлювалися вимоги до підручників та затверджувалася навчально-методична документація [7]. Діяли короткотермінові курси для підготовки вчителів української та німецької мов. Так, у листопаді 1942 р. було оголошено про відкриття платних 8-місячних курсів підготовки вчителів української мови у Ворошиловграді [8]. В 1943 р. у Маріуполі працювали курси підготовки вчителів німецької мови [9]. Для інших категорій учителів влаштовувалися курси різною тривалістю, де особливу увагу приділяли методиці виховання і викладання, предметам українознавчого циклу.

Виконання завдань, що стояли перед учительством, було неможливе в умовах використання в школах радянських підручників. Багато зусиль педагогічна інтелігенція доклала для створення нових підручників. Маріупольське видавництво ім. Франка у листопаді 1942 р. видало “Буквар”, упорядкований А.Болгарським, накладом у 2 тис. примірників. Відділ освіти Слов’янська підготував та видав читанки для 2-го і 3-го класів [10]. “Читанка для II класу народної школи” містить твори заборонених у радянський час письменників (М.Чернявського, О.Олеся, П.Куліша), класиків української літератури, а також переклади творів О.Пушкіна, М.Сибіряка, С.Бердяєва. Як не дивно, в книжці немає творів, які б так чи інакше підносили німецьких “визволителів”, що свідчить про свідому позицію її укладачів.

Оскільки нових навчальних посібників не вистачало, то повністю відмовитися від використання підручників радянського зразку було неможливо, Тому при шкільних відділах міських і районних управ створювалися комісії з учителів, які займалися їх виправленням. Користуватися ж, переховувати вдома чи продавати не цензуровану задалегідь радянську літературу заборонялося, за це передбачалися суворі покарання. Але, педагоги, ризикуючи життям, порушували заборону, про що свідчать документи.

Архівні матеріали дозволяють з доволі великим ступенем вірогідності, стверджували, що саме завдяки ініціативі місцевих педагогів у школах багатьох районів Донбасу вводилося обов’язкове навчання дітей [11]. Учителі сприяли також утвердженню української мови у навчально-виховному процесі. Так, в 1942 р. на загальних зборах учителів Ворошиловграда було прийнято рішення про українізацію навчання [12].

Умови життя та праці педагогічної інтелігенції були досить важкими і мало чим відрізнялися від життя пересічних мешканців військової зони. Працювати доводилося в неопалювальних приміщеннях, за відсутності найнеобхіднішого, під обстрілами тощо. Разом з учнями вчителі виконували різні повинності окупаційної влади: провадили перепис населення, збирали лікарські рослини, брали участь у сільськогосподарських роботах [13] та у зведенні фортифікаційних споруд [14].

Пересічний учитель мав педагогічне навантаження – 24 годин на тиждень, причому перевищувати норму дозволялося на 2–4 години. Навчальне навантаження класного вихователя обмежувалося 16–18 годинами на тиждень. Проте він повинен був регулярно відвідувати заняття своїх вихованців з усіх предметів з метою вивчення стану успішності і контролю результатів навчання і обов'язково ознайомитися з умовами проживання кожного учня [15]. Єдиною перевагою було те, що частині педагогічних працівників дозволяли користуватися електричним освітленням [16]. У такий спосіб влада сподівалася отримати більшу віддачу від учителів у царині ідеологічної обробки молоді.

Оскільки в період окупації кількість навчальних закладів була значно скорочена, лише невелика частина педагогів могла працювати за фахом. У Сталінській області з 3 364 вчителів тільки 1 743 особи працювали в системі освіти [17]. Всіх інших рекомендувалося відправляти до Німеччини або використовувати на важких роботах. Кількість безробітних педагогів постійно збільшувалася, оскільки витрати на освіту систематично скорочувалися. Проте деякі педагоги радше готові були померти з голоду, ніж погодитись працювати на нацистів.

Навіть ті вчителі, що були визнані лояльними до влади і отримали роботу, залишалися за межею бідності. Про це свідчить співвідношення заробітної плати та ціни на ринку. Так, влітку 1943 р. заробітна плата вчителя в регіоні залежно від стажу і освіти становила 300-500 крб. на місяць, а 1 кг пшениці на міському базарі м.Сталіно коштував 80 крб. [18]. Карткова система, введена окупантами і покликана частково задовольняти потреби в продовольстві працюючого населення, не могла забезпечити педагогів нормальним харчуванням, бо норми були мізерними, а через зловживання пайок отримати не завжди вдавалося. Пенсії педагогам-пенсіонерам в більшості випадків не виплачувалися [19]. Щоб вижити вчителі були вимушені шукати інші джерела прибутку. У пошуках заробітку педагоги виїжджали до села. Тільки по Сталінській області у сільському господарстві працювало 1 333 вчителі [20]. Педагоги вдавалися до продажу книг та особистих речей, дехто намагався займатися якимось ремеслом. Ті освітяни, які змогли пережити жорстокі роки окупації, дійшли крайньої межі зубожіння. Під час окупації в Україні загинуло багато кращих представників учительства. Так, за наказом шефа жандармів у м.Макіївці було розстріляно директора середньої школи №5 О.С.Кржемінського, його дружину – виховательку дитячого садку, завідувача навчальною частиною медичної школи Є.А.Павловського [21].

Фізичні страждання педагогів посилювалися моральним приниженням з боку окупантів, які прищеплювали населенню зневажливе ставлення до інтелігенції, а також страхом перед поверненням радянської влади, іноді не безпідставним.

Переважаюча більшість представників педагогічної інтелігенції усвідомлювала злочинний характер режиму і чинила посильний опір владі. Часто педагоги, яких обставини змусили влаштуватися на службу до окупантів, усіма силами намагалися налагодити навчання дітей, зашкодити пограбуванню майна навчальних закладів, врятувати молодь від відправки до Німеччини. Учителі всіляко ухилялися від виконання злочинних наказів окупантів. Але багато освітян не обмежувалися пасивним опором, вони були організаторами і учасниками підпільних та партизанських груп. Яскравим прикладом є діяльність підпільної організації вчителів м.Сталіно на чолі з С.Г.Матекінім.

Отже, аналіз документальних матеріалів дозволяє зробити висновок, що вчителі для окупантів мали цінність лише як авторитетна сила в ідеологічній обробці молоді і місцевого населення загалом. Педагоги в роки нацистської окупації Донбасу стали об'єктом геноциду (матеріальні злидні, цілковита безправність, моральні й фізичні знущання, знищенні багатьох кращих представників). Це стало причиною несприйняття у більшості випадків педагогічним загалом нацистської ідеології

(незважаючи на деякі виключення). Однак саме педагогічній інтелігенції на місцях належала вагомa роль у налагодженні діяльності шкіл, у створенні підручників і підтриманні у молодого покоління інтересу до навчання навіть у важких умовах окупації. Уся діяльність цієї категорії українського суспільства була спрямована на реалізацію своєї фахової функції за будь-яких обставин.

РЕЗЮМЕ

На основі аналізу архівних матеріалів розглядається положення учителів Донбасу в екстремальних умовах нацистської окупації. Особлива увага приділена висвітленню питань, пов'язаних з матеріальним, моральним становищем педагогів, а також їх професійною діяльністю та взаємодією з окупаційними структурами.

Ключові слова: учитель, педагог, навчальний заклад, окупація.

РЕЗЮМЕ

На основе анализа архивных материалов рассматривается положение учителей Донбасса в экстремальных условиях нацистской оккупации. Особое внимание уделено освещению вопросов, связанных с материальным, моральным состоянием педагогов, а также их профессиональной деятельностью, взаимодействием с оккупационными структурами.

Ключевые слова: учитель, педагог, учебное заведение, оккупация.

SUMMARY

On the basis of the analysis of archival materials position of teachers of Donbass in extreme conditions of nazi occupation is considered. The special attention is given illumination of the questions connected with material, moral condition of teachers, and also their professional work of interaction with occupational structures.

Key words: teacher, pedagogue, an educational institution, occupation.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна” і військової зони в роки Другої світової війни: Монографія / В.О.Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.; Титаренко Д.М. Стан освіти на Донеччині в 1941-1943 рр. (за матеріалами окупаційної періодичної преси)/ Д.М. Титаренко // Схід. - 2000. - № 1 (32). - С.61–63; Тарнавський І.С. Інтелігенція в умовах фашистської окупації Донбасу (1941-1943 рр.)/ І.С.Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Книга 15/16./ Головний редактор та упорядник. – З.Г.Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – С.6–27.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.46. – Спр.161. – Арк. 70.
3. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.179. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.38.
4. Донецкий вестник. – 1941. – 20 ноября.
5. Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів/ НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. – Львів, 1997. – Т.1 – С.368.
6. Нова Україна. – 1942. – 8 травня.
7. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р 1738. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.113.
8. ДАЛО. – Ф. Р 1755. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.63 зв.

9. Маріупільська газета. – 1943. – 19 червня.
10. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 8 листопада.
11. ДАДО. – Ф. Р 1597. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2; ДАЛО. – Ф. Р 1755. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.34 зв.; Ф. Р 1717. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2, 3, 7.
12. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя / Передм. М.Ф.Слабошпицького. – К.: Рада, 1995. – С.123.
13. ДАДО. – Ф.Р 1738. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.146.
14. ДАДО. – Ф.Р 1806. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.28.
15. ДАЛО. – Ф.179. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.168.
16. ДАДО. – Ф.Р 1579. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.30, 33, 35, 47.
17. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.445. – Арк.117.
18. Донецкий вестник. – 1943. – 8 августа.
19. ДАДО. – Ф.Р 1807. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.40; Ф.Р 1738. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.12-12 зв.; ДАЛО. – Ф.Р 1307. – Оп.2. – Спр.139. – Арк.32-32 зв.
20. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.445. – Арк.117.
21. Нариси історії української інтелігенції: (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. – Кн.3. Білокінь С.І., Бойко О.Д. Брега Г.С. та ін. – К.: Ін-т історії України, 1994. – С.87.

Надійшла до редакції 7.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР)624-7+Т52(437УКР)1(=411.4)-7

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ФОЛЬКЛОРІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

І.М.Грідіна

Великий шар в духовній культурі багатьох народів створив фольклор Другої світової війни. Війна не могла знищити живу людську думку, емоції, почуття. Величезні маси людей різних національностей, різного віку, освічених і неписьменних, міські та сільські мешканці, ті, хто воював або працював в тилу, ті, хто залишився на окупованій ворогом території, ті, хто перебував у німецьких концтаборах або на примусовій праці, усі, втягнуті в події Другої світової війни, не могли не висловити до неї свого ставлення у художній творчості, в усних оповіданнях, частівках, піснях. Народ, пропускаючи через свою душу трагічну або героїчну дійсність, повсякденну боротьбу за виживання своє та своїх рідних та близьких, радість від перемог та біль від втрат, відображав найбільш характерні історичні умови життя в роки війни. Отже, фольклор – є унікальним джерелом реконструювання світогляду. З офіційних джерел досить важко дізнатися чим насправді жив народ, що думав, кого мав за героїв, а кого за злодіїв. Дослідник радянського фольклору Ю.Б.Борєв вважав народну творчість соціальною реальністю, перетвореною у факти духу, які хоч і відмінні від історичних фактів, але зберігають їх сутність [1].

Побутування у фольклорі кожного народу жанрів, що відбивають його уявлення про історичне минуле завжди привертало істориків. Особливо це стосується досліджень, де об'єктом вивчення виступає людина. Разом з тим в сучасній вітчизняній історіографії ми маємо лише поодинокі розвідки у вивченні відображення радянської дійсності українського народу в народній творчості. У статті В.Борисенко на фольклорних матеріалах висвітлюються питання голодомору 1932-1933 рр. [2]. В монографіях О.А.Удода окремі розділи присвячені відображенню історичної свідомості в усній народній творчості українського народу 1920-1930-х років [3]. Г.Г.Грінченком проаналізовано характерні зразки фольклору примусових робітників нацистської

Німеччини, що були опубліковані в СРСР з середини 1940-х до середини 1980-х років [4].

У нашій статті, не претендуючи на повноту висвітлення усіх якісних та кількісних характеристик, пропонується аналіз сюжетних стереотипів сприйняття українським народом подій Другої світової війни й відображення їх в усній народній творчості. При цьому ми свідомо не залучаємо фронтовий фольклор, оскільки він має свою власну специфіку.

Фольклор є багатожанровим явищем, він включає в себе усні словесні твори – байки, билини, пісні, говірки, прислів'я, частівки, анекдоти. Існують різноманітні визначення понять фольклору, але нас, в першу чергу цікавить культурологічна його концепція, яку сформулювало засноване у 1970 р. англійським істориком культури У.Томсом (псевдонім А.Мертон) „Фольклорне товариство” (Folk-Lore Society): „Можна сказати, що фольклор охоплює усю культуру народу, яка не була використана в офіційній релігії і історії, але яка є і яка завжди була його власним витвором”. 1 березня 1985 р. спеціальна Нарада Комітету урядових експертів при ЮНЕСКО з різних держав прийняло розгорнуте визначення: „Фольклор (у широкому сенсі традиційна і розповсюджена культура) – це засноване на традиціях творчість груп або особистостей, яка відображає очікування громади і є адекватним виразом її культурної і соціальної самосвідомості. Фольклорні норми і цінності передаються усно, подражанням або іншими засобами. Його форми включають серед інших – мову, усну словесність, музику, танці, ігри, міфологію, ритуали, звичаї ... [5]. Отже, фольклор є народним за змістом і за стилем, його творці багаточисленні, що й визначає його колективну природу і, відповідно, узагальнене відображення тих чи інших подій в колективній свідомості.

За часів радянської влади, в умовах протистояння певних соціальних і національних груп політичній системі, фольклор набув характеру так званого низового дисидентства, інакомислення. Влада, добре розуміючи вплив фольклору на свідомість народу, намагалася використовувати його форми, створюючи псевдофольклор: „Я в колхозе расцветаю, / Точно роза в поле...”; „Трудовой я накопила - / Даже некуда девать...” [6].

Відомий літературознавець, фольклорист, учасник Великої Вітчизняної війни В.Бахтін, займаючись творчістю радянською епохи, був переконаний: основна маса творів суспільно-політичної тематики, які дійсно народжувались і жили всередині народу, були проникнуті опозиційними настроями, засуджували окремі прояви соціалістичної системи (розкуркулення, колективізацію, культ особи і партії, а іноді і усю систем в цілому) [7]:

„Каліна-маліна,
Нема штанів у Сталіна,
Є штані у Рикова,
Та й ті Петра Великого” [8].

Кожна історична подія одразу знаходила відгук в народі. Так, інкорпорація Західної України та примусова радянська асоціювалась у місцевих жителів з різким погіршенням рівні життя, диктатом центральної влади, яка асоціювалась виключно з „москалями” та „кацапами”: „Прийшли кацапи,

Забрали наші шкапи,
Поїли хліб і сало,
Та й ще кажуть мало” [9].

У тривожній обстановці очікування війни народу важко було зрозуміти кардинальні зміни, що відбувались у зовнішній політиці радянської влади, але

інтуїтивно люди розуміли, що ні до чого доброго це не призведе, що й знайшло своє відображення у ставленні до пакту Молотова-Рібентропа: „Гитлер музыку играет,

Сталин пляшет трепака,
Загубили всю Европу,
Два лешачьих дурака” [10].

Свої побоювання щодо неготовності СРСР до війни народ висловив у наступних строках: „Товарищ Ворошилов,

Война уж на носу,
А конная Буденного
Пошла на колбасу” [11].

Незважаючи на те, що фольклором як правило вважають сільську субкультуру і творчість міського простонароддя, чітко розмежовують його за етнонаціональною ознакою, усна народна творчість, що виникла в роки Великої Вітчизняної війни відрізняється певною своєрідністю. В.Бахтін вважає, що вперше за радянську історію народний фольклор не був опозиційним до влади і держави, що було доказом загальнонародного характеру війни [12]. Дійсно напад гітлерівців, сприйнятий як агресія, їх „новий порядок” дали великий імпульс для відображення патріотизму в усній творчості. Недарма фольклор, що виник в роки Великої Вітчизняної війни, активно вивчався фольклористами і літературознавцями по гарячих слідах. Його збирали на фронті та в партизанських загонах; одразу після війни проводились експедиції у звільнені райони. Перші публікації з’явилися вже у 1941 р., а в 1944 р. вийшло доволі солідне видання – „Фронтний фольклор” [13]. Але, як в цих, так і в подальших радянських публікаціях, коло ідей, образів і жанрів фольклору воєнних років визначалося тодішньою цензурною дозволеністю. Але існував й інший фольклор, наприклад, власівської армії, УПА, який був спрямований як проти більшовиків - „Бей жида политрука. / Морда просит кирпича...” [14] (а тому активно використовувався в нацистській пропаганді), так і проти німців.

Ще однією особливістю фольклору Великої Вітчизняної війни, на наш погляд, є доволі розмите його етнонаціональне або соціальне авторство, адже у вир війни були втягнуті усі від мала до велика, представники більше ста національностей, усіх професій і соціальних прошарків. На перший план виходив сюжет: фронтний побут, образ ворога, умови життя тощо. Пісню „22 июня, / Ровно в четыре часа”, яку В.Бахтін по праву називає першою у великому корпусі фольклору Великої Вітчизняної війни, боєць Н.І.Немчинов почув (і записав у свій блокнот, що документально підтверджує цей факт) 29 червня 1941 р. в Україні. А через місяць, 28 липня 1941 р., вона була записана від червоноармійця О.І.Смирнова у с. Сегожь Пучежського району Іванівської області [15]. Такою була швидкість розповсюдження фольклору і його здатність терміново відкликатися на події. Потім цю пісню, автор якої так і залишився невідомим, фольклористи зустрічали по всій країні.

Отже, для конкретно-історичного дослідження представляється цінним саме сюжетні лінії, які відбивали ставлення людини до тих чи інших подій, її душевний стан, ціннісні орієнтації. Так, слова вже згаданої пісні: „Двадцать второго июня,

Ровно в четыре часа,
Киев бомбили, нам объявили,
Что началась война!” –

свідчать і про пасивне ставлення автора стосовно подій, і про не до кінця усвідомлення того факту, що війна з „дружньою Німеччиною” все ж таки почалась („Киев бомбили” і „нам объявили”).

Початок війни у свідомості українського народу сприймався як порушення земного і навіть космічного порядку, про що виразно свідчить характерний фольклорний жанр співанки-хроніки: „Як ся война зачинала, сонце ся мініло,

Та на усі країночки смутно ся вчинило.

Як ся война зачинала, сонце й не сіяло,

Кілько листу на травиці – тільки військо впало” [16].

Відступ Червоної Армії, більше схожий на панічну втечу, образа на владу, яка кинула людей напризволяще, відбилися у наступній частівки, яка була вміщена на сторінках окупаційної преси: „Вниз по Волге, по реке,

Сталин с Мойшей в челноке,

Смазав салом себе пятки,

Удирают без оглядки” [17].

Окупація і запровадження „нового порядку” створили характерний образ ворога – німця-окупанта, якому властиво грабувати, відбирати продукти харчування, примушувати працювати на себе, уганяти жителів до Німеччини, знищувати мирне населення. Але при цьому, описуючи звірства окупантів, висловлювалась надія на неминуче закінчення такого стану, ворогу обов’язково пророкувався безславний кінець:

“Мало німцям молока,

Захотіли меду;

Будеш битий, сучий Гітлер,

Ззаду і спереду”.

“До Німеччини вже нас

Годі, Гітлер, брати,

Буде тобі через рік

Нікуди тікати” [18].

Ще однією особливістю фольклору Великої Вітчизняної війни, зокрема частівок, пісень, було те, що в окупованих регіонах авторами і виконавцями були, в основному жінки. Тому в них важко знайти будь-який явний політичний зміст. Жінки переживали про долі чоловіків, які пішли на фронт, скаржились на труднощі та самотність, надсилали прокляття ворогу: „Ох, Германия, Германия,

Страна проклятая!

Пропадает молодость,

Ни в чем не виноватая!” [19].

До речі, окупаційна влада з великим занепокоєнням ставилась до подібної творчості, небезпідставно вважаючи її лакмусовим папірцем настроїв населення та своєрідним видом опору. Так комендант Слов’янського району, аналізуючи політичний стан на своїй території, зазначав: „Відправка до Німеччини жінок як і раніше наштовхується на спротив. Селянська молодь у Єлизаветівці, збираючись після роботи на вечірках співає ворожу німцям пісню: „Вы подружки дорогие,

Все шелка нам нипочем,

В Германию не доедем,

Потому что удерем...

Пусть Берлин провалится в преисподнюю,

Жаль только, что там наши девушки”.

В тому ж районі у с. Гришино було заарештовано дев’ять молодих людей, які виспівували пісні, що висміювали німецький вермахт. „Таким чином, - констатував комендант, - частина населення ворожо до нас ставиться, адже дитячі пісні відображають лише те, що вони чують від дорослих” [20].

На пропаганду про те, що нова влада несе українському народу свободу від більшовиків, від експлуатації у колгоспах, народ склав таку говірку-заклик: „Геть Гітлера-визволителя, хай живе Сталін-гнобитель” [21].

Успіхи Червоної армії, перелом у ході війни навіть у глибокому тилу одразу відгукнулись сарказмом з приводу марності усіх зусиль гітлерівської адміністрації використати людський та економічний потенціал України:

„Ходить Гітлер під рекой,
Носить жерна під рукою,
Ні змолоти, ні спекти,
Ні з України втекти”
„Іде Гітлер на собаці,
А собака без ушей.
Заїзжає в кожную хату –
Контрактуйте хоч мишей”.

Подібні зразки народної творчості як для нацистів, так і для радянської влади, яка пильно спостерігала за настроями населення в окупації, були показниками ступеня лояльності [22]. Розвідники з партизанських загонів фіксували велику кількість нецензурних частівок, говірок, спрямованих проти окупантів, що дає підстави робити висновки про вкрай вороже й одночасно презирливе ставлення населення до окупантів.

Вище ми наводили висновок В.Бахтіна про відсутність опозиційних радянській владі сюжетів у фольклорі Великої Вітчизняної війни. Але, український фольклор закарбував надії націоналістичних сил, для яких ця війна не була вітчизняною, скористався ситуацією для здобуття більш високої форми української державності, її незалежності:

„Іде Сталін на свині,
Гітлер на собаці.
А Бандера на коні –
Всіх їх має в с...!... [23].

Притаманний українському народу демократизм та егалітаризм проявилися у небажанні бачити над собою будь-яку тоталітарну владу, тим більш сторонню:

„Українці - добрі люди,
Хочуть мир так скласти:
Собі взяти Україну,
Вождям – свині пасти” [24].

Але, незважаючи на політичні та ідеологічні розходження у баченні майбутнього України, головним було прагнення звільнитися від іноземних загарбників, впевнення у перемозі над ворогом, гордість за свою країну:

„У Берліні нагорі
Гітлер спасався:
15 держав поборов він,
А на 16-й ... „ – таку частівку склав український народ ще у 1943 р. [25].

Можна ще багато наводити прикладів народної творчості, де в різних жанрах народ зафіксував усі більш-менш значущі події Другої світової війни. Фольклор, який виник у ті роки, настільки ж багатоликий, наскільки багатоликою була війна. Створивши величезну кількість найрізноманітніших за темами, за життєвою основою, за думками творів, народ колективно усвідомлював те, що відбувалось, давав йому свою оцінку, перетворював дійсність на факти духу. Зрозуміло, що не варто у фольклорних творах шукати чітко вивірених історичних фактів, але отримати можливість визначити ступінь і напрямки їх трансформації у людській свідомості є цінною нагодою для дослідження духовного життя українського народу в роки Другої світової війни.

РЕЗЮМЕ

В статті пропонується аналіз сюжетних стереотипів сприйняття подій Другої світової війни й втілення їх в усній народній творчості. Вказується на те, що зміст тих

чи інших фольклорних творів певною мірою відображав ступінь лояльності народу до влади. Зазначається інформативна цінність фольклору у дослідженні духовного життя українського народу в роки Другої світової війни.

Ключові слова: фольклор, народна творчість, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна.

РЕЗЮМЕ

В статті пропонується аналіз сюжетних стереотипів восприяття подій Другої світової війни та їх втілення в усному народному творчестві. Вказується на те, що зміст цих чи інших фольклорних творів в певній ступені відображав ступінь лояльності народу до влади. Визначається інформативна цінність фольклору в дослідженні духовного життя українського народу в роки Другої світової війни.

Ключевые слова: фольклор, народное творчество, Вторая мировая война, Великая Отечественная война.

SUMMARY

This article offers an analysis of plot of perception events of the Second World War and the embodiment of them in peoples art. Specifies that the contents of those or other folk works reflected the level of people's loyalty to their authority. Determined the informative value of folklore in the studying spiritual life of Ukrainian people during the Second World War.

Key words: folklore, people art, the Second World War, the Great Patriotic War.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Боров Ю.Б. Сталиниада. – М., 2003. – С.7.
2. Борисенко В. Відображення у фольклорно-етнографічних матеріалах трагедії українського народу за часів радянської дійсності // Українознавство. – 2007. - № 3(24). – [Цит. 2009, 12 листопада]. – Доступний з: <http://www.ualogos.kiev>.
3. Удод О.А. Історія: осягнення духовності. – К., 2001. – С. 95-102; Його ж. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К., 2000. – С. 234-247.
4. Грінченко В.В. «Раскинулись рельсы далеко...»: фольклор примусових робітників нацистської Німеччини у публікаціях радянської доби // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Харків, 2008. - № 835. – Вип. 11. – С.103-122.
5. Див. Докладніше: Гусев В.Е. Фольклор как универсальный тип субкультуры // В диапазоне гуманитарного знания. Сборник к 80-летию профессора М.С.Кагана. Серия «Мыслители». Вып. 4. – СПб., 2001. – С. 211.
6. Бахтин В. Народ и война // Нева. – 1995. - № 5. – С.186.
7. Там само.
8. Дмитриев А.В. Социология политического юмора: очерки. – М., 1998. – С.49.
9. Українська земля (Макіївка). – 1942. - 3 грудня.
10. Дмитриев А.В. Указ. соч. – С.51.
11. Бореев Ю. История государства советского в преданиях и анекдотах. – М., 1995. – С.107.
12. Бахтин В. Указ. соч. - С.187.
13. Голубев А.В. Образ союзников по антигитлеровской коалиции в фольклорных текстах времен войны // Живая старина. – 1995. - № 2. – С.6.

14. Николин Н. Воспоминание о войне. – СПб., 2008. - С.15ю
15. Бахтин В. Указ. соч. – С.189.
16. Філіппова І. Два початки війни у супроводі деталей // День. – 2004. – 2 вересня.
17. Сніжнянський вісник. – 1942. – 24 грудня.
18. Коломийки // Архів ОУН-УПА. - [Цит. 2009, 12 листопада]. – Доступний з: <http://oun-upa.org.ua/archive/>.
19. Дмитриев А.В. Указ. соч. – С.50.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВОВУ). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр.339. – Арк. 2-3.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.10. – Арк. 74.
22. Там само.
23. Коломийки // Архів ОУН-УПА. - [Цит. 2009, 12 листопада]. – Доступний з: <http://oun-upa.org.ua/archive/>.
24. Там само.
25. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.10. – Арк. 74.

Надійшла до редакції 1.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР55)624–2

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ МАТЕРИНСТВА
ТА ДИТИНСТВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1943 – 1945 рр.)
(на матеріалах Донецького регіону)**

I.M. Єсін

Актуальність проблеми обумовлюється кількома обставинами. По-перше, особливою значущістю періоду Великої Вітчизняної війни в історії України, коли досвід роботи державних і соціальних органів набувався у важких обставинах розрухи і масової міграції населення. Накопичений досвід щодо захисту дитинства вимагає наукового аналізу й оцінки з урахуванням сучасних вимог, що пред'являються до історичної науки. По-друге, відсутністю комплексного аналізу всієї сукупності проблем, що мають відношення до охорони материнства та дитинства. По-третє, важливістю ставлення держави до проблеми охорони і захисту материнства та дитинства, яка є однією з найважливіших у житті будь-якого суспільства. Тепер, коли відбувається активний процес реформування українського суспільства і по-новому переосмислюється історичний досвід, вивчення питань охорони материнства та дитинства є необхідністю, оскільки цей напрямок є одним з головних пріоритетів соціальної політики держави.

Перші роботи з різних аспектів дослідження проблеми вийшли безпосередньо в роки Великої Вітчизняної війни [1]. У післявоєнний період виходять у світ перші праці, які розглядали проблему на матеріалі Донецького регіону, проте питання охорони материнства та дитинства комплексно не вивчалися, а основну увагу було приділено історії становлення і розвитку народної освіти, зокрема у роботах С.М.Бухало, Н.А.Константинова, Е.Н.Мединського. Окремі факти з життя радянської школи в роки Великої Вітчизняної війни є в узагальнюючих дослідженнях з історії війни Б.С.Тельпуховського, Д.С.Ковалевського, Н.І.Супруненко та в інших виданнях [2].

У 1960-х роках вийшло кілька великих узагальнюючих робіт з історії Великої Вітчизняної війни, де у загальних рисах розглядаються питання, що стосуються

становища дітей та захисту материнства в роки війни [3]. У цей час з'являються роботи А.В.Мітрофанової, Ю.В.Арутюняна, Г.С.Кравченка, У.Г.Чернявського [4].

У наступні десятиліття тема соціального захисту материнства та дитинства також була у полі зору істориків і дослідників [5]. У цей час було підготовлено й успішно захищено кілька дисертацій про Велику Вітчизняну війну, де частково висвітлюється і положення про соціальний захист материнства та дітей, розвиток системи освіти та інші питання соціальної політики держави у роки війни [6]. Це роботи М.О.Бистої, А.С.Бобровського та інших, але спеціального дослідження з цієї проблеми так і не з'явилося. Проте ця проблема настільки глобальна і актуальна, що інтерес до неї не втрачається і тепер, особливо напередодні святкування 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

До Великої Вітчизняної війни Донбас був перетворений не лише на високорозвинений промислово-індустріальний регіон, але й був одним з найбільших культурних і наукових центрів України. Однак за період німецько-фашистської окупації Донбасу загарбники зруйнували, підірвали, спалили, розграбували практично всі установи культури, охорони здоров'я й освіти. Лише у 12 містах Сталінської області: Артемівськ, Горлівка, Дружківка, Дебальцеве, Сталіно, Єнакієве, Краматорськ, Костянтинівка, Макіївка, Маріуполь, Слов'янськ і Торез німцями було знищено 6035 житлових будівель об'ємом у 5494,6 тис. куб. м і пошкоджено 9631 житлову будівлю об'ємом у 13573,3 тис. куб. м. Причому більшість будівель мали пошкодження від 40 до 95% [7].

Всього ж на території Сталінської і Ворошиловградської областей у містах і шахтарських селищах гітлерівці за період окупації зруйнували 602 школи, 310 клубів і кінотеатрів, 77 дитячих установ, 417 лікарень і поліклінік [8]. Загальна сума збитку, завданого відділам народної освіти і охорони здоров'я, культпросвітустановам, а також житлово-комунальному господарству, у Сталінській області склала 8275141 тис. рублів [9], у Ворошиловградській області - 9672335 тис. рублів [10].

Виходячи з затвердженої в 30-і роки економічної концепції, головна увага в першу чергу приділялася підйому важкої промисловості, але відбудовчий процес був би неповним без відродження сфери охорони здоров'я, материнства та дитинства, тем більше, що від цього напряму у повній мірі залежав цей процес у цілому. Безумовно цей процес був важким і навіть суперечливим. Коштів на відновлювальні роботи у соціальній сфері виділялося значно менше, ніж на інші галузі народного господарства. Тому успіх відродження багато в чому залежав від самих людей, їх самовідданої праці, мужності й героїзму. Це в основному були жінки, люди похилого віку, діти, бо значна частина чоловічого населення воювала на фронтах війни. Відроджувати Донбас було вкрай необхідно – фронт потребував донецького «чорного золота», а потужна вугільно-металургійна база регіону була запорукою швидкої перемоги.

У той час держава була дуже зацікавлена в жіночих кадрах, які дійсно на своїх тендітних плечах винесли весь тягар відновлювальних робіт у Донбасі. Але залучати жінок до виробництва стало можливим лише за умов вирішення соціальних проблем захисту материнства та дитинства, відновлення роботи навчальних закладів, соціальних установ, дитячих будинків, лікарень і будинків немовлят, що дозволяло матерям вирішити головну проблему жінок – догляд за дітьми. Ситуація значно ускладнювалась проблемами воєнного часу, коли з'явилась значна кількість безпритульних дітей внаслідок втрати батьків під час бойових подій.

Всі ці проблеми потребували негайного вирішення, оскільки відновити потужну промисловість Донбасу без жіночих рук було неможливо. Як максимально звільнити жінку від виконання материнських обов'язків, покласти догляд за дітьми на дитячі установи та будинки, звільнити її час для праці на підприємствах та установах – все це

стало державною політикою, обумовленою проблемами воєнного часу. Тільки таким чином стало можливим масово залучати жінок для відродження Донецького регіону.

Заради справедливості треба відмітити, що відродження і вирішення соціальних питань, робота всієї соціальної інфраструктури регіону також повністю покладалась на жіночі плечі. Так вже склалося, що ця сфера людської діяльності традиційно вважалася за жіночу. Лікар, учитель, педагог, бібліотекар - ці й подібні до них професії якнайкраще личать жінці, матері, з її увагою, терпінням, турботою, любов'ю.

Дійсно, до Великої Вітчизняної війни питома вага жінок в установах освіти складала 98%, в охороні здоров'я - 76%, у громадському харчуванні - 67%, у торгівлі - 37%. Це загальносоюзний показник, характерний і для більшої частини території України. Проте в Донбасі він був набагато вищий через низку обставин. У регіоні з добре розвинутою важкою індустрією, де застосовувалася виключно чоловіча праця, освіта, охорона здоров'я, торгівля, громадське харчування, культура - стали тією сферою діяльності, де передусім жінки знайшли собі застосування. Тепер же в умовах воєнного часу і різко збільшеного дефіциту чоловічої праці ці галузі народного господарства стали ще більш «жіночими». Так, питома вага жінок в установах освіти зросла до 73%, в охороні здоров'я - до 83%, торгівлі - до 55%, у громадському харчуванні - до 83% [11]. У Донбасі цей показник був ще вищий і в середньому складав від 85% до 95% [12].

У цей період уживаються ефективні заходи щодо відродження медичних установ, ліквідації всіх інфекційних захворювань, що дісталися у спадок від фашистської окупації. Проблеми захисту здоров'я, охорони материнства та дитинства стають головними питання у регіоні, які постійно обговорювались на засіданнях обласних, міських і районних комітетів партії, на партактивах і партійних зборах [13]. Тим більше, що згідно з рішенням Державного Комітету Оборони органи охорони здоров'я Сталінської області повинні були до кінця 1943 р. підготувати 6,5 тис. ліжок у лікарнях, 5 тис. ліжок в яслах, мережу амбулаторно-поліклінічних установ і 40 санепідемстанцій [14], відновити роботу інших соціальних установ області. У Ворошиловградській області до 1 лютого 1944 р. необхідно було влаштувати шпиталь на 6 тис. ліжок [15].

У результаті вже на 12 жовтня 1943 р. у Ворошиловградській області було відновлено 45 лікарень на 2104 ліжка, 14 поліклінік, 92 амбулаторії, 6 туберкульозних і вендиспансерів, 26 венпунктів, 12 лабораторій, 2 будинки немовляти, 13 дитячих консультацій [16]. Це у значній мірі вирішило питання догляду за дітьми, що дозволило жінкам взяти активну участь у відновленні промисловості, транспорту, сільського господарства регіону. Але нерозв'язаною була велика проблема - у роки війни одним з наслідків бойових дій та окупації стала значна кількість дітей-сиріт, дітей, які залишилися безпритульними. Жінкам, яким притаманна природна турбота про підростаюче покоління, ця проблема була дуже близька та болюча. Держава також не стояла осторонь.

У цей час особлива увага приділялася дітям-сиротам, батьки яких загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. 27 березня 1943 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях або замучені і розстріляні фашистськими загарбниками», в якій до 1 квітня 1943 р. передбачалося розробити детальний план організації дитячих будинків, харчування і навчання в тих районах, які були звільнені від німецько-фашистської окупації [17]. 3 вересня 1943 р. виконком Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У приймають спільну постанову про організацію ремісничих училищ, дитячих будинків і дитячих приймалень для дітей воїнів Червоної Армії і партизан, а також для дітей-сиріт. Приймається рішення відкрити у м. Ворошиловграді до 1 грудня 1943 р. два спеціальні ремісничі училища металістів з контингентом 400

осіб у кожному, окремо для хлопчиків і дівчаток, з чотирирічним терміном навчання, створити спеціальні дитячі будинки із спільним контингентом 1200 осіб і дитячих приймачів, розрахованих на 200 осіб. 14 жовтня 1943 р. бюро Сталінського обкому КП(б)У і облвиконком прийняли рішення про відкриття в області 25 дитячих будинків із загальною кількістю 2 тис. дітей [18].

Але справжню материнську турботу про дітей-сиріт проявили жінки. З благородним почином щодо усиновлення дітей, що втратили батьків, виступила ще в березні 1943 р. колгоспниця артілі «Комунарка» Ніжнедуванського району Ворошиловградської області Ольга Гайдамака, яка узяла на виховання 5 сиріт. А мешканка м. Ромни О.А.Деревська усиновила 48 дітей, за що була нагороджена орденом Червоного Прапора і почесним званням «Мати-героїня». Ці приклади надихали багато жінок на благородні вчинки. У цілому понад 200 тис. сиріт знайшли собі притулок у сім'ях трудящих [19].

Тим часом програма, яка передбачала створення установ з охорони материнства та дитинства, також успішно виконувалася. У жовтні 1943 р. у Ворошиловградській області вже було відкрито 16 дитячих будинків, в яких знаходилося 805 дітей [20]. Через два місяці, в грудні 1943 р., в області діяло 19 дитячих будинків, 9 з них спеціально для дітей, батьки яких загинули від рук німецько-фашистських загарбників; 3 приймачі-розподільники. Дитячими установами було охоплено більше 1200 осіб, близько 2,5 тис. дітей було зараховано у школи фабрично-заводського навчання, ремісничі училища, суворовські школи і на роботу. 475 дітей-сиріт було направлено у сім'ї на виховання і повне утримання [21]. У Сталінській області вже в 1944 р. було організовано 38 дитячих будинків, в яких виховувалися майже 3 тис. підлітків, а до кінця війни в 52 дитячих будинках знаходилося близько 6 тис. дітей [22].

Темпи, якими йшло відновлення соціальної сфери, установ з охорони материнства та дитинства по всій Україні, і зокрема на території Донбасу, не можуть не дивувати. У результаті активної допомоги жінок станом на 1 жовтня 1944 р., тобто через рік після звільнення Сталінської області, тут було відновлено і функціонувало 1615 лікувально-профілактичних установ, будинків немовлят, дитячих садочків, лікарень, фельдшеро-акушерських пунктів [23], в яких працювали 1116 лікарів і 3963 осіб середнього медичного персоналу, з яких 4267 або 84% складала жінки [24]. До кінця 1945 р. в області діяло 1146 медичних установ, понад 6 тис. лікарів і осіб середнього медичного персоналу. Станом на 1 жовтня 1945 р., в Сталінській області було влаштовано в дитячих будинках, узяті на патронат, усиновлено й узяті під опіку 15486 дітей-сиріт [25].

Все це стало можливим, як це не парадоксально, внаслідок напруженої праці самих же жінок. І хоча держава докладала значних зусиль до вирішення проблеми соціального захисту материнства та дитинства у роки війни, оскільки без розв'язання цього головного завдання не можливо було активно використовувати жіночу працю на виробництві, тим не менш цю проблему вирішили самі жінки, бо складала від 85% до 95% працівників установ охорони здоров'я, материнства та дитинства, освіти і культури Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни [26].

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються питання державної політики соціального захисту жінок, аналізуються соціальні заходи щодо відбудови установ з охорони материнства та дитинства, умови, за яких жінка мала можливість працювати на виробництві та виховувати дітей, стан соціальних установ з охорони дитинства Донецького регіону в роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: державна політика соціального захисту, охорона материнства та дитинства, жіноцтво, соціальна сфера.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы государственной политики социальной защиты женщин, анализируются социальные мероприятия по возрождению учреждений по охране материнства и детства, условия, при которых женщина имела возможность работать на производстве и воспитывать детей, состояние социальных учреждений по охране детства Донецкого региона в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: государственная политика социальной защиты, охрана материнства и детства, женщина, социальная сфера.

SUMMARY

The author of the article considers the questions of state policy of social protection of women, analyses social measures for reviving institutions of maternity and child protection, conditions under which women had opportunity to be involved in production and bring up children, the state of social institutions of childhood protection in Donetsk region during the Great Patriotic war.

Key words: state policy of social protection, maternity and child protection, woman, social sphere.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Куфаев В.И. Забота о детях в дни Великой отечественной войны //Советская педагогика. - 1942 . - № 8 - 9; Хромцов Ф.М. Оборонная работа в детских домах. - М.: Военмориздат, 1942. - 21 с.; Болдырев В.И. Военное воспитание и школа //Советская педагогика. - 1943. - № 2 - 3; Свердлов Г.М. Война и правовая охрана детей в СССР. - Ташкент: Ремпубликан. изд-во, 1943. - 72 с. та інші.
2. Бухало С.М. Освіта на Радянській Україні. - К.: Радянська школа, 1945. - 15 с.; Констанстинов Н.А., Медынский Е.Н. История педагогики. - М. - 1959; Тельпуховский Б.С. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941 - 1945 гг. - М. - 1959; Ковалевский Д.С. Великая Отечественная война Советского Союза. - М.: Наука, 1959. – 387 с.; Супруненко Н.І. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 - 1945 гг.). - К.: Госполитиздат, 1956. - 472 с. та інші.
3. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 - 1945 гг.: В 6 т. - М. - 1961 - 1965; История Второй мировой войны. 1939 - 1945 гг.: В 12 т. - М.: Военное изд-во МО СССР, 1973 - 1982; Советский Союз в Великой Отечественной войне (1941 - 1945). - М.: Наука, 1985. - 475 с. та інші.
4. Митрофанова А.В. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны. - М.: Наука, 1960. - 420 с.; Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. - 2-е изд., доп. - М.: Наука, 1970. - 466 с.; Чернявский У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в годы Великой Отечественной войны (1941 - 1945 гг.). - М. - 1964; Синицин А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны //Вопросы истории. - 1969. - № 6 та інші.
5. Опалені війною: Спогади про воєнне дитинство (1941 - 1945 рр.) /В.Ю. Носков (уклад.). - Донецьк, 2008. - 150 с.; Полонська О.П.. Дитинство опалене війною. - Б.М.: Самдрук, 2005. - 156 с.; Великая Отечественная война 1941 - 1945: В 4 кн.

- /В.А.Золотарев (ред.). - М.: Наука, 1998.- Кн. 4: Народ и война. - М.: Наука, 1999 - 368 с. та інші.
6. Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 - середині 1960-х років: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /ДонНУ. - Донецьк, 2007. - 301 с.; Бистра М.О. Система освіти в Донбасі в роки Великої вітчизняної війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /ДонНУ. - Донецьк, 2006. - 322 с. та інші.
 7. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 60. - Арк. 1 - 3; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). - Ф. 2. - Оп. 7. - Спр. 655. - Арк. 4.
 8. История технического развития угольной промышленности Донбасса: У 2-х т. - К.: Наукова Думка. - Т. 2. - 1969. - С. 454.
 9. Підраховано автором по: ЦДАВО України. - Ф. 2684. - Оп. 3. - Спр. 2. - Арк. 14; Державний архів Донецької області (далі ДАДО). - Ф. Р-1838. - Оп. 1. - Спр. 58. - Арк. 371 - 372.
 10. Підраховано автором по: Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). - Ф. Р-1658. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1.
 11. Вознесенский. Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. - М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1948. - С. 110 - 111.
 12. ЦДАВО України. - Ф. 2684. - Оп. 3. - Спр. 5. - Арк. 1; Ф. 5099. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 17; ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 48. - Арк. 72.
 13. ДАЛО. - Ф. 179. - Оп. 1. - Спр. 254. - Арк. 10; Спр. 256. - Арк. 31 - 32; Спр. 284. - Арк. 93 - 94; Спр. 260. - Арк. 24; Спр. 326. - Арк. 31-32.
 14. ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 48. - Арк. 62.
 15. ДАЛО. - Ф. Р-2359. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 1 - 2.
 16. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. Док. і матер.: В 3-х т. - Т. 2. - Док. № 259. - С. 353.
 17. Там само. - Док. № 254. - С. 341 - 342.
 18. ЦДАВО України. - Ф. 2. - Оп. 7. - Спр. 655. - Арк. 69, 93 - 94; ДАЛО. - Ф. Р-2359. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 6 - 8.; ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 1. - Спр. 387. - Арк. 1 - 3.
 19. Радянська Україна. - 1943. - 6 червня. - С. 1.; Коваль М.В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945 рр.) // Укр. істор. журн. - 1975. - № 12. - С. 46.
 20. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. Док. і матер.: В 3-х т. - Т. 2. - Док. № 259. - С. 353.
 21. ДАЛО. - Ф. 179. - Оп. 5. - Спр. 33. - Арк. 38.
 22. ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 1. - Спр. 401. - Арк. 5; Спр. 535. - Арк. 49.
 23. Там само. - Ф. Р-2794. - Оп. 1. - Спр. 108. - Арк. 8.
 24. Підраховано автором по: ЦДАВО України. - Ф. 2684. - Оп. 3. - Спр. 5. - Арк. 134. - 196; ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 57. - Арк. 48.
 25. Хорошайлов Н.Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса (1943 - 1945 гг.). - К.: Вища школа, 1973. - С. 197 - 198.
 26. Підраховано автором по: ЦДАВО України. - Ф. 2684. - Оп. 3. - Спр. 5. - Арк. 1; Ф. 5099. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 17; ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 631. - Арк. 30; ДАДО. - Ф. 326. - Оп. 2. - Спр. 57. - Арк. 46.

Надійшла до редакції 3.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР-4ДОН)622-2

**ДІТИ І ПІДЛІТКИ ДОНБАСУ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941-1945 рр.: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ***Я.С.Овчинникова*

Із здобуттям Україною незалежності, перед науковцями, які займаються вивченням вітчизняної історії повстало завдання об'єктивного висвітлення подій Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Особливого значення набуває питання життя дітей та підлітків у цей період та воно вимагає ретельного аналізу як вже широко відомих, так і введених до наукового обігу вперше історичних фактів. Тому аналіз історичних джерел, що розкривають питання пов'язані з життям малолітніх і неповнолітніх мешканців Донбасу в умовах війни, надасть змогу дослідити та узагальнити історичні факти на основі сучасних методологічних підходів та наблизитися до об'єктивного висвітлення історії Великої Вітчизняної війни.

Проте питання аналізу історичних джерел із вивчення життя дітей і підлітків Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни лише побіжно розглядалося науковцями [1] і не було предметом спеціальних джерелознавчих досліджень. Отже, метою даної статті є спроба аналізу і класифікації історичних джерел, які нададуть змогу відтворити реальні події, пов'язані з життям дітей та підлітків Донбасу в 1941-1945 рр.

Історичні джерела із зазначеної проблеми різноманітні та загальнодоступні, але значна кількість їх ще й досі залишається неопублікованою та недостатньо дослідженою. Для аналізу в даній роботі було залучено документальні матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ України), Державних архівах Луганської (ДАЛО) та Донецької (ДАДО) областей.

Для класифікації джерельної бази питання життя дітей і підлітків Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни, на думку автора, доцільніше використати загальноновизнаний принцип розподілу джерел за походженням [2].

До першої групи джерел слід віднести директивні документи вищих радянських органів законодавчої, виконавчої та партійної влади (Державного комітету оборони СРСР, Ради народних комісарів СРСР і УРСР, Центрального комітету КП(б)У, Центрального комітету ЛКСМУ, Народного Комісаріату охорони здоров'я УРСР, Наркомату соціального забезпечення УРСР, Народного комісаріату освіти УРСР), органів німецької окупаційної адміністрації, у яких чітко відображений основний принцип політики правлячих режимів щодо умов життя неповнолітніх мешканців Донбасу в період війни.

Директивні документи радянських владних структур, у яких повною мірою відбилася політика Радянської влади щодо неповнолітніх, містяться у матеріалах фондів Р-2 "Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР", Р-342 «Наркомат охорони здоров'я УРСР», Р-348 "Міністерство Соціального забезпечення УРСР", Р-166 "Народний комісаріат освіти Української РСР" ЦДАВОВУ України, фонду 1 "ЦК КП(б) України. Відділ шкіл", фонду 7 "ЦК ЛКСМУ" ЦДАГО України, а також фондів обласних архівів: ф. Р-2852 "Донецький обласний відділ народної освіти УРСР", Фонд Р-5154 «Обласний відділ соціального забезпечення Виконавчого комітету Донецької обласної ради», 5000 «Партизанський підпільно-патріотичний рух у роки Другої Світової війни на території Сталінської області» ДАДО і фонду, 179 «Ворошиловградський обком КП(б) України», Р-1067 "Ворошиловградський

обласний відділ народної освіти Виконавчого комітету Ради народних депутатів Ворошиловградської області" ДАЛО. Крім того, частина документів цієї групи вже опублікована у збірниках [3]. Накази і розпорядження владних структур відбивають політику держави щодо освіти дітей та підлітків, введення правил і розпоряджень з питань стану охорони здоров'я цієї категорії населення під час війни.

У державному архіві громадських об'єднань України перебуває також зібрання стенограм нарад працівників народної освіти щодо складних умов розбудови шкіл у післяокупаційний період [4], постанови Державного комітету оборони; секретна документація Центрального Комітету Комуністичної партії УРСР із зазначених питань – фонд 1 "Центральний Комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор – секретна частина" [5]. Документація владних структур відображає їх ставлення до малолітніх і неповнолітніх, тому комплексне використання джерел дозволяє відтворити об'єктивну картину, побачити такі аспекти життя дітей та підлітків в умовах війни, про які на той час не можна було говорити відверто.

Джерельну базу досліджуваної проблеми розширюють документи трофейного походження, що зберігаються в українських архівах. Так, у фондах ЦДАВОВУ України (ф. КМФ-8 "Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп, підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях", ф. 3676 "Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей", ф. 4620 „Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни“) містяться накази, розпорядження, матеріали стосовно політики в галузі охорони здоров'я, освіти, вивозу робочої сили до Німеччини, умов життя цивільного населення тощо. Зокрема справи фонду 3676 висвітлюють особливості організації дитячої освіти і виховання на окупованих територіях [6]. Великий масив документів цієї групи перебуває у фонді 4620 „Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни“. Тут містяться накази і розпорядження окупаційної влади [7], інформації про масові розправи над цивільним населенням [8]. Згадані джерела органічно доповнюються опублікованими німецькими архівними матеріалами [9]. Чільне місце серед них належить збірнику „Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні“, у якому всебічно характеризується нацистський „новий порядок“ [10]. Інформацію про злочинну політику нацистів на окупованих територіях, плани і наміри гітлерівців з реалізації людиноненависницької расової доктрини містять тематичні збірники „Преступные цели - преступные средства“ [11] „СС в действии: Документи о преступлениях СС“ [12], „Совершенно секретно! Только для командования“ [13] „Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза“ [14] та ін. Ці документи розкривають широке коло проблем, пов'язаних з положенням малолітніх і неповнолітніх не тільки у Донбасі, але і в інших регіонах УРСР, що дозволяє зробити порівняльний аналіз.

До другої групи джерел належать документи радянських виконавчих органів влади, урядових комісій та місцевих окупаційних владних структур. Документи радянських органів влади висвітлюють питання впровадження в життя місцевими органами влади урядових постанов та наказів Наркоматів. У центральних державних архівах зберігається значна кількість цих матеріалів: «Доповідні записки про проведення оборонної роботи» [15], «Доповідні записки про шефство над шпиталями» [16], «Матеріали про стан і відновлення роботи курортів, санаторіїв і будинків відпочинку в УРСР після звільнення території України від німецької окупації» [17], «Звіти об'єднано про початкові, семирічні та середні школи за 1943/1944 навчальний рік» [18] тощо. Зазначені матеріали висвітлюють мобілізаційні заходи уряду, спрямовані на залучення дітей та підлітків до оборонних, відбудовчих робіт, патріотичних рухів протягом всіх етапів війни. Тут є дані про відновлення здоров'я малолітніх і

неповнолітніх у санаторіях, дитячих таборах. Також висвітлюються умови навчання у школах і навчальних закладах системи Державних трудових резервів. Особливу інформативну цінність становлять оригінали актів надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів [19]. Матеріали центральних державних архівів суттєво доповнюються документами Державних архівів Донецької (ф.5000, Р-2852, Р-5154, 424, 326, 18) [20] та Луганської областей (ф. Р-1067, Р-1774, 311, 179) [21]. Тут зберігаються протоколи засідань обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, матеріали обласних, районних та міських відділів охорони здоров'я, освіти, промисловості та сільського господарства, які дають можливість зрозуміти специфіку впровадження основних директив радянської влади стосовно умов життя, навчання та праці дітей і підлітків у Донбасі. Тут висвітлено участь неповнолітніх у патріотичних рухах по наданню допомоги діючій армії, шпиталям, родинам військовослужбовців тощо.

Документація радянських виконавчих органів влади незважаючи на заідеологізованість, надала можливість відтворити напрямки діяльності урядових, партійних та комсомольських органів щодо рівня життя, навчання, організації праці та відпочинку малолітніх і неповнолітніх на різних етапах Великої Вітчизняної війни. Нагромадження у фондах центральних архівів значної кількості матеріалів стосовно досліджуваного питання свідчить про усвідомлення радянським урядом важливості проблем молодого покоління для життя суспільства навіть у воєнних умовах.

Щодо документів місцевої окупаційної влади, то вони досить широко представлені у фондах ДАДО (фонди Р-1612 "Юзівська міська управа" Р-1625 "Бахмутська міська управа", Р-1597 "Слов'янський міський відділ народної освіти Слов'янської міської управи", Р-1806 "Сніжнянська міська управа" та інші), а також ДАЛО (фонд Р -1307 "Управи Ворошиловградської області окупаційного періоду"). Тут зберігаються звіти районних та міських органів місцевого управління [22], шкіл [23] про роботу в період окупації, розпорядження місцевих цивільних владних структур щодо постачання цивільного населення продуктами харчування, роботи закладів освіти, дитячих будинків [24] тощо. Більшість даних документів вводяться до наукового обігу вперше. Вони містять цінну інформацію про соціальне та матеріально-побутове становище, умови перебування у дитячих будинках, норми постачання продуктами харчування, медичне обслуговування неповнолітніх та організацію навчання дітей і підлітків за часів окупації. Незважаючи на суб'єктивний характер документів окупаційних владних структур, критичний аналіз зазначених матеріалів надає можливість переоцінити деякі положення історіографії щодо різних аспектів життя малолітніх і неповнолітніх Донбасу в умовах окупаційного режиму, які раніше замовчувалися або висвітлювалися тенденційно.

До четвертої групи джерел віднесено матеріали громадських організацій: фонди Р-5465 «Донецький обласний комітет товариств Червоного Хреста», Р-2999 «Сталінський обласний комітет профспілки працівників дошкільних установ і дитячих будинків», Р-2997 «Донецький обласний комітет профспілки працівників народної освіти і науки». Виявлені документи зазначених фондів надають можливість зробити висновки стосовно стану фізичного виховання, медичного обслуговування, оздоровлення, умов перебування у дитячих будинках дітей і підлітків Донбасу у зазначений період. Крім того, у цих фондах містяться матеріали, що дозволяють проаналізувати особливості організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах.

До четвертої групи джерел слід віднести дані статистики, що доповнюють аналіз досліджуваного питання кількісними характеристиками. Дослідником було проаналізовано фонди Р-582 "Статистичне управління УРСР Центрального статистичного управління СРСР», Р-318 «Управління народногосподарчого обліку при

державній плановій комісії УРСР», Р-166 «Народний комісаріат освіти Української РСР» [25], що зберігаються у ЦДАВОБУ України. Справи зазначених фондів містять цікаві дані про кількість неповнолітніх на території Донбасу і УРСР, тут відзначається чисельність дітей-сиріт, безпритульних, бездоглядних та дітей-інвалідів у різні періоди війни. Надаються показники щодо мережі дитячих будинків, навчальних закладів та кількості дітей, охоплених ними [26]. Фонди ЦДАВОБУ надають можливість розглянути положення дітей та підлітків у Донбасі в порівнянні з іншими регіонами України під час війни. Крім того, статистичні матеріали, що характеризують різні аспекти життя неповнолітніх в Україні, публікувалися у збірках [27]. Навіть незважаючи на виразну тенденційність, однобічність добору та ідеологічну забарвленість документальної бази, ці збірки є важливим джерелом для вивчення політики уряду стосовно молодого покоління у воєнні роки. Статистичні дані щодо досліджуваної проблеми зберігаються в місцевих архівах. Так, фонд Р-4249 «Статистичне управління Донецької області» ДАДО дозволяє простежити процес організації та проведення літнього відпочинку дітей у різних дитячих установах. Вищезазначені документи надають можливість зробити висновок про пріоритетні напрямки державної політики щодо молодого покоління, оцінити вагомість внеску дітей та підлітків у здобуття Перемоги.

П'яту групу історичних джерел становлять матеріали періодичних видань, які в екстремальних умовах війни виконували як інформаційні, так і пропагандистські функції. Досить великий масив періодичних видань можна умовно поділити на дві категорії. До першої належать радянські центральні, республіканські, обласні, районні газети та журнали. Автором, зокрема, опрацьовано матеріали таких видань: „Правда” (орган ЦКВКП(б)), „Правда України”, „Радянська Україна” (орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради і РНК УРСР), «Радянська освіта» (офіційний друкований орган Наркомату освіти України), «Коммунист», «Железнодорожник Донбасса». Тут містяться виступи державних діячів з питань охорони здоров'я, освіти, основні накази та розпорядження уряду, що стосуються умов життя, навчання та праці дітей і підлітків [28]. Подібні матеріали розміщувалися і на шпальтах місцевих газет, таких, як «Магистраль угля», «Кочегарка», «Артемовский рабочий», «Вестник Сталинугля», «Комсомольская правда в Донбассе» тощо.

Незважаючи на цінність цього виду джерел для визначення основних напрямків політики держави щодо неповнолітніх та конкретного положення дітей та підлітків, опубліковані матеріали є жорстко цензурованими, тому дають неповну, поверхову інформацію із щоденних проблем неповнолітніх і носять штучно-оптимістичний характер.

До другої категорії періодичних видань слід віднести окупаційну пресу, яка є досить цінною для визначення характеру політики окупантів щодо цивільного населення загалом і неповнолітніх, зокрема, у регіоні. Періодичні видання розглядаються сучасними дослідниками не тільки як інформаційне джерело, а й як прояв суспільно-політичних і культурних процесів, що розгорнулися на окупованій території Донбасу. На шпальтах газет містяться розпорядження місцевої адміністрації, критика радянської шкільної освіти [29], дані про мережу дитячих будинків, шкіл на окупованих територіях [30], відомості про методи боротьби з учасниками руху Опору тощо. Матеріали колабораціоністської преси висвітлюють головні напрямки політики окупаційної влади щодо молодого покоління, засвідчують участь неповнолітніх мешканців краю в боротьбі з окупантами, дають можливість зрозуміти і відчутти атмосферу у якій опинилися діти з окупацією краю та дати об'єктивну оцінку тогочасним подіям. Але, факти, що публікувалися на шпальтах окупаційних періодичних видань подаються лише у вигідному окупантам ракурсі, тому їх треба

використовувати дуже обережно, зіставляючи з іншими видами джерел.

Отже, даючи оцінку матеріалам періодики, слід зазначити, що вони характеризуються високим ступенем заідеологізованості та потребують критичного осмислення, але мають широкий інформаційний потенціал, який надає можливість проаналізувати заходи владних структур тоталітарних режимів по відношенню до молодого покоління, відчуті суспільну атмосферу, в якій перебували діти і підлітки в той чи інший період війни.

До шостої групи історичних джерел слід віднести документи особистого походження. Вони є важливими, оскільки надають можливість краще розібратись у суб'єктивному уявленні неповнолітніх про воєнну дійсність, можуть допомогти з'ясувати мотиви їх поведінки тощо. До матеріалів особистого походження належать – спогади, листи, щоденники. Вони яскраво відображають стереотипи масової свідомості, фіксують діяльність і вчинки дітей та підлітків, через які можна виявити їх світогляд. Так, у фонді 166 “Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР” ЦДАГО України зберігаються стенограми бесід з громадянами про окупаційний режим в Україні [31]. Фонд 57 ЦДАГО України містить спогади про організацію руху Опору на території Ворошиловградської області, в якому брали участь і неповнолітні [32]. У фонді 4620 ЦДАВО України є спогади та свідчення очевидців про розправи нацистів над цивільним населенням [33]. Останнім часом були оприлюднені спогади мешканців Донеччини про події воєнного часу, які не зазнали цензури і містять різнобічні дані [34].

Цінні документи зберігаються в обласних архівах. Так, у фонді Р-1748 ДАЛО зібрано твори-спогади учнів про дні окупації [35]. Вони містять цікавий фактичний матеріал і дають можливість скласти уявлення про ставлення молодого покоління до сучасних їм подій, розібратися у світосприйнятті цієї найбільш уразливої категорії населення.

Незважаючи на фактологічну насиченість та важливість документів особистого походження, ці матеріали є суб'єктивними і потребують критичного аналізу, оцінки з урахуванням місця та часу їх створення, тогочасної ситуації, індивідуальних особливостей психологічного стану автора, його віку та рівня причетності до тих чи інших подій.

Отже, можна констатувати, що протягом минулих після Великої Вітчизняної війни років, було накопичено значний як за обсягом, так і за різновидами документальний матеріал. Його класифікація є необхідною передумовою проведення комплексного дослідження проблеми, оскільки дозволяє виявити особливості інформативної можливості кожної групи історичних джерел, що в кінцевому підсумку сприятиме об'єктивному висвітленню життя неповнолітніх мешканців Донбасу в 1941-1945 рр., як невід'ємної складової частини історії України періоду Великої Вітчизняної війни.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу і класифікації документів, архівних матеріалів, які висвітлюють різні аспекти життя дітей і підлітків Донбасу в період Великої Вітчизняної війни. Автор акцентує увагу на вперше введених до наукового обігу архівних матеріалах. Доводиться, що широке коло джерел дозволяє зробити аналіз основних факторів політики воюючих держав щодо молодого покоління та особливостей її впровадження у Донбасі з 1941 по 1945 рр.

Ключові слова: діти, підлітки, Велика Вітчизняна війна, Донбас.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена аналізу і класифікації документів, архивних матеріалів, которые освещают различные аспекты жизни детей и подростков Донбасса в период Великой Отечественной войны. Автор акцентирует внимание на впервые введенных в научный оборот архивных материалах. Доказывается, что широкий круг источников позволяет сделать анализ основных факторов политики воюющих государств по отношению к подрастающему поколению и особенностей ее внедрения в Донбассе с 1941 по 1945 гг.

Ключевые слова: дети, подростки, Великая Отечественная война, Донбасс.

SUMMARY

Article is devoted the analysis and classification of documents, archival materials which shine various aspects of a life of children and teenagers of Donbass in the Great Patriotic War. The author focuses attention on the archival materials for the first time entered into a scientific turn. It is proved that the wide range of sources allows to make the analysis of major factors of a policy of the at war states in relation to rising generation and features of its introduction in Donbass with 1941 for 1945.

Key words: children, teenagers, Great Patriotic War, Donbass.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Курило В.С. Характеристика джерельної бази дослідження історії освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону в ХХ столітті// Вісник Луганського педагогічного університету імені Т. Шевченка. Педагогічні науки. – Луганськ. – 1999. - №3 (13) – С. 5-16.
2. Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. – К., 1986. – 238 с.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. 1941-1950. Збірник документів і матеріалів / Упор. Бичкова А.Г., Даниленко В.М., Луговський О.Г. – К.: Наукова думка, 1989. – 574 с.; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. докум. и материалов / Редкол.: Клерфон Е.Д. (отв. ред.) и др.; Сост.: Лебедев В.И. (отв. сост.) и др.; Парт. архив Донец. обкома Компартии Украины, Донец. обл. гос. архив. – Донецк: Донбас, 1980. – 311 с.; Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР “О разрушениях, причиненных немецко-фашистскими захватчиками промышленности, городскому хозяйству, культурно-просветительным учреждениям Сталинской области”. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. – 17 с.; Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании. – М. – Л.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1947. – 304 с.; Коммунистическая партия Советского союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). – Т. 7. 1938-1945. – М.: Политиздат, 1985. – 574 с.; Сборник важнейших законодательных и ведомственных материалов о трудовых резервах СССР, М.: Трудрезервиздат, 1948. – с. та ін.
4. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.108. – Арк.6-125.
5. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1650. – Арк. 37-42, 75, 84, 175-179; Спр.876. – Арк. 14-16, 25, 58-60, 87-92.
6. ЦДАВОВУ України – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 70.
7. ЦДАВОВУ України – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 203

8. ЦДАВОВУ України – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 3, 378.
9. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів/ НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. – Львів, 1997. – Т.1. – 382 с.
10. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник докум. і матер. - К., 1963. – 488 с.
11. Преступные цели - преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1945 гг.). – К., 1968. – 383 с.
12. СС в действии: Документы о преступлениях СС. – М., 1968. – 624 с.
13. «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Докум. и матер. – М., 1967. – 752 с.
14. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Докум. и матер. – М., 1987. – 302 с.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р-2481. – Оп.1. – Спр.18.
16. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр.2806.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр. 2807.
18. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р-166. – Оп.15. – Спр.23
19. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4620. - Оп.3. - Спр. 324, 306, 328.
20. ДАДО. – Ф.Р-2852. – Оп.1. – Спр.1г, 119, 654; Ф.326. – Оп.2. – Спр.49, 50, 51, 53, 56.
21. ДАЛО. – Ф.Р-1067. – Оп.4. – Спр.433, 436, 437; Ф.179. – Оп.3. – Спр.136, 246, 248, 385.
22. ДАЛО. – Ф.Р-1307. – Оп.2. – Спр.63; Ф.179. – Оп.3. – Спр.136.
23. ДАДО. – Ф.Р-1738. – Оп.1. – Спр.2.
24. ДАДО. – Ф.Р-1612. – Оп.1. – Спр.1.
25. ЦДАВОВУ України. – Ф.Р-166. – Оп.15. – Спр.17, 18, 21, 23, 28.
26. ЦДАВОВУ України. Ф. Р-582. – Оп. 4. – Спр.73.
27. Народное хозяйство Украинской ССР: Юбилейный стат.ежегодник / Госкомстат УССР / Отв. за вып. М.Т.Ковальчук. – К.: Техніка, 1987. – 455 с.; Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – 152 с.; Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Статистический сборник. – М.: Информационно-издательский центр, 1990. – 235 с.; Народна освіта, наука і культура в УРСР. Статистична збірка. – К.: Статистика, 1973. – 316 с.; Женщины и дети в СССР: Статистический сборник. – М.:Статистика, 1969. – с., Здравохранение в УССР: Статистический справочник. – К.:Государственное медицинское издательство УССР, 1968. –140 с. та ін.
28. Радянська освіта. – 1944. – 12 липня.
29. Маріупільська газета – 1943. – 5 серпня; Відбудова 1942. – 24 грудня.
30. Костянтинівські вісті. – 1942. – 26 січня; Відбудова. – 1942. – 5 листопада.
31. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.243, 244, 245, 246.
32. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.12, 13.
33. ЦДАВОВУ України. – Ф.4620. – Оп. 3. – Спр. 274.
34. Війна очима дітей. Спогади/ Складання і оформлення: О.А. Гладнєва. – Донецьк: Апекс, 2008. – 252 с., Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд.; ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. – 236 с., Земля Славянская в Великой Отечественной войне. – Славянск: ЧП «Канцлер», 2003. – 200 с.; Зиновьева В.М. Чтобы жизнь продолжалась: Приазовье в период оккупации 1941-1943. – Мариуполь: ЗАО «Газета «Приазовский рабочий», 2004. – 508 с.
35. ДАЛО. – Ф.Р-1748. – Оп.2. – Спр.1, 5, 11.

Надійшла до редакції 24.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4Укр) 624

НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА GERMANІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

І.С. Тарнавський

Ключовим моментом політики нацистського режиму, за часів Другої світової війни, було насадження панування представників німецької нації у Європі. Це спричинило значні етнічні й соціальні катаклізми на континенті, особливо на Сході. У центрі військово-політичного протистояння опинилися етнічні німці, що проживали за межами Німеччини, у тому числі й на території України. Вони повинні були стати активними учасниками нацистської політики онімечення Сходу.

У вітчизняній історичній науці ця тема стала об'єктом окремих досліджень лише на початку 1990-х рр. Радянська історіографія зміст окупаційної політики, її демографічні прояви і наслідки окреслювала дуже схематично. Про спроби германізації також йшлося побіжно. Етнічні німці, нерідко, зображалися як «буржуазно-поміщицькі колоністи». Сучасна українська історіографія робить лише перші кроки у вивченні історії нацистської германізації України. Вже з'явилися публікації присвячені даній темі [1]. Віддаючи належне проведеним дослідженням, слід водночас відзначити потребу в подальшому детальному аналізі проблеми гітлерівської колонізації Сходу, а саме спроб германізації східних земель і в тому числі території України.

Плануючи здобути нові території на Сході, Гітлер дивився на них як на простір для зростання німецького сільського населення, котре вважав найціннішою частиною нації. У зв'язку з цим Україна розглядалася як ідеальний регіон для сільського господарства і ставала важливим об'єктом нацистської політики онімечення Сходу. Ця політика передбачала звільнення (депортація або знищення) східних територій від ненімецького населення і заселення цих земель представниками німецької раси.

Розробка програми масового знищення людей на Сході почалася після розгрому та окупації Польщі. 7 жовтня 1939 р. фюрер підписав декрет про посилення німецької нації. Для цього передбачалося повернути з-за кордону німецьких громадян та фольксдойче, створити нові німецькі колонії та нове німецьке селянство [2]. Саме цей декрет запусив у дію механізм обезлюднення східних територій.

Уповноваженим рейхскомісаром з посилення німецької нації Гітлер призначив рейхсфюрера СС Г. Гімmlера. Відтак новостворений рейхскомісаріат опинився у системі СС [3]. Ця установа мала свої відділення на всіх окупованих територіях і разом з іншими відомствами повинна була вишукати можливості для переселення німців у приєднані до Німеччини східні райони.

Плани по переселенню німецького населення, як правило, народжувалися у надрах СС. В листопаді 1939 р. Головне управління імперської безпеки (РСХА) розробило «Перспективний план переселення в східних провінціях». Головне завдання плану – остаточне вирішення в цих провінціях питання німецької нації. На практиці це означало виселення із цих територій корінного населення, передусім слов'ян і євреїв, та поселення на їх місце фольксдойче з Волині, Галичини й Прибалтики [4]. Це був початковий план геноциду проти поляків, українців, євреїв.

У липні 1941 р. управлінці СС створили, ще один документ який дістав назву генеральний план «Ост». Він складався з двох фаз – короткочасної та розрахованої на перспективу (30 післявоєнних років). За планом зона колонізації включала в себе західні райони СРСР і, в тому числі, Україну. За 30 років передбачалося переселити у Західний Сибір понад 20 млн. поляків, 75 % білорусів і 65 % українців Галичини. Тобто

депортації або винищенню підлягало 30 – 45 млн. осіб місцевого населення [5]. На їх місце мали селитися німці та люди германського кореня.

Про наміри колонізувати східні землі говорив і Гітлер. 17 жовтня 1941 р. у розмові з рейхсміністром Тодтом і гауляйтером Заукелем він заявив, що розраховує поселити на Сході через 10 років 4 млн., а через 20 років 10 млн. німців. Вони придуть з Рейху, Америки, Голландії, Фландрії, зі скандинавських країн [6]. При цьому фюрер зазначив, що треба розмежувати компетенцію рейхсміністра окупованих східних територій і уповноваженого по посиленню німецької нації. Завдання першого – довести слов'ян, зібраних у резервації, до такого стану, щоб вони покинули батьківщину або померли. Обов'язки другого – будівництво доріг і колоній.

Далі Гітлер намалював план розвитку нових земель на Сході. На його думку, найбільш важливим є дороги. Для їх будівництва Тодт матиме три мільйони полонених. Гітлер вів мову про кримську автомагістраль, а також про магістраль на Кавказ і про дві-три дороги на північ через особливо привабливі місця. На перехресті стратегічних шляхів планувалося утворити нові німецькі міста, центри для вермахту, поліції, адміністрації і партії. Уздовж доріг простягнуться німецькі ферми [7]. За 25 – 30 років в європейській частині СРСР мала бути створена мережа колоній з німецьким населенням. Понімеченню підлягала саме територія, а не населення.

У своїх розмовах Гітлер часто згадував Україну: «Ми візьемо південну частину України, перш за все Крим, і зробимо її суто німецькою колонією. Буде неважко вигнати геть населення, яке тут є зараз... За сотню років тут житимуть мільйони німецьких селян. Сто тридцять мільйонів населення в рейху, дев'яносто в Україні» [8].

Погляди фюрера поділяли і його підлеглі. Так, Е. Кох зазначав: «В Україні мусить бути створений простір для німців...» [9]. А. Розенберг заявляв, що Німеччина має утворити своє потужне державне об'єднання між Балтійським і Чорним морями, де б проживали 15 – 20 мільйонів етнічних німців, які б, утворивши «мілітарні колонії», захищали Європу від нових «варварських орд» зі Сходу. Гімлер теж проголошував подібне: «Ми хочемо, щоб на Сході жили виключно люди чистої німецької крові» [10].

Другий варіант генерального плану «Ост» був представлений Гімлеру у квітні 1942 року. Він був радикальніший: число естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців, яких вимагалось знищити або переселити, зросло до півсотні мільйонів. Ставилося завдання у найкоротші строки заселити німцями Херсонську область, Крим і Литву. Шеф СС схвалив план, але поставив додаткову вимогу «тотального онімечення Естонії, Латвії і генерал-губернаторства у Польщі» [11].

Значна роль у процесі германізації східних територій відводилась фольксдойче. На початок 1941 р. на території України їх було близько 600 тис. [12]. Історично вони проживали на Волині, Дніпропетровщині, Запоріжжі, в Донбасі та на Півдні України. Після 22 червня 1941 р., внаслідок депортації сталінським режимом, загальна чисельність українських німців скоротилася. Їх вважали потенціальними агентами нацизму. Але на Правобережній Україні через швидке просування вермахту майже всі етнічні німці опинилися на окупованій території. Депортувати вглиб країни вдалося від 5 до 15 % представників цього етносу [13]. Російський науковець П. Поляна вважає, що на окупованій німцями та румунами території України знаходилося близько 330 – 340 тис. етнічних німців – колишніх радянських громадян [14].

Не чекаючи закінчення війни гітлерівці приступили до понімечення України. У квітні 1942 р. міністерство А. Розенберга розробило «Директиви стосовно поводження з етнічними німцями». Цей документ заохочував переселення німців із різних населених пунктів у компактні поселення, що пояснювалося необхідністю захисту фольксдойче від партизанських нападів [15]. За планами СС фольксдойче мали формувати свої поселення навкруги великих міст – Житомира, Миколаєва, Запоріжжя,

Дніпропетровська, залишаючи свої старі місця [16]. Було визначено 8 пунктів «германізації» – регіонів тотального заселення німцями. Але, незважаючи на те, що політика німецької колонізації України була скрупульозно спланована, на практиці вона розпочалася втілюватися великою кількістю адміністративних органів різного відомчого підпорядкування. Це призвело до виконавської плутанини, дублювання різними структурами сфер повноважень, конкуренції між ними. Згодом, усі заходи щодо колонізації України, були передані у відомство німецьких спецслужб (Рейхскомісаріату з посилення німецької нації, Головного управління з питань раси і переселення, Головного управління з репатріації етнічних німців) під егідою СС [17].

Перші кроки «германізації» були пов'язані з перенесенням центру ваги воєнних операцій на південне крило радянсько-німецького фронту і переведенням, у липні 1942 р., штабу верховного командування вермахту в район під Вінницею. Гімmlер, якому була доручена боротьба з партизанським рухом, теж переніс у цей район свій штаб. З Вінниччини почалося виселення українців. Туди ж Гімmlер наказав переселити 10 тис. місцевих німців [18]. У результаті там виникає поселення «Каленфельд» [19].

15 жовтня 1942 р. розпорядженням Е. Коха суцільна зона виселення була поширена на Житомирщину звідки було депортовано 90 % українського населення [20]. Базовою формою утворення нових німецьких колоній у місцях компактного проживання фольксдойче стали сукупності населених пунктів під назвою «хегевальди». У листопаді 1942 р. на цій території було створено 2 «хегевальди» – на південь від Житомира (до 60 населених пунктів) [21] та у трикутнику Житомир – Коростень – Новоград-Волинський. Німецький історик М. Бухсвайлер у своїй праці «Фольксдойче України напередодні та на початку Другої світової війни» пише про 3 компактні німецькі райони на території Житомирщини загальною площею в 6 750 кв. км. У перспективі «Хегевальди» підлягали заселенню 45 тис. німецьких колоністів з Волині. Відповідно до плану «Ост» райони «Хегевальд» вилучалися з відання рейхскомісаріату «Україна» (РКУ) і переходили під безпосереднє підпорядкування СС [22].

Згодом колонізація перекинулася на Київщину, де із 7 селищ створили поселення «Форстенштадт». Німецькі села виникали і на Херсонщині («Гагендорф») [23]. Згодом спроби створення великих німецьких поселень були визнані несвоєчасними й від них тимчасово відмовилися. Лише 23 вересня 1943 року на землях Волині був сформований третій «Хегевальд» [24].

У 1942 р. кількість фольксдойче в РКУ становила близько 182 тис. осіб [25]. Їх переселення проводилися цілими селищами з однієї області в іншу для стратегічних цілей. Фольксдойче повинні були охороняти залізниці, шосе й т.п. від партизанів. Нові німецькі селища створювалися на базі колишніх колгоспів та радгоспів, а їхньою організацією займалася зондеркомандо СС «R» разом із цивільною адміністрацією рейхскомісаріату «Україна» [26]. Здебільшого колонії зосереджувалися на Житомирщині, Волині, в Запорізькій і Дніпропетровській областях, Миколаївщині та Херсонщині, тобто там, де вони знаходилися ще з XVIII – XIX ст. Внаслідок політики нацистського режиму, спрямованої на підтримку фольксдойче, демографічне становище німецьких поселенців покращилося. Наприклад, збільшилося населення в колонії «Шлангендорф» заснованої ще у 1864 р. на Бериславщині [27]. Кінцевою метою окупаційної політики Третього рейху в Україні повна була стати повна германізація її території представниками німецької нації.

У військовій зоні України більшість німецьких поселень знаходилась на півдні Сталінської області. Найбільш компактно вони проживали в районі Тельманове (Остгейм). Частина фольксдойче жила в містах та була розсіяна у сільській місцевості. За німецькими даними у регіоні проживало 25 500 українських німців [28].

У колонізаційних намірах гітлерівців одне з головних місць посідав Крим. Під час наради з керівниками рейху 16 липня 1941 р. Гітлер заявив: «Крим має бути звільнений від усіх іноземців та заселений німцями» [29]. Це стало поштовхом до розробки різноманітних планів онімечення півострова. Так, А. Розенберг вважав, що Крим є частиною німецького надбання, оскільки на півострові певний час мешкали готи. Його колонізаційні проекти передбачали зміну кримської топоніміки за німецьким зразком. Власний проект колонізації півострова розробив генерал-комісар генерального округу «Таврія» А. Фрауенфельд. У документі під назвою «Про можливості заселення Криму, сільське господарство та корисні копалини» він виокремив кілька зон колонізації півострова арійцями. У степові райони Криму генерал-комісар пропонував переселити голландців, датчан і німців. Зону, придатну для вирощування зернових і технічних культур передбачалося заселити німецькими фермерами та колишніми колоністами. Овочівництвом, виноробством та садівництвом в Криму, повинні займатись тірольці, вихідці з Рейнської області та голландці. Він закликав «не евакуйовувати» повністю усіх кримських татар, оскільки частина з них мешкала у несприятливих для німецьких переселенців умовах. Гітлер і Гімлер схвалили пропозиції А. Фрауенфельда [30].

Підготовкою до здійснення колонізації півострова займалося «Кримське командування військ СС». Відділ расової політики вивчав питання про можливі негативні впливи кліматичних та інших життєвих умов Криму на «спадкові риси німецького народу». Референт, доктор І. Гайгер підтримав ідею колонізації Криму німцями. У своєму «Зауваженні стосовно розселення німців в Криму» від 18 березня 1942 р., він виступив проти переселення кримських фольксдойче до «Остланду» зазначивши, що результати досліджень 3 000 причорноморських німців виявили у них «більш чисту расову картину», ніж у німців на їх історичній батьківщині [31].

Зі свого боку начальник відділу колонізації 1-го головного управління «східного міністерства» Е. Ветцель 27 квітня 1942 р. у таємному документі «Зауваження і пропозиції щодо генерального плану «Ост» рейхсфюрера військ СС» запропонував переселити до Таврії, Криму та Наддніпрянщини південноамериканських німців. Гімлер схвалив також план заселення Півдня Криму німцями з Палестини [32].

Онімеченню підлягали і українські землі між Дністром та Південним Бугом. На цій території було створено губернаторство «Трансністрія» в якому румуни, за німецьким мандатом, могли здійснювати лише тимчасове управління. Значну роль тут відігравали представники німецького командування [33]. Своєю надійною опорою вони вважали місцевих фольксдойче. Лише на Одещині у 1943 р. мешкало понад 130 тис. етнічних німців [34]. Їх взяла під опіку «Volksdeutsche Mittelstelle» (VoMi) – служба військ СС зі сприяння особам німецького походження на територіях, окупованих Німеччиною. Ця установа створювала німецькі колонії на території Трансністрії, для чого виселяла представників інших національностей з усіх навколишніх селищ. Представники румунської окупаційної влади не мали права втручатися в справи німецьких поселень. Згідно з конвенцією про статус німецького населення Трансністрії, від 13 грудня 1941 р. «VoMi» отримала право направляти до Трансністрії представників німецьких фірм з метою «закупівлі та відправки» до Німеччини «місцевих товарів» [35].

Під час війни розпочалася агітація за переселення на східні землі і серед населення Німеччини. У наслідку проведеної кампанії в 1941 – 1942 рр. на території РКУ оселилося біля 20 тис. колоністів із Німеччини [36]. Нацистський режим намагався переселяти на українські землі і представників інших «нордичних» народів. Із літа 1940 р. рейхскомісаріат із посилення німецької нації працював над планами переселення на схід населення Нідерландів та Бельгії. У зв'язку з цим починаючи з жовтня 1942 р. й до

кінця окупації в рейхскомісаріат «Україна» було розселено 369 селян-голландців. У 1944 р. ці голландці та фламандці були прийняті до лав військ СС [37].

Українська земля була обіцяна і всім учасникам походу на Схід. Однак її вони могли отримати лише після війни. Щоб солдати та офіцери краще воювали, геббельсівська пропаганда постійно нагадувала їм, що вони на полі бою відвойовують для себе і своєї сім'ї землю, яка забезпечить їхнє майбутнє. Гітлерівські вояки це добре засвоїли. Так, інженер з імперського міністерства озброєнь і боєприпасів, який будував аеродроми на Рівненщині, розповідав своїм підлеглим, що Україна повинна стати базою постачання Німеччини продовольством і сировиною. «Вся земля тут буде розподілена між німцями, передусім між учасниками війни. Кожний німець володітиме не менш як 50 га землі й десятьма працездатними рабами з місцевого населення» [38].

Проте офіцери СС добилися від своїх керівників привілею: одержання садиб ще в ході війни. В липні 1942 р. організацію сільськогосподарських маєтків для есесівців узяв в свої руки начальник гітлерівської системи концтаборів О. Поль. За короткий строк він створив нові помістя на території від Прибалтики до України загальною площею 600 тис. га [39]. Власниками цих маєтків не випадково були есесівці, бо вся справа понімечення перебувала винятково у віданні СС. Займаючи привілейоване становище в державній структурі Третього рейху, вони прагнули зняти всі вершки зі здобичі, не рахуючись з апетитами своїх колег із вермахту. У зв'язку з цим Г. Гімлер 26 жовтня 1942 р. видав циркуляр, в якому зазначив, що деякі офіцери втратили відчуття міри. Циркуляр обмежив площу маєтків до 160 га [40]. Керівники рейху не бажали створення великих латифундій. Земля була потрібна для наділення мільйонів німецьких колоністів ділянками по кілька десятків га.

На останок слід зазначити, що нацистські планувальники розробляли доктрину понімечення Сходу в умовах, коли хід війни віщував їм перемогу. Політика націонал-соціалізму в той час, зводилася до формули «чим більше загине людей, тим легше буде здійснювати колонізацію». Шляхом масової колонізації та винищення місцевого населення Третій рейх намагався створити прошарок німецького селянства в Східній Європі. Саме аграрне переселення мусило стати основою нацистського колонізаційного руху на Схід. Цим німецькі економісти прагнули призупинити відтік населення з аграрного сектору до міст і тим самим не допустити послаблення сільського господарства рейху. У зв'язку з цим протягом 1941 – 1943 рр. окупаційна влада на Україні усіяло підтримувала сільськогосподарське виробництво фольксдойче. Гітлерівці вважали, що вони мають відродити у німецького населення України одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства [41].

Проте, вже у листопаді 1942 р. – лютому 1943 р. сталися події, що відкрили протилежну перспективу. У ході війни відбувся перелам. У квітні 1943 р. Гітлер наказав припинити роботу над планом «Ост», що, як і всі інші моделі нацистської політики на Сході, приніс страшні біди Україні [42].

Постраждали у цій війні і самі фольксдойче. Із початком звільнення території України радянськими військами вони, як правило, рухалися із відступаючою німецькою армією на захід. Усього до кінця 1943 р. РКУ залишили 90 тис. етнічних німців. Другий потужний потік переселенців-фольксдойче залишив українські землі в січні – липні 1944 р., а всього їх було близько 125 тис. [43]. Це був результат вимушеної співпраці фольксдойче с гітлеризмом. Утягнуті, переважно без власної згоди, у сферу діяльності Третього рейху, фольксдойче вже не могли з неї вийти й зазнали соціального краху разом із нацистською державою.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються плани керівництва Третього рейху щодо германізації окупованих східних земель, у тому числі території України. Дана політика повинна була привести до знищення або виселення місцевого ненімецького населення й заселення цих земель представниками німецької раси. Відображено процес створення нових німецьких колоній в Україні, їх географію. Зазначено, що офіційний Берлін розглядав німецьку діаспору в Україні як етнічну основу для майбутньої колонізації завойованих територій.

Ключові слова: окупація, окупаційна політика, колонії, колонізація, нація, етнічні німці, переселення, виселення, германізація.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются планы руководства Третьего рейха по германизации оккупированных восточных земель, в том числе территории Украины. Данная политика должна была привести к уничтожению или выселению местного негерманского населения и заселению этих земель представителями немецкой расы. Показан процесс создания новых немецких колоний в Украине, их географию. Отмечено, что официальный Берлин рассматривал немецкую диаспору в Украине как этническую основу для будущей колонизации завоеванных территорий.

Ключевые слова: оккупация, оккупационная политика, колонии, колонизация, нация, этнические немцы, переселение, выселение, германизация.

SUMMARY

The article views the Third Reich government's plans on Germanizations of eastern occupied lands, including the territory of Ukraine. Such a policy had an objective to eliminate or evict local population of non-Germanic origin and settle this territory by the representatives of German race. The process of creation of new German colonies and their geography in Ukraine is shown. It is also noted that official Berlin considered German diaspora in Ukraine as an ethnic basis for a future colonization of the occupied territories.

Key words: occupation, occupation policy, colonies, colonization, nation, ethnic Germans, resettlement, eviction, Germanizations.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Коваль М.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.)/ М.В. Коваль, П.В. Медведок // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 15 – 22.; Євнух В.Б. Німці в Україні (1920 – 1990-і роки)/ В.Б. Євнух, Б.В. Чирко. – К., 1994. – 182 с.; Кулініч І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні/ І.М. Кулініч, Н.В. Кривець. – К., 1995. – 72 с.; Сергійчук І. Німці на Україні / І. Сергійчук // Український світ. – 1993. - № 1-2, 4-12; 1994. - № 1-2, 5-12.; Іванов О.Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України/ О.Ф. Іванов, І.О.Іваньков// Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 83 – 95.
2. Коваль В. Генеральний план «Ост» / В. Коваль // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. – (Інтернет-версія): <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
3. Люлечник В. Фольксдойче в годы Второй мировой войны / В. Люлечник // Русский глобус (международный Интернет-журнал). – 2005. – № 2. // <http://www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm>
4. Там само.
5. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939 -1945 рр. (Матеріали до

- майбутнього підручника) / В. Литвин // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – № 2. – С. 72.
6. Косик В. – Назв. праця. – С. 537.
 7. Косик В. – Назв. праця. – С. 536 – 537.
 8. Коваль В. Генеральний план «Ост». – <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
 9. Стефанюк Г. Українське питання в контексті німецької східної політики (1941 – 1944 рр.) / Г. Стефанюк // Схід. – 2006. – № 4. – С. 14.
 10. Литвин В. – Назв. праця. – С. 72.
 11. Там само. – С. 72.
 12. Коваль М.В. – Назв. праця. – С. 16.
 13. Люлечник В. – Назв. праця. – [//www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm](http://www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm)
 14. Полян П. Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Население и общество. – 2001. – № 15 – 16. – С. 37.
 15. Немцы России: энциклопедия: в 3 т. / В. Карев (пред. редкол.) и др. – М., 1999. – Т. 1: А-И. – С. 338.
 16. Иванов О.Ф. – Назв. праця. – С. 87.
 17. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті “Україна”: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / І.О. Іваньков – К., 2007. – С. 9.
 18. Коваль В. Генеральний план «Ост». – <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
 19. Соловьев А.В. Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в рейхскомиссариате «Украина» / А.В. Соловьев // (Інтернет-версія статті): <http://www.sgu.ru/files/nodes/9659/20.pdf>
 20. Іваньков І.О. – Назв. праця. – С. 10.
 21. Коваль В. Генеральний план «Ост». – <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
 22. Литвин В. – Назв. праця. – С. 73.
 23. Иванов О.Ф. – Назв. праця. – С. 88.
 24. Іваньков І.О. – Назв. праця. – С. 10.
 25. Иванов О.Ф. – Назв. праця. – С. 86 – 87.
 26. Соловьев А.В. – Назв. праця. – <http://www.sgu.ru/files/nodes/9659/20.pdf>
 27. Иванов О.Ф. – Назв. праця. – С. 88.
 28. Титаренко Д.М. Донбас навесні 1943 року: німецькі документи свідчать / Д.М. Титаренко // Нові сторінки історії Донбасу: Збірн. ст. Кн. 12 / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – С. 31 – 32.
 29. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т.1. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997 – С. 177.
 30. Бабич В.В. Депортація етносів Криму в роки Другої світової війни як прояв політики етноциду / В.В. Бабич// Центр інформації та документації кримських татар. – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/Panchuk/36.html>
 31. Там само.
 32. Там само.
 33. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права»/П.В. Рекотов. – Харків, 1997. – С. 12.
 34. Иванов О.Ф. – Назв. праця. – С. 87.
 35. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. / В. Щетніков // Архіви окупації. 1941-1944 (Більше не таємно; Т. I) / Держ. ком.

- архівів України; Упоряд. Н. Маяковська. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 827.
36. Іванов О.Ф. – Назв. праця. – С. 87.
37. Там само. – С. 88.
38. История Украинской ССР: В 10 т. / Наук. думка. – К., 1984. – Т.8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – С. 340.
39. Коваль В. Генеральний план «Ост». – <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
40. История Украинской ССР. – С. 340 – 341.
41. Калінічева Г.І. Правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців в рейхскомісаріаті «Україна» // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_gum/Pni/2007/07_gikkns.pdf
42. Коваль В. Генеральний план «Ост». – <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
43. Полян П. – Назв. праця. – С. 38.

Надійшла до редакції 24.11. 2009 р.

ББК ТЗ (0) 628

ТЕОРЕТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЛУЧЕННЯ НАЦИСТАМИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В.Є.Калашнікова

Мистецтво та історико-культурні цінності займали не останнє місце в ідеології нацизму. Адже, як зазначав знавець німецької культури Георг Моссе, через те, що нацистська ідеологія виникла в надрах гуманістичного мислення, - вона намагалась проявитися перш за все в сфері не матеріального, а ідеального – культури[1]. Таким чином, сутність нацистського режиму варто розглядати через призму духовного. Аналіз теоретико-ідеологічних засад вилучення нацистами історико-культурних цінностей пояснює чому це питання займало таке значне місце в політиці окупантів в роки Другої світової війни.

В історіографії цього питання переважають роботи закордонних дослідників, які раніше за вітчизняних науковці намагались з'ясувати ідеологічне підґрунтя небачених до того часу в світі масштабів вилучення та знищення історико-культурних цінностей. Наукові розвідки з цього питання належать авторству Д. Моссе[2], Дж. Петропулос[3], У.Хартунг[4]. В роботах цих науковців предметом дослідження виступають різні аспекти проблеми втрат європейських історико-культурних цінностей в роки Другої світової війни, висвітлюючи які вчені звертають свою увагу і не теоретико-ідеологічні засади цієї політики нацистів.

У вітчизняній історіографії роботи, в яких робилась спроба дати характеристику теоретико-ідеологічних засад вилучення нацистами історико-культурних цінностей в роки війни почали з'являтися після проголошення незалежності України. Певне висвітлення цього питання знайшло в статтях М.Ковалю[5] та Т.Себти[6].

Джерельну базу дослідження становлять «Моя боротьба» А.Гітлера[7], «Застільні розмови Гітлера» Г.Пікера[8] та матеріали Нюрнберзького процесу[9]. В зазначених працях дуже чітко окреслюються погляди керівника націонал-соціалістичної партії Німеччини в галузі культури, які визначали політику нацистів на окупованих територіях в цій сфері.

Метою статті є визначення та висвітлення теоретико-методологічних засад вилучення історико-культурних цінностей на окупованих територіях в роки Другої світової війни.

Приход до влади націонал-соціалістичної партії в Німеччині розпочав нову сторінку в історії як самої держави, так і німецької культури загалом. Свій відбиток наклали також результат Першої світової війни та політика європейських країн по відношенню до Німеччині, що спричинили собою низку асоціальних явищ в суспільстві. Початок нацистського вчення в області культури був закладений в 1920-ті роки групою «філософів» мистецтва. Вони намагались розвинути теорію виродження, яку започаткував Макс Нордау. Одним з головних завдань прибічників цієї теорії була боротьба з іудейсько-більшовицькими ідеями та впливами. Пізніше вся політика нацистів в галузі мистецтва, особливо що стосується історико-культурних цінностей на окупованих територіях, в більшій мірі була направлена на виконання саме цього завдання.

Відповідно до висловлювань Гітлера в його праці «Моя боротьба»: «Єврейський народ з його безперечними інтелектуальними якостями не має справжньої культури, та перш за все, своєї власної. Показна єврейська культура зараз є надбанням інших народів і, до того ж, в значній мірі в єврейських руках спотворена.»[10]. Таким чином, окрім того, що євреї взагалі уособлювали собою головного ворога, з яким мав боротися кожен арієць, вони також заважали розвитку німецької культури, а виходячи з того, що культура в тоталітарній Німеччині фактично дорівнювала ідеології та державі, євреї заважали становленню та розвитку Третього рейху. Саме тому вилучення їх культурних цінностей виглядало як фактичне знищення єврейської духовності та народу в цілому. Що стосується боротьби з більшовицькими ідеями та культурою, то це походило скоріше на боротьбу з конкурентом, який все більше набирив сили на Сході та загрожував розповсюдженням по всій Європі. В нацистській ідеології часто не розрізнялись ці два поняття більшовизм та єврейство, вони об'єднувались в один термін – в одну загрозу для арійської нації. В своїх висловлюваннях Гітлер не одноразово зауважував, що він бореться саме з цим об'єднаним явищем: «Ми повинні лише запобігти появі нової, ще більшої неправди: єврейсько-більшовицького світу. Його я маю знищити.» [11].

З приходом до влади Гітлера в 1933 році ця теорія виродження, яку започаткував Макс Нордау, набула нової сили, розпочалась кампанія проти дегенеративного мистецтва. До нього було віднесено авангардне мистецтво, яке в нацистській пропаганді висвітлювалось не тільки модерністським, антикласичним, але й єврейсько-більшовицьким, антинімецьким і тому шкідливим для німецької нації. Вже 20 березня 1933 року Гітлером було організовано спалення 5000 витворів «дегенеративного» мистецтва, 10 травня нацисти здійснили в Берліні перше публічне спалення заборонених книг[12]. Ці чистки німецьких музеїв та бібліотек заклали підвалини для подібних акцій під час Другої світової війни по всій Європі.

Іншим було ставлення нацистів до суто європейських предметів культури. Німці знали ціну витворам мистецтва, розуміли наукову цінність архівних матеріалів та бібліотечних фондів, можливості цих матеріалів для подальшої пропаганди, поширення нацистської ідеології та врешті решт їх виховну роль задля культурного зростання німців, тому вони не могли обминути цей «скарб» увагою і просто знищити.

Для західноєвропейських країн в вермахті було створено спеціальне управління та загони Кюнстшутц, до їх завдань входило збереження пам'ятників культури від воєнних випадковостей. Ці загони співпрацювали з місцевими музейними працівниками під час війни в сфері охорони історико-культурних цінностей. Наприклад, у Франції після відкриття офісу Кюнстшутц в Парижі французькі музейні

працівники надали окупантам перелік з 350 000 шедеврів з Лувру та інших музеїв, що знаходились в сховищах. Під час війни жоден з цих витворів мистецтва не пропав, вони добре охоронялись військами вермахту [13]. Однак, в той же час все те, що належало євреям вилучалось та знищувалось або продавалось, адже нацистська казна потребувала гроші для ведення війни.

Початок створення системи організацій, що пізніше стала займатись грабунком культурних цінностей по всій Європі російський дослідник О.М.Мазурицький пов'язує з приєднанням Австрії до «Великонімецької імперії». Адже після її приєднання всі австрійські бібліотеки та музеї розглядались, як імперська власність, фонди їх почали примножуватися за рахунок євреїв та ворогів нацизму, в яких вилучали історико-культурні цінності. У зв'язку з цим необхідним стало створення системи обліку та збереження культурних цінностей на окупованих територіях[14].

Найбільш відомою нацистською організацією, що займалась обліком та відбором історико-культурних цінностей був Оперативний штаб Розенберга, який мав у своєму складі такі відділи: навчання (Lehrplanung), світоглядної інформації (Weltanschauliche Information), літератури (Schriftumspflege), науки (Wissenschaft), прадавньої історії (Vorgeschichte), мистецтва (Kunstpflege), культурно-політичний архів (Kulturpolitisches Archiv), музики (Musik) та образотворчого мистецтва (Bildende Kunst). Під час Другої світової війни цими відділами формувалися так звані зондерштаби з однойменними назвами спеціально для роботи в окупованих країнах в рамках Оперативного штабу[15].

Другою за масштабами діяльності в галузі пограбування культурних цінностей в роки Другої світової війни була нацистська організація «Ahnenerbe» - «Спадщина», повна назва - «Німецьке товариство з вивчення стародавньої німецької історії та спадщини». Головна мета діяльності товариства – вивчати все, що стосується духу, діянь, традицій, відмінних рис та спадщини «індогерманської нордичної раси» [16]. З початком Другої світової війни дослідження стали носити більше практичний характер антропологічного напрямку. Однак, що стосується історико-культурних цінностей, то до сфери інтересів «Аненербе» входили перш за все археологічні пам'ятки. До навчально-дослідних відділів, що цікавились історико-культурною спадщиною відносились відділи стародавньої історії та розкопів.

Пограбування культурно-освітніх установ проводила і група під командуванням штурмбанфюрера барона Ебергардта фон Кюнсберга («Група Кюнсберга» - «Sonderkommando Künsberg»). Вона була підпорядкована Міністерству закордонних справ Німеччини і безпосереднім її начальником був Ріббентроп. Група мала у своєму розпорядженні чотири роти і науковий штаб, укомплектований спеціалістами з різних галузей знань [17].

Отже, вилученням історико-культурних цінностей займалися різні установи, часто вони конкурували між собою. З початком війни Німеччини проти СРСР структура цих організацій була розширена, адже до пріоритетних напрямків їх роботи додалось ще питання вивчення більшовизму та більшовицької ідеології.

Крім того, важливим моментом в дослідженні причин такого масштабного грабунку культурних цінностей, якого ще не знав світ варто додати суб'єктивний фактор. На думку американського ученого Д. Петропулоса, представники еліти націонал-соціалізму вважали себе знавцями культури та витрачали на мистецтво незрівнянно багато часу, енергії та коштів[18]. Культурні цінності підкорених народів, окрім вище зазначеного, виступали й засобом особистого збагачення керівної верхівки НСДАП. Крім того, діяльність керівників націонал-соціалізму в цій сфері виглядало, як прагнення до культурної гегемонії, до повного контролю над культурним надбанням Європи. Також, для нацистів важливим було отримання реваншу в культурній сфері,

адже після Першої світової війни під час репатріації, проводились операції щодо передачі предметів німецької культури іншим народам. Показовим є факт, коли в серпні 1940 року міністр пропаганди Німеччини Геббельс доручив музеєзнавцям скласти перелік предметів культури, які або знаходились раніше на території Німеччини, або належали німцям (починаючи з 1400 року). Пізніше ці переліки були розповсюджені по всіх воєнізованих загонах з метою їх розшуку та повернення до Німеччини[19].

Активно проявляв себе в ролі «шанувальника мистецтва» маршал Герінг. В маєтку Карінхалі він створював власний музей. Намагання володіти кращими культурними цінностями часто зачіпало інтереси самого фюрера. Гітлер навіть називав Герінга «королем всіх чорних базарів»[20]. Увінчував цю гігантську піраміду грабіжників особисто Адольф Гітлер. Він, замолоду художник, мріяв спорудити у рідному місті Лінці помпезну галерею «Музей фюрера», яка за своїм наповненням та багатством мала б перевершити всі музеї світу. В 1945 році ця колекція нараховувала 6755 картин[21].

Таким чином, ставлення нацистів до історико-культурних цінностей не було однозначним і залежало перш за все від їх походження. Виходячи з всього вище зазначеного, можна виокремити чотири групи історико-культурних цінностей за принципом їх походження, яке власне і визначало політику нацистів стосовно предметів історії та культури:

I категорія – історико-культурні цінності самої Німеччини, віднесені до так званого «дегенеративного мистецтва». Їх доля зводилась переважно до вилучення з культурних установ та в більшості випадків публічного знищення шляхом спалення;

II категорія – культурне надбання єврейського народу. Вилучення відбувалось як з культурних закладів, так і з колекцій приватних осіб протягом всієї війни, по всій окупованій території. Ця кампанія є найменш задокументованою, але в той же час однією з наймасштабніших;

III категорія – історико-культурні цінності західно- та центральноєвропейських народів. По відношенню до цієї категорії політика німців була неоднозначною, поряд з вивезенням цінностей до Німеччини, переважно до приватних колекцій нацистських керманічів, відмічалось прагнення до їх збереження в умовах воєнних дій.

IV категорія – слов'янська історико-культурна спадщина. Цінності цієї групи зазнали найбільших втрат в роки війни внаслідок вивезення або знищення їх окупантами. Історико-культурні цінності України потрапили до четвертої категорії. До окупації території України у нацистів вже склались теоретичні засади та був набутий теоретичний досвід вилучення культурного надбання по всій Європі. Що стосується механізму цих дій, то він існував в загальних рисах та постійно зазнавав змін, в Україні він також набув своїх особливостей.

Дана стаття є лише постановочною, осмислення теоретико-ідеологічних засад вилучення історико-культурних цінностей нацистами в роки війни має перспективи стати якісно новим етапом у дослідженні злочинів окупантів в галузі культури.

РЕЗІЮМЕ

В статті робиться спроба з'ясувати теоретико-ідеологічні засади вилучення нацистами історико-культурних цінностей на окупованих територіях в роки Другої світової війни. Автор акцентує увагу на тому, що культура займала одне з провідних місць в політиці нацизму і саме нацистська ідеологія була визначала цю значимість.

Ключові слова: нацизм, культура, історико-культурні цінності, Друга світова війна

РЕЗЮМЕ

В статті робиться спроба висвітлити теоретико-ідеологічні основи вилучення нацистами історико-культурних цінностей на окупованих територіях в роки Другої Світової війни. Автор акцентує увагу на тому, що культура мала одне з центральних місць в політиці нацизму і саме нацистська ідеологія визначала цю значимість.

Ключові слова: нацизм, культура, історико-культурні цінності, Друга світова війна

SUMMARY

This article attempts to clarify the theoretical and ideological foundations of the Nazi seizure of historical and cultural treasures in the occupied territories during the World War II. The author emphasizes that the culture occupied one of the chief seats in the politics of Nazism and that Nazi ideology determined this value.

Key words: Nazism, culture, historical and cultural treasures, World War II.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Пленков Ю.Ю. Третий Рейх. Арийская культура/ Ю.Ю. Пленков.- СПб.: Издательский Дом «Нева», 2005.- С.53
2. Моссе Д. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма/ Джорж Моссе.-М.: Центрполиграф, 2003 г.- 464с.
3. Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part I / Jonathan Petropoulos // Spoils of War.- International Newsletter.- No. 4.- August 1997.-P.66-70; Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part II/ Jonathan Petropoulos // Spoils of War.- International Newsletter.- No. 5. - June 1998.-P.28-35;Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part III/ Jonathan Petropoulos // Spoils of War.- International Newsletter.- No. 6.- 1999.-P.34-40
4. Хартунг Ульрике «Спецкоманда Кюнсберга». Вывоз культурных ценностей из СССР/ Ульрике Хартунг. [Електрон. ресурс]// Военные трофеи.- №2.- 1996.- Режим доступу: http://spoils.libfl.ru/spoils/rus/spoil2_3.html
5. Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941 – 1944 рр./ М.В. Коваль// Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. Вип.7. Культура і війна. Погляд через півстоліття.-К.: Абрис,1996.-С.15-18; Коваль М.В. Доля української культури за "нового порядку" (1941-1944)/ М.В. Коваль// УІЖ. – 1993. –N 11-12. -С. 15- 38
6. Себта Т. М. Оперативной штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз/ Т.М. Себта // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941-1943). - К., 2004. - С. 114-148
7. Гитлер А. Моя борьба/ Адольф Гитлер.- Х.: ООО «Свитовид»,2003.- 704с.
8. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера/ Генри Пикер.- Смоленск: «Русич», 1993.- 496с.
9. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: в 7 т. / [ред. Р.А. Руденко, сост. Г.Н. Александров]. — Т. 6: Преступные организации. — М. : Госюриздат, 1960 — 748, [5] с.
10. Гитлер А. Вказана праця.- С.234
11. Пикер Г. Вказана праця.- С.50-51

12. Дармон А. Как нацисты присвоили коллекции искусства/ Адриан Дармон. [Електрон. ресурс].- Режим доступу: <http://forum.artinvestment.ru/showthread.php?t=3395>
13. Европейские культурные ценности под оккупацией. [Електрон. ресурс].- Режим доступу: http://www.nasledie.ru/kulityra/4_4_2/pkc/13.htm
14. Мазурицкий А. Н. Политика нацистской Германии в отношении фондов библиотек оккупированных стран/ А.Н. Мазурицкий. [Електрон. ресурс]// Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса: 11-я Междунар. конф. «Крым 2004».- Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/Articles/crimea/2004/doc/357.pdf>
15. Себга Т. М. Вказана праця. - С.19
16. Энциклопедия Третьего Рейха/ [сост. С. Воропаев]. [Електрон. ресурс].- Москва.- 1996.- Режим доступу: http://bookz.ru/authors/sergei-voropaev/reijh_encicl/page-3-reijh_encicl.html
17. Хартунг Ульрике Вказана праця
18. Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part I... .-P.66
19. Там само.- С.67
20. Мазурицкий А.Н. Так это было: уничтожение нацистами российских культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны/ А.Н. Мазурицкий. [Електрон. ресурс].- Режим доступу: <http://www.e-journal.ru/kultura-st2-2.html>
21. Petropoulos Jonathan Nazi Leaders Plundering and Collecting of Art. Part III... .-P.36.

Надійшла до редакції 29.11. 2009 р.

ББК ТЗ (4 УКР) 625-7 + Ч513(4УКР)6

ПЕРША ПІСЛЯВОЄННА ВСЕУКРАЇНСЬКА СПАРТАКІАДА

А.М.Гридин

Фізична культура і спорт - це не тільки спортивні змагання, рекорди, засоби активного відпочинку, але спосіб життя і складова великої політики. За радянські часи фізкультура і спорт служила засобом виховання і всебічного розвитку „будівника комунізму”. Масові спортивні організації одночасно з пропагуванням здорового способу життя готували захисників вітчизни („Готов к труду и обороне”), відволікали від повсякденних труднощів, забирали молодь і підлітків з вулиць. Врешті решт, спорт був і залишається інструментом великої політики. У довоєнний період, в умовах жорсткого протистояння з ворожим капіталістичним оточенням, радянське керівництво намагалось створити альтернативну систему міжнародних „робочих” Олімпіад, спортивних змагань „пролетарських спортсменів”, хоч і без особливого успіху. Саме після Другої світової війни були зроблені перші кроки на шляху входження СРСР у світову спортивну систему: починаючи з відомого турне московського „Динамо” по Великій Британії восени 1945 р. і закінчуючи дозволом на участь в літніх Олімпійських іграх 1952 р. [1]. Перші перемоги радянських спортсменів на світовій арені показали керівникам держави ще один шлях до зміцнення міжнародного авторитету СРСР, можливості використання великого спорту у якості потужної ідеологічної зброї. Радянські спортсмени повинні були стати провідниками офіційної політики Москви у всіх куточках земної кулі, а спортивні успіхи Радянського Союзу – символізувати переваги соціалістичного строю.

Отже, фізкультура і спорт представляли собою державну справу й опікувались нею на всіх рівнях. Західні вчені вважають фізкультурний рух і розвиток організованого спорту в радянській державі складовою і важливою частиною державної агітації і пропаганди: „Спортсмени марширували під звуки бравурної музики і вибудовували живі піраміди у масових вправах, мавши за мету наочно показати політику красивого і здорового тіла – їх символічна роль була так само важлива, як і їх безпосередня роль у заохоченні фізичного здоров'я” [2]. Така політика мала певні успіхи як в аматорському так і в професійному спорті (якого „за умовчанням” в СРСР не існувало). Тому вивчення історичного досвіду розвитку радянських фізкультури і спорту має не тільки пізнавальний науковий, але й практичний інтерес. Вивчення історії спорту сприяє встановленню всебічних соціальних і культурних комунікацій, як всередині держави, так і в міжнародному масштабі, допомагає з'ясувати співвідношення та взаємовплив таких сфер суспільного життя, як спорт і процеси промислової модернізації, урбанізації, розвитку техніки, медицини. Спортивна історія дає можливість розкрити соціокультурні аспекти ролі спорту у сучасному суспільстві через істотний вплив на явища політики, освіти, культури.

Як за радянські часи так і сьогодні висвітленням окремих аспектів розвитку фізкультури і спорту в історичній ретроспективі опікуються переважно фахівці фізкультурно-спортивної галузі, краєзнавці та аматори-публіцисти [3]. Натомість вітчизняна історична наука до цього часу вперто ігнорує означений напрямок. Подібне нехтування власною минувшиною не йде на користь історичній науці. Переконані, що майбутнє цього дослідного напрямку має належати фаховим історикам - лише вони спроможні відтворити це самодостатнє та виразне соціальне явище комплексно, в контексті загальноісторичних процесів та уникнути переважаючого у значній частини видань спортивно-історичного характеру "несвітоглядного" або чисто спортивно-історичного підходу, який заключається у зображенні спорту як замкнутого світу [4].

Донбас з його унікальним політичним, соціальним, етнічним, культурним розмаїттям крупного економічного району України в історико-спортивному аспекті не може не представляти особливий інтерес. Вказана ділянка регіональної історії - одна з найменш досліджених. Раніше мова про це на науковому рівні не велася взагалі, продовжує залишатись поза серйозною увагою це питання і зараз. Виключення становлять нечисленні статті Р.Мармазова та фактично єдині дослідження О.Гальченка, присвячені спортивній історії Донбасу наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. [5]. У статті В.М.Кануннікова та Р.С.Шамиголови [6] визначено стан і перспективи дослідження історії фізичної культури і спорту Донбасу. Решта публікацій представляє собою публіцистичні нариси спортивного літопису регіону [7].

Метою даної статті є висвітлення політики радянської влади у галузі відродження фізкультурно-спортивного руху в Україні на прикладі проведення першої післявоєнної спартакіади.

Спартакіади стали витвором саме радянської системи. Участь в них усіх без виключення народів СРСР (союзних і автономних республік, країв і областей, міст і сіл, учнівської та трудящої молоді) повинна була засвідчувати дружбу народів, об'єднуючи, сприяти формуванню єдиної спільноти – радянських людей. Алгоритм проведення спартакіад - вони починались у колективах фізкультури і спортклубах, на промислових підприємствах і будівництвах, у радгоспах і колгоспах, навчальних закладах й установах, продовжувались у районах міст, областях і республіках – нагадував принцип так званого „демократичного централізму”, на якому були побудовані усі партійні й громадські організації в СРСР. В такий спосіб на старт виходили мільйони, а кращі спортсмени як нагороду отримували право виступати у складі своїх республік. Слід

визнати, що, ця схема діяла досить ефективно, як у масовому фізичному вихованні, так у виявленні спортивних талантів.

Спартакіади представляли собою комплексні змагання, в програму яких включалися різноманітні види спорту. Перша загальносоюзна спартакіада була проведена у 1928 р. в Москві. Вона підвела підсумки діяльності фізкультурних організацій за перші роки їх існування і стала яскравою демонстрацією швидкого росту фізкультурного руху. У спартакіаді, програма якої містила змагання з 21 виду спорту взяло участь 71125 спортсменів – кількість небувала до того в історії спорту. Видатним явищем спартакіади була участь у змаганнях представників союзних республік – Білоруської, Туркменської, Узбекської та ін., - в яких ще за декілька років тому взагалі не знали про такі види спорту, як баскетбол, футбол, волейбол, теніс. Всесоюзна спартакіада 1928 р. стала великою подією міжнародного спортивного життя. У змаганнях взяло участь 612 спортсменів – представників робочих спортивних організацій з 17 країн.

Сама назва подібних спортивних змагань - «спартакіада» - мало в радянському мовному дискурсі неабияке значення. «Ми беремо слово «спартакіада» від імені Спартака, історичного героя стародавнього світу – вождя рабів, що повстали проти своїх панів-мучителів – римських аристократів, - писав один із відомих партійних діячів Михайло Цхакая, - гладіатори повстали на чолі зі Спартаком; раби – борці цирку стали справжніми борцями-революціонерами. Свою фізичну культуру вони використали для звільнення себе й собі подібних, піднявши прапор збройного повстання. Ось чому ім'я гладіатора Спартака оточено ореолом слави й величі й користується симпатіями в усіх пролетаріїв і трудящих світу. Ось чому наш всесоюзний, все пролетарський виступ з фізкультури ми назвали «спартакіада». К.Маркс дуже любив це ім'я – Спартак і наш Ілліч – також. Ця назва все історична й інтернаціональна, тобто обіймає всі епохи, всі народи, що борються за свою свободу, за братерську солідарність, за знищення гноблення й експлуатації людини Людиною, - одне слово – за соціалізм, за комунізм!»[8].

Змагання першої Всеукраїнської спартакіади відбувалися в Харкові з 9 по 29 вересня 1923 року. У виступах легкоатлетів, футболістів, гімнастів, важкоатлетів і велосипедистів узяли участь близько 300 спортсменів, що представляли комсомольські спортивні організації Харківської, Донецької, Одеської, Полтавської, Волинської, Подільської губерній і Криму. Кращі спортсмени поїхали на Всесоюзну олімпіаду, де і завоювали друге місце, після Російської Федерації. З того часу проведення спартакіад стало традиційним засобом радянського життя. Навесні 1941 р. під Харковом спортсмени України почали підготовку до чергового фізкультурного параду. Але їм не судилося пройти у святкових колонах по Червоній площі в Москві. Через місяць більшість з них крокували у військовому строю.

Друга світова і Велика Вітчизняна війни принесла стільки руйнувань, жертв, горя, що одразу після звільнення треба було не тільки відновлювати господарство, але й налагоджувати звичний для людей порядок життя, відроджувати довоєнні мирні традиції. Важливою складовою такого відновлення стало налагодження фізкультурного і спортивного руху, яке почалось одразу після звільнення від окупантів.

На заході ще точились бої, а в Україні вже було прийнято рішення про проведення республіканської спартакіади. З метою розвитку масового спорту відповідно постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 червня 1944 р. зобов'язав Комітет у справах фізкультури і спорту при РНК УРСР провести у 1945 р. Всеукраїнську спартакіаду з фіналом на республіканському стадіоні ім. М.С.Хрушова в м. Києві, взяти участь в якій повинні були широкі маси трудящої молоді [9].

На сторінках республіканських газет ще друкувалися звернення Радянського інформбюро: “Протягом 25 серпня на Далекому Сході наші війська продовжували наступ на головних напрямках...”, а передовиці вже були присвячені відкриттю спартакіади [10]. Знаковим стало те, що загальнореспубліканська спартакіада 1945 р. почалася в дні війни, а закінчилася в мирному вересні.

Підготовка та проведення Всеукраїнської спартакіади 1945 року поставила перед фізкультурними організаціями такі завдання:

- підвести підсумки роботи по виконанню постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 червня 1944 року в області розвитку спорту;
- закріпити фізкультурні колективи установах, навчальних закладів, колгоспів та сприяти розвитку масового фізкультурного руху;
- сприяти видачі спортивного обладнання фізкультурникам і посиленню навчальної роботи в колективах фізкультури [11].

Задля організації і керівництва у підготовки і проведення Республіканської Спартакіади було створено Організаційний комітет. Оргкомітет надавав практичну допомогу районним, міським і обласним комітетам у справах фізкультури і спорту, періодично контролював хід підготовки і проведення спартакіади у Добровільних спортивних товариствах і низових фізкультурних колективах. У свою чергу ЦК ЛКСМУ безпосередньо керував підготовкою до республіканської спартакіади і проведенням районних і міських спартакіад [12].

З метою підготовки до Спартакіади в більшості областей були проведені комсомольсько-фізкультурні активи, наради представників міських та районних Комітетів у справах фізичної культури та спорту, секретаріати міськкомів комсомолу з воєнної роботи. В усіх обласних, міських та районних центрах будувались нові спортивні будівлі, ремонтувались та відновлювались старі.

Проведення Спартакіади значно посприяло виконанню державного плану з фізичної культури.

Українська спартакіада 1945 року почалася із проведення змагань на першість низових фізкультурних колективів. За архівними даними 14225 низових фізкультурних колективів взяли участь у Спартакіаді із загальною кількістю учасників 517444 осіб, в тому числі 63572 колгоспників. Середня кількість учасників змагань за першість низового колективу фізкультури склала 50 осіб., колгоспного колективу 20 осіб. Змагання проводились по трьом видам: легка атлетика, плавання та волейбол

З 744 районів України Спартакіада була проведена в 569 (76,4%), із загальною кількістю учасників 204226, або в середньому 353 осіб на район [12].

Але, поряд з певними успіхами у відродженні фізкультурного руху та спорту були й об’єктивні та суб’єктивні труднощі, що можна продемонструвати на прикладі Сталінської області. Сталінська обласна комсомольська організація приступила до підготовки до Української спартакіади 1945 року в умовах вже істотних результатів відродження фізкультурної роботи в регіоні та при наявності достатньої спортивної бази [13]. На той час вже було повністю укомплектовано апарат обласного комітету в справах фізкультури і спорту; створено 12 міських та 22 сільських районних комітетів. Тільки у п’яти районах області із 39 до на той час не було голів спорткомітетів.

Доволі серйозним на той час був і кадровий склад фізкультурних організацій області. На керівній фізкультурній роботі з вищою освітою працювало 10 осіб, з повною середньою – 29. В області було чотири майстри спорту, п’ять суддів з республіканською категорією, 103 інструктори з різних видів спорту. Тільки за 1945 р. було підготовлено 150 суддів. 625 фізкультурних організаторів та 3068 громадських інструкторів з різних видів спорту керували фізкультурними колективами та секціями. Сталінський обком ЛКСМУ командировав на керівну фізкультурну роботу до інших

областей України 39 комсомольців, з них сім – до західних областей України [14]. На той час було відновлено роботу 14 Добровільних спортивних товариств, серед яких „Динамо”, „Спартак”, „Стахановець”, „Сталь”, „Трудові резерви”, „Буревісник” демонстрували, за звітами обласного комітету фізкультури і спорту, непогану роботу.

На 1945 р. в області працювало 854 низових фізкультурних колективи загальною кількістю 90375 членів, 152 низових фізкультурних колективів працювало при шахтах, 39 при заводах, решта при залізничних вузлах, електростанціях, школах, ремісничих училищах, підприємствах місцевою промисловістю та колгоспах [15].

Проте, незважаючи на певні успіхи, про які рапортував Комітет Фізкультури і спорту при Сталінському облвиконкомі, у звіті інструктора військового відділу ЦК ЛКСМУ Кузьменка зазначалось, що у військовому відділі обкому ЛКСМ Сталінської області „стану фізкультурної роботи не знають, адже господарство повністю запущено. Усі доповідні звіти і довідки розкидані по папках, по жодному з рішень ЦК ЛКСМУ не підведено підсумків зробленої роботи” [16]. В цьому ж звіті зазначалось про конфлікт комсомольської організації області з головою облкомітету у справах фізкультури і спорту Обідіним, який вважав, що голови комітетів не повинні виконувати комсомольських доручень, постійно звітуватися про підготовку спартакіади на засіданнях бюро міських і районних комітетів ЛКСМ, а працювати [17]. Подібна ситуація була показовою і з різними варіаціями повторювалась в інших областях республіки, про що й свідчить вищезгаданий звіт військового відділу ЦК ЛКСМУ.

Фінальна частина Спартакіади розпочалась 25 серпня 1945 р. у Києві. Програма Спартакіади була порівняно невеликою. У фінальній частині Спартакіади взяли участь 3133 спортсменів, що представляли відбірні команди і ДСО, дитячих спортивних шкіл та колгоспні команди усіх областей республіки і взяли участь у змаганнях з легкої атлетики, плавання, гімнастики баскетболу, футболу і рукопашного бою.

За архівними даними склад учасників фінальної української спартакіади 1945 року був наступним:

- чоловіків – 1721, жінок – 885, юнаків – 262, дівчат – 262, в тому числі колгоспників і селян – 683, комсомольців – 870, кандидатів і членів ВКП(б) – 304, безпартійних – 1565;

- із загальною вищою освітою – 155, із середньою освітою – 785, із вищою фізкультурною освітою – 144, із середньою фізкультурною освітою – 111 осіб, з курсовим – 104, із нижчою освітою – 1851 осіб;

- за соціальним становищем: робочих – 412, службовців – 1055, колгоспників – 352, селян – 331 чол., воєнно-службовців – 303, учнів – 777 осіб;

- за віком від 15-17 років – 643 чол., 18-25 років – 1501, 25-35 – 823, старші за 35 років – 163 чол.

- за національностями: українців – 1772, росіян – 1079, поляків – 102, євреїв – 97, інших 80 осіб.

За видами спорту учасники фінальної частини були розподілені наступним чином: легкоатлетів 1030, плавців – 520, футболістів – 708, баскетболістів – 320, рукопашників – 84, гімнастів – 83 чол. [18].

У командній першості перші три місця посіли відповідно Київська, Харківська, Одеська області. Сталінська і Луганська зайняли відповідно п'яте і шосте місце [19].

Не дивлячись на те, що у змаганнях брали участь, за малим винятком найсильніші спортсмени України, технічні результати учасників Спартакіади, виявились невисокими, а з окремих видів спорту навіть низькими. Лише тричі було перевершено республіканські рекорди: у плаванні на двох дистанціях показала найкращий час Г.Чередниченко і у стрибках у висоту серед жінок найвищим було досягнення Л.Канакі (151 см) [20]. Але тому є зрозуміле пояснення. У фінальній частині Спартакіади 50%

учасників мали спортивний стаж до одного року, більше 60% учасників складала молодь до 25 років, і всього 35 майстрів спорту [21]. Відсутність оснащених спортивних баз, брак обладнання, реманенту, кваліфікованих тренерських та викладацьких кадрів не могли в умовах війни забезпечити планомірну роботу з молоддю.

Взагалі-то Всеукраїнська Спартакіада 1945 року не ставила за мету встановлення рекордів. Незважаючи на досить низькі спортивно-технічні показники, Всеукраїнська Спартакіада, без сумнівів, пройшла як свято. Більше 450000 глядачів відвідали змагання попередньої та фінальної частини [22]. Символічним був і парад: зруйнованим Хрещатиком до Центрального стадіону йшли колони спортсменів. Кожний п'ятий учасник спартакіади бився з гітлерівцями на фронті, або в партизанських загонах. Заслужений майстер спорту, неодноразовий чемпіон і рекордсмен СРСР з легкої атлетики О.Канакі, важко поранений у руку, не здатний вийти у сектор для метання чи на борівський килим, біг у складі київської легкоатлетичної команди на останньому етапі естафети і приніс першу колективну перемогу своїй команді. Глядачі побачили своїх довоєнних кумирів - чемпіона довоєнних років з важкої атлетики, партизана О.Донського (через два роки він знову завоював звання чемпіона СРСР), легкоатлета полтавця І.Бузуна (будучи інвалідом війни він вийшов до фіналу у бігу на 100 м) та ін. [23].

Спартакіада 1945 року стала масштабним комплексним спортивним заходом, проведеним в період відновлення господарської, культурної діяльності в країні, спустошеній німецькими окупантами, що не тільки зіграло значну роль в подальшому розвитку фізкультурної і спортивної роботи в Україні, а й ознаменувало собою перехід до мирного, звичного життя.

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлюється політика радянської влади у галузі відродження фізкультурно-спортивного руху в Україні на прикладі проведення першої післявоєнної спартакіади. Констатується, що після Другої світової війни були зроблені перші кроки на шляху входження СРСР у світову спортивну систему. Робиться висновок, що проведення Всеукраїнської Спартакіади 1945 зіграло значну роль в подальшому розвитку фізкультурної і спортивної роботи в Україні, ознаменувало собою перехід до мирного, звичного життя республіки.

Ключові слова: фізична культура, спортивний рух, спартакіада, добровільні спортивні товариства.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается политика советской власти в области возрождения физкультурно-спортивного движения Украины на примере проведения первой послевоенной спартакиады. Констатируется, что после Второй мировой войны были сделаны первые шаги на пути вхождения СССР в мировую спортивную систему. Делается вывод о том, что проведение Всеукраинской Спартакиады 1945 г. сыграло значительную роль в дальнейшем развитии физкультурной и спортивной работы в Украине, ознаменовало собой переход к мирной жизни республики.

Ключевые слова: физическая культура, спортивное движение, спартакиада, добровольные спортивные общества.

SUMMARY

The Soviet politics in the area of revival of physical education and sports Ukrainian movement at the example of the first after war spartakiade is covered in the article. It states that after the Second world war it was made the first steps of enter the word sport system.

The author makes the conclusion that the taking of the Ukrainian spartakiade in 1945 played a great role in the development of physical education and sports in Ukraine, that commemorated the transition to peaceful life of the republic.

Key words: physical education, sport movement, spartakiade, voluntary sports companies.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Прозуменщиков М.Ю. Большой спорт и большая политика. – М., 2004. – С. 3.
2. Кип Дж., Литвин А. Эпоха Йосифа Сталина в России. Современная историография. – М., 2009. – С. 101.
3. Горбунов В.В., Деметер Г. 70 лет советского спорта. – М., 1987; Старовойтов З.А. Роль партии в организации физкультурного движения в первые годы советской власти. – М., 1976; Прозуменщиков М.Ю. Указ соч.; Філь С.М., Худолій О.М., Малка Г.В. Історія фізичної культури: Навчальний посібник. – Харків, 2003; Кухтій А.О. Організаційні основи фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж ХХ ст.: Автореф. дис. канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.02 / Львів. держ. ін-т фіз.. культури. – Львів, 2002 та ін.
4. Кун Ласло. Всеобщая история физкультуры и спорта. - М., 1982.- С. 23.
5. Мармазов Р. Физкультурно-спортивное движение в Донбассе(к.ХІХ – н. ХХвв.)// Новые страницы истории Донбасса: Ст. – Кн.4.- С.69-80; Його ж. На изломе: спортивная летопись Донбасса // Социалистический Донбассе. - 1991. 31 июля та ін.; Гальченко О.М. Роль органів Всеобучу у розгортанні фізкультурно-спортивного руху в Донбасі в перші радянські роки (1918-1923) // Історичні і політологічні дослідження. - Донецьк: ДонНУ. 2004. - №4. - С.66-72
6. Канунников В.Н., Шамиголов Р.С. История физической культуры и спорта Донбасса (состояние и перспективы исследования) // Актуальные проблемы современного спорта. Региональные аспекты. Сб. научных работ. - Донецк, 2002. - С. 304-312.
7. Розанов Е.Д. Спорт нашего города. Записки из истории Донецкого спорта (1900-1965 годы). - Донецк. 1990. - 126 с.; Егоренко Т.В., Скороменко В.И., Спажук В.И. Донецкий спорт с трамплина славных лет. Летопись донецкого спорта. - Донецк, 2003. - 128 с. та ін.
8. Грідін А.М. Організація фізкультурно-масової роботи у Донецькій області після звільнення від німецько-фашистської окупації // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2006.- № 3/4. – С.215-221.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф.7. – Оп. 3. – Спр. 1291. – Арк. 1.
10. Теппер Ю.М. Україна на Спартакіадах. – К., 1972. - С. 29.
11. ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп.9. – Спр. 156. – Арк. 49.
12. Там само. – Оп.3. – Спр. 1291. – Арк. 2.
13. Грідін А.М.
14. ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп. 3. – Спр.1291. – Арк.29.
15. Там само.
16. Там само. – Арк. 33.
17. Там само.

18. Там само.– Оп.9. – Спр. 156. – Арк. 51-52.
19. Там само. – Оп. 3. – Спр.1291. – Арк. 7.
20. Теппер Ю.М. Вказ. тв. – С.33.
21. ЦДАГОУ. – Ф.7. – Оп.9. – Спр. 156. – Арк. 52.
22. Там само. – Арк. 53.
23. Теппер Ю.М. Вказ. тв. – С.30, 32.

Надійшла до редакції 3.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР-4ДОН)624-298

КОНТИНГЕНТ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ДОНБАСУ У 1943 – 1956 рр.

Л.Б.Лихачова, М.О. Соловей

Велика Вітчизняна війна залишила в Україні без даху над головою і батьківського піклування десятки тисяч дітей. Так, на вересень 1945 р. у республіці було 162 тисячі сиріт та 1166 тисяч напівсиріт [1]. Звичайно, не всі вони стали безпритульниками, однак немало дітей гостро потребували державного піклування – їх відправляли в дитячі будинки. В післявоєнні роки держава вимагала від сирітських закладів не тільки нагодувати безпритульників, але й надати їм освіту, виховання у дусі колективізму і патріотизму, прищепити трудові навички. Для успішного вирішення цих завдань треба було зважати в роботі на специфіку контингенту вихованців. Адже робота з дітьми, що прийшли від населення (із патронату, опіки) сильно відрізнялася від роботи з безпритульниками, доставленими в дитячі будинки із приймальників-розподільників. Вихованці, що раніше проживали з родичами або опікунами, в більшості своїй звикли визнавати авторитет дорослих, у них склалася загально визнана шкала цінностей і орієнтація на навчання або роботу в майбутньому. Абсолютно інакше мала будуватися в дитячих будинках робота із колишніми безпритульниками, багато хто з яких звик до бродяжництва, крадіжок, жебрацтва, мав «психологію зграї» і звик підкорятися виключно силі. Свою специфіку мала і така категорія дітей із дитбудинків, як вихованці Будинків дитини – ці діти звикли жити в колективі і дуже зважали на його думку.

Проблема формування контингенту сиротинців в історичній літературі спеціально не вивчалася. Поодинокі згадки про кількість вихованців в дитячих будинках СРСР та УРСР в різні роки зустрічаються в деяких роботах узагальнюючого характеру, а також у окремих статтях, присвячених боротьбі з дитячою безпритульністю в роки Великої Вітчизняної війни [2]. Більш інформативними є дослідження Г.М.Голиш та Л.Г.Голиш, які вивчали становище неповнолітніх громадян України в 1943 – 1950 рр. [3]. Однак вказані автори обмежувалися головним чином констатацією окремих цифрових показників. Таким чином, проблема виявляється зовсім не вивченою.

Мета даної статті полягає в тому, щоб простежити в динаміці процес формування контингенту вихованців дитячих будинків, виявити шляхи його формування та охарактеризувати основні групи вихованців дитбудинків.

Комплектування контингенту дитячих будинків Донбасу почалося з 1943 р. і йшло доволі швидкими темпами. Усього в дитячих будинках, створених у Ворошиловградській і Сталінській областях, у грудні 1943 року виховувалося 4358 осіб. Згодом кількість вихованців швидко зростала. Максимального показника вона досягла в 1948-1949 рр., склавши близько 17 тисяч дітей [4].

На кожного вихованця в дитячому будинку відразу ж заводили особову справу, у якій окрім загальних анкетних даних вказували також причину смерті батьків, наявність родичів, давали загальну характеристику емоційного і розумового розвитку дитини, відзначали її позитивні і негативні якості, особисті особливості. Ретельний облік усіх вихованців, що поступили в дитячі будинки, був необхідний також для організації роботи із розшуку батьків дітей, які загубилися в лихоліття війни. У секторі дитбудинків облВНО були зібрані списки контингенту всіх сиротинців із зазначенням повних даних дитини і місця її перебування. Саме сюди поступали запити на розшук дітей. У 1945 р. у Сталінський облВНО було направлено 292 заяви про пошук дітей. За ними 45 вихованців дитбудинків було повернене батькам. Згодом ця робота була продовжена, і в 1947 р. батькам було передано 508 дітей. Запити на пошук дітей і батьків фіксуються аж до 1952 р. [5].

Контингент комплектувався декількома шляхами: сиріт виявляли органи народної освіти; приводили громадяни; доставляли міліціонери із приймачів-розподільників; а також переводили з інших дитбудинків або будинків дитини.

Більше половини всього контингенту (51,9%), що поступив у дитячі будинки Донбасу впродовж 1945 р., склали діти, передані на виховання місцевим населенням. У цю категорію входили, як правило, сироти, що знайшли в роки окупації і після звільнення регіону притулок у далеких родичів, сусідів або знайомих. За даними Сталінського обкому ЛКСМУ, на грудень 1943 р. таких в області було понад 5 тисяч. Нерідко вони проживали в сім'ях, які мали серйозні матеріальні труднощі, і тому не в змозі були дітей нормальним харчуванням, окремим спальним місцем, одягнути і взути їх. Інспектори райВНО були зобов'язані обстежити умови, в яких знаходилися ці діти, і в разі признання їх незадовільними, перевести сиріт в дитячий будинок. Така практика збереглася й в наступні роки. Так, у вересні 1946 р., після проведення такого обстеження в містах і районах Сталінської області, було виявлено 743 дитини, які проживають у дуже важких умовах; 28 із них відразу ж були передані в дитбудинки. Останні тимчасово, до появи місць у дитбудинках, були залишені на патронаті. При цьому становище багатьох патронованих дітей було просто жахливим. Наприклад, сирота Позднякова Раїса, що перебувала на патронаті, часто голодувала і майже не відвідувала школу, оскільки не мала одягу і взуття [6]. Такі діти бралися на облік і при першій же нагоді переводилися в дитячі будинки. Так, у 1948 р., після обстеження 1501 патронованої дитини, 614 із них були призначені в дитячі будинки і 107 влаштовано на виробництво [7].

Значна кількість вихованців у 1940-і роки потрапляла в дитячі будинки через приймальники-розподільники. У Ворошиловградській області в період 1945 – 1947 рр. найбільша кількість дітей надходила саме звідти (54,6 % від загальної кількості в 1945 р., 44% - в 1947 р.). Це був цілком закономірний результат рейдів органів територіальної і транспортної міліції, яким секретний лист від 10.01.1947 р., підписаний заміністра внутрішніх справ УРСР і міністром соціального забезпечення УРСР, наказував негайно забрати з вулиць усіх осіб, що займаються бродяжництвом і жебрацтвом. Серед таких було немало безпритульних дітей. У періодичній пресі того часу писали, що можна було побачити, як вони «торгують цигарками, купують спиртні напої, до пізньої ночі штовхаються біля кінотеатрів». Управління МВС у Ворошиловградській області фіксувало в 1947 р.. "Останнім часом діти почали надходити великими групами, що значно перевищує лімітну потужність дитприймальників. Після прибуття утруднене призначення дітей у дитбудинки" [8].

У 1948 р. в республіці серйозно взялися за ліквідацію дитячої безпритульності. Цілий комплекс заходів із цього приводу був передбачений постановою Ради Міністрів УРСР від 10 березня 1948 р.. Уряд також зобов'язав міністерство внутрішніх справ

забезпечити систематичний підбір безпритульних та бездоглядних дітей. Для цього в містах і районах регіону було проведено по декілька рейдів. Так, у Маріуполі було здійснено 9 рейдів, в Артемівську – 7. Підсумком цієї кампанії стало переповнення дитприймальників – у Сталінській області у них скупчилося 415 дітей, які чекали путівки в дитбудинки [9].

Проте навіть наявність путівки в 1946 – 1947 рр. зовсім не означала, що діти з дитприймальника відразу ж знайдуть притулок у відповідній сирітській установі. Були зафіксовані неодноразові випадки відмов директорів різних дитбудинків узяти на виховання безпритульників. Причини висувалися різні (брак житлової площі, відсутність верхнього одягу, направлення в український дитячий будинок росіян за національністю, необхідність додаткових довідок із санстанції, дитконсультації і вендиспансеру), але всі такі відмови були незаконні. Тому управління НКВС у Сталінській області вимагало від завідувача облВНО не тільки зобов'язати керівників дитбудинків безперешкодно приймати дітей, направлених за путівками з дитприймальників, але й накладати стягнення на директорів, які допустили самоправство. Таким чином, можна констатувати, що в другій половині 1940-х рр. відправлення дитини в дитячий будинок нерідко стикалося із чималими труднощами.

Про гостроту проблеми безпритульності в республіці говорили на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в травні 1952 р. Про це ж свідчить Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 8 травня 1952 р. «Про заходи ліквідації дитячої безпритульності в Українській РСР» [10]. Проте швидко виправити ситуацію не вдалося. Так, через два роки після цього, в 1954 р. прокурор Ворошиловградської області у секретному листі секретареві обкому КПУ констатував, що в багатьох райрадах й у Ворошиловградському міськвиконкомі комісії із влаштування дітей абсолютно не працюють. У результаті на вулицях і вокзалах міст регіону як і раніше можна було зустріти безпритульників, які жебракували. Так, за 1953 р. у Ворошиловградській області органами міліції було затримано 2563 бездоглядних і 158 безпритульних дітей. При цьому злочинність серед дітей і підлітків області в 1953 р. зросла порівняно з 1952 р. на 24,5%, тобто на $\frac{1}{4}$ [11].

Затриманих безпритульників направляли в дитячі будинки. Проте більшість із них належали до категорії «переростків». Вони не мали потрібної для їх віку освіти і не встигали здобути її до випуску з дитбудинку в 14-річному віці. Такі діти не могли бути направлені на навчання в РУ або школи ФЗН. Для того, щоб вони не залишилися на вулиці, Політбюро ЦК КП(б)У в травні 1952 р. ухвалило рішення «надати органам народної освіти і МВС право влаштовувати на роботу у промисловість, транспорт, кооперацію підлітків 15-17 років із дитячих будинків і приймачів-розподільників» [12]. ОблВНО регіону відразу ж зобов'язали директорів дитбудинків працевлаштувати дітей-переростків у найближчі радгоспи і колгоспи.

Нерідко безпритульники, направлені в дитячі будинки, тут же потрапляли в категорію «важковиховуваних»: вони намагалися вести звичний для них вільний спосіб життя, відмовлялися дотримуватися правил внутрішнього розпорядку, просто втікали. Таких вихованців дитячі будинки направляли на перевиховання у трудові колонії. Сталінська область в 1951 р. отримала 19 таких путівок. Проте цього виявилось недостатньо. ОблВНО звернувся в міністерство освіти із проханням надання області додаткових «путівок у трудові колонії як для хлопчиків, так і для дівчаток... Декілька путівок нам украй необхідно, оскільки за останні місяці збільшився наплив у дитбудинки дітей педагогічно запущених, таких, що засвоїли погані звички (крадіжки, бродяжництво й ін.)» [13].

У першій половині 1950-х років контингент вихованців зростав швидше, ніж розширювалася мережа дитбудинків. Наприклад, у 1953 р. було введено в дію лише

40% від запланованої кількості місць у дитячих будинках у міністерстві освіти України [14]. Тому, щоб звільнити місця для новоприбулих сиріт, органи народної освіти посилили контроль за тим, щоб діти старші за 14-ть років не затримувалися в дитбудинках. Винятки робили тільки для відмінників – вони могли залишитися в дитбудинку до здобуття середньої освіти. Така практика існувала з 1946 р. і передбачала не тільки відмінне навчання, але й зразкову поведінку. Наказ № 327 міністра освіти України в 1951 р. підтвердив право «залишення у дитячих будинках вихованців, які навчаються відмінно і за своїм віком відповідають навчанню в даному класі, а також тих підлітків-вихованців, які закінчили семирічні школи на «відмінно» і бажають вступити до середніх навчальних закладів (технікумів), що розташовані в тому ж місці, оформляти наказом облВНО та клопотанням педагогічної ради дитячого будинку». За виконанням цього наказу строго стежили обласні органи народної освіти. Їх зобов'язала до цього постанова Ради Міністрів УРСР від 21 листопада 1951 р., у якій констатовалося, що «дитбудинки перевантажені підлітками віком понад 14 років» [15].

У 1952-1953 навчальному році у контингенті вихованців дитячих будинків відбулися зміни – у ньому значно зросла вікова група 14 – 16 років. Це стало можливо завдяки наказу міністра освіти УРСР № 572 від 13.08.1952 р., який дозволив залишати в дитбудинках сиріт не старше 16 років до закінчення ними семирічної школи. Згідно з цим наказом, із 1953 р. стало можливе перебування в дитбудинках вихованців, які в 14 років училися в 5 класі; у 15 років – у 6 класі; у 16 років – в 7 класі. Вихованці, які навчалися у вказаних класах у більш дорослому виці, підлягали у кінці навчального року випуску з дитбудинку за планом працевлаштування [16]. Тому в 1953 р. у дитбудинках Сталінської області вихованців старших за 15 років було вже 785 осіб, що в 3 з гаком рази більше, ніж у 1949 р.

Тенденція подовжити перебування вихованців у дитячому будинку була продовжена ухвалою Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1956 р. «Про заходи поліпшення виховання дітей, які залишилися без піклування батьків». Вона дозволила утримувати дітей на державному забезпеченні до 18 років. У результаті питома вага старшої вікової групи в загальній кількості вихованців зросла з 1949 р. по 1965 р. із 3% до 19% [17].

До кінця 1956 р. серед вихованців дитячих будинків в окрему категорію виділявся так званий «спецконтингент». Так називали сиріт, батьки яких загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, у партизанських загонах, від рук карателів або українських націоналістів. Вони проживали у спеціальних дитячих будинках. У Донбасі ця категорія дітей із дитбудинку формувалася доволі швидко. Так, на 5.04.1944 р. у дитячих будинках Сталінської області налічувалося 2526 вихованців, із яких 653 особи (26%) належали до «спецконтингенту». У Ворошиловградській області на той же період цей показник взагалі дорівнював 58%, тобто з 1794 дітей із дитбудинку 1050 виховувалося у спецдитбудинках. На початок 1945 року спецконтингент складав більше третини (34%) всіх вихованців дитячих будинків Ворошиловградської області – 1241 особи із 3603 [18].

Проте не завжди діти фронтовиків мали можливість проживати у спецдитбудинках – місць на всіх не вистачало. Бували випадки, коли навіть уже прийняті на виховання до такої установи діти воїнів потім переводилися у звичайні дитбудинки, де і харчування, і побутові умови були гірші. Так, наприклад, у січні 1945 р. у Сталінській обком КП(б)У надійшов лист із фронту, від сержанта Ганжі Г.Ф., у якому він просив повернути його дочку Розу в Нікопольський спецдитбудинок Селидівського району, з якого вона з невідомої причини була переведена у Щербинівський дитбудинок загального типу. Сержант приклав до свого звернення лист дочки, який дівчинка відправила йому на адресу польової пошти. У ньому дитина

буквально благала батька допомогти (цитата надається мовою оригіналу зі збереженням особливостей написання): «Папочка меня перевели в другой дет дом ето дет дом не спец френтовиков... Папочка я прашу что ты написал в област письмо что ты находишься на фронте и сколько год ... и напиши чтоб обратна отпавели в тот дет дом... Папочка япрошу ето зделай паскарей» [19]. Прохання цього френтовика було задоволене, і вже з лютого 1945 р. його дочку повернули до тієї дитячої установи, з якої раніше чомусь незаконно перевели. Судячи з листа дитини, у спецдитбудинку було набагато краще, ніж у звичайному дитбудинку.

Насправді ж серед «спецконтингенту» зустрічалися і діти, які не відповідали цій категорії. Так, наприклад, у Рутченківський спецдитбудинок був призначений син командувача УПА Юрій Шухевич [20]. Тому спецдитбудинки до кінця війни були сильно переповнені. Щоб призначити на виховання сиріт воїнів Червоної Армії і партизан, Сталінський облВНО вимагав перевести зі спецдитбудинків у дитячі будинки загального типу всіх, що не належали до спецконтингенту. Відповідний лист директорам цих дитячих установ було спрямовано 23 березня 1946 р.. Однак перевірка, проведена в серпні 1947 р. виявила, що в деяких спецдитбудинках як і раніше проживали діти, які мали батьків. Так, приміром, у Кіровському спецдитбудинку з 52 вихованців таких було 18 (35%), у Петровському - з 97 дітей 20 (21%) і т.і. [21].

Причина цього очевидна: у важкі післявоєнні роки ці сирітські установи цілком задовільно забезпечувалися продовольством і промтоварами. При загальному низькому рівні життя населення навіть той нехитрий набір "споживчого кошика", який пропонував спецдитбудинок, іноді був більш привабливим, ніж могли собі дозволити рядові громадяни. Тому були випадки, коли в спецдитбудинки, в обхід існуючих норм, приймали вихованців, що не належать до спецконтингенту. Нерідко це були діти адміністративно-господарських і педагогічних працівників цих дитбудинків.

Максимальної кількості «спецконтингенту» досяг у кінці 1940-х – початку 1950-х рр. Так, у спецдитбудинках Ворошиловградській області найбільша кількість дітей була зафіксована в 1949 р. – 1255 осіб. Це склало 30% від усіх вихованців дитбудинків міністерства освіти і 23% - від загальної кількості дітей із дитбудинків області. У Сталінській області максимум «спецконтингенту» припав на 1951 р. – 2098 дітей. Питома вага цієї категорії вихованців склала 30% від облікового складу дитбудинків міністерства освіти і 21% від загальної кількості дітей у всіх сиротинцях області [22].

Оскільки серед вихованців цих привілейованих на ті часи дитячих будинків було немало «сторонніх», обласні відділи народної освіти неодноразово вимагали від директорів дитбудинків привести контингент у відповідність із категоріями дитячих установ. Але контролю за виконанням цих розпоряджень практично не було, тому ситуація мінялася мало. Тим паче, що часто незаконно у спецдитбудинках утримувалися діти керівників і працівників цих закладів. Так, наприклад, у Ворошиловградському і Першотравневому дитбудинках постійно проживали діти директорів і завучів. За неповними даними, таких дітей у спецдитбудинках Ворошиловградської області налічувалося в 1949 р. до 200 осіб [23].

Тільки втручання фінансових органів дозволило навести лад у комплектуванні контингенту дитячих будинків. Після того, як у 1952 р. міністерство фінансів СРСР звернуло увагу міністерства фінансів України на те, що в спецдитбудинках перебуває невідповідний контингент дітей, фінвідділи Сталінської та Ворошиловградської областей провели відповідні перевірки. У квітні 1952 р. були зібрані повні відомості про вихованців усіх спецдитбудинків із вказівкою причин загибелі одного або двох батьків. З'ясувалося, що в Сталінській області лише 56% вихованців спецдитбудинків утримуються в них на законних підставах. Разом із тим, сироти френтовиків нерідко проживали в дитбудинках загального типу. Наказом облВНО від 7 травня 1952 р. усіх

директорів дитбудинків зобов'язали переглянути склад вихованців і привести його у відповідність із категорією [24].

У наступні роки тривав природний процес неухильного скорочення «спецконтингенту». До 1956 р. у Ворошиловградській області таких вихованців залишилися 303 особи (10% від загальної кількості вихованців); у Сталінській – 375 дітей (6% відповідно) [25]. Тому з 1956 р. спецдитбудинки були ліквідовані, а діти цієї категорії розподілені по дитбудинках загального типу.

Кінець 1950-х років взагалі ознаменувалася істотними кількісними і якісними змінами контингенту дітей із дитбудинків. Це було пов'язано зі структурною реорганізацією їхньої мережі. Поступовим перепідпорядкуванням відомчих сиротинців міністерству освіти кількість вихованців у самостійних дитбудинках при промислових підприємствах Сталінської області у період із кінця 1940-х по 1965 рр. зменшилася більш ніж у двадцять разів. Якщо в 1949 р. їх було 3666 осіб, що складало близько 34% від загальної кількості вихованців, то до кінця 1965 р. залишилося всього 160, або 3%. У Ворошиловградській області контингент вихованців дитячих будинків при підприємствах також суттєво скоротився: із 1426 осіб у 1952 р. до 272 дітей у 1963 р. [26].

Із першої половини 1950-х рр. також помітне зростання кількості вихованців у школах-інтернатах і дитбудинках для глухонімих, сліпих, розумово відсталих (спочатку інтернати створювалися для дітей із фізичними і розумовими вадами). Проте із 1956 р. мережа інтернатів почала розширюватися, при цьому в них набирали абсолютно здорових дітей. Тому питома вага вихованців інтернатів серед загальної кількості дітей, що знаходилися на вихованні в державних і відомчих установах, зростає з 10% в 1952 р. до 86,4% до кінця 1965 р.

Не всі вихованці дитячих будинків були повними сиротами. Держава могла також взяти на себе виховання дітей матерів-одиночок, інвалідів. Крім того, в дитячі будинки передавали дітей із сімей, де їм не могли забезпечити нормальні умови для життя і розвитку через бідність або з інших причин. Зазвичай у разі крайньої потреби батьки самі писали заяву в органи освіти або виконком місцевої Ради із проханням на якийсь час прийняти в дитячий будинок їх дитину. Наприклад, на засіданні виконкому Слов'янської міськради 5 серпня 1946 р. було задоволено прохання самотнього батька тов. Литвинова. Після смерті дружини він не міг забезпечити належного догляду своєму 7-місячному синові, тому хлопчика взяли в Будинок дитини до досягнення ним однорічного віку [27].

В окремих випадках матері просили про зарахування в дитбудинки «важких» дітей, із вихованням яких вони самі впоратися не могли. Наприклад, у 1952 р. громадянка Махонько добилася призначення в дитбудинки свого 12-річного сина Анатолія, який постійно тікав із дому і неодноразово потрапляв у приймальники-розподільники [28]. Кількість таких звернень зростає у другій половині 50-х рр., коли у матерів-одиночок та інвалідів почали підростати і виходити з-під контролю післявоєнні діти. У 1957 р. у дитбудинки Сталінської області було призначено 758 дітей, із них тільки 127 (17%) були сиротами. Решта 631 особа мали одного або двох батьків. Причини передачі цих дітей на виховання державі були різні: 330 дітей здали матері-одиночки і багатодітні батьки; 143 дитини були передані батьками-інвалідами або хворими; у 43 дітей батьки були засуджені; у 28 – позбавлені батьківських прав; 83 особи опинилися в дитячих будинках з інших причин.

У звіті облВНО наголошувалося, що в більшості випадків причиною призначення цих дітей у дитбудинки стала їх педагогічна занедбаність. Майже 70% з них погано вчилися, мали негативні педагогічні характеристики. Чимало було й таких, що зовсім залишили школу. Зростає також кількість дітей, яких батьки здавали в дитбудинки після

скоєння ними крадіжок або хуліганських вчинків. Керівники обласного відділу народної освіти зазначали, що цю категорію дітей слід було б призначати у школи з особливим режимом. Але оскільки таких в регіоні не було, їх направляли у звичайні дитбудинки [29].

Простежується постійне збільшення питомої ваги дітей, що мають одного або двох батьків. У Сталінській області найвідчутніше частка таких дітей зростає в дитбудинках загального типу міністерства освіти (із 23% в 1949 р. до 33% в 1954 р.), в той час як у відомчих дитбудинках вона змінюється мало (із 34 % до 31 %). А ось за коливаннями цього показника у спеціальних дитячих будинках помітно, як до 1953 р. відсоток вихованців, що мають батьків, знижується порівняно з 1949 р. із 22,2% до 14,5%. Ми вважаємо, що це стало наслідком перевірок контингенту спецдитбудинків із боку фінансових органів у 1952 р. і подальшим суворим наглядом. З 1954 р. частка вихованців, які мають одного з батьків, у спецдитбудинках знову зростає до 22% - з того часу частішають випадки, коли інваліди війни і вдови загиблих воїнів добровільно здають на виховання державі підростаючих важковиховуваних дітей [30]. Таким чином, можна констатувати, що у 1950-ті роки з'являється так зване «соціальне сирітство», яке згодом стане головним джерелом поповнення контингенту дитячих будинків.

Таким чином, можна констатувати, що поповнення контингенту вихованців дитячих будинків здійснювалося в основному з трьох джерел: з будинків дитини; від місцевого населення та з приймачів-розподільників. В перші повоєнні роки більш ніж половина контингенту поступали від місцевого населення –дітей передавали дальні родичі та знайомі, що надали їм притулок під час війни, але не мали наміру або можливості виховувати їх у подальшому. Крім того, органи народної освіти примусово забирали до дитбудинків з патронату та опіки, якщо там їм не могли забезпечити умов для нормального життя. З кінця 1940-х років у зв'язку з голодом, що розпочався у країні, значно збільшилася кількість безпритульних дітей, яких доставляли у дитячі будинки з приймачів-розподільників. Контингент зростав дуже швидко, термін перебування у дитбудинках обмежувався 14-річним віком. Лише в другій половині 1950-х років виявилася можливість збільшити строк виховання у дитбудинках до повноліття. У 1950-х рр. у дитбудинках стрімко зростає кількість дітей, які мали батьків – з'являється так зване «соціальне сирітство».

Особливу категорію складали вихованці спецдитбудинків. Завдяки підвищеному фінансуванню та більш сприятливим умовам життя, в ці заклади нерідко влаштовували дітей керівництва та персоналу дитбудинків. Тому органи народної освіти і навіть прокуратура перевіряли контингент та вимагали привести його до відповідності.

РЕЗЮМЕ

У даній статті на основі архівного матеріалу подані кількісна та якісна характеристики складу вихованців дитячих будинків Донбасу у період 1943-1965 рр., виявлені шляхи поповнення контингенту, проаналізовані причини виникнення соціального сирітства у 1950-ті роки.

Ключові слова: дитячі будинки, спеціальні дитячі будинки, безпритульні діти, сироти, вихованці дитячих будинків

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основе архивного материала дана количественная и качественная характеристика состава воспитанников детских домов Донбасса в период 1943 – 1956 гг., выявлены пути пополнения контингента, проанализированы причины возникновения социального сиротства в 1950-е годы.

Ключевые слова: детские дома, специальные детские дома, беспризорные дети, сироты, воспитанники детских домов.

SUMMARY

In this article the author defines quantitative and qualitative membership of orphanages inmates in Donbass region during the years 1943 to 1956. There are defined many sources of forming of orphanages inmates contingent, The author also analyzes the reasons of so called 'social orphanhood' in 1950s.

Key words: orphanages, special orphanages, orphans, orphanages inmates.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. / редкол. А. Г. Шевелєв (голов. ред.) та ін. ; АН УРСР, Ін-т історії. - К. : Наук. думка, 1977. – Т. 7. – С. 420 – 421.
2. Народное образование в СССР / под ред. И. А. Каирова и др. – М.: Изд-во АПН, 1957. – С. 338; Синицин А. М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории. – 1969 – № 6. – С. 26 та ін.
3. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр. – Черкаси: Черкас. ЦНТІ, 2005. – 323 с; Голиш Л. Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943 – 1945 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 206–215.
4. Підраховано авторами за: Державний архів Донецької області (далі ДАДО). - Ф.326. – оп.2. – Спр.91. – Арк. 11(зворот); Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). - Ф.П-311. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.63.
5. ДАДО. Ф.326. – Оп.4. – Спр. 513. – Арк. 8; Ф.Р-2852. – оп.1. – Спр.368. – Арк.4, 33; Ф. Р-1266. – Оп.2. – Спр.185. – Арк.16.
6. ДАЛО. Ф.Р-1067. – Оп.4. – Спр.52. – Арк.32; ДАДО. Ф.Р-2852. – Оп.1. – Спр.368. – Арк.28; Спр. 676. – Арк.2; 2 (зворот); Ф. 326. – Оп.2. – Спр. 91. – Арк.21; Оп.4. – Спр. 513. – Арк. 7-8.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.7. Т.VI – Спр. 7279. – Арк.222.
8. ДАЛО. Ф.Р-1067. – Оп.4. – Спр. 52. – Арк. 32; Спр.77. – Арк.1; Ф.П-179. – оп.3. – Спр.736. – Арк.13; ДАДО. Ф.Р-5154. – оп.2. – Спр.3. – Арк.5; Приазовский рабочий. – 1946. – 12 октября.
9. Збірник постанов та розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки – 1948. - № 6. – Ст.18; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. Т.VI. – Спр. 7279. – Арк. 62, 221, 222; Спр.7256. – Арк. 17.
10. Збірник постанов та розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки – 1952. - № 9. – Ст. 32.
11. ДАЛО. Ф.П-179. – Оп.5. – Спр. 426. – Арк.47, 48, 72.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). Ф.1. – оп.6. – Спр.1665. – Арк.9.
13. ДАДО. Ф.Р-2852. – Оп.1. – Спр.407. – Арк.31; Спр.391. – Арк. 29.
14. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.8. – Спр. 9883. – Арк.1.
15. Збірник наказів міністерства освіти України. – 1951. - № 12. – С. 8 – 10; Збірник постанов та розпоряджень уряду УРСР. – 1951. - № 22. – Ст. 56.
16. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.1079. – Арк.392.
17. Підраховано авторами за: ДАДО. Ф.Р-4249. – Оп.3(дод.). – Спр.92. – Арк. 1, 18; Ф.Р-

2852. – Оп.2. – Спр.179. – Арк.1.
18. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. , Т. II. – Спр.1547. – Арк.41; ДАЛО. – Ф.Р-1067. – Оп.4. – Спр.52. – Арк.35.
19. ДАДО. Ф.П-326. – Оп.2. – Спр.1076. – Арк.11-14.
20. Соловей М. О. Спогади Юрія Шухевича про перебування у дитячих будинках Донбасу у 1940-і роки // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Кн. 17-18. – С. 276.
21. Підраховано авторами за: ДАДО. – Ф. 326. – Оп.4. – Спр. 513. – Арк.34; Ф.Р-2852. – Оп.1. – Спр. 368. – Арк.34(зворот); Спр.399. – Арк. 48.
22. Підраховано авторами за: ДАЛО. Ф. Р-1067. – Оп.4. – Спр.119. – Арк.2; ДАДО. Ф. Р-4249. – Оп.3(дод). – Спр.258. – Арк.3.
23. ДАЛО. Ф.П-311. – Оп.1. – Спр.293. – Арк.15.
24. ДАДО. Ф.Р-2852. – Оп.1. – Спр.399. – Арк. 43, 47-49, 70.
25. Підраховано автором за: ДАЛО. Ф. Р-1067. – Оп.4. – Спр.119. – Арк.2; Ф. Р-2519. – Оп.10. – Спр. 214. – Арк.42; ДАДО. Ф.Р-4249. – Оп.3(дод.).- Спр.258. – Арк.3; Оп.3. – Спр.7251. – Арк.13.
26. ДАДО. Ф.4249. – Оп.3(дод.). – Спр.92. – Арк.1; Спр.258. – Арк.3; Ф.Р-2552. – Оп.2. – Спр.179. – Арк.1; ДАЛО. Ф.Р-1067. – Оп.4. – Спр. 52. – Арк. 31-34; Спр. 77. – Арк.1; Спр. 104. – Арк. 2; Ф.Р-2519. – Оп.10. –Спр. 166. – Арк. 59; Спр. 301. – Арк.11.
27. ДАДО. Ф.3307. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.55.
28. ДАДО. Ф.Р-2852. – Оп.1. – Спр.406. – Арк.41-42.
29. ДАДО. Ф.Р-2852. – Оп.1. – Спр.461. – Арк. 22-23.
30. Підраховано авторами за: ДАДО. – Ф.Р4249. – Оп.3(дод). – Спр.92. – Арк.1; пр.258. – Арк.3; Оп.3.- Спр.4703. – Арк.1; Оп.3(прод.). – Спр.5710. – Арк.8

Надійшла до редакції 5.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР55) 626-7

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ УСТАНОВ У ШАХТАРСЬКИХ МІСТАХ ДОНБАСУ: 1943 – 1964 рр.

О.В.Бровар

Задоволення культурних потреб населення займає пріоритетне місце у процесі побудови розвиненого, громадянського суспільства та правової держави. Лише люди, залучені до культурних надбань свого народу, стають патріотами своєї Батьківщини, шанують національну історію, долучаються до кращих здобутків вітчизняної та світової цивілізації. Особливу актуальність процес культурного відродження набуває нині, коли він фактично є запорукою існування незалежної України, її виживання у світі, що стрімко глобалізується, нівелюючи багатовікові культурні традиції. Інтерес викликає історичний досвід культурного обслуговування робітників Донбасу у роки відбудови вугільного краю після Другої світової війни та упродовж 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст. Як негативні, так і позитивні аспекти цього досвіду можуть стати у нагоді при розробці концептуальних засад механізмів розвитку культури в умовах сучасної Української держави.

Інтерес до окресленої проблеми посилюється ще тому, що вона не знайшла цілісного відображення у наукових студіях як радянських, так і сучасних українських істориків. Виходячи з цього, метою даного дослідження визначено формування та

функціонування механізму задоволення культурних потреб працівників вугільної промисловості Донбасу та їхніх родин протягом періоду 1943 – 1964 рр.

Значне місце в культурно-освітній роботі у вугільних районах Донбасу одразу після їх звільнення від гітлерівських загарбників посідали масові бібліотеки. У визволених районах їх, по суті, довелося формувати заново. Великий внесок у цю справу зробили громадяни Донбасу. Вони працювали безкоштовно на відбудові закладів культури, приносили до бібліотек власну літературу, меблі, обладнання.

На початковому етапі відновлення культурно-просвітницької роботи її форми і методи диктувалися умовами війни, яка ще тривала. Поширеними напрямками такої діяльності були: мітинги, читання газет, прослуховування радіо при вуличних динаміках, організація переглядів кінострічок під відкритим небом за допомогою кінопересувок, робота читальних залів.

Велику допомогу у відродженні бібліотечної мережі республіки надавали інші республіки СРСР. По всій країні вівся збір книжок для бібліотек визволених районів. Вже на 1 січня 1944 р. було зібрано і відправлено в Україну понад 4 млн. книг. Відновлення бібліотек проходило з великими труднощами, і не всі заклади культури були поновлені до 1945 р. Наприкінці 1945 р. їх кількість становила в республіці 4844 (з книжковим фондом 8,6 млн. книг), тобто лише 21% довоєнної. Так, якщо в 1940 в Донбасі працювало 2063 бібліотеки, то в 1945 р. тільки 460, з 2031 клуба були відновлені 1481. Таким чином, у наступні роки в Донбасі передбачалося ще багато зробити, щоб відновити довоєнну мережу культурно-просвітницьких закладів [22, с.18].

Значний внесок у відновлення бібліотечної справи зробили жінки. На їх плечі лягли турботи відносно комплектування фондів. Співробітниці Ворошиловградської бібліотеки ім. Горького за короткий термін зібрали близько 7 тис. томів. А через місяць у бібліотеках було вже 15 тис. примірників. Завдяки проведеній роботі, вже на 24 день після звільнення Сталіно був відкритий читальний зал і абонемент Сталінської обласної бібліотеки ім. Крупської. У новому приміщенні вже в жовтні 1943 р. розташувалась бібліотека комбінату „Ворошиловградвугілля” [9, с.164].

До 1950 р. по Україні вже повноцінно функціонувало 34,9 тис. масових бібліотек, а також наукові, технічні та спеціальні бібліотеки на підприємствах, в установах, навчальних закладах. Їх працівники залучали до користування книжковими фондами широкі кола населення, забезпечували книгами кожен сім'ю. На кінець п'ятирічки послугами масових бібліотек користувалося понад 4,1 млн. осіб [23, с.146]. У Донбасі, наприклад, в 1950 р. на 768 масових бібліотек працювало більше, ніж в 1940 р. [11, с.134]

До 1955 р. загальна кількість бібліотек по Сталінській області досягла 1635, а книжний фонд – 9230600 примірників. Принципи формування бібліотечних фондів, плани роботи колективів підпорядковувалися, головним чином, меті технічної пропаганди. У 1952 р. з 200 бібліотек Макіївського району міських для дорослих було 5, міських для дітей – 4, сільських – 6, шкільних – 67, шахтарів – 44, металургів – 6, будівельників – 13, трудових резервів – 23, загальноміських – 32. Працівники бібліотек району провели 192 літературних вечори, 23 тис. бесід і читань вголос, 673 лекції і доповіді, 102 читацькі конференції [20, с.108].

Практично за перше повоєнне п'ятиріччя вдалося суттєво наростити потенціал бібліотек, випередивши довоєнні темпи будівництва приміщень, поповнення літературою, якісними кадрами тощо. Багато в чому це було зумовлено тією базою, яка вже склалася у міжвоєнну добу завдяки діяльності виробничих громадських об'єднань, які спрямовували значні зусилля на розгортання у середовищі гірників Донбасу виробничо-технічної пропаганди, для чого створювали цілі мережі спеціалізованих

технічних бібліотек та „технічних кутків”, укомплектованих спеціальною та популярною літературою з технічної проблематики [14, с.122-129; 15, с.173-177].

У 1959 р. книжковий фонд масових бібліотек Сталінської області складав понад 13 мільйонів томів. Тільки в м.Макіївці було понад 300 бібліотек з мільйонним книжковим фондом, а в м.Сталіно – 400. Щороку на поповнення бібліотек області книгами та періодичними виданнями асигнувалося понад 2,5млн.крб. Бібліотека була в кожному населеному пункті Сталінської області, де налічувалося понад 200 мешканців. Бібліотеки обслуговували майже 1800 тисяч читачів, видавши їм упродовж досліджуваного періоду понад 26 мільйонів примірників книг.

Прагнучи довести книгу до широких мас, бібліотеки організовували дійову пропаганду літератури. Проводилися літературні вечори, читацькі конференції, влаштовувалися бібліографічні огляди, випускалися плакати, організовувалися книжкові виставки, оформлялися стенди з пропаганди рішень партії та уряду, списки рекомендованої літератури з різних галузей знань, книжкові виставки до революційних та знаменних дат.

Так, у бібліотеках Волноваського району лише за вісім місяців 1958 р. було підготовлено 186 плакатів, 106 рекомендованих списків літератури, 96 книжкових виставок, 98 картотек.

Усе більше бібліотек переходили на відкритий доступ читачів до книжкових фондів. У таких бібліотеках відвідування зросло в півтора рази, а видання книг збільшилося майже вдвічі. Читачі, що дуже важливо, стали брати в 2 –3 рази більше спеціальної літератури. Особливо добре така робота була організована в обласній бібліотеці імені Крупської, Сніжнянській та Харцизькій районних бібліотеках. Обласна бібліотека імені Крупської була однією з найбільших в Україні. Два – три роки читачі користувались її фондами лише через абонемент і читальні зали. А у 1959 р. були організовані нові відділи: патентів та технічної інформації, нотно-музичної та театральнo-драматургійної літератури, рідкісної книги, сектори іноземної літератури, обслуговування сліпих. Наприклад, відділ патентів та технічної інформації регулярно повідомляв про одержані новинки технічної літератури, описи винаходів та стандартів більше трьохсот промислових підприємств, у тому числі багатьох шахт, будівельних організацій, металургійних та хімічних заводів, електростанцій та науково-дослідних інститутів. Його послугами користувалися сотні винахідників та раціоналізаторів. За їх замовленнями видавалося набагато більше, ніж раніше патентів та інших видань. Бібліотеки області також вели серед населення широку атеїстичну пропаганду. На ці теми часто проводилися колективні читання, бесіди, конференції та вечори [12, с.19-21].

Проте в роботі бібліотек було ще немало серйозних недоліків. Відразу після війни влада здійснила ретельну перевірку бібліотек. 6 вересня 1946 р. вийшла постанова Ради Міністрів УРСР про перевірку книжкових фондів бібліотек та очищення їх від ідеологічно шкідливої літератури. Вимагалось знайти та вилучити з бібліотек всю іноземну літературу (книги, газети, журнали), надруковану за кордоном чи на території СРСР, що перебувала в окупації [4, арк.64]. Причина подібної політики – очевидна: іноземна література розглядалася радянським керівництвом як потенційне джерело вільнодумства, тому її треба було ліквідувати.

Про те, наскільки читання було поширеним явищем, свідчать такі відомості. У 1950 р. тільки в самостійних державних бібліотеках Сталінської області додому книги брали 173601 осіб. Утім, склад книжкових фондів не міг задовольнити всіх потреб читачів, оскільки кошти на придбання книг дозволяли мати по 1 – 2 примірника однієї книги, тоді як запити читачів були значно більшими. У 1950 р. державні бібліотеки Сталінської області видали 3.519.090 томів книг додому й 677307 томів у читальні зали.

Бібліотеки надавали також таку послугу, як доставку книг додому читачам [5, арк.113-117]. Лише у 1953 р. державні бібліотеки області здійснили обслуговувалися у такий спосіб 325660 читачів. Книговидання становило щороку понад 7 млн. примірників книг. У середньому за рік один читач читав 23 книги, тобто майже 2 книги на місяць (згідно з відомостями по самостійних державних бібліотеках; сюди не включені статистичні відомості по бібліотеках клубів, колгоспів, профспілок та інших відомств). У 1952 р. послугами бібліотек, що працювали при державних клубах Донбасу, скористалися близько 150 тис. осіб [6, арк.4-6; 8, арк. 3-5]. Проте, і ця цифра не повністю відображала рівень популярності читання в регіоні. Загалом через особливості побудови бібліотечної справи в Радянському Союзі не можна підрахувати загальну кількість читачів усіх бібліотек. Але й наведені цифрові показники засвідчують, що послугами бібліотек користувалося багато людей.

Серед книг, які читали відвідувачі бібліотек, переважала художня та дитяча література – 72,4 %, частка громадського-політичної літератури становила 8,6 %, а наукової, технічної та іншої – 19 %. Ці відомості вказують, що більшістю людей читання сприймалося, здебільшого, як засіб проведення дозвілля, а не засіб підвищення політичної культури чи освіти. Читачі найбільше купували та замовляли в бібліотеках „Повість о настоящем человеке” Польового, „Кавалера Золотой Звезды” Бабаєвського, „Белую березу” Бубенкова, „Чайку” Бірюкова, а також класиків російської літератури (А.Чехова, Л.Толстого, М.Горького та ін.), твори зарубіжних авторів [13]. Існувала підписка на книги, однак оформити її, так само придбати гарні книги, було важко, оскільки попит на них був вищим за пропозицію. Проте люди, які бажали читати (а таких було немало) знаходили вихід: відвідували бібліотеки, збиралися з друзями та родичами й читали книги вголос по черзі [2, с.231].

У перші роки після визволення Донбасу стояло гостро питання придбання шахтарями друкованих ЗМІ: газет, журналів, а також художньої літератури. Передплата лімітувалась. Так, начальник відділення шахти мав право передплатувати дві газети. Індивідуально придбати художню літературу мали можливості не всі категорії працівників шахт [7, арк.4-5].

У 1946 р. культурно-освітні установи Донбасу були слабо забезпечені періодичними виданнями. З 96 установ Горлівки лише шість одержували газету „Известия”, 22 – „Правду”, 9 – „Комсомольську правду”, 16 – „Правду України”. З наявних 83 газетних вітрин 33 були непридатні [3, арк.144-165].

У квітні 1946 р. у Донецьку поновило свою роботу обласне книжково-газетне видавництво, почав виходити альманах „Літературний Донбас”. У перші повоєнні роки вийшли друком колективний збірник донецьких письменників „Вірші про Донбас”, історична повість І. Гонімова „На берегах Кальміуса”, розповіді про шахтарів П. Байдебури „Рідні горизонти”, збірник віршів В.Труханова „В дорозі” та інші книги. Письменник Б. Горбатов підготував роман „Донбас”. Інженер-металург В. Попов за роман „Сталь і шлак”, а журналіст І. Рябокляч за повість „Золототисячник” удостоїлися Державної премії СРСР [23, с.146].

Що стосується діяльності в Донбасі ЗМІ, показовою є доповідна записка начальника Головного управління з охорони військових та державних таємниць в пресі при РМ УРСР до завідділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У від 14 травня 1957 р. під грифом „Таємно”, в якій йшлося про викривлення життя Донбасу у багатотиражних газетах. Посадовець у документі зазначав: „Здійснюючи вибірковий контроль над шахтарськими багатотиражними газетами Сталінської і Ворошиловградської областей за 1 квартал 1957 р., ми звернули увагу на велику кількість матеріалів про погане побутове становище шахтарів, про прогули, пияцтво, хуліганство й інші аморальні вчинки. Нерідко газети серед винуватців називали командирів виробництва, у тому

числі комуністів, комсомольців і гірників провідних професій... Нам здається, наявність подібних матеріалів... не можна визнати політично доцільними” [19, с.160-161]. Як бачимо, тоталітарна влада успішно використовувала набір адміністративних механізмів, вироблений у 1930-і роки, для власного політичного самозбереження. Її не цікавила об’єктивна картина, яка подавалася пресою, що відображала моральне та соціальне становище робітничих колективів.

У 1958 р. в Сталінській області видавалося три обласних, 23 міських, 22 районних і 205 багатотиражних газет, загальний наклад яких перевищував півмільйона примірників. Шахтарі та інші категорії робітників одержували за підпискою та через роздрібний продаж 1,2 млн. примірників центральних і республіканських газет та журналів [10, с.152].

Знаковою подією у житті художньої культури Донбасу стала діяльність молодіжного літературного об’єднання „Обрій” наприкінці 1950-х – початку 1960-х років. Серед організаторів вирізнявся патріот рідного українського слова, літературознавець, поет та майбутній дисидент В. Стус [17, с.148].

У кінці 1940-х років у Горлівці розпочало активну діяльність літературне об’єднання, члени якого спільно з науковцями – істориками, краєзнавцями, журналістами в 1950-ті роки підготували й опублікували книги „Спадкоємці”, „Горлівка”, „Наша кочегарка” [16, с.98].

Значною подією 1950-х років також було відкриття у м. Сталіно (1956 р.) обласного телевізійного центру. Наступного року в Сталінській і Ворошиловградській областях були створені, як складові республіканського комітету з радіомовлення, редакції радіомовлення та телебачення. Зросла кількість періодичних видань: якщо у 1955 р. у Сталінській області їх було 55, то до 1965 р. – вже 118. Наприкінці 1958 р. на базі культурно-художнього альманаху почав виходити журнал „Донбас” [18, с.250].

Менш ніж через місяць після звільнення від нацистської окупації, навесні 1943 р. у Ворошиловграді, в приміщенні театру Юного глядача, відбувався перший концерт театру естради. 11 листопада 1943 р. Сталінський обком КП(б)У ухвалив рішення про реевакуацію донецьких театрів з м.Пржевальська та м. Кизил-Орди Киргизької РСР [9, с.165].

Становлення театрального життя в Донбасі відбувалося протягом 1920-1930-х років, тому на повоєнні часи мало молоді традиції. Відбудовувалися відповідно, і театри, побудовані в ці роки. У 1953 р. діяло дев’ять стаціонарних театрів, серед них: шість драматичних, два лялькових (у м.Сталіно і м.Ворошиловграді) та Сталінський державний театр опери і балету. У наступні роки кількість їх змінювалася, зокрема з причини їх підпорядкування державному регулюванню. Серед зазначених театрів чотири мали статус обласних, а два – міських. У 1959 р. був розформований Сталінський театр ім. Пушкіна (м. Єнакієве), на базі якого було створено Сталінський обласний російський драматичний театр у м. Жданові. У 1963 р. під час республіканської кампанії за злиття малих театральних колективів у великі були ліквідовані Артемівський та Чистяківський театри, а Ворошиловградські (музично-драматичний і російсько-драматичний) – об’єднані [21, с.181].

Більшість театрів не мали власних приміщень. Так, театр ім. Артема працював у приміщенні Сталінського театру опери і балету, де мав десять днів на місяць для стаціонарної роботи. У Ворошиловграді в приміщенні Українського театру тривалий час працював Російський драматичний театр. Обидва вони за обсягами виїзних вистав перевищували нормативи навіть пересувних театрів. У 1955 р. вони провели 70 % вистав у районах області [21, с.182]. Утім, ці обставини не дозволяли театральним колективам повноцінно розвиватися (поповнювати кадровий склад, розширювати репертуар).

Водночас, незважаючи на зменшення державних дотацій у сфері культури в середині 1950-х років, республіканській та місцевій владі вдалося у 1960 р. завершити добудову стаціонарного приміщення Сталінського театру ім. Артема.

Наприкінці 1962 р., відповідно до постанови РМ УРСР „Про скорочення витрат на утримання закладів в сфері культури системи Міністерства культури УРСР” (від 12 грудня 1962р.), театри Донбасу були переведені на бездотаційну роботу. Нерентабельні театри закривались або укрупнювались. У 1959 р. був закритий російський драмтеатр (в м.Єнакієвому). Театри в умовах безгрошів'я намагалися скорочувати технічний персонал. У середині 1950-х років у Ворошиловградському театрі ляльок актори самі виконували функції адміністраторів, гардеробників, касирів [21, с.187].

Влада вживала засоби ідеологічного контролю за роботою театрів. Постановці певної п'єси обов'язково мав передувати дозвіл на це Головного управління з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР, а її виходу на глядача – перегляд можновладцями обласного управління культури та представниками обкому партії з їх висновком. Діяли і внутрішні механізми ідеологічного впливу на акторів: проведення політінформацій, прийняття творчого складу театру в члени партії. Проте практика життя засвідчувала, що ці заходи мали формальний характер. Варто відзначити, що театральним трупам дозволялося у своїх репертуарах передбачати постановку до 30 % творів закордонних драматургів-комуністів [19, с.159].

У Донбасі за досліджувані роки суттєво поліпшилась якість кадрів театральних колективів. У 1954 р. за ініціативою партійних органів була проведена нарада працівників театрів області відносно становища з репертуаром. На цих зборах акцент ставився на посиленні ідейної складової у підборі творів для вистав, перевазі виконуваних у дусі соціалістичного реалізму. З 49 п'єс, поставлених театрами Донбасу протягом 1953 – 1954 рр., таких було 31, або 63 %. До репертуару були внесені „Пісня про чорноморця” Лавреньова, „Як гартувалася сталь” М. Островського, „Сильні духом” Медведєва та Гребньова, „Васса Железнова” М. Горького, „Лимерівна” Панаса Мирного тощо [20, с.111].

У перші повоєнні роки в Донбасі виступали з концертами провідні творчі колективи Москви, Ленінграда, Харкова та Києва. Восени 1948 р. у Донецькій філармонії відбувся перший симфонічний концерт [23, с.146].

У 1959 р. у Горлівці був відкритий художній музей, який систематично поповнювався творами живопису, скульптури та графіки з державних фондів та за рахунок подарунків художників і колекціонерів. До середини 1960-х років театр відвідало близько 160 тис. осіб [16, с.98].

У Донбасі розвивався і кінематограф. Відомий у СРСР кінорежисер-документаліст М. Левков створив кілька стрічок про Дніпробуд та знаного гірника М. Ізотова. Вони зайняли належне місце в кінематографічних анналах вітчизняної документалістики. Автор працював на замовлення ідеологічних органів з тим, аби пропагувати образ „цікавої радянської людини”, її справи [1, с.184].

Отже, розвиток культури і духовного життя Донбасу, завдяки творчим зусиллям представників творчої інтелігенції, митців, шахтарів, не припинявся. Тоталітарний сталінський режим міг перешкодити духовному розвитку регіону, але не в змозі був його зупинити. Культурно-духовні процеси в регіоні мали свою специфіку, що впливала головним чином з особливостей формування виробничого та кадрового потенціалу. У 1943-1964 рр. на Донеччині були створені окремі духовні надбання всупереч завдань радянської ідеології.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається розвиток мережі культурних установ у шахтарських містах Донбасу: 1943 – 1964 рр.

Ключові слова: мережа, культурні установи, шахтарські міста, Донбас.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается развитие сети культурных учреждений в шахтерских городах Донбасса: 1943 – 1964 гг.

Ключевые слова: сеть, культурные учреждения, шахтерские города, Донбасс.

SUMMARY

In the article the Development of network of cultural institutions in miner's town of Donbass is considered: 1943 – 1964.

Key words: network, of cultural institutions, miner's town, Donbass.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Алышев Н.А., Малюга М.Ф., Трошкин К.С., Шак А.Ф. Сокровища Центрального Донбасса. Очерки. – Донецк: Изда-во «Укр НТЭК», 2002. – 254 с.
2. Герасимова М.С. Дозвілля в повсякденному житті населення Донбасу в 1945–1953 рр. // Нові сторінки історії Донбасу. – Зб. Статей – Кн. 13–14. – 2007. – С. 218–233.
3. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.326. – Оп.1. – Спр.103.
4. Там само. – Ф.4981. – Оп.1. – Спр.1.
5. Там само. – Спр.26.
6. Там само. – Спр.33.
7. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф.179. – Оп.3. – Спр.389.
8. Там само. – Ф.2430. – Оп.1. – Спр.66.
9. Добров П.В., Есип И.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Донецк: ООО фирма «Друк-Инфо», 2000. – 240 с.
10. История рабочих Донбасса. – В 2-х т. / Гл. Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл.ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.2. – 431 с.
11. Історія Української РСР у 8 т. 10 кн. / Гол. ред.. кол.: Ю.Ю.Кондуфор та ін. – К., 1979. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). – К.: Наукова думка, 1979. – 390 с.
12. Кічінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю. – Сталіно-Донбас, 1960. – 120 с.
13. Книга учит жить //Социалистический Донбасс. – 1950. – 8 января.
14. Костюк Є.С. Діяльність індустріальних профспілок і їх інженерно-технічних секцій із поширення технічної освіти на території радянської України: 20-30-ті рр. ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – № 3 (40). – 2007. – С. 122– 129;
15. Костюк Є.С. Діяльність технічних і науково-технічних товариств підрадянської України у сфері технічної освіти (20-30-ті роки ХХ ст.) // Українознавство. – № 2. – 2007. – К.: Науково-дослідний інститут українознавства. – С.173 – 177.
16. Павлик І.С. Розвиток міста Горлівки в 1951-1968 рр. //Укр. істор. журнал. – 1970. – №8. – С.97 – 104.
17. Санцевич А.В., Сарбей В.Г. Розвиток повоєнного Донбасу: друга половина 1940-х рр. //Укр. істор. журнал. – 1994. – №1. – С.148 - 154.

18. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. Донецьк: ООО «Лебедь», 2004. – 412 с.
19. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945–1999 рр.) – Донецьк: Сталкер, 1999. – 435 с.
20. Сталинская областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетке в области промышленности и повышение материального и культурного уровня трудящихся. – Сталино: Дон. индустр. ин-т., 1959. – 125 с.
21. Стуканова Ю.Р. Матеріально-технічне та кадрове забезпечення театрів Донбасу в 1953-1964 роках //Нові сторінки історії Донбасу. Кн. (13) 4. – Донецьк, 2007. – С.180 - 188.
22. Хмелевская В.С. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса: Автореф. ... дисс. канд. истор. наук. – Харьков: ХГУ, 1965.
23. Хорошайлов Н.Ф. Мужество Донбасса. – Донецк: Донец. гос. ун-т., 1968. – 190 с.

Надійшла до редакції 2.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4 УКР 55) 626-28

ДИНАМІКА ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ у другій половині 1940-х – середині 1960-х років

А.С.Бобровський

Сучасний суспільно-економічний стан української держави переконує у необхідності посилення уваги істориків, до проблем соціальної політики. Кризові 1990-ті рр. призвели до хаосу в економіці, послаблення офіційної влади, зубожіння основної маси населення, особливо селян. Сьогодні в епоху глобальної економічної кризи в українському суспільстві з'являються проблеми, схожі із тими які уже мали місце в попередні періоди історії України. У подібному положенні наша країна перебувала і в інші історичні періоди, ця подібність робить актуальними дослідження, результати яких можуть бути корисні у виробленні сучасної ефективної соціальної стратегії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини 1940 – середини 1960-х рр. Нижня межа пов'язана зі звільненням Донбасу від окупантів і початком відновлення сільського господарства регіону. Згодом, у середині 1950-х рр., відбувається корекція діяльності влади. У цей період було вжито ряд заходів щодо покращення поліпшення добробуту селян. Верхня межа зумовлена зміною керівництва країни та відповідно трансформацією державної соціальної політики.

Внаслідок значної концентрації промисловості, аграрного потенціалу в Донбасі глибше та виразніше відбилися процеси, характерні для країни в цілому. Саме тому, важливим є дослідження результатів впровадження соціальної політики стосовно цього регіону. Це дає можливість не лише виявити загальні тенденції її розвитку, але також з'ясувати причини багатьох негативних соціальних наслідків, які ще довго будуть впливати на соціальний клімат регіону.

Територіальні межі окреслені кордонами української частини історико-географічної назви “український Донбас”. У досліджуваний період до більшої частини українського Донбасу належала територія Донецької (до 1961 рр. – Сталінської) та Луганської (до 1958 рр. – Ворошиловградської) областей. Вивчення соціальної політики радянської держави обмежено цими двома областями.

Проблема змін заможності селян знайшла неоднозначне відображення в історіографії. Перші загальні дослідження, присвячені вивченню окремих питань

добробуту населення УРСР, були надруковані в повоєнний період. Автори у своїх роботах наголошували на висвітленні позитивних аспектів, успіхи пов'язувалися з діяльністю Комуністичної партії, керівництва країни [1]. Причини труднощів пояснювалися наслідками війни, замовчувалися управлінські прорахунки та неефективність господарювання. Для цих видань описового плану характерна відсутність докладного аналізу, слабка джерельна база. Спеціальні праці присвячені аналізу добробуту селянства, видані в радянський період також не позбавлені певних недоліків. В дослідженнях наголошувалося на позитивних успіхах колгоспного будівництва, запровадженні нових форм оплати та збільшенні матеріального зацікавлення [2]. Однак у названих працях відсутні дані про голод 1946 – 1947 рр., злидні та превалюючу роль присадибного господарства в харчуванні й заробітках селян, нерозвинену соціальну сферу.

У сучасний період певна частина науковців присвятила свої розвідки вивченню соціальної політики щодо селянства [3]. У цих працях розглянуто динаміку сільськогосподарського виробництва, розвиток інфраструктури та повсякденне життя селян. Однак, дослідники побіжно торкаються проблем розвитку добробуту населення окремих регіонів, зокрема Донбасу. Крім того, недостатньо уваги приділено системі оплати праці селянства.

В. П. Михайлюк, М. М. Зиза розглянули трансформацію виробничих відносин в українському селі у 1950 – 1980-х роках [4]. У праці показано негативні соціальні наслідки радянської державної політики, низький рівень прибутків селян.

Л. В. Ровчак розглянула зарплатню робітників машинно-тракторних станцій (МТС) у 1950-х рр. [5]. Проте поза увагою залишилися проблеми оплати праці робітників, створених згодом ремонтно-технічних станцій (РТС). І. М. Лубко вивчила спроби аграрних перетворень М. С. Хрущова та їх вплив на українське село [6]. Значна частина її роботи присвячена еволюції державної політики щодо оплати праці колгоспників. Разом з тим, у цих дослідженнях недостатньо уваги приділяється особливостям становища працівників Донбасу. Недослідженою залишилася система соціального забезпечення колгоспників, працівників МТС та РТС.

Аналіз наукової розробки проблеми свідчить про недостатній рівень вивчення теми, відсутність ґрунтовних досліджень, що робить актуальним створення узагальнюючої наукової праці.

Наукова новизна роботи полягає у здійсненні комплексного дослідження добробуту різних категорій селян Донбасу протягом другої половини 1940-х – середини 1960-х рр.

Предметом дослідження є основні напрями, засоби, методи та наслідки впровадження в зазначений період державної соціальної політики щодо покращення добробуту селян Донбасу.

Метою є комплексний аналіз добробуту селян Донбасу в другій половині 1940-х – середині 1960-х років, особливостей упровадження щодо різних груп сільських мешканців, відповідності її потребам населення регіону, а також соціальних наслідків.

Джерелами дослідження є законодавчі акти [7], програмні та директивні документи керівних органів [8], статистичні [9], архівні матеріали. У дослідженні використовуються матеріали двох центральних та двох обласних архівів. Документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) є дуже цінним джерелом для дослідження. Слід виділити фонд 1 – “ЦК Компартії України”. Найбільш цікаві документи знаходяться у справах описів 23-24 – “Документи загального відділу 1941 – 1967 рр. (особливий сектор) ЦК КПУ (секретна частина)”. У цьому фонді міститься інформація з багатьох питань розвитку соціальної сфери та наслідків упровадження державної політики в регіонах. З фондів

Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) варто виділити фонд 2 – “Рада міністрів УРСР”. В ньому містяться дані з питань розвитку соціально-економічної сфери, листування з місцевими органами, звіти та довідки. У дослідженні використано матеріали державних архівів Донецької та Луганської областей [10], документи яких дали змогу проаналізувати зміни добробуту селянства Донбасу. Вони зберігають матеріали, які дають можливість вивчити механізм, форми та наслідки реалізації соціальної політики держави в Донбасі. Таким чином, для дослідження добробуту селян протягом зазначеного періоду опрацьовано різноманітні джерела, що дозволяють виконати об’єктивний системний аналіз зазначеної проблеми.

З перших років існування колгоспного ладу формування фонду заробітної платні, а відтак і добробуту селянства, здійснювалося за залишковим принципом – у кінці господарського року. Заробітна платня нараховувалась після виконання певним господарством обов’язкових планів державних поставок, виплати різноманітних податків та розрахунків з МТС та іншими організаціями. Вони мали більше ніж символічну платню: у роки першої повоєнної п’ятирічки селянин отримував від праці в колгоспі – приблизно 5% грошових доходів, 35% зернових, 1% м’яса та сала, 0,5% молочної продукції [11]. Інша частина необхідних продуктів надходила від присадибного господарства. При цьому, значна частина коштів вилучалася за допомогою системи податків. Так, у 1945 р. селянин платив 58 крб. з 1 га землі, 2370 крб. з однієї голови корови, 800 крб. з однієї свині [12]. Навіть колгоспник, який сумлінно працював протягом року, фактично нічого не отримував за свою працю.

Дуже зручним для приховування такого офіційного грабунку селян було використання трудової одиниці, за допомогою якої розподілявся прибуток між членами колгоспу. Трудодень – міра затрат праці колгоспників в суспільному господарстві та їх часткової участі в прибутках, що розподілялися між колгоспниками – таке офіційне тлумачення цієї трудової одиниці. Протягом року колгоспник отримував так звані “палички” – відмітки про виконання роботи – нічим не наповнені форми розрахунку [13].

В умовах післявоєнної розрухи, нестачі продуктів харчування, важливим було зробити більш ефективним зруйноване сільське господарство. Однак старі методи часто виявлялися неефективними, потрібен був новий підхід до розв’язання цієї проблеми. Реалії переконали керівництво в тому, що система трудодня погано впливала на загальні результати колгоспної праці. Ця система не враховувала результатів роботи бригад, ланок, окремого працівника. Навіть за умов дуже високої врожайності колгоспи видавали всім однакову заробітну платню [14].

З метою усунення недоліків у виробництві керівництво країни в постанові від 19 квітня 1948 р. рекомендувало колгоспам розподіляти доходи з урахуванням врожаю зібраного бригадою, а в бригадах – ланками [15]. Практична реалізація полягала в нарахуванні додаткових трудоднів за високі показники та у відповідному зниженні за низькі. Але, незважаючи на це, оплата праці колгоспників здійснювалась і надалі не в повному обсязі та мала багато недоліків. Лише на початку 1950-х рр. почало поступово вводиться авансування – часткові виплати без очікування кінцевих результатів господарської діяльності. Авансування дійсно було передовим для тогочасної системи нововведень, однак у більшості господарств здійснювалося нерегулярно й лише за технічні культури.

У постанові вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. рекомендувалося колгоспам, які щоквартально видавати 25% коштів, що надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва, 15% розподіляти на трудодні, вироблені за минулий квартал, і 10% – на трудодні, зароблені в тваринництві та кормодобуванні [16]. Це значно зміцнило

економіку колгоспів, а відповідно й добробут селян, держава в свою чергу отримала бажане збільшення продуктивності праці. Як свідчать річні звіти колгоспів за 1953 р., у середньому понад 43% господарств отримували грошові прибутки більш ніж на 300 крб. з одного гектару. Там на трудовень видавалося 1,5 крб., притому у 18% оплата трудовень становила понад 2,5 крб. і з'являлася можливість щомісячного авансування колгоспників [17]. Авансування було трьох типів – грошове, натуральне та комплексне. Періодичність виплат встановлювалась – раз на місяць, квартал, півріччя, а її розмір міг бути постійним або змінюватись протягом року [18].

Отже, незважаючи на труднощі та завдяки державній підтримці, трудовень ставав дедалі вагомим. Через підвищення заготівельних і закупівельних цін та державну підтримку, колгоспи отримали можливість преміювати власних робітників. Наприклад, на фермах Троїцького району Ворошиловградської області за перевиконання плану було премійовано 176 доярок, чабанів і свинарок – усі вони отримали як додаткову оплату 21 тис. літрів молока, 150 поросят та велику кількість свинини [19]. Але були й недоліки та порушення, а саме – поганий облік та помилки в нарахуванні трудовнів.

Чимало господарств так і залишалися в боргу перед колгоспниками, а це змушувало селян, особливо чоловіків, шукати стороннього заробітку для утримання сім'ї. Запроваджені ще на початку 1930-х рр. система паспортів та прописка жорстко контролювали пересування населення. За їх допомогою селянин жорстко прив'язувався до місця праці [20]. Про існування кріпацької залежності навіть в умовах пом'якшення аграрної політики свідчать приклади повернення колгоспників, що самовільно залишили роботу в пошуках можливості прогледувати родину. Селяни фактично були власністю колгоспів, без права вибору власної долі, гвинтиками державного механізму. Так, рішенням Ровенського бюро обкому КПУ та облвиконкому від 7 липня 1956 р. встановлювалось завдання по відправці працівників з колгоспів Дубровицького району на сільськогосподарські роботи до радгоспів Сталінської області. Усього було відправлено 650 осіб: їм обіцяли оплату за нормами робітників та видачу преміальних до 1,5 кг зерна за кожен виконану денну норму [21]. Цей приклад є показовим і яскраво демонструє ставлення держави до селян. Після прибуття на станцію Єнакієве, їх висадили й повезли на зовсім інші роботи, які селяни не вмiли виконувати; оплата праці, зрозуміло, була такою ж низькою [22].

Для збільшення матеріального зацікавлення колгоспників у розвитку сільськогосподарського виробництва спільною постановою ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. було передбачено перехід на принципово нову систему оплати праці у колективних господарствах [23]. У зв'язку з тим, що практика розподілу прибутків за трудовнями після закінчення господарського року недостатньо стимулювала розвиток сільського господарства, колгоспам рекомендовалося щомісяця видавати членам артiлі авансом на трудовні не менше як половину коштів, одержаних від держави за контрактацією, закупівлі й обов'язкові поставки продукції. Колгоспи самі встановлювали порядок і розміри додаткової оплати праці натурою та грiшми за перевиконання планів [24]. До запровадження цієї постанови додаткова оплата за перевиконання планів нараховувалась в однакових розмірах для всіх колгоспів республіки. У другій половині 1956 р. регулярне авансування було запроваджене в 61% колгоспів УРСР [25]. Натомість нагальні потреби колгоспників й надалі ігнорувалися – навіть інвалідів змушували важко працювати [26].

Заміна в 1958 р. обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державними закупівлями, скасування натуроплати сприяли наповненню колгоспної скарбниці та зростанню фонду заробітної платні [27]. Становище колгоспників потроху почало покращуватися, а добробут – зростати. Слід зазначити, що при цьому склалися обставини за яких, з одного боку, майже всі сторони економічного життя господарств

контролювались карбованцем, а з іншого оплата праці, як і раніше, обраховувалась трудоводнями. Згодом в колгоспах було запроваджено нову систему, яка передбачала заміну трудоводня щомісячними грошовими виплатами [28].

Отже, внаслідок впровадження нових реалій державної соціальної політики відбулася зміна форми оплати праці в колгоспах. Разом з тим, слід зазначити, що в економіці кінця 1950-х – початку 1960-х рр. з'являються нові проблеми, пов'язані з цими змінами. За натуроплати отримані продукти давали можливість мати худобу, займатися присадибним господарством, продавати його продукцію. Нова форма оплати істотно обмежила можливість займатися власним господарством [29]. Селянин, отримавши стабільне джерело грошових надходжень та зустрівшись з перепонами у веденні присадибного господарства, почав сам купувати продукти харчування. Тобто, соціальні заходи випередили економічні можливості їх реалізації. Загалом, введення більш чіткої диференційованої системи оплати праці негативно позначилося на її продуктивності та збільшенні бюджетів селянських сімей. До наслідків слід віднести також і те, що у відсталих господарствах селяни ставали потенційними мігрантами до міста або намагались вижити, спираючись на власне господарство.

Непропорційною була оплата праці колгоспників і працівників бригад машинно-тракторних станцій (МТС). Спостерігалася диспропорція в оплаті праці на користь останніх, хоча трудове навантаження практично нічим не відрізнялося. Це було зроблено свідомо, оскільки працівники машинно-тракторних станцій займали проміжне становище між робітниками та селянами. Вони нібито належали до прошарку робітників, проте працювали у сільському господарстві. Умови оплати праці були особливими, оскільки в МТС поєднувалися колгоспна та державна форми власності.

Робітники тракторних станцій, на відміну від селян, отримували гарантований мінімум в оплаті трудоводнів. Платня їх складалася з натуральної (продуктів сільського господарства) та грошової частин. Методика обрахування натуроплати робітників зазнавала змін. Діюча система нараховувала певну частку у відсотках залежно від отриманого врожаю. Згодом, почали встановлювати конкретні ставки залежно від розряду врожайності, ґрунтових умов, груп за виробничим планом, на які були розподілені МТС [30]. Паралельно з упорядкуванням системи оплати праці колгоспників для працівників тракторних станцій встановлювалися також матеріальні стимули до виконання держплану. На лютому пленумі 1947 р. було встановлено залежність розміру оплати від врожайності та термінів виконання: чим вищі показники, тим більша зарплатня [31]. Згідно з рішенням прийнятим на вересневому пленумі ЦК КПРС 1953 р. було змінено систему оплати [32]. Починаючи з 1954 р. за працю трудівників машинно-тракторних станцій встановлювалися тверді диференційовані ставки залежно від виду виконаних робіт. При досягненні показників, передбачених планом, додатково нараховувалося 10%, у разі невиконання встановленого завдання, стільки ж знімали. У 1947 р. гарантований мінімум для трактористів при виконанні плану становив 3 кг зерна за трудоводень, а при невиконанні – 2 кг [33]. Грошовий мінімум заробітної платні працівників постійно підвищувався. На початку 1950-х рр. він становив 2,5 крб. за трудоводень [34]. Згідно з постановою ЦК ВКП (б) від 21 липня 1951 р. було збільшено грошовий мінімум до 4 крб. за трудоводень для трактористів та до 2 крб. заправникам та обліковцям [35]. Після збільшень оплати праці показовим був розрив у рівні матеріального забезпечення різних категорій працівників. Колгоспник у 1953 р. в середньому отримував 424 кг зерна, тоді як тракторист МТС – 1942 кг. Середня грошова оплата колгоспника становила 520 крб., а тракториста була більшою в 6 разів – майже 3 тис. крб. [36].

Окрім колгоспників та працівників машинно-тракторних станцій, чисельною групою сільського населення були трудівники радгоспів. Від держави вони отримували

заробітну платню щомісяця в грошовій формі незалежно від отриманого врожаю. Як щось подібне до радгоспів, під час війни при багатьох підприємствах були створені підсобні господарства, які повинні були покращити забезпечення робітників продуктами харчування. Оплата праці трудівників відомчих сільськогосподарських підсобних господарств в цілому дорівнювала платні членів радгоспів.

У сільському господарстві працювали також зоотехніки та ветеринари. Вони були спеціально підготовленими фахівцями та розглядалися владою як один із засобів підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Відповідно їм заробітна платня призначалась вища ніж колгоспникам.

Середня заробітна платня, що нараховувалась трудівникам, зайнятим у сільському господарстві є найкращими показником ефективності державної політики. Аналіз документів свідчить, що рівень оплати праці працівників різних категорій, зайнятих у сільському господарстві, відрізнявся. Привертають увагу такі дані: за період 1940 – 1945 рр. середня зарплатня в усіх галузях економіки зросла на 42,54%, а у сільськогосподарських працівників вона зменшилася. При тому, у радгоспах та підсобних господарствах платня зменшилася; у працівників тракторних станцій та ветеринарних працівників і обслуговуючого персоналу вона зросла відповідно на 9% та 17%. Це пов'язано з потребою відновлення сільського господарства, нестачею підготовлених фахівців. У той же час при значному зростанні цін за цей період та зниженні рівня купівельної спроможності населення, було відсутнє зростання абсолютного розміру фактично виплаченої селянам платні. Слід зазначити, що більшість колгоспників отримували набагато менше, основним джерелом їх прибутків залишалось підсобне господарство. У 1945 р. платня в сільському господарстві дорівнювала лише 42,05% середньої зарплатні працівників в усіх галузях економіки регіону (для порівняння: у 1940 р. це співвідношення становило 60,05%). У 1950 р. та 1955 р. пропорція збільшилася до 49,22% і 49,82%, а в 1960 – 1965 рр. до 53,13% та 63,5% відповідно. Тобто лише в середині 1960-х рр. відновилося співвідношення в оплаті, що існувало до початку війни [37].

Динаміка зростання заробітної платні в сільському господарстві мала свої особливості. За даними 1950 р. видно, що середня платня в усіх галузях економіки зросла на 49,22%, для селян вона збільшилася на 74,65%. Однак в 1955 р. (відносно даних 1950 р.) зростання становило, відповідно, лише 6,62% та 7,92%. Це пов'язано з тим, що в кінці 1940-х рр. було вжито певних заходів з підвищення рівня оплати праці. На початку 1950-х рр. грошові прибутки збільшувалися переважно шляхом зниження цін. У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. значно підвищилася мінімальна заробітна платня, змінилася система оплати праці в колгоспах. З наведених даних видно, що середня заробітна платня в усіх галузях щодо попереднього періоду зросла в 1960 р. на 20,58% та в 1965 р. на 12,63%. У сільському господарстві ці показники становили 28,61% та 34,6% [38].

Працівники машинно-тракторних станцій мали платню вищу, ніж інші категорії сільськогосподарських працівників. Вони отримували 56,98% від середньої платні в економіці у 1945 р. Як і в інших категорій працівників, їх заробітна платня зросла в 1950 р. до 67,92% від середньої, знизилася до 55,42% у 1955 р. і знову стрімко зросла до 79,09% в 1960 р. До початку війни, у 1940 р., цей показник становив 74,31%. Їхня заробітна платня перевищувала оплату праці трудівників радгоспів та підсобних господарств як в абсолютних показниках, так і щодо середньої платні протягом усього досліджуваного періоду [39].

У 1945 – 1955 рр. ветеринарні працівники та допоміжний сільськогосподарський персонал отримували заробітну платню, розмір якої та динаміка зростання були аналогічні показникам для робітників МТС. Проте в другій половині 1950-х рр. її

розмір зменшився. У 1955 р. відносно даних 1950 р. він становив 93,35%, хоча в попередній період розмір оплати швидко зростав. Збільшення мінімальної заробітної платні в усіх галузях економіки та в сільському господарстві призводило до значного зниження її розміру порівняно із середньою зарплатнею. У 1945 р. ця пропорція становила 63,76%, у 1950 р., завдяки загальній тенденції, збільшилася до 66,36%. Згодом, у 1955 р., частка зменшилася до 58,1% в 1955 р. та до 45,45% в 1960 р. У середині 1960-х рр. цей показник практично досяг рівня 1945 р. і становив 62,69%. Середню за розміром заробітну платню отримували трудівники радгоспів та підсобних сільськогосподарських підприємств. Вона поступово зростала, як в абсолютних показниках, так і щодо середньої оплати праці в усіх галузях економіки. Співвідношення її із середньою зарплатнею в 1945 р. становило 39,92%, у 1955 р. – 46,75% та 63,59% – в 1965 році [40].

Таким чином, політика в оплаті праці селян протягом другої половини 1940 – середини 1960-х рр. визначалася наступними чинниками. По-перше, влада розглядала село як сировинний додаток до міста, джерело постачання продуктів харчування та резерв для поповнення робітничого класу. На думку керівництва, побут визначав свідомість, а селяни за їх переконаннями були відсталою, ще не позбавленою дрібновласницьких інтересів, частиною радянського суспільства. З наведених даних видно, що вони мали найнижчі прибутки серед інших груп працівників. Це було свідомою політикою влади. За рівнем наближення до робітничого класу трудівники, зайняті в сільськогосподарському виробництві, поділялися на декілька груп. Найвищі прибутки мали працівники машинно-тракторних станцій, ветеринарний та допоміжний сільськогосподарський персонал. Значно менше отримували трудівники радгоспів. Найбільш низькі доходи мали колгоспники, особливо у відсталих господарствах. Крім того, середня оплата праці в сільському господарстві була значно меншою за заробітну платню промислових робітників. Слід зазначити, що в цей період навіть одноосібне присадибне господарство – одне з основних джерел доходів селян – зазнавало утисків. По-друге, прагнення керівництва підвищити ефективність сільського господарства змушувало владу вжити низку заходів, які могли б поліпшити ситуацію. У другій половині 1950 – поч. 1960 рр. зростав обсяг капіталовкладень в галузь. На законодавчому рівні було прийнято постанови щодо посилення матеріального зацікавлення селян. Унаслідок цього їх доходи значно збільшилися, проте становили на 40% менше ніж середня заробітна платня робітників та службовців у промисловості.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто добробут селянства Донбасу у другій половині 1940-х – середині 1960-х років. Простежено еволюцію законодавства відносно системи тарифікації заробітної платні, нарахування премій. За рівнем наближення до робітничого класу трудівники, зайняті в сільськогосподарському виробництві, поділялися на декілька груп. Найвищі прибутки мали працівники машинно-тракторних станцій, ветеринарний та допоміжний сільськогосподарський персонал. Значно менше отримували трудівники радгоспів. Найбільш низькі доходи мали колгоспники, особливо у відсталих господарствах.

Ключові слова: заробітна плата, добробут селянства, радянська соціальна політика, Донбас.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрено доходы крестьянства Донбасса во второй половине 1940-х – середине 1960-х гг. Исследованы изменения законодательства относительно системы тарификации заработной платы, начисления премий. По уровню приближенности к

рабочему класу труженики, заняті в сільськогосподарському виробництві, ділилися на декілька груп. Найвищі доходи мали співробітники машинно-тракторних станцій, ветеринарний і допоміжний сільськогосподарський персонал. Значительно менше отримували працівники совхозів. Найнижчі доходи мали колхозники, особливо в відсталих господарствах.

Ключевые слова: заробіткова плата, благополуччя селянства, радянська соціальна політика, Донбас.

SUMMARY

In article it is considered incomes of peasantry of Donbass in second half 1940 - to the middle of 1960th evolution of the legislation concerning system of tariffing wage payments, charges of awards is tracked. On nearness level to working class the workers occupied in an agricultural production, shared on some groups. The highest incomes employees of mashinno-tractor stations had, the veterinary and auxiliary agricultural personnel. Workers of state farms much less received. Collective farmers, especially in backward economy had the lowest incomes.

Key words: the salary, well-being of peasantry, the soviet social policy, Donbass.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Голован А.В. Зростання матеріального добробуту і культурного рівня українського народу за роки Радянської влади / А.В. Голован, В.І. Іваницький. – К., 1958. – 32 с.; Пастушенко А.И. Повышение благосостояния населения УССР / А.И. Пастушенко, Б.Ф. Мокиенко. – К., 1968. – 21 с.
2. Сторожук О. О. Зростання матеріального достатку і культурного рівня колгоспного селянства України за роки Радянської влади / О. О.Сторожук. – К., 1957. – 21 с.; Діденко В.В. Заходи компартії по поліпшенню добробуту колгоспного селянства після XX з'їзду КПРС (на матеріалах УРСР) / В.В. Діденко, В.П. Шкварець // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 28. – С.145 – 151; Історія селянства Української РСР: В 2-х т. – К., 1967. – Т. 1 – 2.; Колесниченко В. А. Деятельность компартии по повышению материального благосостояния колхозного крестьянства в условиях развитого социализма (на материалах УССР – 1961 – 1970 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук / В. А. Колесниченко. – К., 1976. – 23 с.; Здоровцева А.Г. Деятельность коммунистической партии Украины по повышению материального благосостояния и культурного уровня колхозного крестьянства в 1959 – 1965 гг.: Автореф. дис. ...канд. ист. наук / А.Г. Здоровцева. – Львов, 1971. – 23 с.
3. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т.2. – 653 с.
4. Михайлюк В. П. Зміни виробничих відносин в аграрному секторі України (50 – 80-і рр. XX ст.) / В.П. Михайлюк, М.М. Зиза // Історичні записки: Зб. наук. пр. — Луганськ, 2006. — Вип.10. — С. 111 – 122.
5. Ровчак Л. В. – Машинно-тракторні станції в Україні: 1950-ті рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. В. Ровчак. – Донецьк, 2000. – 19 с.
6. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.М. Лубко. – Донецьк, 2002. – 20 с.
7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В пяти томах, 1917–1967 гг. Сборник документов за 50 лет. – М., 1967–1968. – Т. 1 – 5; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам в 4-х томах – М., 1957 – 1958. – Т. 2 – 4.
8. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов,

- конференцій и пленумов ЦК (1898–1988). – 8-е изд., доп. и испр. Т. 7 – 10 / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М., 1985 – 1986.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2-х томах. / Ін-т історії партії при ЦК Компартії України. – К., 1976 – 1977. – Т. 1 – 2.
9. Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк, 1967. – 340 с.; Народное хозяйство Ворошиловградской области: статистический сборник. – Донецк, 1971. – 245 с.; Народное хозяйство Донецкой области: статистический сборник. – Донецк, 1972. – 232 с.
 10. У Державному архіві Донецької області опрацьовано матеріали фондів 2794 – “Виконавчий комітет Донецької обласної ради депутатів трудящих”, 326 – “Донецький обласний комітет Комуністичної партії України”, 4249 – “Статистичне управління Донецької області”, 5154 – “Відділ соціального забезпечення Виконавчого комітету Донецької обласної ради депутатів трудящих”; фонд 5547 – “Планова комісія Виконавчого комітету Донецької облради”. У Державному архіві Луганської області опрацьовано документи “Луганського обласного комітету Компартії України” – фонд 179, “Виконавчий комітет Луганської обласної ради депутатів трудящих” – фонд 1779, “Статистичне управління Луганської області” – фонд 2519 та інші.
 11. Кульчицький С.В. Новітня історія України // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С.13.
 12. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. Р-180, оп. 2, спр. 1. арк. 323.
 13. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002. – С. 145.
 14. Там само.
 15. Постановление Совета Министров СССР, 19 апреля 1948 г. «О мерах по улучшению организации, повышению производительности и упорядочению оплаты труда в колхозах» // Решения партии и правительства ... – Т. 3. – С. 469 – 489.
 16. Постановление Пленума ЦК КПСС, 7 сентября 1953 г. «О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР» // Решения партии и правительства ... – Т. 4. – С. 19 – 60.
 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 80, спр. 1192, арк. 124 – 125.
 18. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1192, арк. 118.
 19. Скрипник С. Трудові успіхи тваринників / С. Скрипник // Радянська Україна. – 1955. – № 194. – С. 2.
 20. Вронська Т.В. Радянська паспортна система / Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.3 – 15.
 21. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1232, арк. 165.
 22. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1232, арк. 165.
 23. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 6 марта 1956 г. «О ежемесячном авансировании колхозников и дополнительной оплате труда в колхозах» // Решения партии и правительства ... – Т. 4. – С. 288 – 290.
 24. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів ... – С. 182.
 25. Скрипник С. Трудові успіхи тваринників / С. Скрипник // Радянська Україна. – 1955. – № 194. – С. 2.
 26. Лубко І. М. Вказана праця. – С. 151.
 27. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 4 июля 1957 г. «Об отмене обязательных поставок сельскохозяйственных продуктов государству хозяйствами колхозников, рабочих и служащих» (Извлечение) // Решения партии и правительства ... – Т. 3. – С. 349 – 352.

28. Постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про поліпшення організації оплати праці в колгоспах УРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1964 – №4. – С. 32.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1232, арк. 165.
30. Хоменко М.П. Машинно-тракторні станції вирішальна сила в розвитку колгоспного виробництва / М.П. Хоменко. – К., 1955. – С. 86.
31. Постановление Пленума ЦК ВКП(б), февраль 1947 г. «О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период (Извлечение)» // Решения партии и правительства ... – Т. 3. – С. 381 – 427.
32. Постановление Пленума ЦК КПСС, 7 сентября 1953 г. «О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР» // Решения партии и правительства ... – Т. 4. – С. 19 – 60.
33. Постановление Пленума ЦК ВКП(б), февраль 1947 г. «О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период (Извлечение)» // Решения партии и правительства ... – Т. 3. – С. 411.
34. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938 – 1946 гг. – М., 1948. – С. 178.
35. Постановление Пленума ЦК ВКП(б), 21 июля 1951 г. «О мерах подъема по улучшению работы МТС» // Директивы КПСС... – Т. 3. – С. 600.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 80, спр. 1192, арк. 130.
37. ДАДО. – Ф. Р -4249, оп. 1-доп., спр. 2585, арк. 1-2.
38. Там само.
39. Там само.
40. ДАДО. – Ф. Р -4249, оп. 1-доп., спр. 2585, арк. 1-2.

Надійшла до редакції 20.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР-4ДОН)627-2

РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1960-1980-ті роки

О.В.Шимко

В наш побут давно і впевнено увійшло громадське харчування, без якого неможливе сучасне життя. Сьогодні важко уявити, щоб хто-небудь з міських мешканців жодного разу не користувався послугами підприємств громадського харчування. В кафе можна випити каву, скуштувати тістечко, в їдальні пообідати, в ресторані відсвяткувати ювілей. Добре налагоджене громадське харчування дозволяє людям краще організувати свій відпочинок, навчання, більше приділяти уваги дітям, звільняє жінку від значної кількості важкої домашньої праці. Але так було не завжди і за часів радянської влади в Донецькій області недоліків в організації такого необхідного аспекту повсякденного життя було значно більше, ніж позитивних моментів. Не слід також забувати, що громадське харчування є специфічною галуззю народного господарства, необхідність розвитку якої зумовлена рядом факторів, пов'язаних перш за все з раціональною організацією життя, ростом продуктивності праці та народного добробуту.

Названа проблема є недостатньо дослідженою, бо монографічних робіт, присвячених розвитку громадського харчування саме в Донецькій області в зазначений період немає. Джерела та література, яку ми використали для висвітлення теми, можна поділити на кілька груп. По-перше, це збірка документів партії та уряду [1]; по-друге,

це монографія про соціально-побутові умови в УРСР [2]; та по-третє, це література, яка висвітлює різні аспекти соціально-побутового життя Донецької області або Донбасу [3]. Для більш об'єктивного та детального висвітлення теми ми використали матеріали кількох фондів Державного архіву Донецької області, а саме фонди Донецького обласного статистичного управління, Донецької обласної Ради профспілок, обкому комуністичної партії України [4]. Мета даної роботи – розглянути роботу мережі громадського харчування у 1960-80-х роках в Донецькій області.

У 1960-х роках владою було прийнято ряд рішень для покращення роботи галузі. Так, 13 березня 1965 р. постановою Ради Міністрів СРСР місцева влада була зобов'язана в найкоротший термін привести магазини та підприємства громадського харчування у належний порядок, здійснивши, де це необхідно, капітальний та поточний ремонт; розгорнути широку мережу спеціалізованих кафе, закусочних (пиріжкових, пельменних, млинцевих, кафе-морозиво тощо); переглянути час роботи магазинів, їдалень та інших підприємств торгівлі та громадського харчування, щоб забезпечити найбільш зручності для населення [5]. 7 березня 1967 р. в постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР знову відзначалася недостатня кількість їдалень, кафе, ресторанів, низька культура обслуговування, низька якість їжі, у зв'язку з чим давалося завдання міністерствам та відомствам здійснити заходи щодо розширення мережі закладів громадського харчування, а також збільшення випуску цими підприємствами продукції власного виробництва та підвищення їх якості [6]. 14 серпня 1969 р. у постанові Ради Міністрів СРСР відмічались недоліки у забезпечення працюючих гарячим харчуванням, особливо у нічних змінах, в шахтах, рудниках, будівництві. Цією ж постановою місцева влада зобов'язана була забезпечити будівництво на промислових підприємствах нових та розширення діючих підприємств громадського харчування у відповідності до встановлених нормативів [7]. Ці постанови дали значний результат. Якщо у 1965 р. підприємства громадського харчування області випустили 641 млн. блюд, то в 1970 р. вже 802 млн. [8], що було на 25% більше. Вагомим показником був також товарообіг у громадському харчуванні, який у 1965 р. складав по області 235,7 млн. крб., а у 1970 р. дорівнював вже 308,9 млн. крб., тобто на 31% більше. Причому для Донецька були характерні більш високі темпи зростання товарообігу, ніж в цілому по області. Наприклад кількість підприємств громадського харчування в місті виросла за 5 років з 768 до 939, тобто на 22,2%; а кількість посадочних місць в них – з 34,4 тис. до 47,3 тис. [9], тобто на 50,3%.

Основними типами підприємств громадського харчування були фабрики-кухні, їдальні, ресторани, кафе, буфети, магазини напівфабрикатів та кулінарії, палатки та кіоски. Їх кількість можна простежити за таблицею 1. Як ми бачимо, кількість фабрик-кухонь виросла за досліджуваний період вдвічі, їдалень та ресторанів в 1,6 разів. Кількість фабрик-кухонь, ресторанів та їдалень зростала постійно. А кількість буфетів та кафе спочатку зростала і до середини 1970-х років їх побільшало майже на 3%, а у 1980-ті їх ставало з кожним роком все менше. В результаті проведення політики скорочення цих найбільш доступних для населення закладів громадського харчування, на кінець періоду їх стало навіть менше, ніж на початку - на 7%.

Таблиця 1

Кількість підприємств громадського харчування у 1960-80-ті роки в Донецькій області (одиниць) [10]

	Роки				
	1965	1970	1975	1980	1985
Фабрики-кухні	3	7	6	6	6
Їдальні, ресторани	2079	2654	3047	3246	3466
Буфети, кафе	2367	2454	2435	2397	2209

У прямому зв'язку з кількістю підприємств громадського харчування знаходиться показник кількості посадочних місць в них. У 1970-80-х роках спостерігалось поступове зростання кількості посадочних місць на підприємствах громадського харчування, що можна побачити в таблиці 2.

Таблиця 2

Кількість посадочних місць на підприємствах громадського харчування Донецької області у 1970-80-ті роки (на кінець року, тис.) [11]

Роки	Всього	В тому числі			Із загальної кількості місць	
		Фабрики-кухні	Їдальні, ресторани	Кафе, буфети	В міській місцевості	В сільській місцевості
1975	331,4	0,5	269,2	61,7	309,1	22,3
1976	344,1	0,5	281,3	62,2	320,7	23,4
1977	355,7	0,5	293,7	62,5	330,5	25,2
1978	365,3	0,5	302,1	62,7	339,0	26,3
1979	374,1	0,5	309,9	63,7	347,2	26,9
1980	383,1	0,5	318,0	64,6	355,4	27,7
1981	393,2	0,5	331,4	61,3	365,2	28,0
1982	400,4	0,5	339,8	60,1	370,0	30,4
1983	411,1	0,5	349,1	61,5	379,6	31,5
1984	421,2	0,5	357,6	63,1	389,6	31,6
1985	426,9	0,5	362,2	64,2	394,5	32,6

Як видно з таблиці, загальна кількість посадочних місць на підприємствах громадського харчування області зросла за ці 10 років на 28,8%. Незмінною залишалася тільки кількість місць на фабриках-кухнях, як, власне, і кількість фабрик-кухонь. Кількість місць у їдальнях та ресторанах збільшилася на 34,5%, а у кафе та буфетах усього на 4%, що і не дивно, беручи до уваги той факт, що кількість самих буфетів та кафе у зазначений період навіть зменшилась (дивись таблицю 1). Найбільші зрушення відбулися у сільській місцевості, де кількість посадочних місць зросла майже вповнину - на 46,1%, а от у місті збільшення було значно меншим – усього на 27,6%. Найбільші темпи зростання кількості місць спостерігалися у 1970-ті роки і склали у 1976 р.- 3,8%; 1977 р.- 3,3 %; 1978 – 2,6%; 1979 р.- 2,4. У 1980-х роках темпи значно знизилися і у 1982 р. склали вже 1,8%, а у 1985 р. – 1,3%.

Однозначно можна сказати, що мережа закладів громадського харчування не могла вдовольнити потреб мешканців області. В деяких містах, особливо невеличких та

новозбудованих взагалі не було кав'ярень та буфетів. Місцева влада або не могла налагодити роботу закладів громадського харчування або просто не приділяла цьому питанню належної уваги, вважаючи його другорядним.

Скарги робітників та службовців на незадовільну роботу закладів громадського харчування були постійними, але влада довгий час не звертала на них ніякої уваги. Лише на початку 1980-х років сталися позитивні зрушення в цьому напрямку і обласне статистичне управління почало проводити дослідження на тему ролі громадського харчування в житті трудящих та їх щоденному харчуванні. Так, у 1982 р. результатом такого опитування стали дані про незадоволення закладів громадського харчування 84% трудящих, які користувалися його послугами. В якості причин такого незадоволення 59,4% відвідувачів назвали низьку якість їжі, 24,4% довгі черги, 7,1% незручне місце розташування закладу, 2,3% низьку культуру обслуговування, 6,2% високу вартість їжі, 0,6% - інші причини [12].

Громадське харчування необхідне також у зв'язку з організацією лікувального харчування. Завжди певна частина населення потребує спеціального дієтичного харчування, але в домашніх умовах його приготувати не завжди є можливість через відсутність відповідного обладнання та спеціальних знань з приготування дієтичної їжі. До того ж у господинь не завжди знаходиться час на приготування різних видів страв для різних членів родини. Радянська влада опікувалася вирішенням цієї проблеми.

Було прийнято ряд постанов владних органів, серед яких постанова Ради Міністрів УРСР №384 від 23.07.1970 р. "Про заходи щодо поліпшення дієтичного харчування в Українській РСР"; наказ Міністерства торгівлі УРСР №279 від 21.08.1970 р.; наказ головного управління громадського харчування №45 від 15.12.1975 р. "Про стан та заходи щодо поліпшення дієтичного харчування в Українській РСР". Після проведення роботи щодо виконання цих постанов на 1.01.1976 р. в системі держторгівлі області дієтичним харчуванням населення забезпечено було на 20536 посадочних місць. За 5 років (з 1971 по 1975) мережа підприємств лікувального харчування збільшилася на 10509 місць при плані 6926 місць, тобто на 145,4%. Однак не було виконано завдання по відкриттю дієтичних їдалень – при плані 25 одиниць на 1926 місць було побудовано лише 13 на 1106 місць, або 57,7% [13]. В цілому відмічалось покращення якості дієтичного харчування, бо в більшості міст та районів області були створені комісії з організації дієтичного харчування. В більшості їдалень були розроблені семиденні меню, характеристики дієтичних страв, вітамінізовані напої. Видача такого харчування здійснювалася безкоштовно за абонементом або талонами, які видавала профспілкова організація, також можна було обрати необхідні страви, правда, вже за платню [14].

Важливим було питання організації харчування робітників промислових підприємств, особливу увагу якому влада почала приділяти у 1970-х роках. Було прийнято ряд постанов щодо поліпшення харчування на шахтах та заводах: наказ міністра чорної металургії №531 від 06.12.1971 р.; постанова Донецького бюро обкому КПУ №180 від 13.04.1971 р. "Про заходи щодо дальшого розвитку та покращення громадського харчування в Донецькій області на 1971-1973 роки" та № 205 від 12.04.1972 р. "Про заходи щодо покращення торгівлі та її технічного обладнання" [15]. А постанова ЦК КПРС "Про організаторську роботу Донецького, Ворошиловградського обкомів партії та міністерства вугільної промисловості УРСР з вдосконалення громадського харчування на шахтах Донбасу" від 12.07.1972 р. вимагала неухильного виконання постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів від 7 січня 1972 р. про організацію гарячого харчування на кожному заводі, фабриці, шахті [16].

А почалася ця політика у 1971 р., коли свердловські заводи "Уралмаш" та "Уралхіммаш" виступили ініціаторами змагання промислових підприємств під гаслом

"Кожному заводу - зразкову їдальню". Цю ініціативу підтримали в усіх республіках. В роки дев'ятої п'ятирічки (1971-1975) міністерствами, центральними комітетами профспілок разом з Держпланом СРСР був вперше розроблений план розвитку мережі робітничих їдалень. Ці пропозиції увійшли в народногосподарський план Української РСР. В республіці почали вводитися в дію нові та розширювалися діючі їдальні на підприємствах міністерств вугільної промисловості, чорної металургії, хімічної та автомобільної промисловості, важкого та транспортного машинобудування [17]. В результаті проведений дій на 1 січня 1972 р. в області на 900 великих промислових підприємствах було 2184 заклади громадського харчування з 115270 місцями. Але цього було явно недостатньо, бо ані їдалень, ані місць в них не вистачало. Навантаження на одне посадочне місце складало більше 7 чоловік при нормі 4 [18].

Якщо характеризувати стан на підприємствах окремих галузей, то тут були значні розбіжності. Так, на підприємствах чорної металургії у 1973 р. в цілому навантаження на одне посадочне місце було доведено до нормативу 4 людини на місце, хоча у 1971 р. цей показник складав 6. За ці три роки на підприємствах міністерства було побудовано 30 закладів громадського харчування, на більшості заводів їдальні приведені до задовільного санітарно-технічного стану. У вечірні та нічні зміни робітники забезпечувалися гарячим харчуванням, для чого працювало 120 підприємств громадського харчування на 12548 місць. Біля прохідних заводів та на їх території працювало 11 магазинів з продажу напівфабрикатів, кулінарних та кондитерських виробів. Але все ще мало місце велике навантаження на одне посадочне місце на деяких підприємствах – Макіївському заводі ім. Куйбишева – 6,5 чоловік на місце, на Єнакіївському металургійному заводі – 5,3 ; на Ждановському завод ім. Ілліча – 4,5 [19]. У вугільній галузі це питання вирішувалося дещо інакше. Однією з перших організувала гаряче харчування під землею їдальня шахти ім. Челюскінців комбінату "Донецьквугілля". Шахтарі перед зміною отримували у зручній брезентовій сумці термос із гарячим обідом. Таким чином проявлялося піклування не тільки про обід, а і про зручність його прийому у складних підземних умовах. Половину вартості їжі оплачувало шахтоуправління. Правильна організація підземного харчування підвищувала продуктивність праці гірняків, сприяла покращенню їх здоров'я. Обстеження на кількох шахтах Донбасу показали, що введення гарячого харчування на робочих місцях призвело до скорочення на третину кишково-шлункових захворювань шахтарів [20]. Але таке піклування проявлялося у 1960-ті роки, у 1970-ті справа значно погіршилася. Вже у 1977 р. відмічалось незадовільне вирішення питання підземного гарячого харчування. Не кажучи вже про гірші, на кращих шахтах ним користувалися тільки 200-300 гірників, що складало 15-20% від їх загальної кількості. На окремих шахтах охоплення підземним харчуванням було ще нижчим – до 1%. Багато шахт допускали перебільшення у офіційних звітах з цього питання. Навіть у наземних шахтних їдальнях положення було дуже поганим, бо спостерігалися обман, недовкладення продуктів, занижена вага порцій, завищення роздрібних цін, низька культура обслуговування [21].

У громадському харчуванні здійснювалися спроби застосувати прогресивні форми обслуговування – організовувалися комплексні сніданки, обіди, вечери; підвищувалася калорійність блюд, меню робилося більш різноманітним за рахунок ширшого застосування овочевих та молочних продуктів. Особливо помітно ці процеси відбувалися наприкінці 1970-х та на початку 1980-х років. Так, наприклад, у 1975 р. підприємств, переведених на відпуск скомплектованих обідів було в Донецькій області 440, а у 1980 – 1471, тобто відбулося зростання в 3,3 рази. За методом самообслуговування працювало у 1981 р. 2687 підприємств громадського харчування, а у 1975 р. – 2426 [22], збільшення на 10,7%.

В середині 1980-х років відмічався ряд істотних недоліків у громадському харчуванні, які влада не могла вирішити. З 1981 р. в цілому по області тільки на промислових підприємствах було не введено в дію їдалень більше ніж на 1,4 тисячі посадочних місць. Не виконано завдання з їх будівництва у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, профтехучилищах, загальнодоступній мережі. Особливо погано ці питання вирішувалися у Горлівці, Дружкові, Краматорську, Макіївці, Слов'янську, Харцизьку, Сніжному [23].

Підводячи підсумок можна сказати, що розвитку громадського харчування в Донецькій області у 1960-80-ті роки радянська влада приділяла досить значну увагу. За цей період було прийнято ряд постанов на різних рівнях влади щодо збільшення мережі підприємств громадського харчування та покращення їх роботи. Певні зрушення відбулися – збільшилася кількість їдалень, ресторанів, місць в них. Але кінцева мета досягнута не була – кількість місць залишалася недостатньою, а кількість деяких видів закладів громадського харчування навіть зменшилася (буфети, кафе). Незадовільним було забезпечення гарячим харчуванням гірників, не вистачало місць у їдальнях підприємств інших галузей промисловості. Тому можна сказати, що внаслідок недостатнього фінансування та ставлення до проблеми громадського харчування як до другорядної з боку керівників промислових підприємств та владних установ, вирішеною повністю проблема не була. Тема громадського харчування залишається гострою та актуальною і сьогодні, тому потребує подальшого дослідження із залученням ширшого кола джерел та літератури.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються особливості розвитку громадського харчування в Донецькій області у 1960-80-ті роки. На основі аналізу архівних матеріалів висвітлені такі проблеми як кількість підприємств громадського харчування, кількість в них посадочних місць, стан дієтичного харчування та забезпечення харчування робітників промислових підприємств на робочих місцях.

Ключові слова: Донецька область, громадське харчування, їдальні, посадочні місця, дієтичне харчування.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности развития общественного питания в Донецкой области в 1960-80-е годы. На основе анализа архивных материалов освещены такие проблемы как количество предприятий общественного питания, количество в них посадочных мест, состояние диетического питания и обеспечение питанием работников промышленных предприятий на рабочих местах.

Ключевые слова: Донецкая область, общественное питание, столовые, посадочные места, диетическое питание.

SUMMARY

In article features of development of public catering in Donetsk area in 1960-80 years are considered. On the basis of the analysis of archival materials such problems as amount of public catering establishments, amount in them of landing places, a condition of a dietary feed and maintenance with a feed of workers of the industrial enterprises on workplaces are covered.

Key words: Donetsk area, public catering, dining rooms, landing places, a dietary feed.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Піклування партії та уряду про благо народу: зб. документів. Жовт. 1964-1973./ М.: Політвидав, - 1974.- 847 с.
2. Вітрук Л.Д. Покращення соціально-побутових умов життя трудящих УРСР / Вітрук Л.Д. - К.: Наукова думка, 1986.- 183 с.
3. Сфера культурно-побутового обслуговування населення в соціалістичному суспільстві (Методичні поради на допомогу лектору та пропагандисту).- Донецьк: Б.І. -1972. -28 с.; Історія робітників Донбасу: [в 2-х т.] - К.: Наукова думка, 1981: у 2 т./ Робітники Донбасу в період завершення будівництва соціалізму та поступового переходу до комунізму. - 431 с.; Народне господарство Донецької області: Стат. зб./ Заг.ред. Н.Г.Пономарьова.- Донецьк: Донбас, 1981.- 138 с.
4. Державний архів Донецької області (*далі – ДАДО*).- Ф. 326; Ф. Р-4249; Ф. Р920.
5. Піклування партії та уряду про благо народу: зб. документів./ Жовт. 1964-1973.- М.: Політвидав, 1974.- С.137.
6. Там само, С.215-216.
7. Там само, С.397-398.
8. Народне господарство Донецької області: Стат. зб./ Заг.ред. Н.Г.Пономарьова.- Донецьк: Донбас, 1981.- С.103.
9. Сфера культурно-побутового обслуговування населення в соціалістичному суспільстві (Методичні поради на допомогу лектору та пропагандисту).- Донецьк: Б.І., 1972.- С.10.
10. Таблиця складена автором за даними: ДАДО.- Ф. Р-4249, оп.7, спр.2317,арк.203; спр.6604, арк.35.
11. Таблиця складена автором за даними: ДАДО. - Ф. Р-4249, оп.7,спр.6604, арк.35; Народне господарство Донецької області: Стат. зб./ Заг. ред.. Н.Г. Пономарьова. - Донецьк: Донбас, 1981.- С.108.
12. ДАДО.- Ф.326, оп.114, спр.269, арк.21.
13. Там само, Ф. Р-920, оп.2, спр.2532, арк.56.
14. Там само, спр.2180,арк.16-17.
15. Там само, спр.2379,арк.1.
16. Піклування партії та уряду про благо народу: зб. документів./ Жовт. 1964-1973. - М.: Політвидав, 1974.- С 601-602.
17. Вітрук Л.Д. Згадана праця. - С.130-131.
18. ДАДО.- Ф. Р-920, оп.2, спр.2012, арк.11.
19. Там само, спр.2379, арк.1-4.
20. Історія робітників Донбасу: [в 2-х т.] - К.: Наукова думка, 1981: у 2 т./ Робітники Донбасу в період завершення будівництва соціалізму та поступового переходу до комунізму. – С.337.
21. ДАДО.- Ф. Р-920, оп.2, спр.3138, арк.61-62.
22. Там само, Ф. 326, оп.114, спр.269, арк.20.
23. Там само, оп.121, спр.77, арк.10-11.21.

Надійшла до редакції 18.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР)6-7

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ І ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ШАХТАРСЬКИХ МІСТ ДОНБАСУ
(1950-1980-ті рр.)**

К. В. Кузіна

Важливою складовою соціально-культурного комплексу шахтарських міст Донбасу у 50-80-ті роки ХХ ст. була система освіти. Від рівня організації роботи освітніх установ, якості викладання в них залежить загальноосвітній рівень населення, професійна підготовка робітників. Для системи освіти в шахтарських містах були властиві ті ж тенденції, що й для решти населених пунктів Донбасу: з одного боку, відбулось кількісне зростання закладів освіти, зміцнення їх матеріально-технічної бази, залучення до освіти широкого кола населення, а з іншого – перевантаженість освітніх установ, невідповідність професійної підготовки робітничих кадрів вимогам часу та потребам виробництва.

Мета даної статі полягає в аналізі проблем розвитку шкільної та професійної освіти в монофункціональних шахтарських містах Донбасу в 1950-1980-ті роки [1]. Визначені такі аспекти дослідження: організація шкільної освіти й підвищення освітнього рівня дорослого населення, професійна підготовка робітників для різних галузей народного господарства та зміни у загальноосвітньому рівні городян.

Проблеми становлення та розвитку системи освіти в шахтарських містах досі не стали предметом спеціальних досліджень. Хоча деякі аспекти зазначеної теми набули висвітлення у науковій літературі. Зокрема в «Історії робочих Донбасу» приділена чимала увага професійному навчанню робітників. Попри ідеологічну забарвленість позицій авторів, у цьому виданні представлено значний фактичний матеріал, який зберігає наукову цінність і сьогодні [2]. У новітній історіографії проблеми підготовки робітничих кадрів для вугільної промисловості висвітлені на сторінках колективної монографії «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття» [3]. Загальні тенденції у розвитку системи освіти в Донбасі упродовж 1940-1980-х років аналізуються в роботі А. О. Саржана [4].

Джерельну базу статті склали архівні матеріали, що зберігаються в Донецькому державному архіві, поточному архіві Головного управління статистики в Донецькій області, статистичні збірники, матеріали періодичних видань.

За роки фашистської окупації народній освіті в Донбасі було заподіяно чималих збитків. До початку 1950-х років інфраструктура системи освіти в Донбасі в цілому була відновлена [5]. Втім, відгомін воєнних лихоліть ще тривалий час давався взнаки. У 1950-х роках для шкіл шахтарських міст та селищ була характерна надзвичайно слабка матеріальна база. Нерідко школи розташовували у непристосованих приміщеннях. Не вистачало меблів та учнівського приладдя. Так, у школах Сніжного учням доводилось сидіти на позичених у населення табуретах, лавах, за примітивно зробленими партами [6]. Бракувало багатьох матеріалів та приладів для занять з фізики та хімії, історичних та географічних карт, навчальних посібників.

У квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям». Замість загальнообов'язкової семирічної освіти запроваджувалось восьмирічне навчання. Повну середню освіту молодь могла здобути у середній загальноосвітній трудовій політехнічній школі, середній загальноосвітній вечірній школі, технікумах та інших середніх спеціальних навчальних закладах [7]. Школа повинна була дати молоді не тільки середню освіту, але і трудову підготовку.

Домінування у структурі промисловості шахтарських міст вугільної галузі визначило головний напрям підготовки учнів. У містах на вугільних підприємствах для навчання школярів створювались навчально-курсівні пункти. Так, у Добропіллі на початку 1960-х років діяли навчальні пункти на шахтах № 1-2 «Добропілля», № 17/18 ім. РСЧА. У місті Сніжному виробниче навчання відбувалось на базі центральних електромеханічних майстерень тресту «Сніжнеантрацит». Окрім гірничих спеціальностей, учні мали можливість оволодіти й іншими виробничими професіями – столяра, муляра, газоелектрозварювальника, каменяра, автослюсаря тощо. Дівчатам пропонувалось оволодіти будівельними та торгівельними спеціальностями, професією швеї [8]. У 1960-х роках набули поширення й інші форми роботи щодо профорієнтації школярів. Зокрема такою новою формою стали навчально-виробничі комбінати, які створювались на промислових підприємствах. Одним з перших в УРСР подібний комбінат був відкритий у Сніжному [9]. Поступово навчально-виробничі комбінати з'являлись в інших містах.

Із 1966 р. розпочався перехід до загальної середньої освіти, яка запроваджувалась через загальноосвітню школу, а також середню спеціальну освіту та систему профтехнавчання [10]. Освітні установи в шахтарських містах намагались залучити випускників 8-х класів до подальшого навчання, а також охопити середньою освітою працюючу молодь. У місті Селидовому в 1973 р. 52,6 % випускників восьмих класів продовжили навчання в дев'ятих класах денних шкіл і 9,8 % – у вечірніх та заочних. Продовжили навчання в ПТУ та середньоспеціальних навчальних закладах – 14,6 та 17,4 % випускників відповідно [11].

Навчання в загальноосвітніх школах відбувалось головним чином російською мовою. Кількість шкіл з українською мовою навчання та чисельність їх учнів помітно поступалась за цими показниками російськомовним школам. Школи з українською мовою навчання були відсутні в Добропіллі, Сніжному, Торезі та Шахтарську. В Держинську та Селидовому українською мовою навчалось лише 6,4% та 3,5% учнів відповідно. Кількість шкіл зі змішаною мовою навчання (україно-російською та російсько-українською) була незначною. У наступних роках становище не змінилось. Ця ситуація була характерною для всього Донбасу. Поволі сфера використання української мови звужувалась, що стало наслідком політики русифікації [12].

Поступово зміцнювалась матеріально-технічна база освітніх установ. Зростала кількість загальноосвітніх шкіл. Протягом 1971-1985 рр. в шахтарських містах відбувалось інтенсивне розширення мережі загальноосвітніх шкіл. Однак у першій половині 1980-х років намітилась тенденція до зменшення обсягів введення в дію нових учнівських місць. Зокрема в Торезі, Селидовому та Добропіллі будівництво нових шкіл протягом 1981-1985 рр. не велось. Брак загальноосвітніх закладів особливо гостро відчувався наприкінці 1980-х років. У цей час на кожного учня в Селидовому, Кіровську припадало лише 1,7 м² навчальної площі – це був один із найнижчих показників у Донецькій області, де в середньому на учня припадало 2,1 м². Унаслідок цього багато шкіл працювало у 2-3 зміни [13].

Важливим напрямом у діяльності загальноосвітніх установ шахтарських міст було навчання дорослого населення. Слід відзначити серед населення шахтарських міст наявність наприкінці 1950-х років досить значного відсотка малописьменного та неписьменного населення. Згідно із даними Всесоюзного перепису населення 1959 р. в Держинську 17,4 % населення були малописьменними і 4,5 % – неписьменними, у Вуглегірську – 14,8 % та 3 %, в Добропіллі – 18,1 % та 2,5 %, Кіровському – 8,1 % та 1,5 % відповідно [14]. Виявлення неписьменних відбувалось на виробництві, у військових комітетах та в інших місцях, де необхідно було засвідчити рівень своєї освіти. Цих осіб брали на облік та закріплювали за ними молодих вчителів,

комсомольців, культармійців, які навчали їх читанню та грамоті. Зокрема ця практика була поширена в містах Дзержинську, Сніжному, Шахтарську [15].

Приділялась значна увага також освіті працюючої молоді. На початок 1960-х років чимала її частина не мала середньої освіти. Низький рівень освіти шахтарів пояснювався невисоким ступенем механізації та автоматизації окремих ланок вуглевидобутку, малоінтелектуальним змістом праці, наявністю високої питомої ваги виробничих операцій із використанням примітивних знарядь праці [16]. З метою надати робітничій молоді середню освіту, а також поглибити її професійну підготовку створювались школи робітничої та сільської молоді. Суттєвим недоліком цих навчальних закладів була слабка матеріально-технічна база. У 1958/1959 р. із 222 шкіл робітничої молоді в Сталінській області свої приміщення мали 109. Наприклад, школа робітничої молоді в Добропіллі розташовувалась у приземкуватому бараку, куди в негоду було важко дістатись [17]. Такі умови не сприяли успішному навчальному процесу: рівень знань був низький, а переважна більшість учнів навчалась посередньо. Для молоді, що навчалася без відриву від виробництва, передбачались пільги: додатковий вихідний, відпустки для складання іспитів тощо [18]. Втім, вплив учнів зі шкіл був суттєвим. Серед причин, які заважали робітникам шахти «Добропільської» відвідувати заняття в школі робітничої молоді, були названі такі: вік шахтарів, родинні та побутові проблеми, незручні зміни тощо [19].

Важливими формами підвищення загальноосвітнього рівня робітників в шахтарських містах ставали вечірні (змінні) школи, які мали на меті надати середню освіту працюючій молоді. Вони організовувались як самостійні школи або у вигляді окремих класів на базі діючих загальноосвітніх шкіл. Більшість вечірніх шкіл були з очною системою навчання. Втім, у Дзержинську, Селидовому та Шахтарську поруч з очними діяли очно-заочні вечірні школи [20]. Залучення молоді до навчання у вечірніх школах не завжди відбувалось успішно. Так, у місті Селидовому до навчання вдалось залучити 12,7 % робітників віком до 30 років, які не мали восьмирічної освіти [21].

Виробничий профіль шахтарських міст диктував в першу чергу потребу підготовки робітничих кадрів для вугільної промисловості. У довоєнні роки склалась система підготовки робітників через училища та школи трудових резервів. Вона продовжила свою діяльність і у повоєнні часи. З 1954 р. почали створювались технічні училища, які готували робітничі кадри для різних галузей промисловості [22]. Переважна частина робітничих кадрів готувалась на підприємствах. Головними видами підготовки робітників були бригадне та індивідуальне навчання, виробничо-технічні курси, школи [23]. Умови для професійної підготовки робітників в першій половині 1950-х років були несприятливими (наслідки минулої війни, слабка матеріально-технічна база, нестача педагогічних кадрів тощо). В цілому на початок 1950-х років недостатньою була кількість навчально-курсівих комбінатів. На 52 шахтах Сталінської області ці комбінати були відсутні. У трестах «Сніжнеантрацит» навчальні пункти були створені на 5 шахтах з наявних 17, «Красноармійськвугілля» – на 3 з 12 [24]. Через нестачу власних приміщень навчальні пункти розташовували у фойє побутових комбінатів, молодіжних гуртожитках тощо. Обладнання навчальних комбінатів було недостатнім і не відповідало вимогам часу: не вистачало необхідного устаткування та механізмів, наочних посібників, нової літератури [25]. Гострою проблемою залишалось комплектування викладацького штату навчальних пунктів. Крім штатних викладачів, залучались до викладання інженерно-технічні працівники шахт та трестів [26].

Позитивні зрушення у системі підготовки робітників сталися наприкінці 1960-х років і були пов'язані із утворенням профтехучилищ [27]. Протягом 1960-1970-х років в шахтарських містах склалась мережа професійно-технічних та середніх спеціальних навчальних закладів. В Дзержинську діяли гірничий технікум і два ПТУ, які готували

кадри для вугільної та будівельної промисловості. Селидівський гірничий технікум готував спеціалістів з розробки вугільних родовищ, гірничої електромеханіки. Навчання спеціалістів для сільського господарства здійснювало ПТУ № 4 в місті Гіряк. У Торезі був відкритий загальнотехнічний факультет Донецького політехнічного інституту; діяв гірничий технікум ім. А. Ф. Засядька. ПТУ Сніжного, Тореза, Шахтарська здійснювали підготовку спеціалістів для вугільної та електротехнічної промисловості, торгівлі, кінофікації, вихователів для дошкільних закладів [28].

Матеріально-технічну допомогу ПТУ надавали підприємства вугільної галузі. Однак в цілому стан технічної озброєності ПТУ гірничого профілю був незадовільним. Більше половини наявних в училищах Донецької області гірничих машин були давно зняті з озброєння вугільних підприємств. Училищам не вистачало вугільних комбайнів і комплексів, прохідних комбайнів, шахтних локомотивів, конвеєрів. Самотужки навчальним закладам створити міцну технічну базу було не під силу [29]. У більшості випадків виробниче навчання було відірване від реальних умов роботи в шахтах. Нераціонально відбувалась навчальна практика учнів училищ на виробництві. Не вистачало на шахтах приміщень для організації практичних занять, бракувало необхідної кількості інструментів. Учні, приходячи на виробництво, практично були не підготовлені для обслуговування шахтних механізмів. Не менш гострою постала проблема підбору викладачів для професійно-технічних закладів. Для викладання в гірничі училища на посади майстрів-інструкторів направляли кваліфікованих інженерно-технічних робітників. На більшості шахтах була поширена думка про непрестижність професії майстра виробничого навчання, яка до того ж низько оплачувалась. Тому працювати в училища йшли в основному робітники, яким за станом здоров'я було заборонено працювати в шахті, або робітники пенсійного віку. До цього слід додати постійне недоукомплектування штату майстрів (до 30 %), а також наявність серед них осіб, некомпетентних у питаннях виховання та навчання [30].

Широкий розвиток системи освіти протягом 1950-1980-х років сприяв зростанню освітнього рівня населення шахтарських міст Донбасу. Значно збільшилася частка людей з вищою освітою. Так, в Добропіллі, Дзержинську та Шахтарську у 1959 р. вищу освіту мали лише 1,72 % населення, у 1989 р. – 6,3 %. Розвиток професійно-технічної освіти спричинив до суттєвого зростання відсотка людей із середньою спеціальною освітою. В середньому у вищезазначених містах станом на 1989 р. середню спеціальну освіту мали 20,1 % населення (1959 р. – 5,2 %). Позитивні наслідки мали заходи щодо поширення середньої освіти: зросла частка людей, які мали загальну середню освіту (1959 р. – 7,4 %; 1989 р. – 24,3 %) [31].

Таким чином, упродовж 1950-1980-х років у шахтарських містах Донбасу монопрофільного характеру були досягнуті певні успіхи у створенні мережі загальноосвітніх шкіл: зросла їх кількість, поліпшилась матеріально-технічна база освітніх установ. Збільшилось охоплення дітей шкільною освітою. Вагомих здобутків вдалось досягти у просвіті дорослого населення, чому сприяли діяльність шкіл робітничої молоді, вечірніх, заочних шкіл та інших освітніх закладів. Поширення набуло професійно-технічне навчання. Значна увага приділялась створенню навчальних закладів гірничого профілю, зважаючи на домінування вугільної промисловості в містах. Підготовка працівників відбувалась через мережу освітніх установ та на виробництві. Наслідком вжитих заходів в освітній сфері стало зростання освітнього рівня городян. Однак організація системи освіти молоді в шахтарських містах мала деякі недоліки. Шкіл не вистачало, заняття проводились у кілька змін. Омріяна комп'ютеризація шкіл залишалась справою майбутнього. Якість підготовки робітничих кадрів через систему профтехнавчання була недостатньою. Кваліфікаційний рівень

випускників середніх спеціальних закладів не відповідав сучасним (на той час) вимогам.

Дана стаття є лише окремим аспектом у дослідженні розвитку шахтарських міст Донбасу. Існує досить багато проблем для подальшого вивчення, як-от: діяльність культурно-освітніх закладів та проблеми організації дозвілля городян, повсякденне життя в шахтарських містах тощо.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемам освіти у шахтарських містах в 1950-80-ті роки. Головна увага зосереджена на висвітлення таких аспектів, як організація шкільної освіти й підвищення освітнього рівня дорослого населення, професійна підготовка робітників.

Ключові слова: монофункціональні шахтарські міста, загальноосвітня школа, технікум, професійне навчання, освітній рівень.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам образования в шахтерских городах Донбасса в 1950- 80-е годы. Основное внимание уделено освещению таких аспектов, как организация школьного образования и повышение образовательного уровня взрослого населения, профессиональная подготовка рабочих.

Ключевые слова: монофункциональные шахтерские города, общеобразовательная школа, техникум, профессиональное образование, образовательный уровень.

SUMMARY

The article is devoted to the problems of education in the mining towns of Donbass in 1950-1980th. Such aspects as organization of school education, increasing educational level of adult, professional education of workers have been showed.

Key words: coal-miners' towns, secondary schools, technical schools, professional education, educational level.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Монофункціональні шахтарські міста – це центри вугільної промисловості, де 50 % і більше населення зайнято на підприємствах цієї галузі.
2. История рабочих Донбасса: в 2-х томах / ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор [и др.]. – Т.2 / [А. В. Лихолат, Л. А. Беспалова, В. Ф. Близнюк и др.]; под ред. А. В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1981. – 431 с.
3. Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст.: [колективна монографія] / [В. М. Василенко, О. М. Данілін, З. Г. Лихолобова та ін.]; під ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк, 2001. – 340 с.
4. Саржан А. О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): [навчальний посібник] / А. О. Саржан. – Донецьк: Сталкер, 1999. – 463 с.
5. Там само. – С. 242.
6. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф.Р-2852. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 130.
7. Калініченко В. В. Історія України. Частина III: 1917-2003: [підручник для студентів] / В. В. Калініченко, І. К. Рибалко. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 430.
8. ДАДО. – Ф.Р-2852. – Оп. 2. – Спр. 948. – Арк. 86.
9. История рабочих Донбасса... – С. 362.

10. Калініченко В. В. Названа праця. – С. 465.
11. ДАДО. – Ф.Р-2852. – Оп. 2. – Спр. 948. – Арк. 90.
12. Там само. – Спр. 581. – Арк. 2-7.
13. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 годы. Стат. сб. / [общ. рук. и ред. Л. И. Чередник и др.] – Донецк, 1991. – С. 83.
14. Підраховано на основі: ДАДО. – Ф.Р-4249. – Оп. 1д. – Спр. 613. – Арк. 121; Спр. 615. – Арк. 70, 33; Спр. 627. – Арк. 120, 123, 144, 192.
15. ДАДО. – Ф.424. – Оп. 10«а». – Спр. 33. – Арк. 2, 11, 13.
16. Вугільний Донбас ... – С. 57.
17. Шелудько А. Ровесники / А. Шелудько // Шлях перемоги. – 12 березня. – 1983. – С. 2.
18. ДАДО. – Ф.4728. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арк. 91.
19. Там само. – Спр. 34. – Арк. 50.
20. Там само. – Ф.Р-2852. – Оп. 2. – Спр. 1607. – Арк. 5.
21. Там само. – Спр. 948. – Арк. 88.
22. История рабочих Донбасса. – Т.2. – С. 92.
23. Вугільний Донбас... – С. 58.
24. ДАДО. – Ф. 424. – Оп. 5. – Спр. 167. – Арк. 100.
25. Там само. – Арк. 4, 101; Спр. 176. – Арк. 12.
26. Там само. – Спр. 167. – Арк. 103.
27. История рабочих Донбасса. – Т.2. – С. 367.
28. История городов и сел Украинской ССР: в 26-ти т. / глав. ред.: П. Т. Тронько (председатель) [и др.]. – Донецкая область / редкол. тома: Г. П. Ерхов (председатель) [и др.]. – К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976. – С. 307, 590, 645, 699, 743.
29. Сільський А. Сини чи пасинки / А. Сільський // Радянська Донеччина. – 1976. – 15 грудня. – С. 4.
30. Крайнюков Г. Ф. О качестве подготовки квалифицированных рабочих для угольных шахт в профтехучилищах горного профиля / Г. Ф. Крайнюков // Уголь Украины. – 1989. – № 10. – С.19-20.
31. Підраховано на основі: ДАДО. – Ф.Р-4249. – Оп. 1д. – Спр. 627. – Арк. 120, 123, 192; Спр. 2362. – Арк. 19, 193; Спр. 2367. – Арк. 265; Поточний архів Головного управління статистики в Донецькій області. – Т.11. – Арк. 30, 360; Т. 16. – Арк. 575; Спр. 8158. – Арк. 358, 466; Спр. 8152. – Арк. 233.

Надійшла до редакції 23.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР55)627-281-37.279

ЖИТЛОВІ УМОВИ ШАХТАРСЬКИХ РОДИН ДОНБАСУ У 1965-1985 рр.

Катерина Ізмайлова

Історія повсякдення – галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності, – являє собою пріоритетний напрямок сучасної історичної науки. Історики повсякдення прагнуть вивчити так звані «етнографію побуту» та «історію емоцій» [1] не лише основних класів (селяни, робітники, підприємці, священики тощо), але й досить малих соціальних груп. До останньої категорії належать і шахтарські родини – найчисельніша група населення Донбасу - повсякденне життя яких і досі повною мірою не досліджене.

Сучасна українська історіографія приділяє багато уваги робітникам вугільної промисловості. Зокрема, житловим умовам робітників загалом і шахтарів окремо приділяють велику увагу З.Г. Лихолобова та А.П. Пономарьов [2], О.Б. Пенькова, К.В. Кузіна та Н.М. Шевченко [3]. Цікаву інформацію про соціальні умови життя робітників можна знайти також у працях А.О. Саржана, А.С. Бобровського [4] та ін. дослідників.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами і включає в себе довідки та річні статистичні звіти про працю відділів житлово-комунального господарства Міністерства вугільної промисловості УРСР, а також протоколи засідань спеціальної комісії міністерства з питань покращення житлових умов шахтарів та їхніх родин.

Термін «повсякденність» досить багатогранний і має багаторівневу структуру. Зокрема, складовими частинами повсякденності є побут та дозвілля, які, у свою чергу, поділяються на підчастини. Одній з таких складових побуту – житловим умовам – присвячена ця стаття, яка є частиною більш широкого дослідження повсякденного життя шахтарських родин Донбасу у середині 1960-х – середині 1980-х рр.

Мета дослідження – охарактеризувати житлові умови шахтарських родин Донбасу у період розвинутого соціалізму, проаналізувати їхній зв'язок із повсякденним життям та їхній вплив на нього.

Потреба в житлі належить до числа насущних потреб людини. Від стану житлових умов значною мірою залежать можливості гармонійного розвитку особистості, витрати часу на ведення хатнього господарства, характер використання вільного часу, формування і зміцнення родини, виховання дітей.

Характеристика житлових умов включає в себе низку показників. Першим і найголовнішим показником є, власне, забезпеченість родини житлом. Протягом досліджуваного періоду темпи житлового будівництва значно зросли. Це було пов'язано із прийняттям у 1957 році постанови «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». Рекордно великих обсягів набули всі види будівництва житла по країні і, у зв'язку з цим, значно покращилися і житлові умови шахтарських родин: тисячі їх переселилися з бараків та комуналок у власні квартири.

Таблиця 1.

Ліквідація бараків у Донбасі (одиниць) [5]

Роки	Знесено бараків	Переобладнано бараків у будинки квартирного типу
1969	47	109
1970	22	67
1971	53	130
1972	69	154
1974	34	81
1975	28	99

У 1975 році після остаточної ліквідації бараків покращили свої житлові умови 1686 шахтарських родин [6]. Однак, житлова проблема залишалася досить гострою насамперед через постійний приплив нових робітників для праці на вугільних підприємствах Донбасу. Слід зазначити, що у порівнянні з робітниками інших галузей важкої промисловості, робітники вугільної галузі були забезпечені житлом трохи гірше. Так, якщо у 1966 році на одного шахтаря припадало 7,4 кв. м житла, то на одного робітника машинобудівної галузі – 7,5 кв. м, металурга – 8,2 кв. м, хіміка – 8,5 кв. м [7].

Проте, розміри житлової площі протягом періоду, що розглядається, повільно, але невпинно, зростали. У 1974 році середня забезпеченість житловою площею на одного

проживаючого складала 8,7 кв. м, що хоча й було на 0,8 кв. м менше, ніж по всіх галузях промисловості Донецької області загалом, але все ж являло собою досить значне покращання житлових умов для шахтарських родин. Для гуртожитків цей показник у 1974 році складав 9,1 кв. м. Показники за інші роки (враховуючи гуртожитки) такі: 1975 – 8,9 кв. м, 1979 – 9,5 кв. м, 1980 – 9,7 кв. м, 1982 – 10 кв. м [8].

Не зважаючи на певне скорочення темпів житлового будівництва у 70-их роках, обсяг введеного в експлуатацію житла протягом 1980-85 р.р. у деяких шахтарських містах значно зріс: у Торезі на 106,3%, Сніжному на 113,2%, Селідові на 134,2%, Шахтарську на 145,1% [9]. Це дало змогу покращити житлові умови для кількох тисяч родин гірників. Але, попри достатньо позитивну динаміку, черга на отримання або розширення житла залишалася довгою (див. табл. 2). Головною причиною цього були численні протиправні маніпуляції з відомчим житлом, яке часто надавалося в першу чергу тим, хто не мав у ньому нагальної потреби – родинам шахтного керівництва та інженерно-технічних робітників. Наведемо лише один приклад: у 1976 році на шахті «Центросоюз» об'єднання «Свердловантрацит» голова шахткому Моторигін В.А., користуючись службовим становищем, вписав себе у чергу на розширення житла під номером 2, хоча його родина із чотирьох осіб на той момент проживала у влаштованій квартирі з житловою площею 30 кв. м. [10]. Схожі маніпуляції відбувалися і на інших шахтах. Крім того, через відсутність фінансування і будівельних матеріалів не виконувалися плани будівництва відомчого житла.

Таблиця 2.

Черга шахтарських родин, зареєстрованих на отримання житла та покращення житлових умов (тис. осіб) [11]

Роки	Донецька область		Ворошиловградська область	
	на отримання	на розширення	на отримання	на розширення
1980	29870	16793	18559	9973
1981	30782	18266	19461	10166
1982	32124	20262	19710	10504
1983	36312	18967	21037	11680
1984	37161	22924	22070	12609

Після ліквідації бараків чимало родин гірників проживало в аварійних будинках та зонах породних відвалів. Відсутність необхідних зручностей та постійна загроза позбавлення житла були постійним джерелом стресу і, звичайно, не сприяли здоровому морально-психологічному клімату в родині. Через постійне емоційне напруження часто відбувалися конфлікти і навіть траплялися випадки насильства (шахтар, який не мав змоги нормально відпочити вдома після важкої праці, підіймав руку на дружину або дитину).

Як і у випадку з бараками, проводилося поступове відселення шахтарських родин з аварійних будинків та ліквідація останніх. Так, у 1976 році ліквідовано 203 такі будинки, з яких відселено 688 родин (2811 осіб), у 1979 році, відповідно, 307 будинків і 1574 родини (4264 особи). У 1981 році відселено 1343 родини (3881 особу), у 1982 –

1498 родин (3838 осіб), у 1984 – 254 будинки і 1241 родину (3392 осіб), у 1985 році ліквідовано 215 будинків, відселено 957 родин (1766 осіб) [12]. Всі ці родини були переселені у більш комфортабельні та безпечні квартири і будинки. Але іноді траплялися випадки, коли сім'ї гірників відмовлялися переселятися, оскільки їм пропонували житло в іншому місці, віддаленому від місця роботи [13].

Важкі житлові умови залишили свій відбиток не лише на дорослих членах родин, а й безпосередньо торкнулися шахтарських дітей. Зокрема, через невідповідність умов проживання санітарним нормам, високою залишалася захворюваність дітей на так звані «хвороби немитих рук» або «хвороби трущоб». Лише у 1985 році 416 шахтарських дітей хворіли на дизентерію, 191 дитина була уражена різними кишковими інфекціями, 401 - хворіла на ентерит або коліт, у 477 дітей виявили вірусний гепатит А. Крім того, у 1984 році у Донецькій області було зафіксовано 14 випадків захворювань дітей шахтарів на рахіт [14] – хворобу, яку найчастіше спричиняють саме незадовільні умови існування, у яких проживала більшість хворих на вищевказані хвороби дітей.

Проте, така ситуація з житлом, на щастя, не була переважаючою в регіоні. Більшість гірників з родинами мали власне житло з пристойними умовами існування - проживали у відомчому житлі та індивідуальних будинках, менша частина – у гуртожитках та кооперативних квартирах.

Таблиця 3.

Умови проживання робітників вугільної промисловості Донбасу (тис. осіб) [15]

Рік	Відомче житло	Гуртожитки	Індивідуальні будинки	Кооперативні квартири
1979	464113	17630	170698	3683
1980	472359	14984	189757	3958
1981	469993	15003	194848	4258
1982	482827	15867	197889	4075
1983	477939	14302	166180	6564
1984	501519	39887	163603	8750
1985	498513	33790	168424	9371

При вивченні проблеми житлових умов необхідно також враховувати забезпеченість того чи іншого виду житла комунальними зручностями. Порівняно з першим післявоєнним п'ятиріччям та 50-ми роками стан забезпечення житла шахтарських родин значно покращився, поступово з'явилися всі основні види комунальних благ.

Таблиця 4.

Відомості про благоустрій відомчого житла Мінвуглепрому УРСР (%) [16]

Рік	Водогін	Каналізація	Центральне опалення	Газ	Гаряча вода
1950	22	9,4	-	-	-
1965	60	54	54	6,8	Немає даних
1970	66,6	59,7	59,4	16,5	3,7
1975	73,6	66,9	65,8	28	6,7
1980	77,3	70,7	69,4	36	13,1
1985	80,4	74,2	72,4	43,4	22,6

Найгіршою була справа з житлом, яке знаходилося в приватній власності. У 1985 році у Макіївці 82% відомчого житла було обладнано водогоном, а приватний сектор лише на 12%, Дзержинськ, відповідно, на 53 і 1%, Червоноармійськ на 52 і 2%. У 1985 році у Макіївці, Селідовому, Сніжному, Червоноармійську і Добропіллі приватні будинки все ще не мали каналізації, в інших містах нею було обладнано від 0,3 до 5% будинків. Кращою була ситуація лише у Горлівці (16%) і Торезі (20%).

Що стосується газу, то у 1985 році у Горлівці було газифіковано 34% будинків, у Донецьку - 24%, Макіївці - 18%, Єнакієвому - 16%, Торезі - 10%, Шахтарську - 6%, Дзержинську - 4%. З них на приватний сектор доводилося лише 5%.

Найкраще були забезпечені комунальними благами шахтарські родини, які проживали у гуртожитках. На 1985 рік у кожному з 250 гуртожитків були водогін і центральне опалення, у 70% з них – гаряча вода. Понад 96% гуртожитків мали каналізацію[17]. Відомчі квартири також були забезпечені комунальними зручностями на високому рівні. Єдиним їхнім суттєвим недоліком можна вважати погану забезпеченість гарячим водопостачанням.

За умов невисокої забезпеченості елементарними зручностями час, який дружина шахтаря витрачала на хатню працю, коливався від 18 до 20 год. на тиждень. Звичайно, родини, які проживали у гуртожитках, будинках або квартирах, забезпечених хоча б основними комунальними зручностями, витрачали на домашню працю відчутно менше часу (приблизно на третину), ніж ті, які не мали змоги користуватися цими благами. Наявність водогону, газу, гарячої води давали можливість витратити менше часу на прання, приготування їжі, миття посуду, прибирання, більшу увагу приділяти особистій гігієні. Крім того, у шахтарських дружин в таких родинах з'являлося більше вільного часу, який вони могли приділити собі, чоловікові та дітям, улюбленим заняттям, освіті тощо.

Таким чином, у 1965-85 рр. у розв'язанні житлової проблеми для шахтарських родин Донбасу вдалося досягти певних успіхів. Зокрема, суттєве зростання обсягів та темпів будівництва житла дало змогу родинам гірників безкоштовно отримати власне житло від держави; забезпеченість житловою площею на одного члена родини повільно, але неухильно, зростала, відбулося значне покращання благоустрою осель. В той же час житлова проблема не була вирішена остаточно. Станом на 1985 рік залишалися довгі черги на отримання житла та на покращання житлових умов, житлово-комунальні господарства були не в змозі забезпечити шахтарів та їхні родини комунальними благами у повному обсязі. Ці негативні явища були спричинені наростанням кризових явищ у радянській економіці, недостатнім фінансуванням соціальних програм уряду тощо.

Дослідження житлових умов шахтарів та їхніх родин шляхом ретроспективного аналізу має своє практичне значення і нині. Результати дослідження можна використовувати як джерела інформації під час розробки соціальних програм та законів для шахтарів, які існують сьогодні. Зокрема, отримані результати можуть бути використані для втілення у життя статті 6 Закону України «Про підвищення престижу шахтарської праці» від 22 липня 2009 року [18].

Проблема житлових умов шахтарських родин Донбасу вивчатиметься й надалі, зокрема, потребує розгляду такої важливий її аспект, як умови надання житла різним категоріям родин шахтарів - в залежності від кількості членів родини, їхнього віку, стану здоров'я, заслуг перед державою тощо.

РЕЗЮМЕ

У цій статті розглядаються особливості житлових умов шахтарських родин Донбасу у роки розвиненого соціалізму. На основі аналізу архівних джерел та

історіографічних матеріалів охарактеризовані найпоширеніші типи жител, висвітлені проблеми забезпеченості житловою площею та комунальними зручностями.

Ключові слова: Донбас, розвинений соціалізм, повсякденність, шахтарі, житло, житлові умови, комунальні блага, житлова площа, бараки, гуртожитки.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности жилищных условий шахтерских семей Донбасса в годы развитого социализма. На основе анализа архивных источников и историографических материалов охарактеризованы наиболее распространенные типы жилищ, освещены проблемы обеспеченности жилой площадью и коммунальными удобствами.

Ключевые слова: Донбасс, развитой социализм, повседневность, шахтеры, жильё, жилищные условия, коммунальные блага, жилая площадь, бараки, общежития.

SUMMARY

In this article the author describes the housing conditions of miners' families of Donbass while developed socialism. On the basis of the analysis of archival sources and historiographic materials the most widespread types of dwellings are characterized, problems of housing and amenities are covered.

Key words: Donets Basin, developed socialism, everyday life, miners, dwelling, housing, amenities, living area, barracks, hostels.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Пушкарева Н. История повседневности // http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/ISTORIYA_POVSEDNEVNOSTI.html
2. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття/Під ред. З.Г. Лихолобової. Донецьк, 2001.; Пономарьов А.П. Сучасна сім'я і сімейний побут робітників Донбасу. 1950-1975. - К.: Наукова думка, 1978.
3. Шевченко Н.М. Соціальні проблеми вугільної промисловості України в 1965-2000 рр.: дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук (07.00.01)/ ДонНУ. - Донецьк, 2005 – 261 с.; Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-ті – сер. 1980-х рр.: державна політика і повсякденне життя.: дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук (07.00.01)/ ДонНУ. - Донецьк, 2006. – 264 с.; Кузіна К.В. Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950-1980ті роки): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук (07.00.01)/ ДонНУ. - Донецьк, 2009 – 264 с.
4. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х - кінець 80-х рр. ХХ ст. - Донецьк : Лебедь, 2004. - 411 с.; Бобровський А.С., Нікольський В.М. Соціальна політика Радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 - середині 1960-х років. - Донецьк : Норд-Пресс, 2008. - 244 с.
5. Складено за: 1) ДАДО,Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 2209, Л. 5, 9; 2) Д. 2543, Л. 3; 4) Д.2893, Л. 13; 5)Д.3610, Л. 20, 38-39; 6) Д. 4014, Л. 15.
6. Годовой отчет Минуглепрома УССР о работе отдела ЖКХ за 1975 год// ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 4014, Л. 15.
7. Кузіна К.В. Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950-1980-ті роки): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук (07.00.01)/ ДонНУ. - Донецьк, 2009 – С. 82.
8. Складено за: 1) ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 3610, Л. 2; 2) Д. 4014, Л. 6; 3) Д. 5474, Л. 60; 4) Д. 5794, Л. 68 5) Д. 6522, Л. 80.
9. Кузіна К. В. Вказ. праця. – С. 83.

10. ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 4331, Л. 80-81.
11. Складено за: 1) ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 5794, Л. 94; 2) Д. 6162, Л. 160-161; 3) Д. 6522, Л. 170-171; 4) Д. 6909, Л. 138-139 5) Д. 7298, Л. 128-129.
12. Складено за: 1) ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 4331, Л. 15; 2) Д. 5474, Л. 14; 3) Д. 6162, Л. 19; 4) Д. 6522, Л. 34 5) Д. 7627, Л. 23 6) Д. 7298, Л. 23.
13. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 р.р): [навчальний посібник] – Донецьк: Сталкер, 1999. – 463с.
14. Годовой отчет Минуглепрома УССР о работе отдела ЖКХ за 1985 год// ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 7627, Л. 80.
15. Складено за: 1) ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 5474, Л. 79; 2) Д. 5794, Л. 101; 3) Д. 6162, Л. 171; 4) Д. 6522, Л. 183 5) Д. 6909, Л. 148 6) Д. 7298, Л. 134; 7) Д. 7627, Л. 115.
16. Шевченко Н.М. Вказ. праця. – с. 67; ми не виносимо до таблиці забезпеченість електроенергією, оскільки у досліджуваній період електрикою були забезпечені 100% шахтарських родин.
17. Складено за: 1) ДАДО, Ф. Р-2689, Оп. 1, Д. 630, Л. 47; 2) Д. 2004, Л. 40; 3) Д. 3811, Л. 48; 4) Д. 5659, Л. 127; 5) Д. 7387 Л. 56.
18. Закон України «Про підвищення престижу шахтарської праці» від 22 липня 2008 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=345-17>

Надійшла до редакції 24.11. 2009 р.

ББК ТЗ(2)63-682

ПОТЕРИ ДОНЕЦКОЇ ОБЛАСТИ В АФГАНІСТАНЕ В 1979 - 1989 гг.

П.Добров, А.Костыря

Определение численности военных потерь вообще и в Афганистане в частности - одна из самых сложных, трудоемких, но священных научно-исследовательских задач. Здесь не место поспешности, дилетантству, стремлению к сенсации в угоду политической конъюнктуры. Исследование потерь часто затруднено противоречивостью имеющихся данных, неточностью, недостатком многих из них. Кроме того, тема потерь очень болезненна для родителей, семей погибших, умерших и пропавших без вести. Вместе с тем, нынешние и будущие поколения должны знать историческую правду.

О потерях в Афганистане ходят слухи различных величин. Кто-то говорит и пишет о 40 - 50 тыс. погибших, у кого-то цифры «зашкаливают» за 100-тысячную отметку. Элементарное незнание, стремление к сенсационности, политический умысел стоят за этими надуманными и надутыми цифрами, мешают правдивому освещению темы потерь в военно-политической спецоперации СССР 1979 - 1989 гг. в Афганистане.

За прошедшие 20 лет после окончательного вывода Ограниченного контингента советских войск (ОКСВ) из Афганистана частично открылись архивы, появились новые работы, факты, позволяющие внести большую ясность в тему потерь в Афганистане. Это важно и для участников боевых действий или, как их называют в народе, - «афганцев», и для семей павших, и для нынешнего и будущих поколений. По последним уточненным данным, убито, умерло от ран и болезней, погибло в катастрофах, от неосторожного обращения с оружием и попало в плен, пропало без вести в Афганистане 15 051 чел. [1]. Безвозвратные потери Украины - 3 352 чел. [2].

Относительно потерь Донецкой области долгое время не существовало единой оценки. Всеукраинские Книги Памяти - «Черные тюльпаны» и «Эпопея трагизма» называют имена 296, 298 донетчан, павших в Афганистане [3]. Две книги В. Заики «Долг, оплаченный жизнью» содержат очерки о 320 павших «афганцах» [4], но не только о донетчанах по происхождению и упокоению в донецкой земле.

В постсоветский период в Москве издана двухтомная «Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане» [5]. Поименное издание содержит фото и краткие биографические справки, описания последнего подвига, причины и даты гибели или смерти, сведения о наградах павших в Афганистане. Отдельными списками даны имена пропавших без вести и умерших после демобилизации в 1980-х гг.

По нашим данным, полученным на основании выборки имен из двухтомной Книги Памяти, **потери Донецкой области в Афганистане составили 357 человек.** Из них: 291 чел. - павшие в Афганистане донетчане, родившиеся и похороненные после гибели (смерти) в области, (в том числе 6 умерших после увольнения в запас в 1980-х гг. и 4 пропавших без вести уроженцев области); 36 - павшие уроженцы области, захороненные в других регионах; 23 чел. - павшие уроженцы других регионов, упокоившиеся в донецкой земле.

Сравнительный анализ показал, что в двух книгах В. Заики, по сравнению с нашими данными, отсутствуют имена 47 павших донетчан. Из них: 6 родившихся и похороненных в области, 4 пропавших без вести, 36 захороненных в других регионах (22 чел. похоронены в иных областях Украины и Крыму; 10 - в России, 3 - в Белоруссии, 1 - в Казахстане) и 1 уроженец РФ, похороненный в области.

Изучение биографических данных позволило классифицировать потери области по причинам гибели (смерти), по возрасту, по годам гибели (смерти), воинским званиям, видам и родам войск, в которых служили павшие донетчане. Из 357 донетчан, павших в Афганистане, 241 - погиб, смертельно ранен в бою, при подрывах на минах, обстрелах душманами сторожевых застав, мест дислокации; 40 - умерло в госпитале от ран, ожогов и травм; 17 - погибло в результате катастроф (автомобильных - 10, авиационных - 7); 13 - неосторожного обращения с оружием и боеприпасами; 13 - несчастного случая (отравление угарным газом, поражение электротоком, др.). Умерло от болезней - 32 (из них 6 чел. сразу после демобилизации в период боевых действий в Афганистане).

Большинство - 298 чел. (83,5 %) - погибло в бою и умерло от ран на поле боя или в госпиталях, погибло в катастрофах. Однако это не умаляет подвиг других, так как их смерть наступила в боевых условиях. Поэтому в тексте данного исследования используется обобщающий термин - «павшие в Афганистане», объединяющий боевые и не боевые потери.

Среди павших в возрасте 18 лет - 16 донетчан; 19 лет - 113; 20 лет - 94; 21 год - 35; 22 года - 11; 23-25 лет - 33; 26-30 лет - 33; 31-35 лет - 12; 36-40 лет - 8; старше 41 года - 2 чел. Большинство донетчан пало в возрасте 18-20 лет - 221 человек или 63,2 % от всех павших в Афганистане (пропавшие без вести включены в возрастные группы в том возрасте, в котором они пропали). Один день не дожид до своего двадцатилетия А. Коваленко (Дебальцево). В день своего двадцатилетия погиб Ю. Найда (Макеевка). В день рождения, когда им исполнился 21 год, погибли В. Бухта из Краматорска и А. Яценко из Славянского района.

В среднем каждый месяц боевых действий в Афганистане в область прилетал «черный тюльпан» - военно-транспортный самолет, доставлявший тела павших. В 1979 г. Афганистан забрал 3 чел; 1980 - 32; 1981 - 15; 1982 - 45; 1983 - 39 (в т.ч. 1 пропал без вести); 1984 - 84 (в т.ч. 1 пропал без вести); 1985 - 51; 1986 - 42 (в т.ч. 2 пропали без вести); 1987 - 27; 1988 - 18; 1989-1 чел. Наибольшие потери - 134 чел. (37,9 %) область

понесла в 1984 и 1985 гг. на пике боевых действий в Афганистане. В 1984 г. ежемесячно в область прилетало 6 «черных тюльпанов». Именно в эти годы ОКСВ в целом нес самые большие потери в результате активизации диверсионно-террористической деятельности душманов вследствие резкого увеличения масштабов иностранной помощи, поставок новейших видов вооружения. Велики потери и в 1982, 1983, 1986 гг. - 126 чел. (35,1 %).

В Сухопутных войсках несли службу 320 донетчан, павших в Афганистане. Из них: мотострелки в т.ч. десантники, войсковой спецназ, водители БМП, БТР, огнеметчики, трубопроводчики - 185; автомобильные войска - 50; артиллерия - 26; войска связи - 17; танковые войска - 17; инженерные войска - 14; медицинская служба - 11. В ВВС - в летном и техническом составе - служили 27 и в пограничных войсках - 10 донетчан.

Об автомобилистах - водителях военно-транспортных автомашин, их командирах следует сказать особо. В условиях отсутствия в Афганистане железных дорог автомобильные перевозки играли решающую роль в обеспечении боевых действий 40-й армии, оказании гуманитарной помощи населению Афганистана. Проводка автоколонн планировалась и осуществлялась на уровне войсковых операций 40-й армии.

Одновременно срыв автоперевозок стал основным способом диверсионной деятельности душманов. Их тактика на дорогах была проста, но эффективна. При нападении из засад на автоколонну подрывались (гранатометом, фугасом) первая и последняя машины, иногда еще несколько - в колонне. Она останавливалась, оказывалась зажатой и на узкой горной дороге представляла уже неподвижную мишень. Много зависело от быстроты освобождения дороги от подбитых автомашин. Жертвуя жизнью, нередко уже получив ранение, многие водители уводили подальше свои подожженные машины, чаще всего наливники (машины-цистерны, перевозившие топливо), когда от взрыва отделяли секунды. Так погибли Ю. Жуков (Макеевка), В. Хлистун (похоронен в Авдеевке), А. Четверик (из Макеевки). Спасая раненого товарища, во время нападения на автоколонну, погибли водители Ю. Горей (похоронен в Дзержинске), А. Жайворонко (из поселка Цукурино), В. Звягинцев (из Макеевки), И. Зинченко (из Донецка), В. Куроптев (похоронен в Артемовске) и др.

Велики потери среди водителей - 50 чел. (14,3 %). И хотя на первом трагическом месте находятся мотострелки - 185 чел. (51,8 %), следует иметь в виду, что в исследовании в их состав включены десантники, спецназовцы, а также водители БМП, БТР. Многие из них погибли в группах обеспечения, сопровождения и охраны автоколонн, отражая засадные нападения душманов, освобождая дороги от мин и фугасов. Всего в таких группах погибло 33 донетчанина - мотострелков, саперов, медиков, танкистов, связистов, пограничников. Следовательно, потери при проводке автоколонн с военными и гуманитарными грузами составили 83 чел. или 23 % от общих потерь.

Экипажи самолетов и вертолетов ВВС 40-й армии, как правило, гибли от попаданий ракет переносных зенитно-ракетных комплексов (ПЗРК), которые с 1984 г. стали массово поступать из США и других стран на вооружение душманов. Будучи подбитыми, летчики, члены летных экипажей боролись не только за свое спасение. Проявляя самопожертвование, они сохраняли жизни мирных жителей. Капитан К. Зинченко из Амвросиевского района, бортовой авиатехник Ан-24, погиб вместе с экипажем, уводившим подбитый самолет от падения на афганский населенный пункт.

Потери среди рядового и сержантского состава составили 263 чел., среди прапорщиков - 21 и офицерского состава 69 чел. Наибольшие потери среди рядового состава - 192 чел. (53,8 %) или каждый второй павший в Афганистане. Вместе с сержантским составом - 71 чел. (20,1 %) (старших сержантов - 4 чел., сержантов - 22

чел. и младших сержантов - 45 чел.) потери среди рядовых и сержантов составили 73,9 % от общего числа павших.

Описания последних боев изобилуют примерами мужества и героизма донетчан. О подвигах военных водителей уже упоминалось. Но и в других видах и родах войск наших земляков отличали мужество, героизм, отвага. Рядовой Р. Замалетдинов, родившийся в Горловке, в должности бортмеханика - воздушного стрелка вертолета авиаполка погранвойск налетал 200 боевых часов. В последнем вылете по обеспечению боевых действий наземных войск вертолет сбили душманы. Экипаж погиб. Р. Замалетдинов награжден посмертно орденом Красного Знамени, вторым (после ордена Ленина) в иерархии боевых орденов СССР. Такой высокой награды среди погибших рядовых и сержантов удостоены еще только 3 чел. - сержанты А. Давилин (Горез), Ю. Птицын (Донецк), рядовой В. Очкур (уроженец Дебальцево). Младший сержант, командир отделения Р. Алиев участвовал в 15 боевых операциях. В одной из них сержант, заменив раненого командира взвода, принял командование на себя. Под его командованием взвод обеспечил батальону выполнение боевой задачи. Погиб, находясь на посту боевого охранения (похоронен в Украинске). Награжден медалью «За отвагу» и посмертно орденом Красной Звезды.

Среди офицерского состава наибольшее число павших - лейтенанты (18 чел.) и старшие лейтенанты (25 чел.) - командиры взводов, командиры рот и заместители командиров рот и в возрасте от 21 до 28 лет. Всего 43 чел. или 61,7 % от числа павших офицеров и 11,1 % от общих потерь. Велики потери и среди капитанов - командиров рот, батальонов - 15 чел. (4,3 %). Младшие офицеры (лейтенант - капитан) всегда находились рядом со своими бойцами, перенося вместе с ними все тяготы боевой жизни. Умело и успешно решая боевые задачи, командиры, в первую очередь, стремились сохранить жизни своих подчиненных, нередко жертвуя ради этого собственной. Так, заместитель командира разведывательно-десантной роты, старший лейтенант И. Белов (Горез) в одном из боев вынес из-под огня тяжелораненого солдата и оказал ему медицинскую помощь. В этом же бою погиб. За мужество и отвагу награжден орденом Красной Звезды и орденом Красного Знамени (посмертно).

Не отсиживались в кабинетах и старшие офицеры (майор - полковник). Среди павших 8 майоров и 3 подполковника. Причем майор Ю. Гарнагин (похоронен в Донецке) и подполковник В. Петлин (похоронен в Дружковке) служили советниками в афганских воинских частях, где нередко опасность подстерегала не только в бою.

В постсоветский период незаслуженно замалчивается подвиг политработников. Но они не только организовывали и проводили партийную, комсомольскую, политическую, воспитательную работу в воинских коллективах. Они были боевыми офицерами, ходившими вместе с личным составом в бой, так как главной формой партполитработы был личный пример. Среди офицеров-донетчан, павших в Афганистане, - 13 политработников, 6 из них - выпускники Донецкого высшего военно-политического училища инженерных войск и связи (ВВПУ). Всего, по нашим данным, среди павших в Афганистане, 21 выпускник училища).

Заместитель командира мотострелкового батальона, капитан В. Гарник (уроженец Шахтерска) за мужество и героизм, еще до последнего своего боя, был награжден орденом Красной Звезды. В боевой операции 9 июля 1982 г. он погиб и посмертно удостоен высшей награды СССР - ордена Ленина. Заместитель командира вертолетной эскадрильи по политической части, боевой летчик, майор О. Харчевников из Горловки во время высадки десанта с подбитого вертолета пожертвовал собой, чтобы спасти десантников. За свой подвиг посмертно удостоен ордена Красного Знамени. Выпускники Донецкого ВВПУ - А. Пластовец, В. Хоркуца (уроженцы Славянского и Харьковского районов) в сложнейшей боевой ситуации руководили боем подчиненных

до своей гибели. Оба награждены орденами Красной Звезды и Красного Знамени (посмертно).

Не только умелыми воспитателями личного состава, но и отлично подготовленными офицерами, организаторами боев показали себя в Афганистане замполиты рот, выпускники Донецкого ВВПУ, старшие лейтенанты, уроженцы Донецка Г. Статкевич, В. Токарев и И. Мокросноп (похоронен в Горловке). Посмертно удостоены высокой правительственной награды - ордена Красной Звезды. В 8 боевых операциях вместе с подчиненными принимал участие лейтенант, заместитель начальника пограничной заставы по политчасти В. Свиридов. 9-я операция стала смертельной для офицера, посмертно награжденного орденом Красной Звезды (похоронен в Макеевке).

Политработники не только осуществляли воспитательное, боевое и политическое воспитание личного состава, но и проводили идеологическую обработку местных жителей и противника. Они организовывали агитбригады, просмотры кинофильмов для населения, (для многих жителей отдаленных кишлаков это были первые увиденные кинофильмы и агитбригады), распределение гуманитарной помощи, распространение агитационных материалов. Правдивое слово не менее грозное оружие, чем боевое вооружение. Душманы боролись с агитбригадами, кинопередвижками - устраивали подрывы, засады. Так погиб выпускник Донецкого ВВПУ лейтенант С. Венгер (Славянский район).

Среди павших в Афганистане 4 гражданских служащих, добровольно направленных в ОКСВ. Из них две женщины, медсестры Л. Мошенская из Мариуполя и В. Мельникова из Горловки. Пропал без вести Г. Бакулин из Енакиево.

Среди 357 донетчан, павших в Афганистане, украинцев - 179 чел.; русских - 165; татар - 5; белорусов - 3; азербайджанцев - 2; болгарин - 1; грек - 1; немец - 1 чел. Однако независимо от национальности, донетчане - офицеры, прапорщики, сержанты, рядовые, советники и служащие - на земле Афганистана проявили свои лучшие человеческие качества, оставив по себе благодарную память, о чем все чаще сегодня говорят жители этой страны. В боях на афганской земле против зарождающихся международного терроризма, исламского экстремизма, наркотерроризма воины ОКСВ, донетчане повторили практически все хрестоматийные примеры массового и индивидуального героизма, мужества, отваги и доблести. Многие из них погибли. Большинство удостоено высоких правительственных наград СССР.

Из 357 павших в Афганистане донетчан, 310 чел. награждены посмертно орденами и медалями СССР. Для 36 из них посмертная награда стала не первой и не единственной. Они до своего последнего боя уже награждались орденами и медалями.

Высшего отличия СССР - звания Героя Советского Союза - удостоен спецназовец В. Арсенов, родителям которого были вручены высшая награда СССР - орден Ленина и медаль «Золотая Звезда» - знак отличия Героя Советского Союза. Ордена Ленина удостоены замполит батальона В. Гарник и капитан, командир танковой роты С. Шупиро, уроженец Донецка. Орденом Красного Знамени награжден 21 чел. Большинство, 279 чел. (78,1 %) посмертно награждены орденом Красной Звезды. Медалями «За отвагу» отмечены мужество и героизм 3 донетчан, «За боевые заслуги» - 4.

Вместе с тем, наградная система в любом государстве во многом субъективна, а потому несовершенна. Не исключение и наградная практика в Афганистане. Нередко, при прохождении наградных документов, старшие начальники снижали уровень награды. В результате за один и тот же подвиг солдаты и офицеры удостоивались разных по наградной иерархии наград. Так, сержант Н. Кораблев из Мариуполя, получив тяжелое ранение, последней гранатой подорвал себя и окруживших его

душманов. Награжден посмертно орденом Красной Звезды. Так же героически поступил рядовой А. Лех, призванный в ОКСВ из области, посмертно награжденный медалью «За отвагу». В то же время из 86 Героев Советского Союза, удостоенных этого звания за мужество и героизм, проявленные в Афганистане, 8 офицерам и солдатам (Н. Анфиногенову, А. Демакову, Г. Демченко, Н. Кузнецову, А. Мироненко, К. Павлюкову, Н. Чепику, Н. Шорникову) присвоено звание Героя именно за подрыв душманов последней гранатой [6]. В целом, среди Героев Советского Союза нет ни одного водителя автомашины, медика, хотя их подвиг в Афганистане заслуживает самых высоких отличий.

Двухтомная «Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане», содержит сведения о 7 наших земляках, пропавших без вести. Однако выше нами указываются 4 чел. Дело в том, что в ходе исследования удалось восстановить судьбу 3 донетчан. Длительное время считались пропавшими без вести младшие сержанты С. Коршенко (пропал 15.2.1984 в провинции Бадахшан) и С. Рязанцев (пропал 26.7.1983 г. в провинции Кабул).

Однако в начале 2000-х гг. стали известны имена некоторых советских воинов, захваченных в плен душманами и содержащихся в специальной тюрьме пакистанского центра военной подготовки душманов Бадабера, расположенном 24 км южнее города Пешавар. По разным данным там находилось от 24 до 60 советских и афганских военнослужащих. Есть различные версии произошедшего, но основное в следующем. 26 апреля 1985 г., выбрав удобный момент, когда почти все охранники ушли на молитву, советские военнопленные (афганские военнопленные не стали участвовать в восстании) напали на охрану и захватили находившийся на ее территории склад с оружием и боеприпасами, принадлежавший Исламскому обществу Афганистана (ИОА), которое возглавлял Б. Раббани. Военнопленные вооружились, заняли оборону и потребовали от прибывшего туда Б. Раббани встречи с представителями советского посольства или ООН. Требования были отвергнуты и душманы начали штурм тюрьмы при поддержке танков, артиллерии, регулярных сил 11-го армейского корпуса Пакистана. Соппротивление восставших было сломлено только после того, как от попавшего снаряда взорвался арсенал, в котором держали оборону советские воины. В ходе штурма погибло около 100 душманов и пакистанских солдат. После восстания лидер крупнейшей Исламской партии Афганистана (ИПА) Г. Хекматияр издал приказ, требующий от душманов впредь в плен русских не брать, а уничтожать на месте.

Взрыв арсенала вызвал пожар, уничтоживший и канцелярию тюрьмы, в которой хранились списки военнопленных, что крайне затруднило выяснение имен восставших. Кроме того, Пакистан неохотно признает наличие на его территории арсенала и центра подготовки душманов и факт содержания военнопленных на своей территории, так как это являлось нарушением международных законов и подтверждало участие Пакистана в агрессии против Афганистана, что в 1978 - 1989 гг. и сегодня отрицают Пакистан и США.

Однако Комитет по делам воинов-интернационалистов при Совете Глав правительств СНГ, возглавляемый с момента его основания в 1992 г. Героем Советского Союза, генерал-лейтенантом Р. Аушевым, по крупицам собирает материалы о пропавших без вести. В результате таких поисков удалось восстановить имена 17 погибших при подавлении восстания в лагере Бадабера. Среди них младшие сержанты С. Коршенко и С. Рязанцев. Поэтому в исследовании они отнесены к разряду погибших в бою. Удалось также установить, что пропавший без вести 15.10.1984 г. рядовой В. Кусков захоронен в кишлаке Кубай провинции Кундуз [7]. Однако дата и обстоятельства гибели не известны.

Необходимо сказать несколько слов о 6 умерших после возвращения домой, почти сразу после увольнения по состоянию здоровья, выписки из госпиталя в период, когда еще шли боевые действия в Афганистане, в ходе которых были получены ранения и болезни, ставшие причиной смерти. Однако за прошедшие 20 лет после окончательного вывода ОКСВ из Афганистана «афганцев» Донетчины умерло в несколько раз больше, чем погибло и умерло в Афганистане. По предварительным данным численность областной организации УСВА за 20 лет сократилась более чем на треть.

Семьи умерших вправе высказать претензии о том, почему эти умершие не включаются в потери области, ведь и им ранения, контузии, болезни, полученные в Афганистане, укоротили жизнь. Поэтому проблема умерших после Афганистана требует своего решения. Оно видится в создании областной Книга Памяти, в которой точно и полно должны быть запечатлены на века имена погибших и умерших в Афганистане и тех, кто ушел из жизни уже после возвращения на родину.

В этой Книге Памяти также важно уточнить, как увековечена память павших. Давно уже нет пионерских отрядов и дружин, организаций ВЛКСМ, комсомольско-молодежных трудовых коллективов, колхозных полей, которые в советские времена носили имена погибших. Однако в некоторых изданиях авторы продолжают указывать на это. Тем самым создается иллюзия, что увековечена память всех павших. Необходимо разобраться как в новых, очень непростых общественно-политических условиях, сохраняется память о павших в Афганистане. В более широком плане следует вести речь о создании областной Книга Памяти о донетчанах, павших во всех локальных войнах, спецоперациях, в рядах миротворцев во второй половине XX века и начале XXI столетия. Они того достойны.

Следовательно, проведенное исследование потерь, аналитический обзор биографических данных павших является первой попыткой наиболее полного освещения и систематизации потерь области в Афганистане в период военно-политической спецоперации СССР в 1979 - 1989 гг. в этой стране. Донецкое общество, молодежь области должны знать, сколько земляков полегло в Афганистане, первыми преградив путь международному терроризму, исламскому экстремизму и наркотерроризму, какова цена этого первого столкновения мирового сообщества. Не вина «афганцев», что тогда они не остановили эти угрозы. Слишком не равными оказались силы. Ведь пришлось воевать не против «безоружных афганских пастухов», как нередко пишут западные авторы, а с международной коалицией государств во главе с США. Такое в истории уже было, когда ослепленные ненавистью к СССР западные политики в 1936 - 1937 гг., особенно в Испании, не объединились в борьбе с фашизмом. И тогда и сейчас наши воины с честью выполнили свой интернациональный долг.

Приведенным сухим цифрам, за которыми стоят трагические судьбы павших «афганцев», повинуюсь простым чувствам сострадания, скорби и памяти, должны в пояс поклониться совестливые люди, все, кому дорога наша героическая и одновременно трагическая история.

РЕЗЮМЕ

У статті на основі аналітичного огляду біографічних даних загиблих в Афганістані в період військово-політичної спецоперації СРСР у 1979-1989 рр. вперше зроблена спроба повного викладення і систематизації втрат Донецької області. Класифіковані втрати області із причин загибелі, за віком, за роками загибелі, військових званнях, видах військ, в яких служили полегли донетчани. Проведений аналіз полеглих в Афганістані за національними ознаками. Розглянута нагородна система держави по відношенню до воїнів, загиблих в Афганістані.

Ключові слова: Афганістан, війни, загиблі, втрати, Донецька область, спецоперація.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі аналітичного огляду біографічних даних павших в Афганістані в період військово-політичної спецоперації СРСР в 1979-1989 гг. вперше зроблена спроба найбільш повного освітлення і систематизації втрат Донецької області. Класифіковані втрати області за причинами загибелі, за віком, за роками загибелі, військовими званнями, видами і родами військ, в яких служили павші донетчани. Проведено аналіз павших в Афганістані за національними ознаками. Розглянуто нагородну систему держави за відношенням до воїнів, загиблих в Афганістані.

Ключевые слова: Афганистан, воины, погибшие, потери, Донецка область, спецоперація.

SUMMARY

In the article on the basis of state-of-the-art review of biographic data of those who died in Afghanistan in the period of the special military-political operation of USSR in 1979-1989 the attempt of the most complete research and systematization of losses of the Donetsk region has been first made. The losses of the are classified by the causes of death by age, by the time of death, military ranks, kinds of troops where the Donetsk people served in. The analysis has also been made according to ethnic origin. The national award system in relation to the warriors lost in Afghanistan is considered.

Key words: Afghanistan, warriors, is lost, losses, Donetsk the region, special operation.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Россия и СССР в войнах XX века: историко-статистическое исследование. - 2-е изд. - Подольск: ГУК МО, 2005. - С. 613.
2. Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 - 1989 гг.). - 2-е изд. - Донецк: ООО «ИПП «Промінь», 2009.-С. 250.
3. Подсчитано нами по: Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України /авт.-укладач О. Мусієнко. - К.: АТ „Друкарня „Столиця“, 1999. - 560 с; Епопея трагізму: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. - К.: пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2006. - 880 с.
4. Подсчитано нами по: Заика В.И. Долг, оплаченный жизнью. - В 2-х кн. - Кн. 1. - Донецк, 1995. - 455 с; Кн. 2. - Донецк, 1995. - 309 с.
5. Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. - В 2-х т. - Т. 1. — А-Л. - М: Воениздат, 1995. - 720 с; Т. 2. - М-Я. - М.: Воениздат, 1999. - 712 с.
6. См.: Червонопиский С.В., Костыря А.А., Сироштан В.Т. Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 - 15 февраля 1989 гг.): словарь-справочник. - К.: МИЦ «Мединформ», 2007. - С. 30,93, 94, 140, 156, 194, 304,307.
7. Детальнее о розыске украинцев, пропавших без вести в Афганистане см.: Аблазов В.И. Долгий путь из афганского плена и безвестия. - К.: РИА «Марко Пак», 2005.-272 с.

Надійшла до редакції 28.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР)63

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ***Л.А. Ковальська*

Ступінь розвитку держави залежать від консолідації народу, який формує цю державу. Наскільки нація згуртованіша, настільки менше конфліктів у суспільстві, що формує перспективну державу на шляху розвитку свого суспільства. Сьогодні, враховуючи історичні умови формування української державності, сучасний стан розвитку українського суспільства з історичними особливостями його становлення, виникає потреба стратегічної переорієнтації на пошук внутрішніх механізмів самоорганізації та розвитку. Одним із принципово важливих питань сучасного державотворення в Україні, як і для інших багатонаціональних демократичних держав, є створення умов для національно-державної інтеграції, важливою складовою якої є визначення оптимальних форм взаємин як між етнічними групами, так і між більшістю і меншинами. Актуальність проблеми полягає в тому, що прояви сепаратизму, спроби автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України становлять загрозу національним інтересам і національній безпеці країни.

Євроінтеграційні прагнення України у політичній, економічній, правовій сферах говорять про необхідність організації української нації за європейськими принципами, що передбачає забезпечення рівності громадянських й політичних прав і обов'язків усім етнічним угрупованням європейської спільноти. Стикаючись у початковій фазі процесу української політичної нації з етнонаціональними викликами, Україна одна з небагатьох на пострадянському просторі, яка уникла «гарячих» міжнаціональних конфліктів [1]. Здобувши статус незалежної держави, Україна в 1991 р. не позбавилась залежності в економіці та суспільному житті. Поверхневі реформи в суспільстві без зміни виконавців державної політики не змогла і не привела до зміни психології, світогляду народу. Світогляд суспільства не зазнав суттєвих змін, не змінилися і методи управління. Сучасна українська національна ідея перебуває в процесі становлення і є явищем, що «має трансформаційний характер».

Мета статті полягає у дослідженні чинників формування та тенденцій сучасного розвитку українського соціуму, визначення стратегій та напрямків розвитку суспільства за нових державних умов.

Дослідження процесу формування суспільства, його тенденції та перспективи розвитку становлять науковий інтерес, і є частиною процесу розвитку української нації. Україна сьогодні – це близько сорока восьми мільйонів людей, що проживають на цій території, це культура, що ґрунтується на багатовіковій історії людей, які населяли ці землі впродовж тисячоліть. Історичний аналіз спільнот, що мешкали на території України доводить правомірність віднесення їх культури до європейського типу, а не до азійського. Щоб визначитися з вибором майбутнього України в розвитку суспільства необхідно проаналізувати минуле, слід оцінити культурно-історичні надбання, не відкидаючи прорахунків, не перебільшуючи досягнень та позбавляючись ідеологічних стереотипів.

Важливим чинником утворення українського соціуму є самоідентифікація людини. На сьогодні в Україні немає відповідного «підґрунтя самоідентифікації» у вигляді загальнонаціональної ідеї. Поширені в суспільстві міркування щодо розбудови громадянського суспільства, реформ в економіці та в політичному житті, відродження культури ще досить абстрактні й слабо корелюють з реальним життям окремої особи.

Відсутність перспективи у розбудові власного життя породжує пасивність і зниження життєвої енергії народу в цілому. За умов, що склалися в Україні, найбільш прийнятною є схема свідомості, побудована на ґрунті «здорового глузду». Цей ґрунт існує у будь-якому суспільстві і в переломних ситуаціях завжди є чинником стабілізації та вгамовування емоційних хвиль масових настроїв.

Завдання держави полягає в тому, щоб, спираючись на осередки стабільності в ментальній побудові особи та суспільства, створювати гнучкі механізми адаптації людини до мінливої реальності. В цивілізованому суспільстві функцію захисту людини значною мірою бере на себе держава. Коли влада держави слабне, моральна свідомість знижується і людина звертається до форм самозахисту або до створення групових структур, побудованих на особистих стосунках, тобто відтворюється ситуація загального протистояння «всіх проти всіх».

Не менш важливим елементом утворення нації є мовний простір. В аспекті формування національної самосвідомості важко переоцінити мовний фактор. Людина, яка за національною ознакою не належить до певної соціально-етнічної спільноти, проте перебуває в її культурному середовищі, неминуче набуває психологічних і поведінкових рис, які все більше зближують її зі знайденою соціально-етнічною спільністю і водночас відрізняють від родової [3].

Мовний фактор відчутно впливає на процеси консолідації у нашому суспільстві. З перших років незалежності українську мову проголошено державною з відповідним нормативно-правовим підґрунтям. Проте в цій сфері виникли проблеми. Навіть у державних структурах нерідко нехтуються вимоги чинного законодавства про мови, а також заклади освіти. Утворилося поглиблення мовної «тріщини» в Україні, котра підживлює політичне протистояння внутрішнього «заходу» й «сходу». Належне функціонування української мови не є актом примусу чи нехтування інших мов в українському суспільстві, а є необхідністю вироблення надійного смислового «інструменту», з яким пов'язана і національна інформаційна безпека, котра формується, і вироблення цілісного комунікаційного поля. Важливою гуманітарною проблемою залишається осмислення, залучення до загальнонаціональної консолідації та нормативно-правове забезпечення прав і свобод українців, що емігрували з Батьківщини і активно займаються збереженням, відтворенням і розвитком своєї національної культури в чужинському середовищі, пропагуванням її визначних здобутків.

Оскільки найсуттєвішою і найбільш очевидною формою репрезентації культури є мова, тому у справі національної ідентифікації і консолідації вона має розглядатися як могутній чинник. Це добре розуміють в інших країнах, де підтримка державної мови проводиться на рівні загальнодержавної політики. На фоні визначеного державою курсу на євроінтеграцію, розуміння важливості мовної політики є надзвичайно актуальним для України. Значення культурних і мовних факторів для збереження національної ідентифікації європейських країн виходить на перший план, адже ці фактори залишаються чи не останньою «приватною власністю» національних держав.

Значним двигуном становлення єдності нації є національна культура та конфесійний чинник. Масштаб ідентифікації цінностей і смислу української культури сприймається інколи надто однобоко – як повернення до минулого, протекціонізм етнічному акценту. Водночас спостерігається пасивність щодо сучасних проблем культури. Перехід до нових умов економічного життя негативно позначився на інтелектуально-духовному розвитку суспільства [4]. Особливість релігійної ситуації в Україні полягає в тому, що протягом тисячоліття основні релігійні центри, в юрисдикції яких перебували найбільші конфесії, знаходилися поза її межами. Звідси – традиційні духовно-культурні орієнтації, які водночас сприяли поширенню зв'язків

українців зі світовою культурою, але нерідко слугували й інструментом стримування самобутньо-національного розвитку. Можна відзначати одночасно й процвітання таких негативних явищ, як перманентна регіоналізація релігійного простору країни, нагнітання конфліктної атмосфери у міжправославних відносинах, визрівання тенденцій, спрямованих на клерикалізацію суспільства, активізація конфесійних структур на політичному та фінансово-економічному напрямках, падіння загальної культури серед кліру духовенства тощо [5].

На сьогоднішній день навіть релігія, яка впродовж багатьох віків була основоположною для українців, здебільшого виконує дезінтегруючу функцію. Міжконфесійні протистояння, суперечки, конфлікти лише нагнітають напругу у суспільстві, стають на заваді досягнення суспільної злагоди і консенсусу. Причини перетворень, в результаті яких релігійний чинник відчутно нівелював свій універсальний моральний потенціал, визначаються специфікою конфесійного середовища в Україні. Успішному вирішенню питання духовної консолідації української спільноти перешкоджає відсутність в державі релігійної інституції, котра б змогла виступити генератором побудови цілісного духовного простору.

В основі соціально-політичних трансформацій замість «державницької» має бути «людиноцентрична» модель, закладена в систему законодавства розвинутих європейських держав. Забезпечення прав людини необхідно розглядати також як і гуманітарну проблему. Окрім потреби забезпечення соціальних прав людини фундаментальною вимогою в цій сфері є забезпечення рівності громадян у реалізації цих прав. У цьому аспекті завдання примирення і порозуміння національностей, регіонів, історично антагоністичних груп виступає основою реалізації принципу рівності громадян.

За сучасних умов розвитку суспільства інтелектуальний потенціал та науково-технологічні інновації стають першорядними факторами гармонійного розвитку людини та основою соціально-економічного зростання держави. Розвиток інтелектуального потенціалу України не може відбуватися за старим зразком. Розробка системи його захисту й інтенсифікації спирається на існуючі можливості і тенденції розвитку світу. Сюди відноситься розробка й освоєння новітніх технологій і створення матеріальної інфраструктури суспільного інтелекту. Сучасний стан національної культури й інтелекту зумовлений загальною економічною ситуацією в країні, яка є несприятливою для їх розвитку. Водночас гуманітарний розвиток повинен бути пріоритетним. Без розвитку інтелектуально-духовного потенціалу соціум і держава не мають майбутнього. Демократизація суспільного життя та політика у будь-якій сфері діяльності повинні сприяти процесам інтелектуально-духовного розвитку. Не допускається монополія структур, які ведуть власну політику у сфері культури та інтелекту.

Інтелектуальний потенціал держави і суспільства формується й у системі освіти [6]. Це справа довгострокової державної політики та перспективного планування. Реорганізація системи освіти має передбачати впровадження нових концепцій в освіті, політику протекціонізму цим новаціям, випуск підручників, матеріально-технічне забезпечення освітянського процесу, соціальний захист працівників освіти, підняття престижу учителя. Європейська інтеграція в освітній сфері є найважливішим довгостроковим чинником цього процесу, тому що саме освіта значною мірою закладає погляди, цінності, способи сприйняття й інтерпретації світу тощо. Усвідомлення цього фактору керівництвом європейських країн втілювалося в започаткуванні так званого Болонського процесу, підписанням у Болоньї у 1999 р. 33 країнами угоди про інтеграцію вищої освіти різних країн світу.

До позитивних тенденцій суспільного розвитку незалежної України відноситься зміцнення української політичної нації. Феномен якої визначається громадянством певної людської спільноти, тобто існування держави зі своїми громадянами, а також її опора на демократичні традиції і цінності. Політичну націю формують державотворчий етнос, та всі національні меншини країни. Спільним є громадянство України – держави, яку вони творять для себе, захисту прав та свобод кожного, національні інтереси країни загалом.

Об'єднавчий потенціал нації залежить від багатьох факторів. Серед них – наявність у народу спільної території проживання, культурних традицій, історичної пам'яті, самосвідомості, ідентичність економічного простору, релігії, мови. Кожний з цих чинників диференціюється ще на ряд складових. Наприклад, релігійний фактор включає наявність святих місць, свят, обрядів, інституційного комплексу конкретного народу. В культурних традиціях маються на увазі спільні звичаї, усталена літературна, фольклорна, мистецька і інші парадигми світобачення, притаманні тій чи іншій спільноті, які впливають на формування соціуму.

Вагому роль в консолідації нації відіграє спільна історична пам'ять народу [7]. Особливо актуальною вона є за умов наявності чорних і білих сторінок в історії нації. Проблема відновлення й утвердження історичної пам'яті вимагає не лише знання причин та негативних факторів, а й вироблення шляхів їх подолання. Це повинні бути ідеологічна, пропагандистська, виховна і культурна робота та політичні й адміністративні заходи. Іншими словами це потреба двох рівнів — суспільного та державного. Суспільно-практичну потребу мають забезпечувати з одного боку громадська діяльність, з іншого – державні та конституційні гарантії.

Специфічною особливістю етнополітичної ситуації в Україні є використання етнічного чинника регіональними елітами з метою політичної мобілізації населення регіонів. Такий, інструменталістський підхід до етнічності уможливорює виокремлення населення регіонів як певних груп шляхом визначення та конституювання етнічних ознак — соціокультурного підґрунтя консолідації територіальних спільнот. Проте вона створює небезпеку для загальнонаціональної консолідації, оскільки сприяє міжрегіональному протистоянню і протистоянню між центром та регіоном. Розподіл пільг між громадянами України різних регіонів значною мірою залежить від місця їх проживання, іншими словами від територіальної, регіональної ідентифікації. В першу чергу це стосується східних та південних регіонів України, де внаслідок насиченої етнокультурної строкатості й одночасно соціокультурної гомогенності населення російськомовних промислових міст, етнічна ідентичність дедалі більше поступається ідентичності регіонально-територіальній. Набуває особливого значення позиція місцевих інтелектуальних осередків, спроможних використати місцевий соціокультурний матеріал для обґрунтування історичної та культурної «особливості» певної територіальної спільноти [8].

Успішність процесів консолідації українського суспільства значною мірою залежить від реалізації державою продуманої регіональної політики. Її ключовими завданнями повинні бути зменшення міжрегіональних економічних та соціальних диспропорцій. Сьогодні в Україні спостерігається нерівномірне розміщення економічного потенціалу, відмінності між регіонами за обсягом виробництва та основними соціальними параметрами.

Прогресивний розвиток української держави немислимий без усвідомлення важливості суспільної консолідації [9]. Обравши за перевагу розбудову демократичного правового суспільства, треба чітко усвідомлювати консолідуючу функцію держави в цих процесах і бути готовими до численних проблем, які залишилися в спадок, і які ще неодноразово даватимуться взнаки у майбутньому.

Сьогодні в державі стоїть низка невирішених внутрішньополітичних і зовнішньополітичних проблем у сфері консолідації суспільства та формування єдиного згуртованого соціуму. Саме держава та структури, які її репрезентують, мають бути взірцем суспільної консолідації, дбати про гармонізацію та створення оптимальних умов співіснування різних автентичностей, незалежно від їх етнічної, релігійно-конфесійної, статевої, соціальної чи політичної приналежності. Сучасна держава повинна дбати про те, щоб суспільна консолідація була не порожньою фразеологією чи загальною метою, а щоденним, наполегливим курсом, який поступово втілюватиметься у творення українського суспільства.

В процесі формування державного соціуму велике значення та вплив мають усі вищенаведені чинники, які взаємопов'язані між собою та взаємовпливаючи один на одного творять єдиний суспільний організм на основі продуманої державної політики. Державотворча політика України та її авторитет залежить від ступеню консолідації народу, який виступає підґрунтям формування держави та становлення українського соціуму. Процес становлення українського суспільства в нових умовах незалежної держави вимагає вироблення спільної національної ідеї та врахування вищенаведених організуючих чинників суспільства.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена висвітленню головних чинників формування українського суспільства та тенденцій сучасного розвитку українського соціуму в період незалежності України, визначення стратегій та напрямків розвитку суспільства за нових державних умов. Консолідуєчий потенціал нації залежить від низки факторів, до яких відносяться наявність у народу спільної території проживання, культурних традицій, історичної пам'яті, самосвідомості, ідентичність економічного простору, релігії, мови.

Ключові слова: суспільство, соціум, консолідація, ідея, держава, фактор.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена освещению главных факторов формирования украинского общества и тенденций современного развития украинского социума в период независимости Украины, определение стратегий и направлений развития общества в новых государственных условиях. Консолидирующий потенциал наций зависит от ряда факторов, к которым относятся наличие у народа общей территории проживания, культурных традиций, исторической памяти, самосознания, идентичность экономического пространства, религии, языка.

Ключевые слова: общество, социум, консолидация, идея, государство, фактор.

SUMMARY

The article is devoted illumination of main factors of forming of Ukrainian society and modern progress of Ukrainian sociuma trends in the period of independence of Ukraine, determination of strategies and directions of development of society in new state terms. Consolidating potential of nations depends on the row of factors, to which belong presence for the people of general territory of residence, cultural traditions, historical memory, consciousness, identity of economic space, religion, language.

Key words: society, socium, consolidation, idea, state, factor.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / [За ред. С.І.Здіорука.] – К.: НІСД, 2006. – С. 20-21.
2. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття: Монографія. / С.І.Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552с.; Український соціум / [Власюк О.С., Крисаченко В.С. та ін.] / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792с.
3. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / [За ред. С.І.Здіорука.] – К.: НІСД, 2006. – С.171.
4. Український соціум / [Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін.] / [За ред. В.С. Крисаченка.] – К.: Знання України, 2005. – С.284.
5. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття: Монографія. / С.І.Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – С.496.
6. Гуманітарна політика української Держави в новітній період: Монографія / [За ред. С.І.Здіорука.] – К.: НІСД, 2006. – С.240-243.
7. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: Матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008р. / [За заг. ред. Ю.О.Зерній.] – К.: НІСД, 2008. – 68с.
8. Український соціум / [Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін.] / [За ред. В.С. Крисаченка.] – К.: Знання України, 2005. – С.189-192.
9. Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. / Г.М.Перепелиця. – К.: Стилос – ПЦ «Фоліант», 2003. – С.23.

Надійшла до редакції 18.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4 УКР) 63-298

ВИДИ СТУДЕНТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Роман Божинов

Невід'ємним елементом будь-якого демократичного суспільства є різноманітні об'єднання громадян, їх соціально-політичне призначення полягає насамперед у тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи, здійснення функцій самоврядування.

З розширенням демократії і зростанням рівня політичної культури посилюється тенденція до урізноманітнення громадських об'єднань у соціально-політичному житті, їх впливовості в конкретно-історичних ситуаціях, зрештою, до їх чіткої диференціації на громадські організації і громадські рухи. Причому особлива активність названих об'єднань, а також динаміка їхнього розростання та впливу спостерігаються у суспільствах перехідного типу, де одночасно виникає безліч складних суспільно-політичних проблем.

На сучасному етапі зростає громадська активність студентської молоді. Вона представлена, на самперед, розвитком студентського руху. В усіх регіонах України з кожним роком з'являється все більше різноманітних студентських громадських організацій. Сам факт їх виникнення вказує на те, що студенті мають необхідність об'єднуватися для реалізації своїх інтересів і потреб, захисту своїх прав. Ігнорувати студентські об'єднання сьогодні неможливо. Для того щоб результативно та ефективно

взаємодіяти зі студентськими організаціями, недостатньо визнати факт їх існування. Необхідно чітко уявляти всю різноманітність студентських об'єднань та мати повну характеристику студентського руху, побачити та вивчити студентське самоврядування як нове явище громадської активності українського суспільства у період демократизації країни.

Мета статті полягає у визначенні сучасних форм студентських об'єднань. І хоча, за даними фахівців, лише 2 – 3 % української молоді перебуває в офіційно зареєстрованих молодіжних організаціях, а натомість понад 25 % знайшли місце у неформальних об'єднаннях, автор статті все ж вважає, що серцевину, найбільш дієву частину молодіжного руху складають студентські громадські об'єднання, які зареєстровані та діють відповідно до чинного законодавства і у тісній взаємодії з державними органами влади.

Отже, об'єктом нашого дослідження є студентські об'єднання, а предметом – характер їх формування та діяльності.

Розглядати проблему формування та діяльності студентських організацій у сучасному студентському русі дуже важко. Треба зазначити, що на сьогодні немає ґрунтовних досліджень процесу становлення студентського руху, визначення місця і ролі студентських об'єднань у системі суспільно-політичної організації суспільства. Студентський рух, як складова частина молодіжного розглядається вітчизняними науковцями опосередковано, без достатньої глибини, вже не кажучи про студентські об'єднання. Серед невеликої кількості книг, дисертацій, статей, українських дослідників, присвячених різним аспектам студентського руху на особливу увагу заслуговують праці О. Корнієвського та В. Якушика «Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні» [1], Єригін О. «Особливості формування і діяльності студентських громадсько-політичних об'єднань в умовах становлення багатопартійності в Україні» [2], Коляка І. «Студентський рух в Україні (кінець 80-х — початку 90-х рр.)» [3], Бебик В., Головатий М., Ребало В. «Політична культура сучасної молоді» [4], Бородин Є.І. «Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991-2004 рр.)» [5].

На цьому тлі досить вагомими є дослідження з історії та сучасного стану студентського руху, як складової частини молодіжного, підготовлені протягом 1991 – 2003 років Державним інститутом проблем сім'ї та молоді (з 1991 по 1997 рік – Український НДІ проблем молоді, а з 1998 по 2001 рік – Український інститут соціальних досліджень). Найґрунтовнішими з них є: «Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів» В. Головенька [6], «Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення» М. Головатого [7], «Український молодіжний рух: історія та сьогодення» В. Головенька, О. Корнієвського [8], збірники «Молодіжний рух України: історія та сучасність» [9] та «Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис» [10], довідник у двох томах «Молодіжний рух в Україні» [11].

Інформативний матеріал про взаємодію студентських об'єднань та державних органів влади в Україні на сучасному етапі міститься у відповідних розділах щорічних доповідей „Про становище молоді в Україні”, підготовлених та виданих Державним інститутом проблем сім'ї та молоді за підсумками 1991 – 2006 років зокрема, в щорічній доповіді Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) „Нове покоління незалежної України (1991 – 2001 роки)” [12], та «Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.)» [13], де подано узагальнюючий матеріал за п'ятнадцять років незалежності країни.

Як вже було зазначено вище, студентство завжди було в авангарді всіх соціальних перетворень та політичних рухів. Воно складає чи не 80% від чисельності молодіжних організацій, а часом й більшу їх частину. Однак власна специфіка організованого студентського руху визначається передовсім характером студентських організацій, членами яких є ті, хто навчається у вузі, тобто членство у таких організаціях чітко регламентоване часом. Крім того, студентські організації відстоюють інтереси студентської молоді, акцентуючи на цьому увагу.

На сьогодні у вищих навчальних закладах України діють різні об'єднання, які презентують інтереси студентства. Це:

- профспілка об'єднана, де студенти мають представництво у відповідних комісіях (наприклад: комісія по роботі зі студентами Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка) [14];
 - профспілка студентів (наприклад: профспілка студентів Донецького національного університету) [15];
 - орган студентського самоврядування по типу парламенту, сенату, спілки, тощо (наприклад: Студентське самоврядування Маріупольського державного гуманітарного університету) [16];
 - фахові гуртки (наприклад: студентські наукові товариства, фахові асоціації тощо).
- Дві організації з них претендують на офіційне представництво студентської громади – органи студентського самоврядування та професійна спілка студентів.

Студентські профспілки існують в університетах України вже понад 70 років. Будучи справжньою «школою комунізму», в радянські часи вони відігравали дуже важливу роль, адже виконували не лише таке завдання як захист економічних інтересів трудящих, а пропагували політичні ідеї та сприяли дотриманню курсу комуністичної партії.

На початку 90-х, коли виникла необхідність боротися за право жити в незалежній Україні, профспілки не змогли відреагувати на швидку зміну подій. Ініціативу взяли на себе молодіжні організації: «Студентське братство», Українська студентська спілка та ін. Маючи незрівнянно менші можливості, вони спромоглися стати центрами студентського руху, організувати його і спрямувати в єдине русло. Об'єктивно тогочасна пасивність профспілки пояснюється тим, що це була частина системи. А вона ще існувала і чинила шалений опір прогресивним змінам.

Попри все це студентські профспілки існували в вищих навчальних закладах на протязі останніх 15 років, і саме вони найбільш ефективно і дієво представляли та захищали інтереси студентства.

Студентський профспілковий рух з початком незалежності став надзвичайно багатовекторним і згодом почали проявлятися відмінності від одного ВНЗ до іншого, що й пояснює полярно протилежне ставлення до нього як серед самих студентів, так і серед громадськості в цілому. Роль, яку відігравав профком, залежала насамперед від особистості його керівника і загальної активності студентства. Оскільки більшість студентів були членами профспілки, її стан реально відображав ситуацію в студентському середовищі.

Сьогодні соціальний захист стає дедалі більш важливішим для сучасної молоді, тому студентство масово повертається до лав профспілок.

Що стосується органів студентського самоврядування, то воно в українському варіанті має недовгу історію, за час його становлення попри всю специфічність кожного з різноманітних органів студентського само врядування у ВНЗ України вже встигли окреслитися певні спільні тенденції і, що найсуттєвіше, деякі спільні проблеми. Власне, студентське самоврядування є надзвичайно ефективним засобом формування демократичних традицій та культури, прищеплення навичок відстоювати і захищати

свої інтереси та інтереси громади, усталення практики використання демократичних процедур.

Досвід самоврядування для українського студентства є не звичним і новим. Певні традиції студентського самоврядування але в іншому ідеологічному, проте в подібному організаційному оформленні існували ще з починаючи 20-х років ХХ ст., коли за вказівкою та за підтримки правлячої Комуністичної партії було створено молодіжне партійне крило — комсомол. Головним завданням комсомольської організації було ідейне виховання студентської молоді в патріотичному дусі на засадах марксистсько-ленінської теорії всесвітньої революції, яка завершиться побудовою "світлого майбутнього" у вигляді комунізму. Не буде перебільшенням сказати, що така система працювала свого часу досить ефективно. І не дивно, що студентське самоврядування в сучасній Україні в організаційному та виховному аспектах далі від комсомолу не пішло. Радянська доба, на жаль, не спродукувала необхідної демократичної політичної культури - культури участі. Як би там не було, але для щоденної реалізації прав і свобод на всіх рівнях функціонування суспільства необхідні своєрідні демократичні "стереотипи", певні усталені форми мислення та реагування.

І якщо профспілки за першочергове завдання мають вирішення соціальних проблем студентства та захист їх інтересів перед державою, то студентські об'єднання по типу парламентів, сенатів, тощо відображають громадсько-політичну ініціативу студентства та відстоюють його права.

Окремо можна виділити фахові студентські організації та об'єднання за інтересами. Ці організації відомі усім, як студентські наукові товариства та наукові гуртки. Організації такого типу досить поширені в рамках взаємовідносин окремих вузів та факультетів. Вони носять суто фахову специфіку і мають локальний характер.

Отже, в сучасній українській системі громадсько-політичного представництва студентські об'єднання представлені профспілками, органами студентського самоврядування та фаховими гуртками. В той же час, молода українська держава не має сталого студентського руху. Окремі його активності спалахують навколо соціально-політичних проблем студентства, і несуть локальний характер. А визначення видів студентських об'єднань надасть нам можливість чітко уявити місце студентської молоді у житті країни.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена студентським організаціям сучасної України. Автор вивчив характер формування та діяльності цих об'єднань. Прийшов до висновку, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства підвищується громадська активність студентської молоді, яка проявляється у діяльності профспілок студентів, органів студентського самоврядування та фахових студентських гуртках і асоціаціях.

Ключові слова: студентські організації, професійні асоціації.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена студенческим организациям современной Украины. Изучив характер формирования и деятельности этих объединений, автор пришел к выводу, что на современном этапе развития общества в Украине возрастает гражданская активность студенческой молодежи, которая в современной украинской системе общественно-политического представительства представлена профессиональными союзами студентов, органами студенческого самоуправления и специализированными профессиональными кружками и ассоциациями.

Ключевые слова: студенческие организации, профессиональные ассоциации.

SUMMARY

This article tells about the student's organizations of independent Ukraine. Today the student's organizations raise the role in a public life of Ukraine. The author has studied character of formation and activity of this student's associations. He does a conclusion that the student's movement is presented by student's trade-unions, bodies of student's self-government and student's professional associations.

Key words: student's organizations, professional associations.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Корнієвський О. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. Корнієвський, В. Якушик – К.: Громада, 1997. – 256 с.
2. Єригін О. Особливості формування і діяльності студентських громадсько-політичних об'єднань в умовах становлення багатопартійності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Єригін – Харків, 1993. – 26 с.
3. Коляка І. Студентський рух в Україні (кінець 80-х — початку 90-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Коляка — К., 1994. – 23 с.
4. Бебик В. Політична культура сучасної молоді / В. Бебик, М. Головатий, В. Рехало — К.: Маєстро, 1996. — 123 с.
5. Бородін Є.І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991-2004 рр.): Монографія / Є.І. Бородін – Д.: Герда, 2006 – 472 с.
6. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В.А. Головенько - К.: "А.Л.Д.", 1997 - 160 с.
7. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення / М.Ф. Головатий - К.: Наукова думка, 1993.- 237 с.
8. Головенько В.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення / В.А. Головенько, О.А. Корнієвський - К.: Наукова думка, 1994.- С. 56-74
9. Молодіжний рух України: історія та сучасність: [збірник матеріалів / ред. Головенько В.А. та ін.] – К.: НВФ «Студцентр», 1998 – 120 с.
10. Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис: [збірник матеріалів / ред. Головенько В.А. та ін.] - К., 1993.-118 с
11. Молодіжний рух в Україні: [упорядник Головенько В.А.]. –К.: АТ «Видавництво «Столиця», 1998 – (Довідник). Ч. I – 1998. - 252 с.
12. Нове покоління незалежної України (1991–2001 роки): [Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2001 р.) / Кол. авторів: В.А.Головенько та О.О.Яременко (керівники) та ін.]– К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002.– 211 с.
13. Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.) : [Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України/ Кол. авторів: В.А.Головенько та О.О.Яременко (керівники) та ін.] – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2007 – 182 с.
14. Казаненко Т. Роль студентського самоврядування в умовах трансформації освіти і науки України: приклад Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Т. Казаненко // Студентське самоврядування в Україні – К.: «Молодіжна Альтернатива», 2004 – С. 31-33

15. Кудіна Л., Демчук Н., Обухівська О. Молодіжний рух у регіонах України: громадсько-політична література / Л. Кудіна, Н. Демчук, О. Обухівська - К. Молодіжна альтернатива, 2005 – С. 45
16. Трофименко М.В. Форми та діяльність органів студентського самоврядування у Донецькій області / М.В. Трофименко // Матеріали Міжнар. студентського форуму [«Україна - Росія»], (Харків, 13-15 жовтня 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Всеукраїнська студентська рада при МОНУ [та ін.]. – К.: Вид-во Європ ун-ту, 2007 – С. 103 – 106.

Надійшла до редакції 19.11. 2009 р.

ББК К66 34(075)

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

М.С. Бережна

В умовах зростаючих взаємозв'язків і взаємозалежності держав при збереженні багатьох глобальних небезпек і загроз національна безпека стає складовою загальної світової безпеки, зусиль усіх народів у збереженні миру, демократії, гуманізації сучасних відносин.

Слід зазначити, що поняття „інформаційної безпеки держави” розглядали Бондаренко В.О., Литвиненко О.В., Гончаренко О.М., Кормич Б.А., Остроухов В.В., Стрельцов А.А., Расторгуев С.П., Барінов А., Бучило І.Л., Макаренко Е. [3, 4, 7, 8 та ін.], але, на наш погляд, **інформаційна безпека держави** – це стан її інформаційної захищеності, за якої спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії та негласного зняття інформації (за допомогою спеціальних технічних засобів), інформаційний тероризм і комп'ютерні злочини не завдають суттєвої шкоди національним інтересам.

Нині формується нове уявлення про головний фактор могутності держави, згідно з яким основним чинником у ХХІ столітті є інформація, здатність держави мати у своєму розпорядженні найсучасніші інформаційні технології і засоби, що дозволяють ефективно обробляти, зберігати, передавати й поширювати потрібну інформацію. Володіння державою такою здатністю – шлях до подальшого нарощування на нових засадах своєї економічної та військової міцності.

Важливою змістовною складовою національної безпеки є інформаційна безпека. Із зростанням науково-технічного прогресу буде зростати і важливість питання інформаційної безпеки громадянина, суспільства, держави. Тобто інформація стала чинником, який може призвести до значних технологічних аварій, військових конфліктів та поразок у них, дезорганізувати державне управління, фінансову систему, роботу наукових центрів, і чим вищий рівень інтелектуалізації та інформатизації суспільства, тим потрібнішою стає надійна інформаційна безпека, оскільки реалізація інтересів, людей та держав все більше здійснюється за допомогою інформатизації [1].

Отже, інформатизаційна безпека суспільства, держави характеризується ступенем їх захищеності, та, як наслідок, стійкістю головних сфер життєдіяльності у відношенні до небезпечних інформаційних впливів. Інформаційна безпека визначається здатністю нейтралізувати такі впливи. Загальноприйнятим є таке визначення інформаційної безпеки, як стан захищеності життєво важливих інтересів громадян, суспільства та держави в інформаційній сфері.

Україні важко претендувати на інформаційне домінування у світовому інформаційному просторі. Для нашої країни головне не відстати, зберігаючи національну, інтелектуальну, культурну та мовну самобутність. Усе це потребує замислитися над перспективами використання новітніх інформаційних технологій та розвитку інформаційного суспільства в Україні, для чого, передусім, необхідно розробити національну концепцію та стратегію, визначити потреби і можливості щодо масового використання інформаційних технологій в українському суспільстві.

Концептуальні засади державної політики України в інформаційній сфері мають формуватися, виходячи з національних інтересів країни, збалансовуючи інтереси особистості, суспільства і держави.

Проблема реалізації національної інформаційної політики викликає гостру дискусію і в законодавчому органі держави, і у виконавчих структурах, про що свідчать слухання у Верховній Раді України щодо урегулювання інформаційного простору, незалежності і плюралізму засобів масової комунікації, становлення інформаційного бізнесу за європейськими стандартами. Нагальним питанням ствердження інформаційного суверенітету держави є визначення зовнішніх і внутрішніх загроз, до яких відносять непрозорість для України міжнародного інформаційного простору, децентралізацію контролю за інформаційною діяльністю і регіональні проблеми, інформаційну експансію країн близького зарубіжжя, використання інфраструктури для транзиту масивів інформації через кордони держави на умовах транснаціональних інформаційних монополій. Україна, яка прагне до європейської інтеграції, асоційованого членства в ЄС, узгоджує свої позиції розвитку суспільства з європейськими перспективами. Високий науковий потенціал України, розробки і ноу-хау в інформаційній сфері, інформаційний потенціал і фундаментальні дослідження обумовлюють такі положення концепції інформаційної політики, як вплив інформаційних і комунікаційних процесів на консолідацію суспільства, формування громадської думки, підприємництва і економіки, міжнародне співробітництво [8,12].

Національна інформаційна політика забезпечується Конституцією України, Законом України про інформацію (1992 р.), а також іншими чинними нормативними і підзаконними актами, Указами, постановами та інструкціями загального і спеціального характеру, в яких визначено верховенство міжнародної норми і національні пріоритети. Цей пакет законодавчих документів створює нормативно-правові засади розвитку національної політики в галузі інформації. Інформаційне законодавство України визначає загальні права людини (право на свободу слова, вільне вираження поглядів, обмін інформацією на основі традиційних і нових технологій); право засобів масової інформації (незалежність та плюралізм друкованих ЗМК, телерадіомовлення, інформаційних агентств та видавництв); правове регулювання телекомунікацій, комп'ютерних мереж, систем автоматизованої обробки персональних даних, електронної комерції; право інформаційної інтелектуальної власності [5,6].

Базовим є Закон України про інформацію (1992 р.), в якому сформульовані основні поняття і політика держави в інформаційній сфері. Закон надає право громадянам на комунікацію, обумовлює режим доступу до інформації, широкі можливості розвитку підприємництва, регулює міжнародне співробітництво. Нормативно-правові акти, що регулюють процес інформатизації (Закон України про національну програму інформатизації 1998р.), визначають загальні принципи державної політики у сфері інформатизації: розвиток інфраструктури, концентрацію комунікації у сфері державного підприємництва, безпеку фінансового інформаційного середовища, розвиток інформаційної економіки. Пріоритетними напрямками впровадження інформаційних технологій визнані: створення нормативно-правової бази (комп'ютерного права), побудова нових сучасних каналів зв'язку, зокрема оптично-

волоконних, супутникових, телекомунікаційних, формування комп'ютерної мережі освіти як компонента Internet, створення інформаційних продуктів, систем захисту інформації тощо. Концептуальні засади інформаційної політики потребують активної реалізації і впровадження в політичну, економічну і соціальну сфери України, щоб забезпечити участь держави в європейському інформаційному просторі, осучаснити економіку і виробництво, розвинути власний інформаційний простір на рівні держав, які прямують до інформаційного суспільства.

Проблемі інформаційної безпеки присвячений одинадцятий розділ Концепції національної інформаційної політики України. Основи державної політики в галузі державної безпеки визначені в перших двох статтях зазначеного розділу (ст.38, ст.39). Тридцять дев'ять статей практично формулює суть національних інтересів України в інформаційній сфері. Виділено чотири складові цих інтересів:

1. Дотримання конституційних прав і воль людини і громадянина в області одержання інформації і користування нею, забезпечення духовного відновлення України, збереження і зміцнення моральних цінностей суспільства, традицій і гуманізму, культурного і наукового потенціалу держави.
2. Інформаційне забезпечення державної політики України.
3. Розвиток сучасних інформаційних технологій, вітчизняної інформаційної індустрії засобів інформатизації, телекомунікації і зв'язку, забезпечення потреб внутрішнього ринку продукцією і вихід цієї продукції на світовий ринок, забезпечення накопичення, схоронності й ефективного використання вітчизняних ресурсів.
4. Захист інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу, забезпечення безпеки інформаційних і телекомунікаційних систем на території України.

Ст.38 підсилює важливість проблеми забезпечення конституційних прав людини і громадянина на волю інформаційної діяльності і державних гарантій на обмеження цієї діяльності з метою захисту прав і воль інших осіб, а також інтересів держави. Основними складовими Концепції (основ державної політики) національної безпеки України є: національна безпека, національні інтереси, національні цілі, пріоритети і принципи задоволення і захисту національних інтересів, загрози національній безпеці і система національної безпеки. Таким чином, правові засади інформаційної політики України показують, що наш інформаційний простір буде без достатнього захисту до тих пір, поки не набере сили постійного наростання конкурентноздатний вітчизняний інформаційний продукт, який би своєю якістю зменшував, або взагалі витіснив попит на закордонні джерела інформації і збагачував інтереси народу до власних джерел. Проблема інформаційної безпеки має особливе значення в умовах, коли в державних структурах та в суспільстві в цілому зрозуміли, що інформаційні ресурси є об'єктом власності і мають товарну цінність [6,10].

Система національної безпеки – це сукупність державних структур і недержавних організацій, що функціонують у сфері захисту прав і воль людини, базисних цінностей від зовнішніх і внутрішніх погроз, а також відповідна підсистема законодавчих актів держави і нормативних документів недержавних організацій. Національна безпека – це ступінь захищеності життєво важливих інтересів, базових цінностей, прав і свобод особи суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх погроз.

Стає актуальним питання створення Доктрини інформаційної безпеки держави, яка повинна стати основою для розробки концепцій, програм, стратегій, політик та інших нормативних документів забезпечення інформаційної безпеки. Таких як:

1. Концепція і програма нормативно-правового забезпечення системи інформаційної безпеки України. Цей документ повинен закласти основи довгострокової системної, цілеспрямованої і планомірної роботи з реформування й удосконалення національного законодавства в області інформаційної безпеки, розробки

і впровадження механізмів реалізації правових норм, що регулюють відношення в інформаційній сфері, удосконалення системи ліцензування діяльності в області захисту інформації.

2. Концепція і програма стандартизації в області інформаційної безпеки, яка спрямовані на удосконалення процесів стандартизації, створення умов для розробки національних стандартів в області інформаційних технологій і захисту інформації в АСУ, інформаційно-телекомунікаційних системах (ІС) загального і спеціального призначення. Цей документ призначено для забезпечення реальної гармонізації національних стандартів з Європейськими і міжнародними стандартами, становлення й удосконалення нормативно-методичної і матеріально-технічної бази системи сертифікації засобів захисту інформації.

3. Програма розвитку матеріально-технічної бази системи інформаційної безпеки України, систем криптографічного і технічного захисту інформації. Основою метою даної програми є стимулювання вітчизняного виробництва засобів захисту інформації різного призначення, визначення державної політики впровадження якісних засобів захисту інформації в ІС, що належать як державному, так і недержавному секторам економіки.

4. Концепція і програма розвитку наукової і науково-технічної діяльності в області інформаційної безпеки, яка спрямована на підтримку пріоритетних фундаментальних і прикладних наукових досліджень в області інформаційної безпеки, збереження і збільшення наукового потенціалу держави в даній області, підготовку висококваліфікованих кадрів.

Ігнорування проблем інформаційної безпеки може призвести до труднощів в прийнятті найважливіших політичних, економічних, соціальних, військових рішень тощо [4,5].

Питання забезпечення інформаційної безпеки сьогодні для України стоять на одному рівні із захистом суверенітету і територіальної цілісності, забезпеченням її економічної безпеки. Роботи над концепцією інформаційної безпеки України спрямовані на систематизацію питань, які поєднані в проблему забезпечення інформаційної безпеки країни, на визначення методів та засобів захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави в інформаційній сфері, на створення засад для формування державної політики інформаційної безпеки, розвитку інформаційного простору країни.

Інформаційна безпека відіграє суттєву роль в забезпеченні життєво важливих інтересів будь-якої країни. Метою забезпечення інформаційної безпеки в Україні є створення розгалуженого та захищеного інформаційного простору, захист національних інтересів України в умовах формування світових інформаційних мереж, захист економічного потенціалу держави від незаконного використання інформаційних ресурсів, реалізація прав громадян, установ та держави на отримання, поширення та використання інформації [7].

Стан інформаційного простору України характеризується наявністю протиріччя між потребами суспільства в розширенні вільного обміну інформацією і необхідністю окремих обмежень на її поширення [2,3].

Необхідно відзначити, що порушенню інформаційної безпеки сприяє безсистемність захисту інформації і слабка координація дій щодо захисту інформації в загальнодержавному масштабі.

На сучасному етапі в Україні немає реальних гарантів інформаційної безпеки країни, відсутній комплекс нормативно-правових актів щодо захисту інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури. Процес інформатизації має стихійний,

некерований характер, з переважним ухилом у бік використання засобів інформатизації іноземного виробництва.

Ситуація, що склалася навколо України і в Україні на теперішньому етапі, коли українське суспільство постійно відчуває інформаційно-психологічний тиск ззовні на всіх рівнях, вимагає створення в Україні системи інформаційно-психологічної оборони за участю ЗМІ. Держава має бути спроможна захищати певні інформаційні сфери від впливу ззовні. Породження оптимізму чи песимізму в населення має бути державною проблемою. На державу здійснюється масована інформаційно-ідеологічна агресія, якій ми нічим не можемо запобігти. Існування системи законодавчих актів ще не гарантує реального захисту інтересів суспільства щодо отримання вільної та неупередженої інформації. Адже власне інформаційне поле створює і своє бачення світу. Ми, не маючи достатньої кількості своїх кореспондентів за кордоном, дивимось іноземні телевізійні новини й бачимо, фактично, лише західні варіанти трактування подій. У нашій свідомості будується не власна, а чужа, нав'язана нам, модель світу.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується стан інформаційної безпеки України як складової національної безпеки держави. Розглядається проблема реалізації національної інформаційної політики, наведений аналіз нормативно-правових актів щодо інформаційної сфери України.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційна політика, інформаційні технології.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется состояние информационной безопасности Украины как составной компоненты национальной безопасности государства. Рассматривается проблема реализации национальной информационной политики, приведен анализ нормативно-правовых актов информационной сферы Украины.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационная политика, информационные технологии.

SUMMARY

The article presents the analysis of the information security as the main part of the national security of the country. Contemplates the problem of realization of the national information policy, cites the analysis of regulatory and juridical acts of the information sphere of Ukraine.

Key words: information security, information policy, information technologies.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Роговец В. Информационные войны в современном мире: причины, механизмы, последствия. // Персонал. - 2000. - №5.
2. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 1. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – с.7.
3. Гончаренко А., Джангужин Р., Лисицин Э. Гражданский контроль и система национальной безопасности Украины // Зеркало недели. – №34,2002.
4. Гончаренко О.М., Лисицин Е.М. Стратегія національної безпеки України та військова реформа // Наука і оборона. - №1, 2000. – с. 35-38.
5. Інформаційне суспільство в Україні: стан, проблеми, перспективи. Підсумковий Документ Міжнародного Конгресу «Україна - 2000». К., 2000 рік.

6. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. Постанова ВР України від 16 січня 1997 року, №3/97-ВР.
7. Литвиненко О.В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії: Монографія.- К.: ВКФ "Сатсанга", - 2000.-222 с.
8. Макаренко Е., Кирик В. Інформаційно-психологічний захист як складовий чинник інформаційної безпеки // Проблеми безпеки української нації на порозі ХХІ сторіччя. - К.-Чернівці, 1988.
9. Макаренко Є.А. Міжнародні відносини ХХ-ХХІ століття: європейський регіон. К., 2000 рік.
10. Морозов.А.О. та ін. "Організаційні та правові засади створення національного інформаційного простору"// "Наука та наукознавство" №3/2000, с.30-34
11. Павлюк С.П. "Правове регулювання інформаційної діяльності в Україні: станом на 1 січня 2001 року" – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 688с.
12. Скаленко О.К. Сучасна інформаційна політика. К., 1999.
13. Цымбал В.О. Концепции "информационной войны" // Безопасность. - 1995. - №9.

Надійшла до редакції 29.11. 2009 р.

ББК Ч 612.3(4УКР) 63

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕТНІЧНОЇ ПРЕСИ АССИРІЙЦІВ УКРАЇНИ

А.Х. Маргулов

Молода незалежна держава Україна об'єднує у своїх межах багато народів, які розташовані компактно чи дисперсно на її території. Кожен із цих народів відрізняється особливостями своєї матеріальної та духовної культури. Національна Конституція декларує принципи рівноправ'я щодо народів, які мешкають на її території. Основні ознаки цього полягають у відсутності дискримінації будь-якого народу за етнічними ознаками та надання різноманітних прав і свобод у рівній мірі всім народам. Але потрібно констатувати, що держава отримала у спадщину багато невирішених питань, які були поставлені ще за часів існування радянського минулого.

У сучасних суспільно-політичних реаліях феномен етнічної преси набуває подальшого вагомого значення, оскільки, на наш погляд, саме вона має можливість відображати особливості національного самоусвідомлення, соціокультурний та історичний досвід, а отже, їхні етнічні стереотипи та суспільно-політичні очікування, даючи можливість владі вчасно йти назустріч цим прагненням і в такий спосіб зберігати міжнаціональну злагоду та стабільність у суспільстві.

Мета нашого дослідження – подати комплексну та цілісну наукову картину історичним, суспільно-політичним чинникам, що вплинули на етнічну самосвідомість та формування сучасної етнічної преси ассирійського населення України.

Аналіз історіографії зазначеної проблеми свідчить про те, що досі немає комплексного відображення цього питання в роботах науковців. У статті ми використали праці дослідників «ассирійського питання» в Радянському Союзі та праці сучасних ассиріологів, які висвітлюють основні тенденції історії перебування ассирійців на терені СРСР [1].

Джерельну базу дослідження складають матеріали газети "Хабре д-Атураи" з 2004-2009 рр. [2], фонди державних архівів України [3], матеріали періодичних видань радянського періоду [4]. Розгляд цього масиву інформації дає можливість досліднику

простежити передумови виникнення етнічної преси та з'ясувати чинники, що впливали на її формування.

З'ясування феномену асирійської національної преси на сучасному етапі її функціонування, на наш погляд, неможливе без розгляду історичних чинників, що відіграли провідну роль у її формуванні, від яких залежить її концептуальна спрямованість. Окремі групи асирійців з'явилися на терені Російської імперії починаючи з XIX ст. Найбільш масштабне переселення на територію Росії було здійснено у 1914-1918 рр., коли кордон перейшли більш ніж 100 тисяч мірного населення. Це були прибічники царської політики з Персії та Туреччини, які в російсько-турецькій та російсько-перській війнах (1826-1828 рр., 1877-1878 рр.) зайняли відверту політику підтримки Росії [5].

Неусвідомлення шляхів вирішення асирійського питання з боку держави залишило їх сам на сам зі своїми невирішеними проблемами. Соціально-політичні перетворення в Росії початку XX ст. на невизначений час відтягнули пошук державної концепції підтримки асирійців. Відчуваючи бездіяльність влади та загострення соціально-економічної, політичної ситуації в країні спонукало асирійців моделювати нові форми суспільно-економічних відносин у етнічній спільноті. Насамперед ця модель базувалася на традиційно патріархальному устрої життя та мала ознаки замкнутості, неможливості втручання у справи громади зовні. Прихильність до традиційності у вирішенні нагальних потреб спричиняло неабиякі труднощі для державних органів влади.

Радянський уряд задля підтримки своєї влади одним із головних завдань політики молодій державі обрав всебічну підтримку національних меншин. У такий спосіб уряд намагався надати своїй владі ознаки демократичного ладу та залучити якомога більше прихильників нового устрою. На XII з'їзді РСП(б) у квітні 1923 р. був проголошений курс на політику коренізації, в Україні він отримав назву українізація [6]. Ця політика мала на меті подвійні стандарти: з одного боку, це в часи невизначення та свого хиткого положення, залучання прихильників серед національних меншин за допомогою надання їм додаткових повноважень і захисту прав, з іншого боку, втручання в історично склавшийся національний устрій задля впровадження головних настанов партії та уряду. У рамках проведення цієї політики у 20-х – середині 30-х рр. XX ст. було організовано діяльність трьох національних шкіл одного лікнепу з загальною кількістю учнів 150 осіб [7]. Асирійці України мали можливість отримувати загально радянську національну газету «Кохва д-Мадынха», що видавалася з 1927 по 1938 р. у Тбілісі. У 1925 р. з 7-13 грудня у Москві відбувся I Загальноросійський з'їзд Союзу асирійців, делегатами на якому були представники також з України [8]. Однак більшість заходів мала декларативний характер і не були спрямовані на вирішення нагальних потреб асирійців. Так, представник київського будинку народів Сходу Бит-Шумун у своєму виступі на засіданні першої Всеукраїнської наради з роботи серед національних меншин (17 січня 1927 р.) відзначав відсутність комплексної державної програми з підтримки та розвитку асирійців України [9].

Неможливість регулювання відносин між національною меншиною та державою демократичними методами спричинила невиправдане втручання з боку останньої. Утиску зазнали всі форми традиційного життя, релігія, ментальність, це був не лише утисок, а спроба докорінної зміни історично сформованого світогляду. Ці дії цілком відповідали державній політиці щодо формування нової штучної нації «радянської людини».

Задля втілення партійних настанов було використано всі можливі засоби впливу, як відкриті, так і приховані. Одним із дієвих засобів впливу на населення країни виступали ЗМІ. Преса була важливим чинником більшовізації та радянзації

українського суспільства. Вона сприяла утвердженню тоталітарної державної системи в Україні, слугувала консолідації прихильників більшовицької ідеології.

Варто зазначити, що окрім газети «Кохва д Мадынха» у Радянському Союзі не існувало асирійської етнічної преси, але статті присвячені асирійцям були надруковані в журналах „Советская этнография”, „Новый Восток”, „Революционный Восток”, „Просвещение национальностей”, „Східний Світ” та ін. [10]. Досліджуючи тексти статей, ми помітили створення викривленого псевдо-образу айсорської нації за допомогою підкреслено негативного висвітлення національних традицій з елементами негативного перебільшення (гіперболізації). Спостерігається реалізація стереотипної моделі „Велика нація (Росіяни, Радянські люди) – мала нація (Айсори)”. За допомогою експлуатації образу пригніченого, слабкого етносу, ми спостерігаємо утвердження в колективній свідомості на рівні архетипів психологічного комплексу меншовартості. Це створювало умови для втручання «заради допомоги» у повсякденне життя асирійців [11].

Радянська преса відігравала провідну роль у формуванні суспільної громадської думки щодо асирійців і, слугуючи вдалим знаряддям влади, марно поширювала внутрішні суперечки серед них. Засуджуючи традиційний устрій життя, автори завдавали шкоди самосвідомості та створювали умови для можливості подальшого впливу на національну меншину. Загально створений штучний тиск змушував асирійців якщо не зріктися, то приховувати або пристосовувати деякі елементи національної культури до існуючих реалій. Розрахунок на протиставлення переваг радянського способу життя, що гарантував соціально-економічні пільги, та старого «відмираючого» національного призивів до етнічних хитань певної частини асирійців України.

Наступні роки характеризувалися етапом активної державної асиміляційної політики. Радянська влада свідомо створювала інформаційний вакуум для асирійської громади в СРСР з метою унеможливити спілкування із співплемінниками, які мешкали за кордоном, а відсутність інформації з середини створювала атмосферу неминучої асиміляції. Виникало штучне уявлення про ідеальні умови життя в СРСР, та небажання інших країн робити це.

Зовсім інші умови існування асирійської преси ми маємо можливість спостерігати після впровадження політики перебудови. Розпад Радянського Союзу та поява нових незалежних держав супроводжувалося піднесенням національної самосвідомості не залишила осторонь «асирійське питання». З'являються етнічні періодичні видання, так у Росії видавався на початку 90-х журнал “Атра” (Родина), журнал “Мелта” (Слово) з 1994 р., ”Асирійська газета” з 1994 р., також можливо відзначити журнал “Бара” (Свет) [12]. Ці видання мали загальне розповсюдження на території колишнього Радянського Союзу. На шпальтах цих видань друкувалися матеріали присвячені історії асирійців, етнографії, фольклору. Але треба констатувати той факт, що більшість видань не мали постійної періодичності та припинили своє існування. У 1990-х р. відбувається інформаційна революція, щодо висвітлення асирійської проблематики у ЗМІ. Найпоширеніше це відбувається у етнічних ЗМІ, але загальнодержавні періодичні видання не залишалися осторонь.

Україна, в якій мешкає понад 3 тис. асирійців, бере активну участь у цих процесах [13]. У жовтні 2004 р. світ побачив перший випуск інформаційної асирійської газети “Хабре д-Атураи”, що вийшов за підтримки відділу по справам національностей і релігії Запорізької обласної державної адміністрації [14]. Уже протягом шести років ця газета стала єдиним друкованим засобом масової інформації асирійців не лише України, а й країн СНД. Успіх існування цього видання підтверджує географія видання: якщо на початку це була виключно Україна, то

сьогодні це Росія (Ростов, Краснодар, Саратов та ін.), Вірменія; зростає наклад газети з 1 тис. примірників у 2004 р. до 1300 примірників у 2009 р. [15]; не зважаючи на відсутність постійного державного фінансування, більшість номерів друкується коштом асирійців різних регіонів України. Не дивлячись на те, що за роки існування газета придбала розгалужену мережу власних кореспондентів, до співпраці залучаються бажачі з числа патріотично налаштованих асирійців. Мова видання переважно російська, окремі матеріали виходять асирійською мовою це зумовлено тим, що більшість читачів є російськомовними, які частково або повністю втратили навички читання рідною мовою.

Газета реалізує інформаційну комунікацію між асирійцями України та закордонними діаспорами в умовах відсутності материнської держави, ознайомлює своїх читачів зі діяльністю асирійців у світі, а також подіями на історичних асирійських землях, дає можливість реалізації творчого потенціалу національного спрямування своїх читачів. За роки існування газета встигла змінити свої основні рубрики, хоча зовнішній дизайн і національно-патріотична спрямованість залишилися. Основна смислова спрямованість матеріалів націлена на пробудження національної самосвідомості, формування позитивного іміджу асирійців, збереження історичної спадщини асирійців України як невід'ємної частини асирійської громади світу.

Отже, за довгі роки існування радянської влади всіма можливими засобами була виконана спроба зіпсувати соціальні інститути поширення етнічної інформації, тим самим порушуючи комунікативні зв'язки поколінь. За умов відсутності етнічної преси, штучно створювалася атмосфера неприймання споконвічних традицій і звичаїв асирійців відтворюючи інформаційну ізоляцію.

Будучи одним із найяскравіших показників розбудови демократичних засад існування полікультурного суспільства, сучасна національна преса асирійців стала своєрідною відповіддю патріотично налаштованої інтелігенції за довгі роки пригніченого існування. Сьогодні вона стає не тільки звичайним засобом масової інформації, але і відіграє провідну роль у реалізації ідеї національного відродження асирійського етносу України та в утвердженні міжнаціональної та міжконфесійної злагоди, культурного діалогу в умовах поліетнічного та поліконфесійного суспільства.

Треба зазначити, що перспективним напрямом у межах даної проблеми може бути подальший ґрунтовний аналіз матеріалів етнічних періодичних видань, та соціально-політичних факторів впливу на це.

РЕЗЮМЕ

У статті приділяється увага питанню впливу з боку держави на національну самосвідомість асирійського населення України у 20-30-х роках ХХ століття. Зображуються формування образу асирійців радянськими засобами масової інформації. Також розглядаються етапи формування сучасної етнічної преси асирійської громади України як етапу етнічного відродження нації.

Ключові слова: політичні умови, асирійська етнічна преса, традиційне життя асирійської громади, етнічне відродження.

РЕЗЮМЕ

В статье уделяется внимание вопросу влияния со стороны государства на национальное самосознание ассирийского населения Украины в 20-30-х годах ХХ века. Освещаются формирование образа ассирийцев советскими средствами массовой информации. Так же рассматриваются этапы формирования современной этнической прессы ассирийской диаспоры Украины, как этапа этнического возрождения нации.

Ключевые слова: политические условия, ассирийская этническая пресса, традиционный уклад ассирийской общины.

SUMMARY

The article deals with the influence of the state on the national self-consciousness of the Assyrian population in Ukraine in 20-30s of the 20th century. Formation of the Assyrian image by the Soviet mass media is elucidated in the article. The stages of formation of modern ethnic press of the Assyrian expat community of Ukraine as the stage of the nation ethnic rebirth are also considered in the article.

Key words: political conditions, Assyrian ethnic press, traditional mode of the Assyrian community.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Матвеев К.П. Ассирийцы в городах Европейской части СССР. – М., 1985. –160с.; Матвеев К.П. История и этнография ассирийцев М., 1990. -190с.; Материалы к библиографическому словарю ассирийцев в России(ХІХ-сер ХХ века) / Сост. И.С. Садо. – Изд. 2-е испр. и доп. – СПб., 2006. –176с.; Данилова Е.Н. Деятельность Всероссийского Союза ассирийцев в 20-30 г.г. ХХ века // Этнографическое обозрение., - 2005, - №2; Михайлов С.С. Ассирийцы в странах СНГ//Восток.-1996.- №1.
2. Хабре д-Атураи. Ассирийские новости. –2004 - 2009. - № 1-20.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.19. — Оп.1., — д. 474; Державний архів Донецької області. – Ф.Р2., - Оп. 1., - д. 993., - стр. 82.
4. Бахтинський Ф. Ассирійці (Айсори) у Києві // Східний світ.— 1928.-№6.— С. 213-235. В. Скоробагатов. Айсори в СССР // Просвещение национальностей.— 1931.- №1.— С. 64-70. С. Бит-Юхан. Среди советских ассирийцев // Революция и национальностей.— 1935.-№2.— С. 85-87.
5. Матвеев К.П. Ассирийцы в городах Европейской части СССР. – М., 1985. –160с.
6. Кульчицкий С.В. Курс – украинизация // Родина. -1999. №8. – С.110.
7. Діяльність Нарком освіти УСРР за 1924-1925р.-К., — 1926., —С.152; Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.19. — Оп.1., — д. 474.
8. Материалы к библиографическому словарю ассирийцев в России(ХІХ-сер ХХ века) / Сост. И.С. Садо. – Изд. 2-е испр. и доп. – СПб. 2006.- С.147. Державний архів Донецької області. – Ф.Р2., - Оп. 1., - д. 993., - стр. 82.
9. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8-11 января 1927 года. Стенограмма. – Харьков, 1927. – С.75-77; Государственное Учреждение Национальный Архив Республики Адыгеи.–Ф.Р1.–Оп.1.–д. 551.–С.4-5.
10. Бахтинський Ф. Ассирійці (Айсори) у Києві // Східний світ.— 1928.- №6.— С. 213-235.; В.Скоробагатов. Айсори в СССР // Просвещение национальностей.— 1931.- №1.— С. 64-70.; С. Бит-Юхан. Среди советских ассирийцев // Революция и национальностей.— 1935.- №2.— С. 85-87.
11. Там само.
12. Атра «Родина». – 1990. - № 1.- 33 с.; Ассирийская газета. 1994. - № 1. – 4с.
13. www.ukrcensus.gov.ua
14. Хабре д-Атураи. Ассирийские новости. – октябрь 2004. - № 1. – 4с.
15. Гиваргис Бадаре. 5- летний юбилей газеты «Хабре д-Атураи»! История создания и путь развития // Хабре д-Атураи. Ассирийские новости. – сентябрь 2009. - № 20. – С.1.

Надійшла до редакції 29.11. 2009 р.

Всесвітня історія

ББК ТЗ(О) 242.4

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВЯЩЕГО СЛОЯ БОСПОРСКОГО ЦАРСТВА В I-сер. III вв. н.э.

И.Е.Смирнова

Римский период – один из самых интересных в истории Боспорского государства. В это время появилось множество факторов, которые обусловили дальнейшее развитие региона. Во-первых, это объединение полисов в централизованное государственное образование во главе с царем, что привело к ослаблению институтов самоуправления и изменениям в социальной структуре. Во-вторых, это включение царства в орбиту интересов Римской империи, одним из проявлений которого было появление в социальной структуре нового привилегированного слоя – римских граждан. Новая внутривосточная и внешнеполитическая обстановка решительным образом сказывалась и на социальных отношениях, приведя к объединению различных группировок аристократии вокруг царя и формированию правящего слоя. Автор считает необходимым проанализировать этапы его становления, так как именно он выступал в период I-III вв. н.э. опорой царской власти и фактором стабильности политической системы Боспорского царства.

В.Ф. Гайдукевич в своем фундаментальном труде по истории Боспора высказал наблюдения о положении господствующего класса (аристократии, военной знати, чиновничества, крупных торговцев и судовладельцев) [1]. В 40-60-е годы XX века в своих работах К.М. Колобова [2], Т.Н. Книпович [3], Д.Б. Шелов [4], В.Д. Блаватский [5] рассматривали взаимоотношения боспорских городов и царей, отмечали появление царских наместников в городах, создание бюрократизированного слоя чиновников в Пантикапее. Одному из крупнейших городов Боспора – Феодосии посвятила свое исследование Э.Б. Петрова. Рассматривая социальную структуру этого города, она выделяет отдельных представителей знатного рода Менестратов, которые занимали крупные посты на государственной службе [6]. Проблеме появления римских граждан в государствах Северного Причерноморья, в том числе и на Боспоре посвящена статья С.В. Дьячкова [7].

Цель статьи - рассмотреть процесс формирования правящего слоя боспорского общества в I-сер. III вв. н.э.

Стержнем боспорской государственности была царская власть. Трехвековое пребывание на троне династии Тибериев-Юлиев свидетельствует о династизме на Боспоре. Передача власти в этой династии осуществлялась по принципу прямого наследования [8]. Наследственность власти монарха подчеркивалась формулой «происходящий от предков царей» (КБН, № 60, 1049, 1047, 1118). Официальная титулатура правителей отличалась пышностью по образцу эллинистических монархий: «великий царь», «великий царь царей всего Боспора» (КБН, № 59, 1048, 1020, 1236, 1237). Подданные величали царя своим богом и владыкой (КБН, № 53, 1049), «спасителем и благодетелем», благодетелем отечества (КБН, № 36, 39, 40, 42). Укреплению царского авторитета способствовали богатейшие погребения членов царской династии [9].

На характер царской власти оказали влияние союзные отношения с Римской империей. Цари Боспора проводили проримскую политику, поставляли вспомогательные войска, выплачивали трибунат [10]. Вероятно, контроль над

Боспором здійснювався через римську провінцію Вифінія-Понт [11]. В титулатурі царей відображена політична залежність від Рима. Так, Динамія іменувалась: «цариця Динамія, друг римлян» або «цариця Динамія римлянолюбива» (КБН, № 978, 979). Починаючи з правління Аспурга, на Боспорі утверджується династія, представники якої носили римські імена Тиберій Юлій [12]. Провозглашення боспорських царів пожиттєвими первосвященниками імператорського культу (КБН, № 44, 983, 1045, 1122) передбачило дарування їм прав римського громадянства [13]. Котис I отримав від Рима інсигнії $\tau\epsilon\upsilon\sigma\iota$ (почетні дари), які прислали залежним царям [14] і був возведений до всадницького сослов'я [15]. Починаючи з правління Котиса I, в римсько-боспорських відносинах сформувалась практика утвердження боспорських правителів в Римі. Всі боспорські цари до середини III в. н.е. іменувались в надписах друзями цезаря і друзями римлян (КБН, № 40, 42, 44, 1230, 1250, 1283 і др.). Боспор мав значення для Римської імперії в стратегічному плані як форпост проти варварів, тому він зберіг незалежність [16]. В той же час римське вплив на життя Боспора не було глибоким, воно виражалося звичайно тільки в формах зовнішнього підкорення, не торкаючись основ економічної, соціальної і культурної життя [17].

Боспорські цари зосредоточили в своїх руках верховну владу, управління всім державством. Вони мали вищу законодавчу і судову владу [18], були верховними главнокомандуючими. Во II-н. III вв. н.е. Боспорське царство, досягнувши військово-політичного могутства, включало обширні території, заселені підвладними племенами: сираков, скифів (КБН, № 56, 1008, 1048, 1237). Тацит згадує царів дандарієв, сираков і аорсов (Tac. Ann. XII, 15), знайдених в васальній залежності від царів Боспора. За повідомленням Страбона, верховну владу правителів визнавали варварські народи азіатського Боспора (Strab. XI, 2, II).

Земля Боспора ділилась в період I-III вв. н.е. на царську землю і землю полісов. Економічною основою політичної влади царів було право розпорядження царською землею, на якій ґрунтувались військово-землеволодієцькі поселення [19], розміщались храми (КБН, № 63, 1045, 976). Наділення землею царських вельмож (КБН, № 57), покровительство фіасам сприяли зміцненню царської влади.

Проводима царями централізаторська політика передбачала створення соціальної опори династії і адміністративного апарату. Правління царів повинно було забезпечувати слой помічників. В I-сер. III вв. н.е. на Боспорі формується розгалужений бюрократический державний апарат і пишній царський двір. За думкою В.Д. Блаватського, царський двір, чиновники з сім'ями і слугами становили кінці III в. н.е. 1/10 або навіть 1/7 часті населення Пантикапея [20]. В царській адміністрації Боспора існували дві групування, відрізняючись правовим статусом і походженням: 1) міська аристократія: великі землевладельці, купці-судовладельці. Надписи фіксують появу окремих знатних родів, наприклад, Менестратів [21], Ульпіїв [22], представники яких з покоління в покоління (хоча і не пожиттєво) мали високі пости в госапараті і містах [23]; 2) служилая знать - професійні чиновники, відпущенники, підвищені царями, в інтересах недопущення аристократическої опозиції. Відпущенники мали посади в дворцовому відомстві, були позбавлені широких прав, цілком залежали від правителів. Найважливішу опору монархії становила військова верхівка. Тому термін аристократизація Боспора, який використовується рядом дослідників [24; 25], повинен застосовуватися вибірково, т.к. він характеризує тільки одну соціальну прошлойку пануючого класу - міську верхівку. На протязі I-сер. III вв. н.е. сформувался правлячий слой Боспора, який представляв собою групу людей, володіли подібними майновими, соціальними, професійними якостями. Показателем високого соціального статусу чиновників були римські *tria*

potina, которые они носили, что означало дарование им прав римского гражданства [26]. Государственные сановники получали от правителей Боспора полномочия, необходимые для управления царскими областями, городами [27]. На Боспоре в I-III вв. н.э. сформировалось три отдельных вида государственной службы: государственная, военная и дворцовая [28]. Характерным для бюрократического аппарата Боспора является совмещение различных должностей одними и теми же лицами.

Статистические подсчеты автора, проведенные на основе Корпуса Боспорских надписей, позволили разделить встречающиеся должности на четыре группы: полисные, царские государственные, придворные, военные. Всего надписей, упоминающих царские и полисные должности, известно 59: по Пантикапею (25), Фанагории (4), Гермонассе (3), Горгииппии (6), Танаису (17), другим поселениям (4) [29]. Только по Пантикапею с к. I в. до н.э. и по III в. н.э. известно 25 должностей и 38 имен чиновников (КБН, №№ 30, 33, 35, 36а, 36б, 40, 45, 47, 49, 53, 58, 61, 78, 98, 519, 584, 697, 628, 709, 711, 301, 731, 744, 811, 666), среди них - семь полисных магистратур. Надписей с упоминанием военных царских должностей по Пантикапею насчитывается 15. Всего в эпиграфике Пантикапея названо 9 военных должностей царской администрации: наварх, принкип, хилиарх, начальник пинакиды, начальник аспургиан, начальник острова, тагматарх, начальник отряда (спиры), центурион. Государственных должностей по эпиграфическим надписям столицы Боспора известно 5: наместник царской резиденции, наместник Феодосии, начальник отчетной части, исполнитель судебных решений, служащие приходной канцелярии (просодики эпистографов). Придворных должностей по пантикапейским надписям насчитывается 4: хранитель дворцовой казны, евнух, управляющий царским двором, постельничий. Таким образом, из 24 должностей Пантикапея 6 полисных, 9 военных, 5 государственных, 4 придворных. Из государственных должностей в эпиграфике Фанагории указан управляющий государственной канцелярией (КБН, № 1000), а в надписях Гермонассы - главный переводчик аланов (КБН, № 1053). Также в эпиграфике указаны государственные должности наместника Горгииппии (КБН, № 1119) и пресбевта Танаиса (КБН, № 1243). Из придворных магистратур в надписи Китея указан управляющий царской конюшней (КБН, № 942), а в надписи Танаиса - главный постельничий (КБН, № 1243). В Фанагории полисные магистраты политарха и лохага названы в 1 надписи (КБН, № 1000). В Горгииппии 3 стратега (КБН, № 1234) и 1 лохаг (КБН, № 1136) упомянуты в 2 надписях. В Танаисе по эпиграфике известен 1 лохаг танаитов (КБН, № 1251а), стратег граждан назван в 2 надписях (КБН, № 1237, 1256), архонт танаитов - в 5 надписях (КБН, № 1237, 1242, 1245, 1251, 1251а), эллинарх - в 10 надписях (КБН, № 1237, 1242, 1243, 1245, 1247, 1248, 1250, 1251а, 1256, 1260а), диодох - в 2 надписях (КБН, № 1250, 1256), эпимилет - в 4 надписях, причем в каждой из них по несколько человек (КБН, № 1242, 1245, 1248, 1250).

С I в. н.э. правители проводят политику по административному упорядочению территории царских земель, основывают магистратуры по управлению государством [30]. С сер. II в. н.э. они устанавливают контроль над городами и создают общегосударственные институты. Магистратура «начальника острова» ο ελι της νήσος (КБН, № 40, 697, 982, 1000) была создана в к. I в. до н.э. для управления азиатской стороной Боспора, прежде всего землями аспургиан. Под территорией острова принято понимать весь Таманский полуостров [31]. Резиденцией «начальника острова» была Фанагория [32]. В надписях III в. н.э. из Пантикапея (КБН, 36) и Танаиса (КБН, 1248) начальник острова не упоминается, зато назван «начальник аспургиан». Видимо, в это время остров и область аспургиан были объединены в единый административный округ [33], что вызвало совмещение двух должностей [34]. Видным царским чиновником и военачальником, начальником острова был во время правления царя Асандра (I в. до

н.э.) Хрисалиск. Его резиденция была обнаружена на Тамани (Фанталовский полуостров) [35]. Этот государственный деятель носил греческое имя, однако исследователи считают его выходцем из племени аспургиан [36]. В н. I в. н.э. статую своему спасителю и благодетелю великому царю Аспургу ставит начальник острова Менестрат, сын Менестрата (КБН, № 40), который был эллинизированным варваром, обязанным своим возвышением правителю. Эпиграфические источники II в. н.э. (КБН, № 697, 1000) указывают имена начальников острова: Ульпия Антимаха, сына Мастуса, Агафуса, сына Сакла.

Высокой была должность наместника царства или наместника царской резиденции ο ελι της βασιλείας (КБН, № 58, 36 а, 628 и др.), которая появляется в к. I-н. II вв. н.э. В.В.Латышев считал сферой распространения его власти европейскую часть Боспора [37]. С.А.Жебелев полагал, что это была должность наместника царской резиденции [38]. В.Ф.Гайдукевич и С.В.Дьячков считали, что это были исполнители особо важных царских поручений, которые направлялись по стране для их выполнения [39; 40]. Н.Н.Болгов рассматривает его как государственный пост типа первого министра или визиря [41]. В.А.Сидоренко переводит этот термин как военачальник [42], но эта должность не ограничивалась лишь военными функциями. Наместники царской резиденции (области) известны по надписям II-III вв. н.э. из Пантикапея, Гермонассы, Горгиппии, Танаиса (КБН, № 36, 58, 628, 1051, 1120, 1134, 1249). Поэтому ближе к истине мнение А.И.Болтуновой и Д.Б.Шелова: наместников царской резиденции было несколько, они направлялись в различные города царства для распоряжения царским имуществом и управления «царскими землями» [43].

Среди наместников царства с к. I по н. IV вв. н.э. много лиц, носивших римские имена и получивших римское гражданство: Ульпий Парфенокл (КБН, № 628), царские отпущенники Юлий Родон и Юлий Д... (КБН, № 1237), хилярх и римский всадник Аврелий Родон, сын Лоллея (КБН, № 58), знатный боспорец Марк Аврелий Андроник, сын Паппа (КБН, № 1051). Интерес представляет надпись, в которой речь идет о выходце из Малой Азии Аврелии Родоне, сыне Лоллея, который занимал на Боспоре ряд крупных государственных и военных должностей: наместник царской резиденции, хилярх. Был «известен Августам», получил от римского императора титул римского всадника, следовательно, и права римского гражданства (КБН, № 58). Иноземец Аврелий Родон являлся крупным боспорским сановником из ближайшего окружения боспорского царя Рескупорида IV, проявлявшего лояльность по отношению к империи [44]. Его имя Марк Аврелий является частью императорского имени, что позволяет высказать предположение о получении прав римского гражданства и римского всадничества при императоре Каракалле после принятия эдикта 212 г., наделявшего правами римского гражданства представителей аристократических родов греческого Востока за их службу в римской армии [45]. Имя отца Родона Лоллей – единственное в надписях Боспора, но распространено в Малой Азии [46]. Наместники царства участвовали в общественной жизни городов, возглавляя фиасы (КБН, № 1134), ставили статуи царям в различных городах Боспора (КБН, № 1120). Наместники царства, по мнению М.И.Ростовцева, «выдвигались как агенты римской власти» [47]. Назначались на должность «наместника царства» отпущенники, представители городских верхов, иноземцы, присланные Римской империей, по соглашению с боспорскими царями. Все наместники оставались в должности незначительное время, поэтому их функции не были определены, совмещались с другими высшими магистратурами, прежде всего военными.

Значительную роль в структуре государственного аппарата играло финансовое ведомство, причем государственное и дворцовое финансовые ведомства были разделены. В надписи царя Тейрана среди главных магистратов назван начальник

отчетной части (ο επι των λόγων) (КБН, № 36), который не занимал свой пост пожизненно, как и все остальные царские чиновники. Э.Миннз и В.Ф.Гайдукевич видели в нем «министра финансов» [48; 49]. При царском дворе была должность хранителя дворцовой казны (ο περι αύλην γαζοφύλαξ) (КБН, № 45, 49), ведавшего царской казной и царскими доходами [50]. Интересно, что хранителями дворцовой казны были в к. I-н. II и II вв. н.э. царские отпущенники Юлий Фавмаст (КБН, № 45) и Юлий Неоклеус (КБН, № 49). Существовала приходная канцелярия по сбору налогов, состоящая из нескольких чиновников называемых просодиками эпистолографов (ο επι του προσοδιχος επιστολογραφίου) (КБН, № 519). Известна должность чиновника, управляющего доходами (προσοδιχος) (КБН, № 1247). Имена трех просодиков Гиакинфа, Сократа и Милесия приведены в надписи КБН, № 519 без патронимиконов, что заставляет считать их отпущенниками. В горгиппийской надписи среди членов фиаса названо трое чиновников, ведавших податями, отдаваемыми на откуп (ενκυκλίων οίκονόμος) (КБН, № 1134), которые, судя по именам, являлись свободнорожденными гражданами.

Важной была должность управляющего государственной канцелярией (αφηγησάμενος του γραμματείου) (КБН, № 1000), которую занимал представитель городской верхушки Фанагории. Профессиональная подготовка чиновников осуществлялась в государственных учебных заведениях (КБН, № 706). Боспору приходилось вступать в сношения с соседними племенами, поэтому был штат специальных переводчиков. По надписям прослеживается деятельность главного аланского переводчика Гиерака, сын Понтика (КБН, № 1053), который был отпущенником [51], переводчик сарматов Аспург, видимо, сарматского происхождения. Из судебной сферы известен исполнитель судебных решений (δικων πράκτωρ) Сорак, сын Сорака (КБН, № 731), носивший сарматское имя. В сцене заgrabной трапезы, нарисованной на стене склепа, изображен сам Сорак и прислуживающий ему слуга.

Сложная международная обстановка, войны с варварами обусловили влияние военного сословия в государстве и обществе. Армия состояла из наемников, среди которых значительную роль играли фракийцы [52]. В надписях упоминается существование фракийской спиры, которой командовал принкип (πρίνκιψ σπειρας Θρακων) (КБН, № 666). По эпиграфическим надписям из царских крупных военных должностей на Боспоре нам известны: хилярх (χιλιάρχης) (КБН, № 984, 36 а, 58, 53), начальник морского флота - наварх (ναύαρχος) (КБН, № 30, 33), а из низших - принкип (πρίνκιψ) - начальник отряда в 500-1000 воинов (КБН, № 35, 744, 811), тагматарх (ταγματάρχης) - командир небольшого отряда (КБН, № 1213). Из 25 надписей Пантикапея (I-III вв. н.э.) военные должности указаны в 15. Всего царских военных должностей по надписям Пантикапея известно девять: наварх (встречается в надписях 2 раза), принкип (3 раза), хилярх (3 раза), начальник пинакиды (2 раза), начальник аспургин (1 раз), начальник острова (2 раза), тагматарх (1 раз), начальник спиры (спирарх) – (1 раз), центурион (1 раз), что свидетельствует о значительной роли военачальников в социальной структуре Боспора.

Хилярх - тысяченачальник, высшая военная должность (упоминается в надписях III в. н.э.). Хилярхами назывались главнокомандующие боспорской армией. По мнению М.И.Ростовцева, командир царской гвардии при боспорском дворе носил чин хилярха [53]. Эта военная должность совмещалась с другими высшими магистратурами. Из пяти известных нам хилярхов четверо носили римские имена и были римскими гражданами: Аврелий Родон, сын Лолея, Аврелий..., Юлий Менестрат, Ульпий Антисфен, сын Антимаха (КБН, № 58, 984, 1049, 53).

Следует отметить видных боспорских военачальников, носивших римское имя

Ульпий. Это имя широко распространилось на Боспоре с к. I в. н.э. в период правления римского императора Марка Ульпия Траяна (98-117 гг.). В пантикапейской надписи (КБН, № 43) указан знатный и занимающий высокий государственный пост боспорец Марк Ульпий Прим, который поставил статую царю Тиберию Юлию Савромату в 97 г. Учитывая, что Траян стал римским императором в 98 г., Марк Ульпий Прим получил римское гражданство и полное римское имя (nomen и praenomen) Траяна в 97 г., когда будущий император был наместником в Германии. Это подтверждается эдиктом Домициана о гражданстве ветеранов и широким римско-боспорским сотрудничеством [54]. Кроме надписи КБН, № 43, имя Прим встречается в надписи в честь крупной победы боспорского царя Савромата над скифами, где фигурируют крупные военачальники Прим, Парфенокл и Антимах (КБН, №32). За одержанную победу военачальникам могло быть даровано римское гражданство. Видимо, Прим, упомянутый в надписи КБН, № 32, и Марк Ульпий Прим, названный в надписи КБН, № 43, является одним и тем же человеком, так как обе надписи датируются концом I в. н.э. Военачальники, упомянутые в надписи (КБН, № 32) были людьми влиятельными, но отсутствие патронимиконов говорит о невысоком происхождении. Марк Ульпий Прим, указанный в надписи КБН, № 43, называет Тиберию Юлия Савромата своим благодетелем. Римское имя Прим редко давалось свободнорожденным гражданам, оно было популярно среди военных, паломников и отпущенников [55]. С.В.Дьячков предполагает, что Ульпий Прим был иностранцем, переселившимся на Боспор [56]. Имя Парфенокл – местное, варварское. Помимо Боспора, оно встречается в Херсонесе, где его носили представители городской верхушки. Греческое имя Антимах в надписях упоминается более 30 раз среди городской аристократии [57].

В.В.Латышев [58], а затем С.В.Дьячков [59] предположили, что лица, носившие имя Ульпий, были представителями одной семьи. Сопоставив три надписи, приведенные в КБН под №№ 32, 697, 628 и датируемые одним временем: две к. I-н. II вв. н.э., третья - 107 г. н.э., В.В.Латышев пришел к выводу, что в них речь идет об одних и тех же людях: военачальниках Ульпии Антимахе и Ульпии Парфенокле, которые занимали соответственно должности начальника острова и наместника царской резиденции (КБН, № 697, 628). Аргументами в пользу этого послужили сходство в характере письма двух последних надписей, а также то, что две из них (№ 628, 697) найдены в одном месте. В связи с этими военачальниками интерес представляет замечание М.И.Ростовцева о том, что надгробие Ульпия Парфенокла (№№ 628, 32) было открыто в Ольвии (IOSPE, I², № 203). Совпадает его имя, а также имя отца (IOSPE, I², С.222). В ольвийской эпитафии указано имя этого римского гражданина и боспорского сановника, полученное при рождении - Мастус, которое выдает его иранское происхождение [60]. Возможно, Ульпий Парфенокл, он же Мастус (КБН, № 32, 628; IOSPE, I², № 203), и Ульпий Антимах, сын Мастуса (КБН, № 697), связаны родственными узами и носили имя Ульпий. Выходцы из Боспора, упомянутые в ольвийской и пантикапейской надгробных надписях, происходили из среды эллинизированных сарматов (КБН, № 32, 628; IOSPE, I², № 203) [61].

По надписи I пол. III в. нам известен Ульпий Антисфен, сын Антимаха, хилиарх (КБН, № 53). Этот выдающийся военачальник, занимавший высокую должность, именует царя Тиберию Юлия Рескупорида своим благодетелем, спасителем, владыкой (КБН, № 53). Он был потомком семьи Ульпиев и по семейной традиции сделал успешную военную карьеру. С.В.Дьячков считает членами одной семьи знатного и прославленного рода Ульпиев, принадлежавшего к верхушке боспорского общества, хилиарха Ульпия Антисфена, сына Антимаха (КБН, № 53), Марка Ульпия Прима (КБН,

№ 43), Ульпия Парфенокла (КБН, № 32, 628) и Ульпия Антимаха, сына Мастуса (КБН, № 697) [62]. Богатый склеп семьи Ульпиев раскопан на престижном участке пантикапейского некрополя [63], что подтверждает высокое имущественное и социальное положение этой фамилии крупных военачальников и государственных деятелей. Итак, на Боспоре римское гражданство получали представители знати, царские чиновники, но, прежде всего, военные, отличившиеся в борьбе с варварами.

По образцу эллинистических монархий и Римской империи при боспорском дворе был создан целый штат царских придворных, обслуживавших царя, управлявших его землями, имуществом. Дворцовую службу возглавлял управляющий царским двором (ο ελι της αυλης) (КБН, № 49, 78, 98, 987). Царские дворы, вероятно, были во всех крупных боспорских городах, и их управляющие представляли там интересы царей. Иногда управляющие царским двором были жрецами и возглавляли религиозные союзы (КБН, № 1055). В Фанагории управляющий царским двором должен был присутствовать на праздновании мистерии (КБН, № 1005). Можно предположить, что отпущенниками были 2 управляющих царским двором в III в. н.э.: Юлий Эрот, сын Квинта, и Юлий Самбион (КБН, № 897, 98). Среди других дворцовых магистратов известны: хранитель дворцовой сокровищницы (КБН, № 45), управляющий царской конюшней (ο ελι του ιπλώνοc) (КБН, № 942). При царском дворе существовал целый штат царских постельников (κραβατάριος) (КБН, № 709, 711) во главе с главным постельничим (αρχικοιτωνεΐτης) (КБН, № 1243). Упоминаются постельничьи: Филон, сын Христа (КБН, № 711), и синд Тимофей, сын Атта (КБН, № 709). Царский дворец обслуживали рабы-евнухи во главе с начальником евнухов (ο ελι των ευνούχων) (КБН, № 301). Некоторые из бывших царских сановников принимали активное участие в общественной жизни боспорских городов. В Китее бывший начальник царской конюшни заведовал строительством храма «богу гремящему» и сам вложил в храм денежные средства (КБН, № 942). Согласно надписи, найденной у деревни Осовины, бывший управляющий царским двором позаботился о восстановлении башни (КБН, № 897).

К сер. III в. н.э. в социальной структуре Боспора обозначился обособленный господствующий слой аристоклитов, объединивший в своем составе различные правовые и социальные прослойки: городскую аристократию, придворную знать, государственных чиновников, военную верхушку. Надпись, упоминающая аристоклитов, датируется 70-ми гг. III в. н.э. (276 г.) (КБН, №36) и происходит из Пантикапея. Памятник был воздвигнут в честь крупной победы боспорского царя Тейрана над варварами. Вся группа лиц, подписавшаяся под посвящением в честь крупной победы боспорского царя, насчитывает 77 человек и названа в оглавлении списка *ἀριστολυεΐται*. В.В.Латышев считал, что слово *ἀριστολυεΐται* обозначало царский дворец и в надписи были указаны царские царедворцы, высшие магистраты, в том числе и городские [64]. По мнению И.Т.Кругликовой, аристоклитами были как назначаемые царем чиновники, так и городские магистраты, знатные граждане Пантикапея, которые составляли узкую группу аристократии [65]. М.И.Ростовцев видит в аристоклитах настоящих и бывших царедворцев, организованных в сакральную коллегию, посвященную Зевсу и Гере Спасителям [66]. В.А.Сидоренко выдвинул предположение, что термин *ἀριστολυεΐται* образован от *ἀριστος* (благороднейший, знатнейший) и *πυλαία* (собрание амфикионов). Боспорское царство являлось в к. III в. н.э. религиозно-политическим союзом городов, представители которых амфикионы образовали собрание *πυλαία*. [67]. В надписи указывается 11 верховных царских и городских магистратов Боспора. Городских должностей насчитывается 5: жрец, лохаг, политарх, главный секретарь, секретарь. 4 магистратуры царские: наместник царской резиденции, наместник Феодосии, начальник аспургиан,

начальник отчетной части. 4 должности военные: хилиарх, начальник острова, лохаг, начальник пинакиды. Жрец Юлий Хофарн, сын Афродисия, ранее руководил городским ополчением в должности лохага. Начальник отчетной части Эрот, сын Радамасия, был отпущеннического происхождения, о чем свидетельствует его имя, распространенное у рабов [68]. Фанн, сын Сакла – одновременно и начальник тысячи, и начальник аспургиан, поэтому хилиарх в данном случае - царская военная магистратура. В боспорском аппарате продолжают использоваться магистратуры, присущие полисному правлению: политарха, лохага, хилиарха, что говорит о сочетании полисных и монархических институтов, широком городском самоуправлении. Все эти факты характеризуют Боспор не как централизованное монархическое государство, а как союз городов-полисов во главе с царем. Аристократы: знатнейшие граждане городов, видные царские чиновники, военные создали государственный совет - высший законодательный орган при боспорском царе. Массовость совета (почти 80 представителей городов) свидетельствует о широком участии верхушки граждан в управлении государством. В списке боспорской элиты значительное место занимают представители военного сословия, которые в условиях постоянной борьбы с варварами играют в государстве ведущую роль. Упоминание жреца и граждан, совершающих жертвоприношения, подтверждают, что произошла консолидация правящих сил боспорского общества, которая привела к созданию своеобразного военно-религиозного союза.

Таким образом, синтез античных и монархических структур, а затем преобладание монархии над полисностью привело к трансформации социальной структуры, одним из показателей которой является формирование господствующего слоя Боспора. Главной причиной его появления была политика царей по созданию бюрократического аппарата, который служил опорой власти правителей из династии Тибериев-Юлиев. Это способствовало появлению социальных групп, обладавших суммой сходных профессиональных, имущественных, социальных характеристик. Структура правящего слоя была довольно сложной, включала в себя как свободных в правовом отношении граждан боспорских городов, так и зависимых и неполноправных подданных боспорских царей - придворных чиновников. Придворные чиновники, власть которых ограничивалась царским дворцовым и финансовым ведомством, царскими землями, набирались из состава служилой знати, а также царских отпущенников. Последние отличались неполноправным положением и находились в состоянии личной зависимости от царей. Усиление влияния во II-III вв. Римской империи н.э. привело к появлению на службе у боспорских правителей выходцев из Малой Азии, наделенных правами римского гражданства. Господствующий слой Боспора состоял из нескольких социальных группировок, отличавшихся правовым положением, интересы которых сплотила царская власть.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається процес формування правлячої верстви боспорського суспільства. Розглядається роль царської влади в створенні бюрократичного апарату. Робиться висновок, що саме політика правителів привела до створення відособленої, наділеної правами та привілеями пануючої верстви, яка відіграла ведучу роль в управлінні державою.

Ключові слова: Боспор, правляча верства, суспільство.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается процесс формирования правящего слоя боспорского общества. Рассматривается роль царской власти в создании бюрократического аппарата.

Делается вывод, что именно политика царей привела к созданию обособленного, наделенного правами и привелегиями господствующего слоя, который играл ведущую роль в управлении государством.

Ключевые слова: Боспор, правящий слой, общество.

SUMMARY

In the article the process of forming of ruling layer of bosporskogo society is considered. The role of tsar's power in creation of bureaucratic aparata is considered. Conclusion is drawn, that exactly the policy of tsars resulted in creation of isolated, conferred the right and privelegiyami dominating layer which played an anchorwomen the role in the government.

Key words: Bospor, ruling layer, society.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство.- М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949.- 622 с.
2. Колобова К.М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // ВДИ.- 1953.- №4.- С. 47-71.
3. Книпович Т.Н. Танаис.- М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949.- 177 с.
4. Шелов Д.Б. Экономическая жизнь Танаиса // Античный город.- М.: Изд-во АН СССР, 1963.- С.115-131; Шелов Д.Б. Танаис - потерянный и найденный город.- М.: Наука, 1967.-143 с.
5. Блаватский В.Д. - Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора.- М.: Изд-во АН СССР, 1964.- 230 с.
6. Петрова Э.Б. Античная Феодосия. История и культура.- Симферополь: Сонат, 2000.- 260 с; Петрова Э.Б. Менестрат и Сог. (К вопросу о наместниках в Феодосии первых веков н.э.) // Боспорские исследования. - 2001.- Вып. 1.- С.44-54.
7. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античность и Византия.- Харьков, 1997.- С.57-79.
8. Астахов В.А. Боспорское царство в I в. до н.э. - IV в. н.э.: политическая организация.- Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.- М., 1991.- С.9.
9. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство...- С.341, 422-423.
10. Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя.-К.:Институт археологии НАНУ, 1998.-С.81, 86-87, 116, 141.
11. Зубарь В.М. Северное Причерноморье и Септимий Север // ВДИ.- 1993.-№4.-С.34.
12. Яйленко В.П. Династическая история Боспора от Митридата Евпатора до Котиса I // Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья.-М.: Наука, 1990.-С.171-172.
13. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье...- С.61-63.
14. Зубарь В.М. Северный Понт...- С.41.
15. Болтунова А.И. К надписи IOSPE, II, 400 // ВДИ,- 1954.-№1.-С. 173-176.
16. Шепко Л.Г. Социально-экономическая структура Боспора (I-сер. III в.н.э.). -Дисс... какд. ист. наук.-М., 1989.- С.139.
17. Шелов Д.Б. Античные государства Северного Причерноморья и их место в истории народов СССР // Вопросы истории.- 1965.- №11.- С.37.
18. Астахов В.А. Боспорское царство в I в. до н.э. - IV в. н.э.: политическая организация.- Автореф. дисс. ... -С.9.
19. Сапрыкин С.Ю. Аспургиане // СА.- 1985.- №2.- С.65-78.
20. Блаватский В.Д. Боспорское царство в позднеантичное время // Античная археология и история.- М.: Наука, 1985.- С.246.

21. Петрова Э.Б. Менестрат и Сог...- С.44-48.
22. Цветаева Г.А. Курганный некрополь Пантикапея...- С.250.
23. Астахов В.А. Боспорское царство в I в. до н.э. - IV в. н.э.: политическая организация.- Автореф. дисс. ... -С.10.
24. Цветаева Г.А. Курганный некрополь Пантикапея // МИА.- 1957.- №56.-С.250.
25. Колобова К.М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // ВДИ.- 1953.- №4.- С.70.
26. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV-V) вв.- Белгород, 1996.- С.76.
27. Алексюк Р.П. Аппарат управления и власти как общесоциологическая категория.- Воронеж: ВГУ, 1974.- С.24.
28. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора...- С.81.
29. Корпус Боспорских надписей.-М.-Л.: Наука, 1965.- С. 34-790.
30. Шепко Л.Г. О территориально-административной структуре Боспорского государства в первые века н.э. // Из истории древнего мира и средних веков.- М.: Наука, 1988.- С.58.
31. Латышев В.В. Краткий очерк Боспорского царства. Pontika.- СПб., 1909.- С.124-125.
32. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора...- С.81.
33. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство...- С.343.
34. Дьячков С.В. Особенности социально-политического развития античных государств Северного Причерноморья в I-III вв. н.э. –Дисс. ... канд. ист. наук.-Харьков, 1988.- С.163.
35. Сокольский Н.И. К истории северо-западной части...- С.20.
36. Сокольский Н.И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска.- М.: Наука, 1976.- С.89.
37. Латышев В.В. Краткий очерк Боспорского царства. Pontika...- С.125.
38. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. -М. -Л.: Изд-во АН СССР, 1953.-С.210.
39. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство...- С.342.
40. Дьячков С.В. Особенности социально-политического развития...- С.159.
41. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора...- С.77.
42. Сидоренко В.А. Высшие воинские должности на Боспоре во II - нач. IV вв. н.э. (по материалам эпиграфики) // Боспорские исследования.- Вып.1.- Симферополь, 2001.- С.137.
43. Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н.э. -М.: Наука, 1972.-С.263.
44. Зубарь В.М. Северный Понт...- С.135-136.
45. Ramsay W. The Social Basis of Roman Power in Asia Minor.- Aberdeen: University Press, 1941.- С.6-8.
46. Zgusta L. Kleinasiatische Personennamen.-Praha, 1964.-С.273, § 823-825.
47. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор.- Т.2. // ВДИ .- 1990.-№1.-С.178.
48. Minns E.H. Scythians and Greeks. A Study of Ancient History and Archeology on North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus.-Cambridge: Cambridge University Press, 1913.-С.612.
49. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство...- С.344.
50. Жебелев С.А. Северное Причерноморье...- С.155.
51. Дьячков С.В. Отпущенники и их потомки в составе населения Боспорского царства в первых веках н.э. // Вестник Харьковского университета.- 1988.- № 316.- Вып.22. История.- С. 77.
52. Дьячков С.В. Особенности социально-политического развития...- С.164.
53. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор...-С.178.
54. Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья.- М.: Изд-во АН СССР, 1954.- С.148.

55. Taylor L.R. Freedmen and Freeborn in the Epitaphs of Imperial Rome // AJPh.- 1961.- V.82.- №2.- P.131.
56. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье...- С.65.
57. Дьячков С.В. Особенности социально-политического развития...- С.74.
58. Корпус Боспорских надписей...- № 32.-С.36.
59. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье...- С.65.
60. Zgusta L. Die Personennamen griechischer Stadte der nordlichen Schwarzmeerkuste. -Praha, 1955.-С.186, § 269.
61. Зубарь В.М. Северный Понт...- С.73.
62. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье...- С.65.
63. Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на Юге России.- СПб., 1914.- С.398.
64. Корпус Боспорских надписей...- № 36.- С.43.
65. Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (Очерки экономической истории).- М.: Наука, 1966.- С.30-31.
66. Ростовцев М.И. Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК.- 1913.-№49.- С.29.
67. Сидоренко В.А. Высшие воинские должности на Боспоре...- С.141.
68. Дьячков С.В. Отпущенники и их потомки в составе населения...- С.76.

Надійшла до редакції 27.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4ВЕЛ)5-73

ВЕЛИКАЯ ЛОНДОНСКАЯ ЧУМА 1664-1665 гг. ГЛАЗАМИ ДАНИЕЛЯ ДЕФО

Е.С.Бочарова

Человек необычной судьбы, разносторонний по своим занятиям и интересам Даниель Дефо пятьдесят лет своей жизни посвятил литературной деятельности. Всемирную славу Дефо принес роман «Робинзон Крузо», между тем библиография его работ, посвященных различным аспектам культурной, политической и экономической жизни Англии, насчитывает 557 наименований. К сожалению, большая часть литературного наследия просветителя известна лишь узкому кругу специалистов [1]. К числу малоизученных произведений писателя относится и «Дневник чумного года», который представляет собой интереснейшее свидетельство о грозной эпидемии чумы, поразившей Лондон в 1664-1665 гг. [2]. «Дневник» написан от первого лица и рисует яркую картину лондонской жизни того времени, при этом он не является мемуарным произведением в чистом виде. Это сочинение представляет собой своеобразное смешение жанров - беллетристики, мемуаристики, эссеистики, документалистики, поскольку в основу «Дневника» Д.Дефо положил не только свои детские воспоминания о событиях тех лет (во время трагедии Д.Дефо было всего шесть лет), но и свидетельства очевидцев, административные отчеты, выписки из церковно-приходских книг.

Целью данной статьи является рассмотрение основных событий, происходивших в Лондоне в период чумной эпидемии 1664-1665 годов, ее основных причин и последствий на материале «Дневника чумного года» Д. Дефо.

Эпидемии нередко свирепствовали в Лондоне. Одно из первых упоминаний о чуме датируется VII в. н.э. «Черная смерть» 1348 г, унесшая жизни 25 млн. человек, что составило почти половину населения Европы, уничтожила от 1/3 до 2/3 жителей Лондона [3]. После этого чума никогда не охватывала всю территорию страны, она

вспыхивала в различных местах, главным образом в городах и портах, где было особенно много черных крыс - разносчиков этой страшной болезни. При Тюдорах (1485-1603) чума имела эндемический и почти непрерывный характер, при Стюартах (XVII в.) – напоминала о себе редкими, но сильными вспышками [4]. Так, между 1563 и 1636 гг. чума поражала столицу шесть раз, причем в 1603 г. от чумы погибло 30 тысяч человек. Эпидемия же 1665 г. была последней и достаточно скромной по своим масштабам в сравнении с предыдущими, но именно она произвела столь сильное впечатление на современников, что получила название «Великой лондонской чумы».

Причины чумных эпидемий кроются, главным образом, в бытовых условиях того времени (отсутствие санитарии, особенно в местах большого скопления людей, т.е. в городах, образ жизни, особенности архитектуры и т.д.). Деревянные дома с соломенными циновками и суконными драпировками были прекрасным пристанищем для черных крыс (*rattus rattus*) – этих исконных обитателей Лондона, которые считались разносчиками чумы. С конца XVII в. этот вид крыс был практически полностью вытеснен новым видом – современной коричневой крысой, которая в меньшей степени способствовала распространению «чумной заразы», что в определенной мере объясняет исчезновение последней на Британских островах начиная с XVIII в. [5].

Отсутствие элементарной санитарии приводило к тому, что эпидемии различных инфекционных заболеваний свирепствовали в городах. Особенно тяжелой была ситуация в Лондоне, «этом средоточие заразы», по словам Т. Смоллета, который представил яркую картину лондонской жизни в своем романе «Путешествие Хамфри Клинкера». Это произведение хоть и было написано спустя немногим более века после событий 1664-1665 гг., но свидетельствует о незначительных изменениях санитарной ситуации в столице [6].

Путешественники наблюдали безрадостные картины лондонских предместий, поскольку вдоль дорог, ведущих в столицу, лежали навозные и мусорные кучи. Приходилось держать платок у носа и рта, чтобы не задохнуться от вредных испарений. Сам город был полон выгребных ям и канав, стоки из которых, попадая в колодцы, загрязняли питьевую воду, «впитавшую в себя все нечистоты Лондона и Вестминстера». Эта «омерзительная бурда ...всякой дряни, ядов и минералов, употребляемых ремесленниками в производстве своих изделий, равно как и гниющих останков людей и скота, смешанных с помоями всех лачуг и портомоен ...города», была причиной многих инфекционных заболеваний [7]. Жилища горожан не имели ни канализации, ни водопровода, поэтому прямо из окон домов на улицы лондонцы выливали помои и содержимое ночных горшков. О влажной уборке и мытье помещений не было и речи, это было роскошью даже в больших богатых домах. Одежда лондонцев по-настоящему чистой была только новой, особенно у бывших крестьян, которые, переехав в Лондон, продолжали стирать белье так, как это делали всегда, т.е. с помощью коровьего навоза, цикуты, крапивы. Блохи и вши были распространены повсеместно – в деревянных частях зданий, полах, постелях и платяных шкафах. Каждую весну город подвергался нашествию пауков, а каждое лето его одолевали мухи [8]. Территории вокруг рынков были покрыты «отходами производства», а качество продуктов, которые можно было приобрести на лондонских рынках, оставляло желать лучшего и вызывало негодование у жителей и гостей столицы. Когда горы отходов вырастали до невероятных размеров, их сгребали в кучи на углах улиц и время от времени сваливали в реку или вдоль тракта, ведущего из города, но не раньше того, как они становились невыносимо зловонными. Над городом стоял постоянный смог и «гнилостные испарения», создаваемые сотнями предприятий – пивоварен, молочных заводов, солеварен, мыловарен, а также дымом сотен мелких пожаров, которые случались в Лондоне ежедневно [9]. Неудивительно, что лондонцы

часто болели различными инфекционными заболеваниями, самым опасным из которых считалась чума, уносившая тысячи жизней.

Первые упоминания о «великой чуме» в Лондоне относятся к концу 1664 г. Чума началась в районе Сент-Джайлса, где в одном из домов умерло два французских моряка. Д.Дефо приводит данные из церковно-приходских книг, свидетельствующие о постепенном и достаточно быстром распространении болезни, которая перекинулась на близлежащие приходы – Сент-Эндрю, Сент-Брайд и Сент-Джеймс. Если в среднем за неделю в этих районах, по данным Дефо, умирало приблизительно 300 человек, то начиная с января количество умерших постепенно начинает возрастать (см. Табл. 1) [10].

Таблица 1.
Смертность в приходах Сент-Джайлса, Сент-Эндрю, Сент-Брайд и Сент-Джеймс на момент начала эпидемии

	Количество умерших (чел)	Рост смертности (чел)
20 - 27 декабря 1664	291	...
27 декабря 1664 – 3 января 1665	349	58
3 - 10 января 1665	394	45
10 - 17 января 1665	415	21
17 - 24 января 1665	474	59

Суровые холода зимы-весны 1665 г. препятствовали росту эпидемии, но летом того же года ситуация резко меняется к худшему. В конце августа – начале сентября (пик эпидемии) в столице умирало до 8 тысяч человек в неделю [11].

Начался массовый исход жителей из города. Все, кто мог куда-либо уехать, покидали Лондон. Д.Дефо вспоминает, что несколько недель подряд вдоль улицы, где жила его семья, проезжали кареты, повозки, телеги, и шум, который они производили, не смолкал ни днем, ни ночью. Постепенно столица опустел, остались лишь те, кому некуда было бежать. В городе стояла необыкновенная тишина, и многим казалось, что жизнь в Лондоне кончилась. По улицам ездили одни только «труповозки». Те, кто остался, предпочитали отсидеться дома, но и им приходилось выбираться за продуктами, и этот поход превращался в настоящую опасную экспедицию, поскольку именно на рынках (все лавки были закрыты) зачастую и происходило заражение. Люди падали замертво, продавая или покупая что-нибудь [12].

Врачи также оставили город. Отчаявшиеся люди, брошенные на произвол судьбы, кинулись за помощью ко всякого рода шарлатанам и предсказателям, которые буквально наводнили столицу. Д.Дефо пишет, что Лондон заполонили «маги, колдуны и знахари», которые предлагали чудодейственные лекарственные средства: пилюли, микстуры и «чумную воду». В день доход одного такого «доктора» составлял 5 фунтов, баснословная сумма по тем временам. Вот примеры некоторых лекарственных снадобий того времени, которые предписывались в качестве профилактических средств: одно было составлено из сбора таких трав как цикория, осота, календулы, листьев пролеска и паслена; другое требовало смешать «три большие ложки рога единорога и режущего плавника меч-рыбы» и считалось мощным профилактическим сбором. Третье укрепляющее средство называлось «философским яйцом» и

изготавливалось из сырых яиц. Извлекали белок, смешивали с измельченной скорлупой, а затем с шафраном, семенами горчицы и пряностями. Этот лекарственный состав мог храниться в стеклянных сосудах двадцать или тридцать лет, и со временем его качество только улучшалось. Самозванные лекари нередко использовали для лечения колдовские ритуалы. В качестве заклинаний часто читали церковные молитвы и оперировали священными догматами, взывая к Христову распятию, его «сакральным именам» - Иисус из Назарета, Царь Иудейский, - христианскому мистическому знаку в виде греческой буквы «тау». При произнесении одного из подобного рода заклинаний «лекарь» читал «Отче наш» сначала в правое ухо пациента, затем в левое, потом по очереди в обе подмышечные впадины, затем в заднюю часть бедер и, наконец, в область сердца. Считалось также, что магическим исцеляющим свойством обладают произнесенные в обратном порядке библейские слова, особенно если они написаны определенным образом. Многие носили при себе защитные амулеты со знаками зодиака и надписью «абракадабра» [13].

Некоторые лондонцы сходили с ума от отчаянья: они слышали голоса, видели приведения и знамения, например, «горящий меч, пронзающий небеса; похоронные процессии, уходящие в небо» и т.п. Дефо описывал случай помешательства одной из его соседок, которая, узнав о том, что ее дочь заразилась, начала кричать и бегать по дому со свечей, пытаясь отогнать болезнь, никого не узнавала, и умерла через несколько недель после смерти дочери, так и не придя в себя. Были сообщения о похороненных заживо: многие отчаявшиеся люди бросались на груды мертвых тел на кладбищах и их принимали за умерших [14].

Власти пытались каким-то образом предотвратить распространение заразы. Д.Дефо перечисляет в своем «Дневнике» меры, предпринятые лорд-мэром Лондона. Публичные сборища были запрещены, из города изгонялись нищие и бродяги. Предписывалось хоронить умерших сразу же после смерти, глубина могилы должна была составлять не менее 6 футов (приблизительно 2,5 м), открывались новые кладбища, правда, нередко в черте города. Одно из таких кладбищ близ Маунт-Миллс описывал Д.Дефо. Оно представляло собой, по сути, общую могилу, куда без разбору сбрасывались тела. Были оцеплены целые районы, но сторожа, поставленные на их границах, не могли полностью контролировать вверенные им участки – их было слишком мало. Представители власти заколачивали дома, где была обнаружена чума, - мера, по мнению современников, жестокая и совершенно бессмысленная. Многим удавалось ускользнуть с «оцепленных» территорий – одни уходили по крышам, другие пробирались через садовые и парковые изгороди и стены, некоторые даже шли на убийство сторожей ради того, чтобы вырваться на свободу. Положительным моментом автор «Дневника» считал введение лондонской администрацией контроля за поставками угля в столицу. Выделялись специальные места для выгрузки угля (как правило, это были районы не охваченные эпидемией, например, Портленд), доставка осуществлялась по воде, а не по суше, что считалось более безопасным. Высоко оценил Д.Дефо и благотворительные мероприятия лорд-мэра Лондона: для бедных организовывались общественные работы, приюты с бесплатным ночлегом и ужином [15].

Постепенно чума отступала, и волна отчаянья и безумия пошла на убыль. Сказались и меры, предпринятые администрацией города, и пропаганда нехитрых способов гигиены среди оставшегося населения. Немногие оставшиеся в городе аптекари и доктора призывали лондонцев в обязательном порядке мыть руки и переодеваться после посещения общественных мест. Д.Дефо упоминает и средства по лечению чумы. Наиболее популярными были различные травяные сборы и ртуть. Одним из эффективнейших, с точки зрения писателя, способов защиты была повязка на

нос и рот, т.к. считалось, что чума передается «по воздуху». Если таковой повязки не было, использовали простой платок. При встрече и разговоре рекомендовалось держаться от человека как можно дальше. Д.Дефо описывал забавные сценки подобного общения жителей города «на расстоянии», которые при разговоре были вынуждены кричать, так что их «беседу» можно было услышать в нескольких кварталах. Другим популярным средством защиты был постоянно поддерживаемый огонь в доме. В то время полагали, что, если помещение хорошо прогреется, «чумная зараза» просто погибнет. Доктора также советовали чаще проветривать комнаты и использовать в больших количествах «пахучую воду» (т.е. духи, чаще всего, с запахом розмарина и розы). Но поскольку эта «спасительная субстанция» была очень дорогой, и ее могли приобрести лишь весьма зажиточные люди, то самым распространенным (и действительно эффективным, как утверждал автор «Дневника») средством, заменявшим использование духов, было окуривание домов дымом, получаемым от сжигания в специальных емкостях серы и смолы. В этих же целях использовался и порох[16].

Все эти меры, а также резкое похолодание в конце ноября привели к тому, что чума отступила.

В своем «Дневнике» Д.Дефо останавливается и на детальном анализе последствий эпидемии, унесшей, по подсчетам Дефо от 30 до 100 тысяч жизней. Просветитель утверждает, что чума сильно повлияла на торговлю и производство, вызвав их упадок, привела к росту цен, безработице и появлению в Лондоне целой армии «нищих»[17][6].

Ущерб, нанесенный английской внешней торговле в 1665 г., по мнению Д.Дефо, был колоссальным. Ни один европейский порт не принимал британские корабли, под страхом смерти запрещалось торговать английскими товарами на континенте. Эти меры, с точки зрения автора «Дневника», во многом были оправданы, но нередко, как пишет Д.Дефо, иностранцы специально преувеличивали масштабы эпидемии, чтобы «опорочить Англию» и получить «финансовую выгоду». Писатель приводит «данные» по смертности среди лондонского населения, представленные в итальянской и французской прессе – 20 тыс. чел. в неделю, что совершенно не соответствовало действительности. Возмущала просветителя и позиция голландских и датских купцов, которые, скупая по дешевке шерсть, сукно, масло, сыр в Англии (правда, в районах, где не было зафиксировано случаев болезни), продавали их в три дорога в Испании и Португалии, выдавая за товары собственного производства. Внутренняя торговля, по мнению Д. Дефо, пострадала в меньшей степени. Провинциальные торговцы смогли наладить поставки продовольствия и угля на рынки Лондона, их прибыли резко возросли. Что касается производства, то его практически полная остановка вызвала безработицу и рост цен, которые еще долго держались на высоком уровне. Все это вместе взятое, по мнению Д.Дефо, на существенно подорвало экономическое развитие столицы, а пожар 1666 г., уничтоживший практически весь Лондон, еще больше усугубил ситуацию [18].

Таким образом, в «Дневнике чумного года» Д.Дефо нашли отражение основные представления автора об уровне развития медицины того времени, подробно описываются меры, предпринятые администрацией города в борьбе с этим грозным заболеванием, вскрываются причины и последствия «великого бедствия», поразившего Лондон. «Дневник чумного года» Д.Дефо является интереснейшим источником по истории Англии XVII в., в котором представлена яркая картина жизни Лондона и лондонцев в период эпидемии чумы 1664 -1665 гг.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються головні події епідемії чуми 1665-1666 рр. у Лондоні, її причини, засоби лікування, а також становище санітарії того часу на матеріалі «Щоденника чумного року» Д.Дефо.

Ключові слова: Даніель Дефо, засоби лікування, санітарія, «Щоденника чумного року», епоха Просвітництва, епідемія чуми.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные события эпидемии чумы 1665-1666 гг. в Лондоне, ее причины, способы лечения, а также положение в санитарии того времени на материале «Дневника чумного года» Д.Дефо.

Ключевые слова: Даниель Дефо, способы лечения, санитария, «Дневник чумного года», эпоха Просвещения, эпидемия чумы.

SUMMARY

The article deals with the main events of London plague epidemic in 1665-1666 years, its reasons, ways of treatment as well as statement of sanitation of that time on the material of D. Defoe's "A Journal of the Plague Year".

Key words: Daniel Defoe, ways of treatment, sanitation, «A Journal of the Plague Year», the epoch of the Enlightenment, plague epidemic.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Урнов Д. Дефо. – М., 1990.; Bell I. Defoe's Fiction. – L., 1985.; Curtis L.A. The Elusive Daniel Defoe. – L., 1984.; Earle P. The World of Defoe. – L., 1974. Moore J.R. D.Defoe: Citizen of the modern World. – Michigan, 1958.
2. Defoe D. A Journal of the Plague Year // www.gutenberg.org/files/376/376-h/376-h.htm
3. Смирнова Е.Д., Сушкевич Л.П., Федосик В.А. Средневековый мир в терминах, именах и названиях. – Минск: Беларусь, 1999. – С.369.
4. Тревельян Дж.М. История Англии. – Смоленск: Русич, 2002. – С. 313.
5. Там же. – С. 315.
6. Смоллет Т. Путешествие Хамфри Клинкера // Т Смоллет. Путешествие Хамфри Клинкера. О.Голдсмит. Векфильдский священник.– М.: Художественная литература, 1972. – С. 140.
7. Там же. – С. 142.
8. Уоллер М. Лондон. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 110.
9. Смоллет Т. Указ.соч. – С. 142-143.
10. Defoe D. Op.sit.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Ibid.; Veith I. The History of a Disease. – Chicago, 1965. – P. 87.
14. Ibid.
15. Ibid.
16. Ibid.
17. Ibid.
18. Ibid.

Надійшла до редакції 27.11. 2009 р.

ББК ТЗ(7СОЕ) 52-8 ДЖЕФФЕРСОН

ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЙОГО ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Т.В. Стаценко

Рух американських просвітителів тісно пов'язаний з боротьбою англійських колоній у Північній Америці за незалежність, що завершилася створенням Сполучених Штатів Америки. Розробками соціально-політичних питань, що підготували теоретичну базу для побудови незалежної держави, займалися американські вчені і просвітителі. Томас Джефферсон представляв революційне крило американського Просвітництва. Він назавжди увійшов в американську історію, як автор Декларації незалежності і переконаний демократ.

Вивчення теми є актуальним, тому що ім'я Томаса Джефферсона нерозривно пов'язано з усіма політичними подіями другої половини XVIII - початку XIX століття у Північній Америці, а вивчення світогляду цього діяча дозволяє краще зрозуміти й оцінити їх.

Метою даної статті є дослідження впливу ідей Просвітництва на світогляд Томаса Джефферсона і втілення їх у його політичній діяльності.

Досліджуючи тему, автор розглянув дослідницькі роботи: В.В. Лан, В.О. Печатнова, В.В. Согрін, А.И. Уткін і Г.Н. Севастьянов, де акцентується увага на житті, діяльності і ролі Томаса Джефферсона, як одного з батьків-засновників США [1].

До робіт О.В. Крючкової і М.О. Троянської увійшли статті з періодичних видань, що мають безпосереднє відношення і відбивають розвиток подій у Європі й Америці з 1640-1870 роки [2].

Використовувалися документи Т.Джефферсона «Біль про релігійну свободу», «Декларація Незалежності», «Пункт про рабство з проекту Декларації незалежності, відкинутий другим Континентальним Конгресом», «Статті конфедерації», памфлет «Загальний погляд на права Британської Америки», Біль про права – сукупність конституційно закріплених гарантій основних прав громадян. Ці документи і праці є першоджерелами і дозволяють краще зрозуміти і дати самостійну оцінку поглядів Томаса Джефферсона на ті чи інші питання, що хвилювали тодішнє суспільство і мають безпосереднє відношення до теми статті [3].

Проаналізована робота «Томас Джефферсон. Автобіографія. Замітки про штат Вірджинія» під ред. А.А. Фурсенко [4], що вийшла у світ 1990 року. Робота представляє винятковий інтерес тим, що основна увага приділяється не особистості автора, а фактам і подіям.

«Замітки про штат Вірджинія» - робота, написана Джефферсоном, у якій він дає великий аналіз природних умов його рідного краю і соціально-економічного положення Вірджинії.

На формування світогляду Т. Джефферсона вплинули ідеї європейської Просвіти. Особливе місце в його поглядах займали ідеї французьких просвітителів, які головну роль відводили прогресу, заснованому на всілякому розширенні ролі людського знання, в удосконалюванні суспільства. Томас Джефферсон активно сприйняв ідеї європейських просвітителів Ш.Монтеск'є, Г.Маблі, Д.Юма, Ж. Тюрго, Ж.Кондорсе та ін. Його настільними книгами були добутки англійських філософів Локка, Бэкона і французьких просвітителів Руссо і Кондорсе. Проте, погляди Джефферсона відбивали й історичний досвід самих американських колоній, їхні власні демократичні традиції.

Цією філософією була пронизана Декларація незалежності - один із самих яскравих документів суспільно-політичної думки XVIII ст. Декларація по праву вважається найвеличнішим документом американської історії, принципами якої керувалися борці за волю багатьох наступних поколінь.

У ній уперше були сформульовані вимоги, що затверджували права людини як основу справедливого суспільного устрою. У центрі документа поставлена теорія «природного права», з якої безпосередньо виводяться права й обов'язки громадян, а сам устрій суспільства розуміється як наслідок Суспільного Договору. Більш того, якщо існуючий порядок не відповідає цілям охорони природних прав людини, ця теорія служить обґрунтуванням права народу на відкритий виступ проти такого режиму і зміну системи керування. «Якщо ж дана форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і заснувати новий уряд. Який заснований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку народу, найбільш можуть сприяти його безпеці» [4].

Декларація незалежності як державний документ не відбиває цілком поглядів Джефферсона: після дебатів у Конгресі багато висунутих ним положень було пом'якшено або зовсім виключено. Наприклад, був вилучений розділ про рабство і работоргівлю. У «Замітках про штат Вірджинія», найголовнішому з творів Джефферсона, він засуджував рабство як несумісне з поняттями рівності і волі. І не тільки говорячи про моральну, розумову і фізичну деградацію раба, але і вбачаючи в рабовласництві причину деградації рабовласника і всього суспільного устрою, що освячує гноблення однієї раси іншою. «Я тріпочу за свою країну, коли думаю, що бог справедливий, що його справедливість не може спати вічно... Не існує таких речей, завдяки яким Усемогутній міг би стати на наш бік під час подібного зіткнення» [5].

Чверть століття потому в одному з листів він привів ті ж аргументи на користь скасування рабства, вказуючи що, любов до свободи і любов до батьківщини рівною мірою волають про положення цих людей. У «Автобіографії», до написання якої Джефферсон приступив у 77-літньому віці, знову читаємо його прозорливі застереження нації, що, однак, зневажили порадами філософа-просвітителя.

Томас Джефферсон, спираючись на фундаментальні пізнання в області природознавства, написав «Замітки про штат Вірджинія», що описують природу, географію, основи господарства, політичний і суспільний устрій штату. Він визначає аналітичну картину життя Вірджинії, відзначаючи як позитивні, так і негативні сторони устрою, що склалися в результаті революції. Це характеризує Джефферсона як мислителя - енциклопедиста епохи Просвітництва.

Томас Джефферсон сполучав заняття філософією з великою активністю на поприщі державної і суспільної діяльності. Він був прихильником демократизації суспільства шляхом розширення прав і свобод населення, включаючи середні і нижчі прошарки. Головне, чим була відзначена доля Джефферсона - це перетворення демократії з філософської концепції у форму сприйняття самого життя, у життєвий стиль і стиль мислення.

Саме американське середовище й умови, у яких виріс Джефферсон (до вісімнадцяти років він не бачив поселення більше, ніж у двадцять будинків), а також спостереження над життям дрібних фермерів з нехитрим самоврядуванням зробили його аграрним демократом. У майбутньому він бачив Америку як фермерську республіку. Аграрний шлях розвитку, вважав Джефферсон, виключає можливість масової убогості; аграрні країни, на відміну від промислових, застраховані від виникнення і розвитку політичної корупції, що перетворилася в велику проблему в торгово-промисловій Англії. Він також виділяв моральні переваги фермерства: невибагливість, невигадливість і простоту вдач. Джефферсон висловлює як аксіому ту

думку, що поки в США не утвориться аграрного перенаселення, країна може щасливо уникнути альтернативи «пагубного торгово-промислового розвитку». Вважав, що є достатня кількість землі, щоб забезпечити на ній роботу для будь-якої кількості людей. Ідея аграрного розвитку по фермерському шляху при співвіднесенні з американською реальністю знайшла очевидну уразливість.

Однак, будучи президентом, Джефферсон змушений був відмовитися від деяких своїх поглядів, і в першу чергу від ідеї аграрної республіки. Він зрозумів, що для дійсної політичної незалежності Сполученим Штатам необхідна й економічна незалежність від Англії, а виходить, потрібно розвивати національну промисловість, торгівлю, будувати дороги і канали. У 1816 р. він заявив про необхідність поставити фабриканта в один ряд із хліборобом.

Не зміг Джефферсон домогтися і скасування рабства, проти якого виступав усе своє життя. Хоча сам Джефферсон був великим рабовласником (мав 200 рабів), він називав рабство огидним злочином і постійно виступав за його скасування, думаючи, що воно суперечить природному праву. Однак це положення не потрапило не тільки в Декларацію незалежності, але й у складений ним проект Конституції Віргінії, не увійшов і в текст Конституції США. Рішення проблеми Джефферсон бачив у відправленні чорних в Африку, тому що вважав неможливим спільне проживання двох рас.

Найбільш цікавим і характерним для Джефферсона, як видатного просвітника, був його законопроект про загальне поширення знань. Відповідно до традицій Просвітництва, він вважав освіту заставою процвітання республіки, що забезпечує мудре правління і розвиває цивільні чесноти народу. Томас Джефферсон підкреслював, що освіта дозволить народові розібратися у своїх правах, підтримувати їх і розумно виконувати свою роль у справі самоврядування.

Створений у 1819 році В'єрджинський університет - головний пам'ятник просвітительської роботи Томаса Джефферсона. Він очолював законодавчу ініціативу, матеріальне забезпечення, архітектурне планування, створення системи навчання, вибір дисциплін та інше. Задачі початкової школи Джефферсон визначає в такий спосіб: «Дати кожному громадянину інформацію, яку він потребує для ведення своєї роботи; дати йому можливість говорити за себе, виражати і захищати свої ідеї, письмово вести свої угоди і рахунки; поліпшити шляхом читання мораль і здібності; розуміти свої обов'язки у відношенні сусідів, країни і компетентно здійснювати покладені на нього обов'язки; знати свої права; справедливо й впорядковано користуватися своїм майном; бути розбірливим у виборі своїх представників; справедливо судити про їх поведінку. І в цілому розумно і з вірністю поводитися у всіх суспільних відносинах, що стосуються громадянина» [6].

Підтримуючи ідеї європейських просвітників, щодо відношення до релігії, Томас Джефферсон першим виступив проти релігійної нетерпимості, назвавши її оплотом англіканську церкву, що панувала у В'єрджинії. Написаний ним білль про релігійну свободу, по праву вважається одним з значних документів американської історії. Його філософська преамбула - це гімн розуму і совісті, звільненим від диктату церкви. Закон цей програв по всій країні, був захоплено зустрінутий освіченою Європою і зміцнив міжнародну репутацію автора. Не випадково Томас Джефферсон вважав його наприкінці життя одним із трьох своїх чудових створінь.

Рік за роком ми бачимо еволюцію ідеолога революції в більш помірному буржуазного політика. Заслуга Джефферсона полягала в тому, що він виступав за більш розвинутий державний устрій і в цьому відношенні він залишався вірний своїм принципам. Однак усе частіше вигода моменту стає занадто звабливою, а інтереси

власно американські - вище інтересів сусідніх країн, індіанців, негрів, тих, хто гальмує ріст благополуччя середнього американця.

Томас Джефферсон був оригінальним політичним мислителем, його погляди на демократію несхожі на ідеї інших мислителів. Головною метою як ідейних пошуків, так і практичної діяльності Джефферсона було формування в США «доброчесної республіки», що розуміється в дусі не стільки лібералізму, скільки республіканізму. Демократія по Джефферсону - це сполучення особистої участі громадян у керуванні на місцях із представницькими формами влади на загальнодержавному рівні при значному ступені контролю громадян над владою. В основі політико-філософських ідей Джефферсона лежить насамперед віра в здоровий глузд і творчі здібності народу.

Світогляд Джефферсона представляє собою сплав європейських ідей і демократичних поглядів, вихованих умовами Нового Світу. Велика заслуга Томаса Джефферсона, як політика – просвітителя, полягала в тому, що протягом політичної діяльності намагався втілити ідеї Просвітництва на практиці.

Таким чином, спадщина американського просвітителя Томаса Джефферсона дуже повчальна не тільки для його співвітчизників: його думки і справи стали людству уроком і взірцем. Висловлювання Томаса Джефферсона про загальнолюдські цінності, як воля, віра, щастя викликають справедливе визнання. Сьогодні, коли людство переживає особливу мить своєї історії, коли формується глобальний світ, люди вчаться, як жити і вибудувувати свої відносини, настанови Томаса Джефферсона є надзвичайно корисними.

РЕЗЮМЕ

У статті автор вивчає вплив ідей Просвітництва на світогляд Томаса Джефферсона. Акцентується увага на тому, що сприйнявши ідеї французьких та англійських просвітителів, Джефферсон розглядає їх через призму американських умов і активно втілює їх на практиці протягом всієї політичної діяльності. Розглядаються основні напрямки діяльності. Простежується еволюція його переконань, серед яких зокрема аграрна (фермерська) республіка. Звертається увага на необхідність запровадження демократичних засад в життя американського суспільства, які згодом вплинули на подальший розвиток держави.

З'ясовується історичне значення Т. Джефферсона як просвітника та роль, яку він відіграв у демократичному становленні США.

Ключові слова: Джефферсон, просвітництво, демократія, освіта.

РЕЗЮМЕ

В статье автор исследует влияние идей Просвещения на мировоззрение Томаса Джефферсона. Акцентируется внимание на том, что восприняв идеи французского и английского Просвещения, Джефферсон рассматривает их через призму американских условий и активно использует их на практике в период своей политической деятельности. Прослеживается эволюция его убеждений, среди которых в частности, идея аграрной (фермерской) республики. Обращается внимание на необходимость введения демократических основ в жизнь американского общества, повлиявших в дальнейшем на развитие Америки.

Определяется историческое значение Томаса Джефферсона как просветителя и его роли в демократическом становлении страны.

Ключевые слова: Джефферсон, просвещение, демократия, образование.

SUMMARY

In clause the author investigates influence of ideas of Education on Thomas Jefferson's outlook. The attention that having apprehended ideas of French and the English Education, Jefferson considers them through a prism of the American conditions is accented and actively uses them in practice during the political activity. Evolution of his belief, among which in particular, idea of agrarian (farmer) republic is traced. It is paid attention to necessity of introduction of democratic bases of life of the American society, influenced further on development of America.

Thomas Jefferson's historical value as educator and his role in democratic becoming the country is defined.

Key words: Jefferson, Education, Formation.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Война за независимость и образование США. / под ред. Г.Н. Севостьянова. – М., 1976; История США / под ред. Г.Н. Севостьянова: в 4 т. – М., 1987 – 1987 – т.1.; Севостьянов Г.Н., Уткин А.И. Томас Джефферсон - М, 1976. - 386с.; Согрин В.В. Джефферсон: человек, мыслитель, политик. - М.: Наука, 1989.; Согрин В.В. Идеология в американской истории. От отцов-основателей до конца XX века.- М., 1995; Согрин В.В. Современное освещение новейшей истории стран Европы и Америки // Новая и новейшая истории. - М, 2002. - № 2. Печатнов В.О. Гамильтон и Джефферсон. М.: Междунар. отношения, 1984.
2. Крючкова О.В. Опыт и уроки американской демократии // США - Канада: Экономика. Политика. Культура. -М., 1999.-№6. Трояновская М.О. У истоков нового общества: Томас Джефферсон и формирование идеологии американского либерализма// Пробл. американистики. - М., 1997. - Вып. 10
3. Американские просветители: Избранные произведения.- М.: Мысль, 1969
Джефферсон Т. Билль о религиозной свободе// Американские просветители: Избранные произведения. - М.: Мысль, 1969. Джефферсон Т. "Проект декларации независимости". 1776 и "Заметки о Виргинии" 1787г Джефферсон Т. Пункт о рабстве из проекта декларации независимости, отвергнутый вторым континентальным конгрессом// Американские просветители: Избранные произведения. - М.: Мысль, 1969. с.32
4. Томас Джефферсон. Автобиография. Заметки о штате Виргиния / под ред. А.А. Фурсенко – Ленинград «Наука», 1990
5. Джефферсон Т. Декларация Независимости// Скидмор М. Дж., Трипп М. К. Американская система государственного управления. - М., 1993. , с.331-334
6. Томас Джефферсон. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/>].
7. Батьки – засновники Америки. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.first-americans.spb.ru/>].
8. Плешков В.Н. Нейтралитет США 1793г. в личной переписке Т. Джефферсона// Проблемы источниковедения внешней политики США. - М; Л., 1987.
9. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты.: пер. с англ. / сост. В. Илафитский., под ред. и со вступ. сл. О.Н. Житкова. – М.: Прогресс, Универс, 1993.

Надійшла до редакції 30.11. 2009 р.

ББК 930.85(470)«17»

К ВОПРОСУ О РОЛИ Н.А. ЛЬВОВА В ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ РУССКОГО ОБЩЕСТВА ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XVIII В.

Ю.Е. Шумейко

Николай Александрович Львов (1751-1803) – одна из самых ярких и характерных фигур в русской культуре последней трети XVIII в. Архив Львова не сохранился, поэтому сведения о его биографии носят отрывочный характер, хотя интерес к его личности и творчеству в последнее время постоянно растёт. Следует отметить работы Б.И. Краснобаева, который рассматривает разностороннюю деятельность Львова с точки зрения историка культуры, акцентируя внимание на картине мира Львова и его друзей, нашедшей отражение в памятниках художественного творчества и далеко не всегда условия жизни, которые формировали его взгляды, совпадали с его творческими устремлениями [1]. Несомненный интерес представляют исследования искусствоведческого плана, анализирующие архитектурные творения Львова, его поэтические сочинения и опыты в области драматургии, фольклористики, исторических разысканий и государственного хозяйства [2]. Не следует забывать, что культура не есть нечто самодовлеющее, её творят люди, чьё мировоззрение, чувства, вкусы сформированы конкретными историческими обстоятельствами. Задачей данной статьи является попытка рассмотреть процесс формирования духовного мира художника, его общественно-политических взглядов, которые можно выявить при внимательном и целенаправленном изучении художественных произведений Львова, мемуарной литературы. Эти вопросы пока остаются вне поля зрения исследователей.

Н.А.Львов родился в деревне Черенчицы (усадебя Никольское) Новоторжского уезда Тверской губ. По обычаям своего времени записанный с детских лет в лейб-гвардии Измайловский полк, он в 1769 г. приезжает в Петербург и поступает на военную службу в бомбардирскую роту.

В полковой школе Львов увлекся вопросами литературы, и вскоре около него образовался кружок, где юные кадеты читали друг другу свои стихи, переводы, делились впечатлениями о прочитанном, музицировали, рисовали, а также выносили на общий суд собственный стихи и переводы [3]. В начале 1770-х гг. Львов принимал участие в рукописном журнале "Труды четырех общинников", который состоял из оригинальных стихотворений и переводов и отражал круг интересов и вкусы его составителей. Природный вкус Львова был им усовершенствован и обогащен изучением эстетических трактатов, в которых развивались новые взгляды на сущность искусства и его художественные возможности. Львов изучил сочинения Вольтера, "Историю искусства древности" Винкельмана, читал "Салоны" Дидро, переводит оду Руссо "На начатие Нового года" [4]. Вскоре Львов пишет "Кантату на 3 голоса" – свободное подражание итальянской песне Метастазко, сочиняет хор "Похвала Руссо". Увлекается поэзией французского поэта Ж.Б.Л. Грессё и немецкого просветителя Х. Геллерта, высмеивавших предрассудки, пустоту и надменность современного бюргерства. Начинает увлекаться театром, занимается теорией драмы, основанной на учении Аристотеля, читает французских драматургов Корнеля и Расина, один из первых в России пытается перевести на русский язык поэзию Петрарки. Сослуживец Львова М.Н.Муравьев (отец двух декабристов) вспоминал: "Не было искусства, к которому бы он был равнодушен, не было таланта, к которому он не положил тропинки, все его занимало, все возбуждало его ум и разгорячало сердце. Казалось, что время за ним не поспевало, все искусства имели прелести свои для чувствительного

сердца Львова" [5]. В начале 1770-х гг. он перешел на гражданскую службу. В это время он знакомится с И.И. Хемницером, с семейством Бакуниных, В.В. Капнистом. В 1777 г. вместе с создателем горного училища М.Ф. Саймоновым и И.И. Хемницером Львов отправляется за границу – Германию, Голландию, Францию и Италию. Эта поездка имела важное значение для его духовного роста. Н.Н. Муравьев в письме к отцу отмечал: "Много, способствовали и образованию вкуса его и распространению знаний путешествия, совершенные им в лучшие годы жизни. Когда чувствительность его могла быть управляема свойственным ему духом наблюдения. В Дрезденской галерее, в колоннаде Лувра, в затворах Эскуриала и, наконец, в Риме, отечестве искусств и древностей, почерпал он сии величественные формы, сие понятие простоты, сию неподражаемую соразмерность, которые дышат в превосходных трудах палладиев и Мишель Анжев, он имел случай удовольствоваться свое любопытство, особливо в художествах, которым он и учился" [6].

В историю русской культуры Львов вошел, прежде всего, как архитектор. Античная классика с ее ясностью форм стали знаменем русской архитектуры, отрицающей пышность и изощренность барокко. Большое влияние на русский классицизм последней трети XVIII в. оказало творчество итальянского зодчего XVI в. А. Палладио. В предисловии к своему изданию четырех книг Палладио Львов писал: «В моем отечестве да будет вкус Палладиев. Французские кудри и аглинская тонкость и без нас довольно имеют подражателей». Он призывал к изучению античного искусства, когда ... «не качество вещей, но соразмерность и образование оных составляли великолепие, которое в наши времена в золоте, в богатой ткани, в коврах, в домовых украшениях роскошь нас находить научила» [1]. Он был убежденным представителем классицизма, стремившийся отразить прогрессивные идеи эпохи, заняв видное место среди русских зодчих того времени. Одной из ранних архитектурных работ Львова была "Александрова дача" в Павловске для Павла I. В 80-е гг. XVIII в. Львов строит Иосифский собор в Могилеве, где впервые в России ввел двойной купол, дающий отличное освещение и спасающий окна от снежных заносов. В.Л. Боровиковский расписал иконостас собора. Невские ворота Петропавловской крепости в Петербурге созданы на основе эстетических принципов архитектуры классицизма. В 1782-1789 гг. по его проекту был сооружен дом Почтового ведомства (ныне – Почтамт в Петербурге). Из числа других работ Львова отметим большую церковь-усыпальницу в собственном поместье зодчего, селе Никольском Тверской губ. Она построена в виде ротонды, окруженной колоннадой. Ей присуща классическая строгость, выразительность архитектурного образа, соразмерность частей, отсутствие позолоты и пышности декора, все это придает зданию светский характер. В 1790 г. Львов свое внимание сосредотачивает на провинциальном усадебном строительстве, что было связано с прославлением сельской (усадебной) жизни как противовеса придворной жизни. Создаваемые им усадебные комплексы планировались с учетом особенностей местности и были рационально устроены. Архитектурные формы отражали глубокое знание Львовым европейской классики и новых стилевых тенденций русского дворцового строительства.

В 1798 г. в Гатчине (Черное озеро) по проекту Львова сооружается здание Приорат или Игуменство, которое должно было стать личной резиденцией изгнанного Наполеоном с о. Мальта "приора Мальтийского ордена". Это причудливое сооружение построено из...земли и глины и представляет собой уникальное явление в истории европейского зодчества. Глядя на Приорат, вспоминаются строки Г.Р.Державина, начертанные на портрете Львова:

"Хотя взят он из земли и в земли он пойдет
Но в зданьях земляных он вечно проживает" [3].

Среди многообразных интересов Львова собственно поэзия занимала довольно скромное место, хотя стихи Львов писал всю свою жизнь и в довольно большом количестве. Чаще всего это были дружеские послания и сослуживцам, знакомым, друзьям-поэтам. Они ходили по рукам, переписывались, и Львов долгое время был вполне удовлетворен скромной участью своих произведений, скупно печатал свои сочинения, подписывая их "N N..." или "из Петербурга". При жизни Львова было опубликовано незначительное количество его сочинений, что обусловило сравнительно малозаметное место Львова в истории русской литературы. Но достаточно ознакомиться только с некоторыми его стихотворениями, чтобы признать в нем незаурядного поэта, тонкого лирика, остроумного пародиста, патриота. Львов решительно выступал против риторической высокопарности в поэзии, выдвигая принцип естественности и простоты. По своему духу, по стилистике, восходящей к песенной, по простоте и даже некоторой подчеркнутой небрежной отделке стихи Львова предвосхищают поэзию русского сентиментализма. К этому направлению можно отнести юношеские стихи "Черновой тетради" 1771-1780 гг., стихотворение "Идиллия, вечер 1780" и комическую оперу "Сильф, или мечта молодой женщины" на сюжет рассказа Мармонтеля. Эта комическая опера пришлась по вкусу многим членам кружка. М.Н.Муравьев в письме к своей сестре отмечает: "На этих днях сидел я целый вечер у Николая Александровича, который читал мне свою оперу – комик. Я был прельщен, ее слушаючи. Тысячу маленьких черт делают эту прелесть, которой нет в "Анюте". Это делает образ мыслить и чувствовать" [4]. В начале 1790-х гг. наступает новый этап в поэтическом творчестве Львова, отмеченный ярко выраженный сатирико-реалистической струей его сочинений. В 1791 г. выходит в свет его поэма "Русский 1791 год" – талантливое сочинение, написанное сочными красками, кистью тонкой и изощренной. В этой поэме высмеивается фанфаронство, чванство хвастунов и прославляется трудолюбие, вера в самобытность русского человека:

"Счастья тот лишь цену знает,
Кто трудом его купил.
Прямо тот его вкушает" [4].

В 1796 г. Львов пишет большую поэму "Добрыня, богатырская песня", которую стремился сделать "в совершенно русском вкусе" и по форме, и по содержанию. Она написана белым тоническим стихом, который по убеждению Львова, свойствен русскому национальному стиху.

Добрыня в качестве подлинно русского витязя противопоставлен столь популярному Бове Королевичу:

"А Бову-королевича
Не хочу петь, не русский он
Он из города Антона
Сын какого-то Гвидона
макаронного царя" [4].

Поэма увидела свет в журнале "Друг просвещения" уже после смерти автора в 1804 г. и получила высокую оценку современников [9].

Усиленно интересовался Львов русским народным творчеством, являясь одним из наиболее горячих пропагандистов народности искусства. Ведомый высокими идеями просветительства, он один из первых в России выдвинул проблему народности в русской культуре, неразрывно связав ее с проблемой национальности: "Не знаю я, какое народное пение могло бы составить столь обильное и разнообразное собрание методических содержаний, как Российское" [10]. Непосредственность и чистота народного творчества подводила и идея самобытности, и отсюда - и основам реализма в искусстве. Львов начал работу по собиранию народных песен и фиксации их в нотных

записях. В этом ему помогал придворный капельмейстер и учитель музыки И. Прач (Я. Богумир). В 1790 г. было издано "Собрание русских народных песен с их голосами", музыкальными записями, сделанными Прачем. В этом сборнике Львов старался выработать научный взгляд на русское народное искусство. В предисловии к сборнику он высказал свои взгляды на происхождение русских песен, на значение народного языка и стиха, народно-поэтических преданий, народно-песенных мелодий как материала не только исключительно важного для познания национального характера, но и представляющего драгоценные источники вдохновения для поэтов и композиторов. Львов открыл первозданную красоту народной поэзии и песни, передовые дворяне были поражены зрелостью мышления, мудростью и тонкой музыкальностью безымянных русских авторов. Это не только порождало интерес и прошлому, истории народа, его художественному творчеству, но пробуждало высокое патриотическое чувство. Львов верил в великую будущность русского народа, его высокое предназначение и неисчерпаемость самобытного таланта:

"В безмерном эхе повторится
Геройский, благодарный лик.
Да каждый в правде убедиться
Что русский бог велик! велик! [4].

Этот сборник широко использовался композиторами России и западноевропейских стран XIX в., в том числе Бетховеном.

Пропаганда народного творчества Львовым нашла отражение в ряде комических опер, лучшей из которых является "Ямщики на подставе" (1788 г). Музыка к этому сочинению написал талантливый композитор второй половины XVIII в. Е.И.Фомин, с которым Львова связывало прочная творческая и человеческая дружба. Некоторые исследователи русской музыки XVIII в. недооценивали участие Львова в создании оперы "Ямщики на подставе" (1788). А ведь Львову принадлежало не только либретто, но и ряд музыкальных номеров оперы. Общие с Фоминым взгляды на роль и значение музыки в жизни общества, народного поэтического творчества сблизили этих двух незаурядных художников. В 1787 г. в Петербурге состоялась премьера их оперы "Ямщики на подставе". В подзаголовке либретто Львов написал "Игрище невзначай". Тем самым он подчеркнул связь своей пьесы с народными представлениями и одновременно ее "нечаянный", чисто развлекательный характер. Львов подчеркивает гармонию интересов народа и дворянства, народа и царизма. Конфликты, встречающиеся в крестьянской среде, возникают не- на почве крепостных отношений, а в результате дурных личных качеств отдельных крестьян. Эта идиллическая тенденция текста, несомненно, противоречила сентиментальному характеру музыки Фомина. Возможно, именно это несоответствие двух составных элементов комической оперы и привело к тому, что она не имела успеха. Однако нельзя оценивать драматургическую основу оперы как примитивную, как простую сюжетную скрепку сольных и хоровых номеров. Ценность либретто Львова заключена в верной передаче крестьянской народной речи, в правдивом истолковании русской народной песни и через ее музыкальные красоты русского национального характера [11]. Убежденный поборник национальной самобытности в искусстве, Львов одним из первых создал художественную зарисовку жизни русских крестьян.

Положительная программа Львова – гармония между государством, самодержавием и народными массами при двух условиях: исполнении существующих законов и сохранении в неприкосновенности народной стихии. Он искренне верил в возможность и реальность просвещенной монархии и был противником жестокостей крепостничества, несовместимых с человеческим разумом. Именно Львов сочинил "программу портрета" Екатерины II, принадлежащего кисти художника Д.Г.Левицкого.

Картина имеет определенное содержание - это не столько портрет конкретного лица, сколько "портрет" идеи. Живописцем изображена идеальная, незыблемо чтящая законы "просвещенная монархия", какую хотело бы видеть на троне передовое дворянство. Великолепно разбиравшийся в тонкостях символов и аллегорий Львов не только насытил ими "программу", но сумел увлечь идеей аллегорического портрета и художника, далекого от произведений подобного рода [7].

Многолетняя дружба связывала Львова с художником В.Л. Боровиковским, которых сблизила общность взглядов на творчество, а может быть, и более широкая общность в мировоззрении. Боровиковский широко пользовался указаниями и руководством Львова, который в дополнение к своим разнообразным увлечениям и занятиям не чужд был и интерес к вопросам преподавания искусства. Биограф Львова отмечал, что "...малейшее отличие в какой-либо способности привязывало Львова к человеку и заставляло любить его, служить ему, давать все способы к усовершенствованию его искусства. Я помню его попечения о г. Боровиковском, занятия с капельмейстером Фоминым и прочими людьми, по мастерству своему пришедшими в известность и находившими приют в его доме [5].

В личности Н.А.Львова нашли свое концентрированное выражение лучшие черты складывающейся национальной культуры, ее светский, просветительский характер. Всю его разностороннюю художественную и научную деятельность пронизывало патриотическое чувство, стремление служить русскому народу.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються основні віхи біографії і творчої діяльності М.О. Львова, який зіграв значну роль в духовному житті російського суспільства останньої третини XVIII в. Автором зроблена спроба розкрити суспільно-політичні погляди М.О. Львова, які ще не знайшли повноцінного відображення в історичній літературі.

Ключові слова: культура, світогляд, класицизм, сентименталізм, патріотизм.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные вехи биографии и творческой деятельности Н.А. Львова, сыгравшего значительную роль в духовной жизни российского общества последней трети XVIII в. Автором сделана попытка раскрыть общественно-политические взгляды Н.А. Львова, которые ещё не нашли полноценного отображения в исторической литературе.

Ключевые слова: культура, мировоззрение, классицизм, сентиментализм, патриотизм.

SUMMARY

In the article the principal stages of N.A. Lvov's biography and creative activity, who play important role in the spiritual life of Russian society of the last third XVIII century, are considered. The author made attempt of realisation of social and political N.A. Lvov's views, which not yet found of complete reflection in historical literature.

Key words: culture, world eyesight, classicism, sentymentalism, patriotism.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Краснобаев Б.И. Русская культура последней трети XVIII века // Вопросы истории - 1980 - № 2. – С. 5-23; Краснобаев Б.И. Русская культура второй половины XVII - начало XIX в. - М.: Изд-во МГУ, 1983. – С. 195-197.

2. Будылина М.В., Брайцева О.И., Харламова А.М. Архитектор Н.А.Львов - М.: Стройиздат, 1961. – 251 с.; Кириллов В.В. Архитектура и градостроительство // Очерки русской культуры XVIII в. - М: Изд-во МГУ, Т.4, 1990. – С. 40-67; Рапацкая Л.А. "Пристанище художникам всякого рода..." О кружке Н.А.Львова // Советская музыка. – 1980. - №2. – С. 45-58.
3. Глумов А. Н.А. Львов – Л.: Сов. Писатель, 1980. – С. 6-8; Там же – С. 150.
4. Поэты XVIII века. - Л.: Сов. Писатель, 1972. - Т.2. – С. 192; Там же – С. 195; Там же – С.341; Там же – С. 268; Там же – С. 228; Там же – С. 255.
5. Никулина Н.К. Н.Львов - Л.: Лениздат, 1972. – С. 20. Там же – С. 52
6. Письма русских писателей XVIII века - Л.: Наука, 1980. – С. 268
7. Левицкий Д.Г. Альбом. - М.: Изобр. искусство, 1985. – С. 9.
8. Греф О.А. Бакунин - создатель усадьбы Премухино // Вопросы истории. -2001-№2. – С. 143.
9. Дмитриев М.А. Мелочи из запаса моей памяти. - М., 1889. – С. 37.
10. Канн-Новикова Е. Собиратель русских народных песен Н.А.Львов // Советская музыка. - 1951 - № 12. – С. 77.
11. Берков П.Н. История русской комедии XVIII века. - Л.: Наука, 1977. – С.260.

Надійшла до редакції 2.12. 2009 р.

ББК ТЗ (О)161.1

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНОГО ТВОРЧЕСТВА ВЛАДИМИРА ДАЛЯ НА ФОНЕ ВОЕННЫХ КАМПАНИЙ РОССИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в. НА БАЛКАНАХ, В ПОЛЬШЕ И ПОХОДА НА ХИВУ

Н.А. Евдокимов

Цель предпринятого исследования состоит в выяснении мотивов публицистических произведений Владимира Даля, объединенных единой военной тематикой, тесно связанной с его личным участием в военных кампаниях XIX века. Актуальность работы заключается в рассмотрении военной публицистики Владимира Ивановича с учетом достижений современных историкознания и журналистиковедения, которые представлены такими видными учеными России и Украины, как Б.О. Ключевский, Д.С. Лихачёв, Е.В. Прохоров, В.М. Горохов, А.А. Тертычный, В.Д. Пельт, А.З. Москаленко и др. Характеризуются циклы дневниковых записей, статей, корреспонденции, очерков и зарисовок, в которых отражены события военных кампаний XIX века на Балканах, в Польше, во время похода экспедиционного корпуса В. А. Перовского в Хиву, а также сборники очерков «Солдатские досуги» и «Матросские досуги». Выработка теоретических основ выявления мотивов публицистики Даля призвана способствовать более углублённому изучению всего его творчества.

XIX век принёс России немало военных невзгод. В начале его (1812 г.) произошло нашествие Наполеона в пределы Российской империи. В 1829 г. велась русско-турецкая военная кампания, затем кампания в Польше. Беспрерывные сражения шли на Кавказе, памятли многим стали трагическая кампания в Крыму, неудачный военный поход в Хиву. Все эти события военного характера имели непосредственное отношение не только к становлению и развитию публицистического творчества Даля, но и к его личной жизни. И хотя его отец сильно сожалел, что сам он из-за преклонного возраста,

а дети его «по малолетству» не смогли принять участие в Отечественной войне 1812 года, всё же тот дух всеобщего патриотизма, охвативший русское общество, несомненно повлиял на будущего писателя и публициста Владимира Даля, уделившего впоследствии много внимания разработке тем, связанных с военными действиями русской армии, в которых он принимал как военный врач непосредственное участие и, основываясь на опыте освещения военных батальи 1812 г., писал свои произведения.

Военные корреспонденты 1812 г. - особая когорта в русской и украинской журналистике. Именно настоящие профессиональные статьи и корреспонденции относятся к этому периоду времени. Они были пропитаны духом патриотизма. И автором их стал юрист Александр Петрович Куницын [1, 29]. В самом начале нашествия Наполеона на Россию он взялся освещать военные события на страницах «Сына отечества». Можно предположить, что семья И.М. Даля как русского дворянина, выписывала этот журнал и его сыновья пусть не читали сами материалы военной тематики Александра Куницына, но со слов старших в семье были знакомы с его первой обширной статьёй «Замечания на нынешнюю войну», в которой он с патриотических позиций проанализировал причины, заставившие Кутузова отдать французам Москву [1, 30].

Далее в «Сыне отечества» стали появляться одна за другой корреспонденции Александра Куницына о военных действиях. Причём это были уже не рассуждения и анализ, а описания конкретных боевых эпизодов. В одной, например, рассказывалось, как brave казаки устроили засаду на опушке леса: привязали к дереву барана, а сами спрятались. Появились французские кавалеристы. Увидев добычу, спешили, побросали оружие и принялись за бедное животное. Тут-то казаки и забрали этих новоявленных «баранов» в плен [1, 30]. Как мы покажем ниже, подобных описаний эпизодов проявления выдумки, сметливости и находчивости русских воинов у Даля-публициста будет множество, что и свидетельствует, по нашему мнению, о влиянии на его творчество военного корреспондента Куницына.

В материалах Даля, написанных на военную тематику, преобладают именно подобные описания храбрости и находчивости русских солдат, но уже других войн, что указывает на преемственность Далем традиций, сложившихся к его зрелым годам в русской военной журналистике.

Здесь уместно отметить, что влияние Куницына ощутил на себе не только Даль, но и А.С. Пушкин во время учёбы в Царскосельском лицее.

Блестящий юрист и публицист Куницын после войны читал здесь лекции, в день открытия лицея, обращаясь к первым поступившим тридцати мальчикам, среди которых был и Пушкин, Александр Петрович произнёс такую пламенную речь - о чувствах гражданственности, о любви к Отечеству, что немедленно был награждён Владимирским крестом. Всё это нашло отражение, спустя годы, в стихотворении Пушкина «Была пора: наш праздник молодой...»: «... Вы помните, когда возник лицей, // Как Царь для нас открыл чертог царицы, // И мы пришли, и встретил нас Куницын // Приветствием меж царственных гостей...» [289, 393]. А далее Пушкин откровенно признал: «Куницыну дань сердца и вина! // Он создал нас; он воспитал наш пламень // Поставлен им краеугольный камень, // Им чистая лампада возжена...» [2, 394].

Можно лишь догадываться о том, что во время многих встреч Даля и Пушкина речь между ними заходила и о публицисте, профессоре права А.П. Куницыне - родоначальнике профессиональной военной журналистики в России, т.к. влияние этого уникального человека и гражданина отчётливо прослеживается в их многогранном творчестве. Особенно заметны мотивы гордости за ратные подвиги солдата, сочувствия его бесправному положению в обществе в публицистических произведениях Даля. Даже в его сказках сочувственное изображение в них героя-солдата превалирует над

другими мотивами. Так, в сказе «О похождениях чёрта-послушника, Сидора Поликарповича» весьма недвусмысленно делается намёк на непосильные тяготы царской военной службы, которой даже чёрт не выдерживает. Именно эта сказка была истолкована III отделением как антицерковная, подтачивающая устои монархии и христианской морали [3, 6].

«По совокупности всех своих трудов, - обобщает исследователь Б.А. Москалюк, - прямо или косвенно относящихся к военному делу, а также всей своей ратной жизнью как военного человека, Владимир Иванович внёс свой конкретный вклад в Российские военные реформы 1860-1870 годов» [4, 30].

Не менее важно и то, что своими статьями, корреспонденциями, дневниковыми записями, письмами в редакции газет и журналов, близким друзьям и родственникам с театра военных действий, литературными записями рассказов солдат, побывавших в горниле сражений, а также во вражеском плену и документальными сборниками о Хивинском походе, самой спецификой применяемых публицистических методов отображения реальной действительности военных лет, Даль внёс не менее весомый вклад в развитие российской военной журналистики.

По нашим подсчётам, Даль при жизни опубликовал 22 разножанровых материала на военную тему из действующей русской армии в 13 периодических изданиях: в «Сыне отечества» (2 материала), в «Литературных прибавлениях к «Русскому инвалиду» (2), «Утренней заре» (2), «Северной пчеле» (1), «Санкт-Петербургских ведомостях» (1), «Литературной газете» (1), «Московитянине» (2), «Чтениях общества истории» (1), «Чтениях для солдат» (6), «Современнике» (1), «Морском сборнике» (1), «Русском архиве». (1), «Русской старине» (1).

Начало военной публицистической деятельности Даля следует относить к русско-турецкой кампании 1829 года на Балканах, куда он прибыл 21 мая после досрочного окончания Дерптского университета в качестве начинающего врача, к осаждённой Силистрии. Как сказано в его формулярном списке, состоял ординатором в подвижном госпитале Главной Квартиры, «на глазах у главнокомандующего графа Дибича-Забайкаль-ского» [2, XXVIII], а с 9 августа -- в военно-временном госпитале в Адрианополе. За усердную службу в 1829 году награждён орденом Св. Анны 3-й степени и установленной на Георгиевской ленте серебряной медалью [5].

Далеved Ю.П. Фесенко справедливо утверждает, что «... именно врач был центральной фигурой в русской армии, на которую обрушились различные эпидемии (в том числе и чума), безжалостно выкашивающие личный состав. Медицинского персонала и лечебных средств из-за преступной халатности вышестоящего начальства катастрофически не хватало. От болезней погибало гораздо больше людей, чем от столкновения с противником. Впрочем, это не мешало главнокомандующему Дибичу довольно-таки бодро оценивать материальное и санитарное состояние в армии» [6, 146].

Мотивы преступной халатности военного начальства, бедственного положения в Андрианопольском госпитале звучат в документальном рассказе-очерке Даля «Мнимоумершие»: «Сперва принялась душить нас перемежающая лихорадка, за нею по пятам понеслись подручники её, изнурительные болезни и водянки; не дождавшись ещё и чумы, половина врачей вымерла; фельдшеров не стало вовсе, то есть при нескольких тысячах больных не было буквально ни одного; аптекарь один на весь госпиталь. Когда бы можно было накормить каждый день больных досыта горячим да подать им вволю воды напиться, то мы бы перекрестились» [7, 109].

Даже врачи, заболевая, не имели необходимых лекарств для своего выздоровления. Однажды при переходе через Балканы болезнь настигла и Даля, о чём он с присущим ему в подобных случаях юмором сообщал в письме к Е.А. Мойер 21

октября 1829 года: «А, я выдумал как болеть; бывало и в вёдро, и в ненастье, и в жар, а в холод всё тот же человек, и бодрость к трудам, и охота - а теперь - покачиваюсь, как неверный, на мусульманском ковре с боку на бок, отлёживаюсь, да отнеживаюсь, да жду переправы через земли и моря на родные озера» [8, 109].

Из писем, очерков, повестей и рассказов Даля военного времени складывается впечатление о нём, как о человеке с отзывчивой душой, добрым сердцем, хорошо понимающим бедственное положение солдат и потому всемерно помогающему им выжить в тяжёлых ратных условиях. И солдаты отвечали на заботу о них Дalia сердечной привязанностью к нему. Тем более, что он постоянно находился в их кругу во время привалов. В предисловии к «Толковому словарю...» он сообщил об этом в одном из эпизодов в духе Александра Куницына: «Живо хватая на лету родные речи, слова и обороты, когда они срывались с языка в простой беседе, где никто не чаял соглядатая и лазутчика, этот записывал их. И вот записки выросли до такого объёма, что при бродячей жизни стали угрожать требованием для себя особой подводды». В 1829 году у Дalia накопилось столько запасов, что для имущества его потребовался вьючный верблюд. И вдруг, перехода за два до Адрианополя, в военной суматохе верблюд пропал. «Я осиротел, - пишет Даль, - с утратою своих записок, о чемоданах с одежей мы мало заботились. К счастью, казаки отбили где-то верблюда и через неделю привели его в Адрианополь» [9, 3]. Таким образом, начало русского «Толкового словаря...» и дневниковые записи, наброски очерков и статей были избавлены от турецкого пленения. По свидетельству П.И. Мельникова-Печерского, «Даль часто рассказывал, как обогащал он запасы свои областными словами и местными оборотами речи. «Нигде это не было так удобно как в походах, - говаривал он. - Бывало на днёвке где-нибудь соберёшь вокруг себя солдат из разных мест, да и начнёшь спрашивать, как такой-то предмет в той губернии зовётся, как в другой, в третьей; взглянешь в книжку, а там уж целая вереница областных речений» [10, XXIX]. Отсюда и яркость языка у персонажей публицистических и художественных произведений Дalia на военную тематику.

«Впоследствии, - сообщает Ю.П. Фесенко, - Даль неоднократно возвращался к событиям на Балканах. Именно здесь он стал свидетелем беззаветного мужества и полного бесправия русского солдата, столкнулся со сложными проблемами взаимоотношений между различными национальностями, возвысился до истинного гуманизма в своих размышлениях о войне и мире. Наиболее полно это выразилось в исполненной искренней любви к болгарскому народу повести «Болгарка» (Московский наблюдатель. 1837. №7). Употребляя известную в то время формулу, Даль пишет: «это отрывок из дневника и более ничего». Разумеется, «Болгарка» является полноценным художественным произведением. Очевидно и то, что в основе повести лежат дневниковые записи» [6, 146-147].

В 1990 г. Ю.П. Фесенко опубликовал в журнале «Русская литература» два рукописных наброска Дalia «Силистрия» и «Кулевчи», которые занимают промежуточное положение между дневниковой записью и её окончательной художественной отделкой в повести-очерке «Болгарка» [6]. «Силистрия» является писарской копией с обильной авторской правкой, «Кулевчи» - автограф Дalia. Главные мотивы в рукописных набросках - впечатления Дalia - врача от первого знакомства с незавидным положением на балканском фронте русского воинства, неустроенности солдатского быта. Но особенно поразили молодого публициста неоправданные жертвы со стороны военного командования, исчисляемые тысячами жизней русских воинов. Повсюду в его глаза бросаются картины беспорядочной суеты и бестолковости приказаний офицеров: «На дунайской переправе, - сообщает Даль в «Силистрии», - то же; подводды, фургоны, полуфурки можно было смело считать не десятками, а сотнями

- может быть, тысячами; толпа по берегу, шум, крики, возня. Лошади - повозки - пушки - кибитки - конница - пехота - берег, на расстоянии нескольких вёрст укрыт был пёстрою ярмаркою - офицеры по целым дюжинам бегают взад и вперёд, кричат и суетятся - а толку допроситься не у кого. На вопросы: где почтовый барказ, или судно? Отвечали: здесь нет почтовых; или: это все почтовые! Я с товарищем втёрлись кое-как в один из барказов, едва успев побросать в него чемоданы свои» [6, 1471].

Затем Даль с поразительней точностью воссоздаёт речь старика-урядника с Украины: «На руле стоял старик, урядник черноморского пешего войска... «Так, теперечки, - говорил он малороссийским наречием своим, - и у день и у ночь ездим, не пивши не евши, бо нема хлеба, нема часу, нема кого слухать; кто ударит-с, того и веземо! У меня два сына було на службе; одного - гарный був хлопец! - убили пид Анапою; другой, тут гдесь був, та щось не чуть ничего - мабудь и його немаз! Треба служити богу та цареви; и я уже служу 27 лет!» [6, 147].

К сожалению, это колоритное описание урядника-украинца, как и многие другие конкретные детали из «Силистрии», в окончательном тексте «Болгарки» были опущены. Из «Кулевчей» выпало даже более значимое рассуждение о так называемых «запланированных» потерях авангарда русских войск: «Священник окропил обречённых славе и смерти, и меня взяла неизъяснимая грусть и тоска, глядя на стройные ряды воинов наших: сколько из вас, ныне ещё сильными мышцами свободно движущихся, завтра кости положат в земле чужой? Сколько изувеченных будут дни унылые встречать и провожать на костылях - заменят живой член, эту часть самого себя, мёртвым деревом?» [6, 149].

Приём использования риторических вопросов под пером Даля превращается в стойкое утверждение неминуемой гибели многих солдат невероятных страданий раненых и искалеченных, которые останутся навсегда инвалидами. «Это было, - поясняет публицист, - накануне Кулевчинской битвы, 29-го мая; и так действительно большая часть Муромского и многие Софийского и 11-го, и 12-го егерских полков в последний раз провожали глазами заходящее солнце. Я часто впервые узнавал какое-то горькое чувство, смесь нетерпения, досады, грусти, сострадания и мужества. На усах воинов дрожали капли невольной слезы и сливались с каплями святой воды» [6, 150].

По силе воздействия на читателя эти строки напрямую восходят к словам безымянного автора «Слова о полку Игореве», с горечью размышлявшего о судьбах Русской земли, неоправданных жертвах неподготовленного похода князя Игоря на половцев и страстно призывавшего князей прекратить раздоры и объединиться для отпора кочевникам [11, 926].

Так и Даль в «Кулевчах», основываясь на увиденном своими глазами во время «Кулевчинского дела», обстоятельно доказал необоснованную «запланированность» больших потерь русских воинов: «Я пустился бегом, говорю, и стал ближе к Главнокомандующему. Я мог слышать приказания его, доклады прилетавших адъютантов. Реляций о деле сам я не читал и по сие время, толки весьма различны - но я заключаю из того, что видел и слышал, что первоначальная потеря наша была не случайная, но умышленная; крайнее средство, чтобы выманить турок и принудить драться. Это доказывало и невероятное хладнокровие, с каким Главнокомандующий взирал на происходящее и не трогал с места большие запасные силы, тогда как все слепо-зрячие видели, вначале, одну только гибель нашу» [6; 150].

Ряд исследователей полагают, что Даль, находясь при Главной Квартире, не мог не знать об официальной трактовке одного из ключевых сражений кампании 1829 года, опубликованной 14 и 17 июля 1829 г. в «Северной пчеле». В этом убеждает и акцент на «запланированности» потери авангарда русских войск. В опубликованных реляциях говорилось прежде всего о том, что к большому числу жертв привело «неограниченное

мужество наших полков и желание сблизиться с неприятелем», а также «несо-размерность сил и чрезвычайная стремительность неприятельского нападения» [6; 12; 13].

Однако, даже убрав из «Болгарки» вышеприведенный отрывок из «Кулевчей», Даль всё же сохранил в повести-очерке открытое несогласие с официальной версией. Он не только не снизил критического пафоса в «Болгарке», а, наоборот, усилил его за счёт разнообразных параллелей и перекличек с остропублицистическим очерком А.С. Пушкина «Путешествие в Арзрум» во время похода в 1829 году» [13, 30]. В результате осуждение распоряжений Дибича укрупняется и перерастает по сути в критику всей внешней политики царской России, что и опровергает мнение таких хулителей творчества Даля, как Агата Радзиевич, видящих в публицисте «душу божью, тело государево и спину барскую» [14].

Завершая разговор о мотивах создания Далем двух дневниковых набросков, следует отметить его журналистскую зоркость и зрелость суждений о войне на Балканах, правота которых была позже авторитетно подтверждена его современником Г.Ф. Стефаном [15].

Немаловажен и тот факт, что с опубликованием двух рукописных набросков «Силистрия» и «Кулевчи» в 1990 г. в журнале «Русская литература» [6] их следует рассматривать сегодня не как дневниковые архивные записи, а самостоятельные публицистические произведения, которые следует отнести к жанру своевременно неопубликованных корреспонденций Даля о военных событиях на Балканах.

С военной кампанией в Польше связано «Описание моста, наведённого на реке Висле для перехода отряда генерал-лейтенанта Ридигера на левый берег оной, равно и других переправочных способов, при сём употребленных: (во время Польской кампании), подготовленное Далем в 1833 г. для журнала «Сын отечества». Этот материал был опубликован в двух его номерах: №6 и №7 [16].

Главный мотив этого произведения - передать опыт преодоления водных рубежей во время экстремальных, непредвиденных военных действий. В нём анализируется и обобщается богатый фактический материал, который служит раскрытию важной темы - успеху отряда генерал-лейтенанта Ридигера, который был внезапно атакован польскими войсками. Таким образом, данный материал можно отнести к жанру статьи, которая имеет мощный научный и фактологический фундамент. К слову, исследователь этого жанра В.Д. Пельт утверждает, что именно статья по своим свойствам, наиболее подобна научному трактату [18, 29], что практически подтверждается манерой изложения фактов в «Описании моста...».

Несколько другого плана мотивы кроются в часто публикуемых Далем в периодике писем конкретных служивых лиц, в которых рассказывается о непритязательной солдатской жизни, их доблести и героизме, самопожертвовании. К этому разряду публицистики следует отнести «Два оригинальных письма: 1. Образцовое письмо старшего писаря Семиградского пехотного полка Овчинникова; 2. Письмо казака из-под Шумлы (1829 год, 8 июля), опубликованных «Литературным прибавлением к «Русскому инвалиду» в №17 за 1837 г. [18]. Главная забота Даля - сохранить слог, стиль и содержание этих невыдуманных документов, познакомить читателя с жизненным укладом, миром мыслей и чувств тех, кто оберегает и расширяет границы Российского государства, вступает в единоборство с противником, помогая южным славянам освободиться от турецкого ига.

Первое из писем подписано: «Андрей Овчинников» и тут же ниже приписка: «Верно: Казак Луганский». Можно предположить, что вернувшись с Балкан, Даль завязал переписку со старшим писарем и тот регулярно отвечал на его письма, описывая будни Семиградского пехотного полка. Так, Андрей Овчинников начал своё

послание словами: «Письмо, пущенное вами от 21 числа сего месяца, я имел счастье получить оное; усерднейше благодарим за непредание нас забвению, а Софронов, признаться, посылает вам поклон свой навеки нерушимый и приносить тебе благодарность за приписку к нему» [18, 154].

По ходу письма его автор обращается к адресату то на «ты», то на «Вы». Главным для него является стремление передать курьёзный случай, происшедший с откупщиком, у которого Овчинников и его товарищи стояли на квартире: «А о себе скажем вам, что намеренны поверенный принёс откупщику, у которого на фатер стояние имеем, рапортицию по винной части, а откупщик и стал жаловаться, что барышни ныне обстоятельные: прежде-де торги производились торжественно, а ныне художественно, всё на бумаге да под печатью; а у меня об эту пору собрались ребята, полковые приятели дорогие, однокашники, кой о чём помолчать, да посидеть, и вышел я с ними было на крыльцо, где в сарае девки, а в том числе, признаться, и Палашка, на катке бельё катали, а фалеторы тем промежутком давали балы на балалайке; и рассудите сами, что у нас у деловых людей, голову разломило от этих чёртовых гуслей, сиречь от счетов, на коих кладёшь рубли и чети и копейки с утра до вечера - и стало это нам неприлично таковая беседа, и чтобы её угомонить и в чувство привести в рассуждении оной, товарищ, признаться, и сказал ей: больно тонко прохаживаться изволите, сударыня, чулки отморозите (а она шла босиком); а тут и ввяжись фря подмотанная, домашняя мамзель, исправляющая должность мадамы, и давай козырять по нас, в неуважении амбиции военной и казённого мундира; а сам откупщик, вышед, стал объясняться с азартом на разных диалектах; вследствие чего я и сказал товарищу: охота тебе, братец, вдаваться в такое отчаянное сложение без реваншу, на счёт Палашки; он и помирился с ним за полштофчика под печатью, и дело на том порешено и покончено; чего и вам, также желаем» [18, 154].

С точки зрения филологии, это длинное предложение представляет особый интерес. Видимо, оно поразило и Далу и он решил опубликовать письмо не из-за его содержания, а необычности изложения содержания и построения письменной речи в первой половине XIX века.

То, что письмо было адресовано доктору Далю, косвенно подтверждается вопросом его автора к нему по поводу холеры: «... Позвольте узнать любознательно, насчёт холеры, есть ли она у вас? У нас на прошлой неделе отказано, благодаря Господа, и не видать. А сперва была повестка, насчёт приказания от губернатора всем жителям, делать добровольные пожертвования для устройства холеры» [18, 155].

Благодаря Далю, до нас дошёл уникальный документ в виде этого письма. Его концовка - яркое свидетельство не только витиеватости стиля, но закреплённого неписанными законами уважительного отношения к тем, кому адресуются письма: «В чём мы и вам также всякого поспешеньица желаем, и всех благ православных, и по отпуск письма сего пребываем живы и здоровы, а впредь уповаем на милость Господню и на молитвы ваши» [18, 155].

Общеизвестно, что подготовка писем к опубликованию в газетах и журналах является неотъемлемым делом их сотрудников. Такую журналистскую обязанность добровольно исполнял и Даль, когда переписывал, оформлял и отсылал в соответствующие редакции письма своих корреспондентов.

Во втором письме к неведомому свату не менее колоритно рассказывается о героической смерти есаула Котельникова - зятя Донского войска генерал-майора И.И. Жирова: «И Котельников наш, сватушко, перед Богом: помяни его, авось и он тебя не забудет. Жену добрую, сердечный, покинул, и детушек, и сам живот положил за царя. Служил он - сам ты знаешь - есаул наш, верой и правдой, не опозорил душу тестя своего, отца нашего родного Ивана Иваныча. А Иван Иваныч (Донского войска

генерал-майор И.И. Жиров), брат, всё тот же: и умрёт, чай, Господь по душу пошлёт, тот же будет» [18, 156].

Далее образно и своеобразно рассказывается о стоянии русских войск под Шумлой на Балканах: «Стояли мы, сватушко, под Шумлою, и вся главна квартира тут, и сам главнокомандующий. Место ровное, чистое, а крепость в горах высоких, в лощине, и справа и слева всё батареи. Мы стояли на левом фланге. Турки и стали супротив нас высылать по ночам фуражиров своих в горы; а мы, что день, бывало гоняемся за ними, отбиваем фураж; тут, глядишь, дело завяжется, каша заварится, под пушки подведут, да из-за клочка сена и перепятнают десяток другой казаков, а другого сделают и пешим, подобьют коня: а уж без коня какой казак? За это и было приказано от большого начальства не заирать их собак в одиночку, а стеречь только, да коли вылезет их из крепости много, переколоть всех в один почин» [18, 157].

При таких обстоятельствах и погиб Котельников. Описание этого эпизода лаконично, образно, будто автор его - простой казак - придерживается правила публицистов: писать так, чтобы словам было тесно, а мыслям свободно: «Тут вылазку пустили Турки, да из орудий пальбу; тут наши резервы рассыпались, и до уланов дошла-было очередь; кончилось всё так-сяк, хватились - есаула нашего нет! Казак, вишь, увязался за одним собакой, вплоть напирает, да художонный был: не нагонет, а уж близко к стенам подскакивают. Котельников завидел погоню; лошадь была под ним гожая - пустил во все повода, да поравнявшись с казаком и кричит: «Подай, подай копьё мне, я его ссажу!» Казак копьё подал, есаул тут же налетел на Турка, - а этот уж и выюки давно скинул, и курджуны побросал, - налетел с тылу и сколол его под левую лопатку; тот и грянулся снопом обземь, и кричит: «Амань! Неверная сила!» «Амань» кричит, а сам волчью думу гадает. Котельников, сердечный, поверил ему псу, не стал докалывать, а он, выхватив пистоль из-за пояса, оборотился назад, рукою взялся за копьё казачье, да и пустил заряд по нём вверх. Казаки набегли, скололи его, нечистую силу, да того уж не воротили! Взяли его, раба Божьего, слугу государева, принесли на плаще в главную квартиру, в ошпиталь; лекарь поглядел только, и отошёл: «пуля в правый пах навывлет вышла: «кишки» говорит «все перебиты, будет ныне к ночи перед Богом: велите яму копать» [18, 158].

Видимо, высокая образность письма поразили Даля, что и стало мотивом, на наш взгляд, публикации его в «Литературных прибавлениях...» Вот как казак воспроизвёл прощание тестя генерал-майора И.И. Жирова с зятем, есаулом Котельниковым: «Тут прискакал и Иван Иваныч: последний покинул поле, и убитых и раненых всех осмотрел; - тот, как глянул на зятя да на лекаря, то и допытываться не стал: знать сердце почуяло. Он сел под него на землю да послал за дядей его, за урядником Фирсовым, что, знаешь, годов с восемь у Персиян в плену жил. И тот пришёл, присел о другой бок племянника, и стал-было плакать. Иван Иваныч подал ему правую руку через убитого, а левою строго на него погрозился, поцеловал зятя в чело, привстал, и отозвал за собою Фирсова: «Мне некогда» говорил он: «а ты побудь здесь и наложи персты на веки его, когда час придёт; а я пришлю тебе псалтырь: начнёшь читать, так пришлешь сказать мне. Так всё и было, как сказал Иван Иваныч; а на утро есаула схоронили. Плакали, брать, и казаки; не одна хозяйка с ребятишками поплачет» [18, 159-160].

Двух приведенных нами эпизодов из письма казака достаточно, на наш взгляд, для написания целой повести, подобной повести Н.В. Гоголя «Тарас Бульба».

Кроме этого, публикация подобных писем в газетах позволяла их читателям из первых уст получать правдивую информацию о ходе Балканской кампании, о чём заботились, как мы видим, не только редакторы, но и писатель-публицист Владимир Даль.

Другого содержания были рассказы русских, побывавших в хивинских застенках. Даль не только воспроизвёл с их слов весь ужас пребывания в плену русских солдат и простолюдинов, но и литературно обработал рассказы, т.е. сделал их литературную запись. В таком виде в «Литературных прибавлениях...» в №5 за 1838 г. появился «Рассказ хивинского пленника Фёдора Фёдоровича Грушина» [19], а также «Рассказ невольника, хивинского уроженца Андрея Никитина» в альманахах В. Владиславлева «Утренняя заря» в том же 1838 г. [20]. В 1838 г. «Сын отечества» напечатал статью «Новейшие известия о Хиве» [21]. В 1839 г. в «Утренней заре», «Северное пчеле», «Санкт-Петербургских ведомостях» и «Литературной газете» были опубликованы соответственно «Рассказ вышедшего из хивинского плена астраханского мещанина Тихона Иванова Рязанова» [22]. «Известия о Хиве, взятые из рассказов кизильского гарнизонного батальона портупей-поручика Медяника, бывшего в плену у хивинцев» [23].

Работу эту Даль выполнял, уже зная о готовившемся В.А. Перовским походе в Хиву, что побуждает нас утверждать об идеологических мотивах рассказов, способствующих подготовке этого похода, хотя Владимир Иванович изначально понимал рискованность его общего стратегического плана [24, 130]. Из его личных «Писем к друзьям из похода в Хиву» [25], обнародованных по настоянию В.А. Перовского только в 1867 году (спустя 17 лет после похода), становится ясным, что русские войска понесли колоссальные потери из-за преступной халатности начальства, лютых холодов, болезней, нехватки провианта и медикаментов. В критический момент похода Даль обратился с высокопублицистическим воззванием от имени Перовского к личному составу экспедиционного корпуса. Воззвание вселило в людей надежду и предотвратило готовую вот-вот разразиться панику [24, 130-131].

О тяготах похода и своей роли в нём как очевидца и публициста Даль говорил и семью годами раньше в статье «Военное предприятие противу Хивы», опубликованном в 1860 г. при содействии «Общества истории и древностей российских» [26].

Таким образом, основным мотивом произведений этого публицистического цикла была идеологическая подготовка похода экспедиционного корпуса В.А. Перовского в Хиву, а также стремление Даля правдиво воспроизвести тяготы этого похода, объяснить подлинные причины его провала. Кроме того, в этих произведениях проявилось незаурядное мастерство Даля-публициста, который сумел интересно рассказать в «Письмах к друзьям из похода в Хиву» об однообразии трудных походных будней.

Данное произведение размещено в 10-м томе сочинений Даля и занимает 67 страниц с 442 по 509, а потому воспроизвести его даже частями в данном труде невозможно [7]. Сошлёмся для подтверждения своих выводов лишь на три фрагмента из «Писем...»: «Опишу вам, от нечего делать артель нашу, наш кош, как его технически называют. Нас в одной кибитке, - по четыре шага во все четыре стороны (размер верен, но кибитка кругла) - нас лежит, на одном и том же войлоке, семь человек. Был осьмой, академик Штернберг, художник душой и телом, милый малый, о котором мы все жалеем; но он, присоединившись к нашему походу волонтером, побыл с нами только три дня, и, раздумав дело, ещё вовремя воротился. Он едет в Питер и потом, вероятно, в Италию, где, говорит, несколько теплее... Позвольте отогреть пальцы на огне... Первый товарищ наш и сожитель Чиахчев, путешественник по званию и призванию, ein Rcisender von Profession, молодец, красавец, говорит на всех языках, как на своём, бывал в Германии и в Испании, в Алжире, в Мексике, но не бывал ещё в Хиве и потому отправляется туда с нами при сей верной оказии. Он говорит и распевает весь день персидские стихи и прозу с муллой нашим и с переводчиком и этим бесит второго нашего товарища, естествоиспытателя Лемана. Доктор Мобиц, который только по

временам пытается пойти в число избранных и приютиться в братском и весёлом тереме нашем, доктор обыкновенно берёт опять под мышку одинокую постель свою, состоящую из одной плохой кошомки или войлока, и отправляется в одинокую кибитченку, где аптечная ступка с пестиком обязаны принять на себя временно должность его товарища. Как быть, дело походное! Последний товарищ наш, такой же чиновник как и я, - сообщает Даль, - с тем только различием, что у него совик (самоедская оленья рубаха) из старого, летнего оленя, а у меня из лучшего зимнего молодого сосунка, и ещё подбить лисой! Не поверите, что за раздолье такой кафтан, или салоп, что ваши печи... Позвольте только правую руку отогреть, на левой славная рукавица... Вот так... Пепел этот мне очень надоедает...» [27, 443-444].

А вот как Даль описывает экспедиционный корпус в начале его похода: «Хотите ли теперь взглянуть среди дня на караван наш? Вообразите снежную степь, по которой видимо-невидимо, сколько глаз займёт во все стороны, все верблюды с огромными выюками, гора горой, всё выюки и верблюды, а по сторонам прикрытые: казаки, артиллерия и пехота...» [27, 445].

С высокой долей исторической реалистичности звучат заключительные слова публициста об исходе похода в Хиву: «Верблюды наши, после последних буранов отказались вовсе; их, я думаю, всего на все не осталось одной тысячи; да и те не походят на живых. Для перевозки из укрепления осталась одна надежда, - на казачьих лошадях. В. А. (В.А. Перовский (прим. наше. – Н.А.Е.) говорит, что можно разделить верблюдов наших (вместо того, что делили их доселе на годных и негодных) на таких, которые околевают по собственному усмотрению и на свободе и таких, которые околевают на службе государству. Я думаю, можно разделить их просто на дохлых и издыхающих» [27, 508].

Пятимесячная военная экспедиция окончилась бесславно. Но для Даля - помощника командующего походом В. А. Перовского, врача и публициста, она не прошла бесследно: он многое увидел и мастерски запечатлел увиденное как в статье «Военное предприятие противу Хивы», так и в «Письмах из хивинского похода».

Наряду с указанными мотивами этих публицистических произведений Даль стремился донести до читателей мысль, что основная цель похода была достигнута, поскольку хивинский хан вернул всех русских невольников и обещал не давать России повода для недовольства. Поэтому планировавшееся новое выступление против Хивы было отменено [4, 28-29].

Так сложился цикл очерков, статей, рассказов и писем, начиная с «Рассказа пленника Фёдора Фёдоровича Грушина», затем последовал «Рассказ вышедших из Хивы русских пленников об осаде 1837-1838 годов персиянами крепости Герат», а также «Из записок оренбургского старожила. Рассказ Абдурахмана Ишана, афганца, и муллы Мирзы из народа лагани. 1833» Завершают этот цикл подробное описание всех обстоятельств, связанных с хивинским походом зимой 1840-1841 года «Военное предприятие противу Хивы» и «Письма из хивинского похода».

К примеру, «Рассказ вышедших из Хивы русских пленников об осаде 1837-1838 годов персиянами крепости Герат» - это документальный очерк, в котором речь идёт о гератском конфликте (1838-1841 гг.), вызванном борьбой между Россией и Англией за влияние в Персии в связи с афгано-персидскими противоречиями. Мотив, которым руководствуется автор, - вскрыть причины военного конфликта, описать многомесячную нелепую осаду и неудачный штурм Герата, глядя на что «наши офицеры выходили из себя, но не было им воли». В своих трудах, обращенных к военной теме, Владимир Иванович как военный специалист показал глубокое знание предмета, а именно в вопросах строительства, подготовки и действий военных сил того времени.

По стилю и эмоциональной окраске эти произведения восходят к высокой публицистике, основу которой составляет литературная художественная образность. По нашему убеждению, даже одного этого цикла было бы достаточно, чтобы отнести его автора к числу маститых писателей и публицистов XIX века таких, как В.Г. Белинский, Н.В. Гоголь, А.И. Тургенев, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов и др. В. Даль умело создал этим циклом яркое, многокрасочное полотно военной истории из жизни России и народов Средней Азии. Хивинское ханство в начале XX пека, образно говоря, «кануло в Лету». Но встреча неповторимых самобытных национальных культур в трудах В. Даля предстаёт неиссякаемым источником их дальнейших научных исследований и разработок [28, 184].

Кроме этого, самой спецификой применяемых литературных методов отображения реальной действительности, к примеру, тяжёлых будней похода в Хиву, Даль внёс свой весомый вклад в развитие истории российской военной журналистики.

РЕЗЮМЕ

З'ясовани історія створення і мотиви публіцистичних матеріалів, об'єднаних єдиною військовою тематикою та тісно пов'язан з особистою участю Володимира Даля у військових кампаніях XIX століття.

Ключові слова: військова публіцистика, реформи, дух патріотизму, російський флот.

РЕЗЮМЕ

Выявлены история создания и мотивы публицистических материалов, объединенных единой военной тематикой и тесно связанных с личным участием Владимира Даля в военных кампаниях XIX века.

Ключевые слова: военная публицистика, реформы, дух патриотизма, русский флот.

SUMMARY

The article reveals the history creation and motives explicit in the publication by Volodymyr Dal connected with his personal participation in small war campaigns in the XIX century.

Key words: military publicism, reforms, public spirit, Russian fleet.

ССЫЛКИ И ПРИМЕЧАНИЯ:

1. Симанчук И. Зеркало Отечества нашего. - М., 2003.
2. Пушкин А.С. Избранные сочинения: В 2-х т. - Т. 1. - М., 1978.
3. Козлова Л. В.И. Даль // Даль В.И. Избранные произведения - М., 1987.
4. Москалюк Б.А. Истоки военной журналистики России: В. Даль и военное дело // Девятые Международные Далсвские чтения. - Луганск, 2005.
5. «Действия» Нижегородской губернской ученой архивной комиссии. - Т. 3. -Нижний Новгород, 1898.
6. Два рукописных наброска В.И. Даля «Силистрия» и «Кулевчи» / Вступит, заметка, публикация и коммент. Ю. П. Фесенко // Русская литература. - 1990. -№3.
7. Даль В. И. Полное собрание сочинений: В 10-ти т. - СПб.; М., 1897. - Т. 4.
8. ИРЛИ. Ф. 27. Ед. хр. 895. Л. 3-3.
9. Богданов Н.Г., Вяземский Б.А. Справочник журналиста. - Л., 1987.

10. Мельников П.И. (Андрей Печерский). Владимир Иванович Даль: Критико-биографический очерк // Даль В.И. Полное собрание сочинений: В 8 т. - М 1995 -Т. 1.
11. Краткая литературная энциклопедия. - М., 1971.
12. Порудоминский В.И. Болгарские страницы жизни и творчества В.И. Даля // Русско-болгарские фольклорные и литературные связи: В 2-х т. - Л., 1976. - Т. 1.
13. Фесенко Ю.П. «Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года А.С. Пушкина и «Болгарка» В.И. Даля. - Ворошиловград, 1988.
14. Радзиевич Агата. Душа божья. тело государево, спина барская // <http://www.utro.ru/articles/2003/10/08/238802.shtml>.
15. Стефан Г.Ф. Два года в Турции {с июля 1828 года по сентябрь 1830) // Инженерный журнал. - 1878. - №2.
16. Даль В. Описание моста, наведённого на реке Висле для перехода отряда генерал-майора Ридигера на левый берег оной, равно и других переправочных способов, при сём употреблённых (во время пол. кампании). - СПб: Тип. Н И. Греча, 1833; То же: // Сын отечества. - 1833. - Т. 155, № 6, Т. 155, №7.
17. Пельт В.Д. Дифференциация жанров газетной публицистики. - М., 1984.
18. Даль В.И. Два оригинальных письма: 1. Образцовое письмо старшего писаря Семиградского пехотного полка Овчинникова; 2. Письмо казака из-под Шумлы (1829 год, 8 июля) // Литерат. прибавление к «Рус. инвалиду». - 1837. -№52.
19. Даль В.И. Рассказ хивинского пленника Фёдора Фёдоровича Грушина // Литерат. прибавление к «Рус. инвалиду». - 1838. -№45.
20. Даль В.И. Рассказ невольника, хивинского уроженца Андрея Никитина // Утренняя заря. - 1838.
21. Даль В.И. Новейшие известия о Хиве // Сын отечества. - 1838.
22. Даль В.И. Рассказ вышедшего из хивинского плена астраханского мешанина Тихона Иванова Рязанова // Утренняя заря. – 1839.
23. Даль В.И. Известия о Хиве, взятые из рассказов кизильского гарнизонного батальона портупей-поручика Медяника, бывшего в плену у хивинцев // Литерат. газ. - 1840. -№4.
24. Фесенко Ю.П. Проза В.И. Даля. Творческая эволюция. - Луганск; СПб.: Альма-матер, 1999.
25. Даль В.И. Письма к друзьям из похода в Хиву // Рус. арх. - 1867. - Вып. 3.; Вып. 4.
26. Даль В.И. Военное предприятие противу Хивы // Чтения в Об-ве истории и древностей рос. - 1860. -№1.
27. Даль В.И. Полное собрание сочинений: В 10-ти т. - СПб.; М., 1897. - Т. 10.
28. Москалюк В.М. Своеобразие национального колорита в статьях В. Даля о Хиве // Девятые Международные Далевские чтения. - Луганск, 2005.

Надійшла до редакції 1.12. 2009 р.

ББК 63.3(4Г)63

ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ У ТРЕТЬОМУ РЕЙСІ (1935-1945 рр.)*П.І. Барвінська*

Впродовж ХХ ст. політики доволі активно використовували історичні дослідження для легітимізації своїх політичних проєктів. Найактивніше до цього вдавались у країнах з тоталітарними режимами, як то в Радянському Союзі за часів панування сталінізму режиму чи в нацистській Німеччині, де практично не залишалось місця для альтернативних історичних досліджень та трактувань історичних подій. Питання взаємозв'язку і взаємовпливів політики й історії не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Історична політика дедалі більше починає відігравати важливу роль на пострадянському просторі як у формуванні національних ідей, так і в зовнішньополітичній діяльності. За таких умов дуже важливо, щоб історична наука не була загнана в Прокрустове ложе виключно політичних інтересів, оскільки зазвичай це веде до крахових та кризових явищ як в політиці, так і в історичній науці та суспільстві в цілому. Яскравим свідченням чого є наслідки нацистської політики щодо організації східноєвропейських історичних досліджень в Третньому рейсі. Радянська історіографія приділяла певну увагу німецькому “остфоршунгу” (“Ostforschung”) складовою якого були й історичні дослідження. Однак, основна увага приділялась боротьбі з західнонімецькими “остфоршерами”, а східноєвропейським історичним дослідженням періоду Третього рейху було присвячено незначну кількість публікацій[1]. На пострадянському просторі ця проблема також залишилась поза увагою дослідників. Дана стаття має на меті проаналізувати політику нацистів у сфері східноєвропейських історичних досліджень протягом 1935-1945 рр., показати її взаємозв'язок з зовнішньополітичними концепціями та визначити її вплив на становлення нових парадигм східноєвропейської історії.

Після приходу Гітлера до влади у Німеччині постало й завдання творення нового образу Східної Європи й, насамперед, Росії/Радянського Союзу. Такі фундаментальні поняття націонал-соціалізму як еліта, фюрер, відданість, маси, міф, раса, рейх, народ за своїм змістом були ірраціональними до категорій історичної думки та досліджень [2] і для переважної більшості істориків, які займались східноєвропейською історією у Веймарській період видавались неможливими до реалізації. На 1935 р. нацистська влада завершила кадрові перестановки в науково-освітніх закладах, в результаті яких всі професори східноєвропейської історії змушенні були полишити свої посади [3].

З квітні 1934 р. посаду директора Інституту Східної Європи в Бреслау (нині Вроцлав - П. Б.) обіймав колишній професор й директор семінару східноєвропейської історії Віденського університету Хансу Уберсбергеру (Hans Uebersberger), який з 1932 р. був членом НСДАП [4]. Він також був запрошений на посаду чільника семінару східноєвропейської історії Гамбурзького університету. Попередній керівник Ріхард Соломон (Richard Solomon) 1934 р. був виключений зі штату професорів Гамбурзького університету оскільки мав єврейське походження [5].

Ганс Уберсбергер в певній мірі посприяв тому, що й у другому німецькому форпості на Сході — Кенігсберзькому (нині Калінінград — П. Б.) університеті з 1934 р. східноєвропейська історія була репрезентована його учнем Хансом Кохом (Hans Koch), членом НСДАП з 1932 р. [6] У 1935 р. Інститут русознавства Кенігсберзького університету було перетворено в Інститут досліджень Східної Європи. Це було обумовлено тим, що з перших років свого панування нацистська влада зовнішню

політику спрямувала на боротьбу проти більшовицької Росії, відповідно до якої на Радянський Союз варто дивитись з перспективи його багатонаціональності й звертати увагу на історію неросійських народів [7]. У 1937 р. Ганс Кох перебрався до Бреславського університету, де протягом трьох років був професором східноєвропейської історії [8]. Його лекції та заняття були присвячені загальній історії слов'ян, історії Польщі та України. Ганс Кох також очолив Інститут Східної Європи в Бреслау [9].

Не обійшлося без кадрових перестановок і в Лейпцизькому університеті. Після виходу Фрідріха Брауна (Friedrich Braun) на пенсію восени 1933 р. східноєвропейський відділ Інституту культурної та універсальної історії Лейпцизького університету очолив соціолог і історик Вернер Маркерт (Werner Markert). Він у 1931 р. під керівництвом Ф. Брауна захистив дисертацію на тему «Політична соціологія в Росії», в якій була представлена історія ідейних течій в середовищі російської інтелігенції кінця 19 — початку 20 ст. Вернер Маркерт належав до НСДАП, влітку 1933 р. був прийнятий до СА, а взимку 1933-1934 рр був інструктором штурмбанн [10]. Це й забезпечило йому в подальшому прихильне ставлення нової влади та переїзд до Берліна, що в результаті привело до занепаду досліджень історії Росії у Лейпцигу. Особливою прикметою цього часу стало й те, що за заміною нацистами старих кадрів послідувало витіснення досліджень історії Росії, яке до цього домінувало в східноєвропейських історичних дослідженнях як в Німецькій імперії, так і у Веймарській республіці. До східноєвропейських студій все більше починають долучатись дослідники німецької самобутності (Deutschtums), які ще з другої половини 20-х років активно переймалися історією німецького етносу на теренах Східної Європи і, насамперед, приводили факти культурницько-цивілізаційної місії німців на цих землях. З приходом нацистів до влади цей напрямок досліджень значно активізувався й почав набирати дедалі більш расистського забарвлення. Так, у Лейпцизькому університеті в 1936 р. було засновано Інститут Південно-Східної Європи, а в 1938 р., вперше у Німеччині, було запроваджено посаду екстраординарного професора історії Південно-Східної Європи, яку обійняв Георг Штадтмюллер (Georg Stadtmüller) [11].

1 листопада 1935 року посаду професора східноєвропейської історії у Берлінському університеті обійняв Ганс Уберсбергер, а з 1938 р. почав виконувати обов'язки президента Німецького товариства досліджень Східної Європи, замінивши на цих посадах професора Отто Гетча (Otto Hoetzsch). У 1936 році він зорганізував видання фахового журналу «Jahrbücher für osteuropäische Geschichte» («Щорічники східноєвропейської історії»). Розпочавши викладацьку діяльність на семінарі східноєвропейської історії та країнознавства Берлінського університету Г. Уберсбергер, насамперед пропонував тематичний комплекс «Держава й суспільство в Росії» в різні періоди, лекції з історії південних і західних слов'ян та питання Дарданелльської протоки [12]. Своім обов'язкам чільника відділу східноєвропейської історії Гамбурзького університету Ганс Уберсбергер не приділяв значної уваги, зосередившись на Берлінському університеті. Його позиція, щодо засад східної політики Рейху в основному була співзвучна з концепцією «національної політики на Сході» Розенберга та «антибільшовицькою» концепцією Йодля.

Разом з тим нові кадри виявились не зовсім фаховими, хоча це й не зовсім потрібно було новим володарям. За період з 1935 р. по 1937 р. у Третньому Рейсі не було видано жодної науково вартісної монографії з історії Росії/Радянського Союзу. Нові публікації за формою радше представляли собою памфлети низькопробної кваліфікації і не представляли ніякого інтересу для читача [13].

Після укладення пакту Ріббентропа-Молотова ситуація не надовго змінилась на краще. В 1940 р. було видано низку монографічних досліджень з історії Росії

дореволюційного періоду. Звичайно вони були написані, дещо раніше, але політична ситуація не була сприятливою для їх появи. Вони були доволі різнопланові за сюжетами та баченням історичного минулого Росії. Разом з тим збільшилась кількість робіт антипольського характеру. З весни 1939 р. Інститут досліджень Східної Європи в Бреслау й особисто Ганс Кох переймались антипольською пропагандистською боротьбою [14]. Це в черговий раз засвідчує роль східноєвропейських історичних досліджень як зовнішньополітичного інструменту в нацистській Німеччині.

У 1939 р. нацистська Німеччина зробила вирішальний крок до прямого оволодіння Східною Європою. Це поставило нові завдання й вимоги перед дослідниками Східної Європи, а разом з тим, з одного боку, посилило контроль, а з іншого відкрило широкий доступ до архівних матеріалів та бібліотечних зібрань, як знаходились на території Східної Європи. З серпня 1939 р. було припинено випуск журналу "Osteuropa" ("Східна Європа"), а через два роки й журналу «Jahrbücher für osteuropäische Geschichte». Тільки деякі з дописувачів цих журналів змогли розміщувати свої матеріали в нацистських виданнях, наприклад в журналі "Volks und Reich" ("Народ і Рейх"). Якщо в період з 1933 р. по 1939 р. було призначено всього по одному службовцю на кожну з 54 -х наукових галузей, то з 1941 р. починає зростати кількість контролюючих органів та наукових відділів в різних відомствах Рейху, зріс інституційно-науковий апарат. На 1943 р. всі публікації наукового напрямку піддавались тотальному контролю з боку відомства Гімлера [15].

На приєднаних та окупованих територіях і територіях союзників нацисти брали східноєвропейські історичні дослідження під особливий контроль та засновували нові інституції. Після Аншлюсу Австрії у 1938 р. професора семінару східноєвропейської історії Віденського університету Мартіна Вінклера (Martin Winkler) було відправлено на пенсію, а семінар очолив Ганс Кох, співдиректором було призначено Алоїза Гаєка (Alois Hajek) [16]. Семінар до завершення війни перебував у занепаді й займав маргінальне становище у Третьюму рейсі. Ганс Кох мало переймався роботою семінару й навідувався туди дуже рідко, оскільки з початком війни був призваний на службу в вермахт, де він переймався організацією так званої науково-пропагандистської роботи. В Софії він займався розбудовою Німецького інституту. Пізніше як фахівець з української історії й, насамперед, історії православної церкви з різноманітними завданнями направлявся командуванням абверу на окуповану територію України [17].

Після початку Другої світової війни на філософському факультеті Гамбурзького університету розпочалась дискусія щодо реформування в сфері історичних дисциплін, відповідно і у фазі східноєвропейська історія. Після чого посада екстраординарного професора ганзійської й східноєвропейської історії була запропонована директору Ревельського архіву Паулю Йоханесу (Paul Johannes). Однак займатись викладацької діяльністю він зміг тільки після війни, оскільки в 1942 р. він був призваний на військову службу, де й потрапив у полон, з якого був звільнений у 1946 р. [18]

Натомість значно активізувались східноєвропейські історичні студії у Празькому німецькому університеті після вступу німецьких військ на територію Чехословаччини. В чималій мірі це було пов'язано з постаттю Йозефа Пфітцнера (Josef Pfitzner), який з 1930 року обіймав в університеті посаду професора східноєвропейської історії. Вже в квітні 1939 року він став офіційним членом НСДАП, отримав звання штандарт-фюрера СА й протягом 1939-1945 рр. обіймав посаду віце-бургомистра Праги [19]. Він й заохочував східноєвропейські історичні студії у рідному університеті, де на той час професором східноєвропейської історії був Едуард Вінтер (Eduard Winter) [20].

На території Польщі нацистами було засновано дві нові інституції які мусили перейматись східноєвропейськими студіями: Інститут німецької східної праці у Кракові та рейхсуніверситет в Познані. Нацисти обрали Краків для облаштування столиці

генерального губернаторства, чийник якого Ганс Франк й став ініціатором заснування 20 квітня 1940 р. Інституту німецької східної праці, який розмістився в головній будівлі Ягеллонського університету. Інститу було передано й університетську бібліотеку, яка була перейменована в державну [21].

Всі довоєнні та новостворені інституції “остфоршунгу” були повністю централізовані. Наприкінці вересня 1941 р. в Бреслау було проведено конференцію німецьких Інститутів Сходу. На наступній такій конференції, яка проходила в Берліні у березні 1942 р., Розенберг означив Східну Європу як особливе німецьке завдання для вивчення та цивілізації [22], роль історичної науки і силу її впливу у вирішенні цього завдання озвучив Вернер Маркет [23]. Тут прозвучала й критика на адресу попередників, які “фальшували” поняття й історичний образ Росії. На думку Георга Ляйббрандта “німецька історична наука раніше тільки те й робила, що переймала російські тези й перекладала державну царську історію”. Це, на його думку, було нічим іншим як російською історичною пропагандою, здійснюваною німецькою наукою [24]. Він розкритикував попередню орієнтацію на історію великої Московської держави, відзначивши, що можна було б історичний аналіз спільної Європи також з погляду Тбілісі, Києва та Гельсінкі подати і з кожного представити різні висновки. Звернення Німеччини до народів і національностей, які проживають на радянській підвладній території, на його думку, вело до їх звільнення і політичної переорієнтації на націонал-соціалістичну державу, до “остаточного повернення Сходу в його континентально-європейське призначення і їхній вступ в європейську співдружність народів” [25]. Він закликав нацистських істориків не дивитись більше через “російські окуляри” на історію народів Східної Європи. Далі Г. Ляйббрандт докладно змалював схему майбутнього історичного міфу про роль німців в розвитку Східної Європи й Росії зокрема. Німці несли “порядок і захист” й позитивно впливали не тільки на інтелігенцію, а й на інші верстви населення, як, наприклад, німці-колоністи на оточуюче сільське населення Північного Причорномор'я [26]. Одночасно він вималював і нацистську інтерпретацію російської історії відповідно до якої німецькі історики мусили систематично показувати відокремленість та ізольованість великоруського народу [27]. Цю ідею не тільки підтримав, але й розвинув Вернер Маркет, який зазначив, що Росія до сьогодні залишається за своїм образом “поза Європою” і новий порядок може отримати тільки від Європи [28]. Отже, він ідентифікував нацистську Німеччину як європейську державу, підтримував її прагнення на управління всіма підлеглими народами й ставив Росію поза Європою. Таке означення Росії доволі відрізнялось від того, яке утвердилось у Веймарській республіці. Там в середовищі фахових дослідників історії Східної Європи Росія ідентифікувалась ближче до Європи ніж до Азії. Але й у Веймарський період, й у нацистський Східна Європа розглядалась як регіон німецького панування, тільки в першому варіанті разом з Росією/Радянським Союзом, а в другому випадку одноосібно німецького. І в першому і в другому випадку національно-державна незалежність народів Східної Європи залишалась небажаним явищем. Незрозуміло й те як тогочасне звірське винищення мирного населення есесівцями відповідало культурницько-цивілізаційній місії європеїзації Східної Європи.

Відповідно до результатів конференції у 1942 р. перед істориками було поставлено нове завдання: дослідження історії німців у Росії та Східній Європі. Для цього спеціально збирались необхідні матеріали з архівів окупованих територій й вивозились до німецьких інституцій, було навіть створено спеціальне “Зібрання Ляйббрандта” (“Sammlung Leibbrandt”), до якого зокрема потрапили матеріали одеського і сімферопольського архівів [29]. На фінансування цієї програми було виділено понад 106 000 рейхсмарок. Була складена окрема програма, де були зазначені

теми й прізвища виконавців. Зокрема пропонувались наступні теми: “З історії заснування Казанського університету”, “Якобс як розпорядник російських фінансів”, “Мінніх і його значення для Росії”, “Право і управління німецьких колоністів в Росії”, “Громадянська війна 1918-1919 рр. й німецькі загони самооборони”, “Німецьке питання у діяльності Дум”, “Переселення російських німців і Німецька держава”, “Ельзасське переселення в Україну”, Німецький внесок до постанов російських університетів”, “Німецька філософія в Росії” й т. д. [30]

З вивезених з окупованих територій книг було сформовано навіть спеціальну “Східну бібліотеку”. Так берлінська “Східна бібліотека Розенберга” нараховувала більше 3 000 000 екземплярів [31]. Все це давало широкі можливості для дослідницької роботи, але вона насправді було строго регламентована й тематично означена.

В березні 1942 р. Розенбергом був озвучений план заснування спеціальної рейхсцентралі “остфоршунгу”, яку й було засновано в жовтні 1943 р. До роботи в ній було залучено близько 70 осіб, в тому числі й історики. У 1943 р. почали з'являтися роботи, які мали на меті “показати загрозу з боку Москви”, розвінчуючи її імперіалістичну політику. Зокрема тюрколог Ганс Генріх Шедер (Hans Heinrich Schaefer) опублікував статтю про “Московський імперіалізм і його проникнення на Захід” На його думку Московська держава не була спадкоємицею Київської варязької держави, особливо в методах керівництва і управління та відносинах між народом і правителями, він не ідентифікував Росію як багатонаціональну державу, а виключно як завойовницьку державу. Зовнішня політика Росії завжди була спрямована на досягнення панування над усією Європою і Азією [32]. Вельми показовим є те, що ця стаття була опублікована в грудні 1943 р., коли німецькі війська почали зазнавати нищівних поразок на Східному фронті, в двох виданнях “Нова Європа” й “Паризька газета”. Інший німецький історик Ерін Гольцле (Erwin Hölzle) трактував німецьке завоювання Східної Європи як визволення Сходу [33]. Показово, що більшість істориків, які активно в воєнний період долучились до витворення нового образу Східної Європи й Росії та розвінчування більшовизму не були фахівцями з історії Східної Європи й дуже легко та довільно трактували ті чи інші історичні моменти цього регіону відповідно до потреби політичної ситуації.

По мірі наближення Червоної Армії все більше приділялось уваги антибільшовицькій та антиросійській пропаганді й відповідно вимагались доробки зазначеного гатунку. 11 лютого 1944 р. навіть був представлений спеціальний “План досліджень антимарксистського інституту”, в якому було визначено три напрямки: історія, ідеологія, радянський більшовизм [34] й мав на меті широко представити, яку загрозу європейській цивілізації і німецькому народу несе радянський більшовизм. Однак сподівання на всенімецький опір Червоній Армії й захист нацистського режиму не виправдались. Ці роботи ще більше розпалювали страх і паніку.

Отже, в нацистській Німеччині східноєвропейські історичні дослідження перебували під тотальним контролем й використовувались для легітимізації спочатку завойовницьких планів, а пізніше викриття загрози радянського більшовизму. Разом з тим значно було розширено концепцію східноєвропейської історії, яка до цього відзначалась русоцентризмом. Але ні “наукове” обґрунтування загарбання Східної Європи, ні “викриття” небезпеки для європейської цивілізації з боку радянського більшовизму не врятували нацистський режим від краху, а тільки привели до дискредитації німецької історичної науки.

РЕЗЮМЕ

Проаналізовано нацистську політику в сфері східноєвропейських досліджень та її вплив на утвердження нових парадигм східноєвропейської історії.

Ключові слова: нацистська Німеччина, східноєвропейські дослідження, Росія/Радянський Союз, Східна Європа, історія.

РЕЗЮМЕ

Проанализировано нацистскую политику в сфере восточноевропейских исследований и ее влияние на утверждение новых парадигм восточноевропейской истории.

Ключевые слова: нацистская Германия, восточноевропейские исследования, Россия/Советский Союз, Восточная Европа, история.

SUMMARY

It is analysed the Nazi policy in sphere of the East Europe researches and its influence on the statement of new paradigms of the East Europe history.

Key words: Nazi Germany, the East Europe researches, Russia/the Soviet Union, East Europe, history.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Бушуев С. К. Фашистская фальсификация истории / Бушуев С. К. - Свердловск : ОГИЗ-СВЕРДЛГИЗ, 1943. - 61 с.; Заставенко Г. Ф. "Остфоршеры" на службе гитлеровцев накануне и в годы Второй мировой войны / Заставенко Г. Ф. // Критика западногерманского "остфоршунга". - М., 1966 – С.187-195. Против фашистской фальсификации истории : [сб. статей / отв. ред. Ф. И. Нотович]. - М. - Л. : АН СССР, 1939. - 447 с.
2. Rosenberg A. Der Mythos des 20. Jahrhundert. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unsere Zeit /Rosenberg A. - 2 Aufl. - München, 1931. - S. 654.
3. Дет. див.: Барвінська П. І. Відношення нацистської Німеччини до східноєвропейських історичних студій у 1933-1935 рр. / Барвінська П. І. // Гілея. Вип. 26. - Київ, 2009. - С. 108-115.
4. Supan A. Hans Uebersberger (1877-1962) / Supan A., Wakounig M. // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] - Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. - S. 95-96
5. Richard (Georg) Salomon. Електронний ресурс режим доступу: [//http://de.wikipedia.org/wiki/Richard_Salomon](http://de.wikipedia.org/wiki/Richard_Salomon)
6. Kappeler A. Hans Koch (1894-1959) / Kappeler A. // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität [Hg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.] - Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. - S. 233.
7. Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933 – 1945. /Camphausen G. - Frankfurt a. M. [u.a.], 1990. – S. 90-91.
8. Kappeler A. Hans Koch. - S. 227.
9. Camphausen G. Genanntes Werk. – S. 123.
10. Ebenda. – S. 165-166.
11. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte / Kappeler A. // Aufriss der Historischen Wissenschaften in 7 Bd. [Hg. Michael Mauer] - Bd. 2: Raume. - Stuttgart, 2001. - S. 231.
12. Camphausen G. Genanntes Werk.– S.53-54.
13. Ebenda. - S. 267.
14. Kappeler A. Hans Koch. - S. 237.
15. Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1843 – 1945 / Voigt G. - Berlin, 1994. - S. 270.

16. Leitsch W. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948 / Leitsch W., Stoy M. - Wien, Köln, Graz, 1983. - S. 185.
17. Kappeler A. Hans Koch. - S. 244-247.
18. Campausen G. Genanntes Werk. – S. 70-72.
19. Josef Pfitzner. Електронний ресурс режим доступу: [//http://de.wikipedia.org/wiki/Josef_Pfitzner](http://de.wikipedia.org/wiki/Josef_Pfitzner)
20. Eduard Winter. Електронний ресурс режим доступу: [//http://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Winter](http://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Winter)
21. Rybitcka A. Instytut Niemeckiej Pracy Wschodniej. Institut für deutsche Ostarbeit. Karków 1940-1945 / Rybitcka A. - Warszawa, 2002. - S. 5.
22. Rosenberg A. Schlußansprache / Rosenberg A. // Ostaufgaben der Wissenschaft. Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. [Hg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg] – München, 1943. - S. 144-152.
23. Markert W. Geschichtsbildende Kräfte im Osten / Markert W. // Ostaufgaben der Wissenschaft. Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. [Hg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg] – München, 1943. - S. 100-115.
24. Leibbrandt G. Politische Forderungen an die Ostwissenschaft. // Ostaufgaben der Wissenschaft. Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. [Hg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg] – München, 1943. - S. 8.
25. Ebenda. - S. 7.
26. Ebenda. - S. 11.
27. Ebenda. - S. 14.
28. Markert W. Genanntes Werk. - S. 114.
29. Voigt G. Genanntes Werk. – S. 270.
30. Ebenda. – S. 272.
31. Ebenda. – S. 273.
32. Ebenda. – S. 285.
33. Ebenda. – S. 285.
34. Ebenda. – S. 288-289.

Надійшла до редакції 4.12. 2009 р.

ББК ТЗ(4НОР)

КУЛЬТУРА В НОРВЕГІЇ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОРІЧ

Г.П.Єрхов

Невелика норвезька держава, розташована в західній частині Скандинавії, на рубежі ХХ і ХХІ сторіч демонструє упевнений розвиток свого народного господарства, успішність внутрішньої і зовнішньої політики, зростання народного добробуту. На їх базі спостерігається послідовний підйом і національної культури, яка має давнє історичне коріння і динамічно розвивається в сучасних умовах. При цьому активно діють дві тенденції. Перша – це процес поглиблення національного характеру культури в норвезькому суспільстві. Друга – її інтернаціоналізація, яка пов'язана з впливом загальносвітових культурних цінностей на національну культуру норвезького народу. Обидві тенденції благотворно позначаються в цілому на розвитку культури в країні.

У українській історичній науці спеціальних досліджень культури Норвегії в кінці двадцятого і початку двадцять першого сторіччя до теперішнього часу немає. Є тільки окремі статті в контексті з іншими гуманітарними темами. В основному довідкового

характеру, перш за все для здійснення туристичного бізнесу в країнах скандинавського регіону [1].

Мета нашої статті освітити найбільш важливі сторони сучасного положення і розвитку культури в Норвегії на рубежі ХХ-ХХІ сторіч. Серед проблем, що висувуються, – освітлення змісту державної політики по підтримці і всемірному розвитку культури в країні, з'ясування дії тенденція поглиблення національних основ і інтернаціоналізації культурного процесу в норвезькому суспільстві, розвиток театру, музики, музейної справи, виконавчого мистецтва, творчої співпраці із зарубіжними установами і діячами культури.

Що розглядається нами історичний період в розвитку культури в Норвегії характерний тим, що на рубежі сторіч ця північна держава спиралася на економіку, котра активно розвивалася, на соціальну і політичну стабільність в норвезькому суспільстві. До цього часу країна придбала великий авторитет в Європі і за її межами. Згідно рейтингу Організації Об'єднаних Націй, проведеного на початку сторіччя, що наступило, Норвегія зайняла перше місце за якістю життя населення, яке, як відомо, включає такі найважливіші показники, як тривалість життя людей, загальну і вищу освіту, річний дохід на одну людину [2]. Більш того, згідно рейтингу ООН, проведеному в 2009 році, Норвегія визнана найзручнішою для мешкання країни і це в умовах жорсткого північного клімату.

У 2001 році валовий внутрішній продукт норвезької держави складав більше 169 млрд. доларів. Це – 43 місце в рейтингу країн світу. На душу населення ВВП в цей час досяг 37063 долара, що означало 3 місце серед держав з розвинутою економікою [3].

Цілий ряд європейських аналітиків вважає, що Норвегія добилася таких результатів в соціально-економічному розвитку, за рахунок відкритих і розроблених в 70-і роки минулого сторіччя нафтових і газових родовищ в її водах Північного моря. Це правда тільки частково. Разом з нафтогазовим комплексом в країні діє могутня гідроенергетика, що виробляє дешеву електроенергію, у тому числі і на експорт. На її базі Норвегія створила алюмінієву металургію, яка виробляє в рік про 1 млн. тонн такого потрібного для багатьох галузей економіки металу, а його експорт в європейські країни складає більше 900 тис. тонн. В світі добре відомі норвезька рибна промисловість, особливе виробництво лососевих, яке широко експортується в багато країн світу, у тому числі і Україну. Норвегія має так само великі запаси промислової деревини і могутнє виробництво з неї високоякісного паперу, картону, меблів і різних пиломатеріалів. Історично склалося так, що невелика Норвегія має в своєму розпорядженні одне з найбільших в світі торгових флотів, судна якого будуються на вітчизняних верфях. Потужності флоту забезпечують перевезення не тільки своїх товарів усередині країни і за рубіж, але і обслуговують багато іноземних фірм і компаній.

Благополучне положення в економіці і соціальній сфері, політична стабільність в країні дозволяють постійно підтримувати розвиток культури і її традицій в Норвезькому суспільстві. До 2000 року бюджетне фінансування Міністерства культури виросло в порівнянні з попереднім періодом на 4% і склало 412 млн. доларів [4]. Ці засоби були розподілені таким чином: на розвиток театрального мистецтва – 84 млн. доларів, музеї і охорону культурної спадщини – 45 млн. доларів, музичне мистецтво – 41 млн. доларів, кіно – 37 млн. доларів, література і бібліотеки – 35 млн. доларів та інші [4].

У 1998 році в Норвегії був схвалений План дій по широкому впровадженню інформаційних технологій в області культури, розрахований на три роки. Він

передбачав устаткування «Культурної мережі Норвегії» і організацію чотирьох секторів вказаної мережі для бібліотек, архівів, музеїв і творчого мистецтва.

У формуванні державної політики в області культури в країні найважливішу роль займає Норвезький парламент – Стортинг, який затверджує бюджет Міністерства культури. У Стортингу працює комітет з питань сім'ї, культури і адміністрації, більше половини його складу є фахівцями в різних областях культури. Парламент визначає основні напрями розвитку міжнародної співпраці установ культури країни. У 90-і роки були здійснені проекти представництва норвезької культури у Франції (1991 р.), Великобританії (1992, 1999-2000 рр.), Германії (1993, 1997 рр.), США і Італії (1995 р.), Японії (1997-1998 рр.) та інші. Серед них найбільш успішними стали проведені за кордоном ювілеї Ібсена і Саверюда і «Рік Гріга», в ході якого було здійснено близько 600 заходів в багатьох країнах світу, зокрема на Україні (Донецький театр опери і балету).

В кінці 90-х років минулого і початку нинішнього сторіччя в столиці країни м. Осло були побудовані нові будівлі бібліотеки університету і національного театру і опери і балету.

Як видно, державна політика в Норвегії по розвитку культури носить рівносторонній характер і направлена на її всемірну підтримку усередині держави і її уявлення на міжнародному рівні.

Досліджуваний нами період в розвитку норвезької культури характерний значним підйомом цілого ряду художніх колективів, серед яких особливо слід виділити симфонічний оркестр філармонії столиці м. Осло, головним диригентом якого був відомий в Європі музикант М.Янсон. У березні 2000 року, після концерту за участю М.Ростроповича, оркестр здійснив гастролі по містах ряду європейських столиць. Велику популярність в країні мають симфонічні оркестри мм.Бергена, Ставангера, Тронхейма. Їх успіх багато в чому пов'язаний з професійною підготовкою музикантів в Норвезькій академії музики і інституті «Баррат Дюе», де разом з вітчизняними професорами працюють запрошені фахівці-викладачі з низки європейських країн. Тут також проходять стажування зарубіжні молоді музиканти.

Незмінним визнанням серед населення країни користується норвезька опера, що відзначила в 1999 році своє сторіччя. У її репертуарі широко представлена як національна і європейська класика, так і сучасні театральні уявлення.

Великий вплив на розвиток музичного мистецтва роблять музичні фестивалі, що регулярно проводяться в Норвегії, в яких широку участь беруть місцеві і зарубіжні виконавці. Серед них фестивалі камерної музики в містах Осло і Рісере, музичні свята в Бергені і Північній Норвегії, дні музики святого Улафа в Тронхейме. Особливо популярними в країні стали міжнародний фестиваль народної музики у Ферде і духовній музиці в Крістіансаде. Як правило на них буває багато іноземних гостей, як фахівці, що спеціально приїжджають так і туристів.

Серед фестивалів сучасної музики слід назвати декілька джазових в різних містах країни, а також в столиці м. Осло.

У розвитку музичного мистецтва в Норвегії важливе значення мають конкурси виконавців, які проходять за участю зарубіжних музикантів, що проводяться. Найпопулярнішим з них є музичний конкурс імені королеви країни, який по своєму складу проходить з великим числом виконавців. Його постійно патрує королівська сім'я, а королеві представляється право відкриття конкурсу і нагородження переможців-музикантів.

У Норвегії зараз вельми популярні піаністи К.Беккелунд, Э.Стеен-Ноклеберг, Л.У.-Андснес, Х.Гимсе; композитори Й.Квандах і Р.Валлін; скрипалі А.Теллефсен, віолончеліст Т.Мерк, саксофон Я.Гарбарек, диригенти оркестрів Д.Нильсен, У.К.Рююд,

Т.Микельсон, И.Браун; оперні солісти И.Космо і Р.Стене. Багато хто з названих діячів музичного мистецтва відомий за кордоном і нагороджений королівськими орденами почесного командора і лицаря. Тут слід підкреслити, що діячі культури займають в Норвегії перше місце по кількості отриманих королівських державних нагород.

Важливим напрямом розвитку культури в Норвегії на рубежі сторіч є музейна справа. У цей період йде процес насичення експозицій музеїв новими матеріалами і експонатами, удосконалюється їх показ за допомогою сучасних технічних засобів. Як ми вже указували, музейна комп'ютерна мережа є найважливішою складовою частиною загальної «культурної мережі Норвегії». Вона дозволяє музеям повніше представляти відвідувачам і науковцям свої фонди, системніше використовувати їх для ознайомлення і досліджень. Найкрупнішим і важливішим в усіх відношеннях музейним заходом на історичному рубежі XX-XXI сторіч стала організована в 1998 році в Норвезькому Народному музеї найбільшої експозиції «Германія – Скандинавія», присвяченою 200-річній співпраці німців і скандинавів. У експозиції була представлена масштабна палітра найбільш важливих документів і наочних експонатів за два сторіччя зі всіх музеїв країни і низки європейських країн, які представили відвідувачам і дослідникам багатющий матеріал про нову і новітню історію норвежців, шведів, данців, німців і фінів. Крім вказаної експозиції в провідному музеї столиці м. Осло ювілейній даті було присвячено більше 150 інших культурних заходів як щодо всієї Норвегії, так і в Германії [4].

Значущим явищем в норвезькій культурі на рубежі XX-XXI сторіч стала дискусія у вищих еталонах суспільства про шляхи її подальшого розвитку.

Її початком стали висновки авторитетної Комісії Рюдена, директори Народного музею в м. Осло, яка уявила доповідь про полягання розвитку культури в країні. Аналіз Комісії показував як внутрішні процеси в ній, так і її уявлень на міжнародному рівні.

В ході дискусії підкреслювалася неприпустимість недооцінки ролі культури в розвитку норвезького суспільства, указувалося на неспроможність ідей про передачу зарубіжних культурних зв'язків, ринку і приватному телебаченню. Доцільна і активна культурна робота, на думку учасників дискусії, можлива лише при її фінансовій підтримці з боку держави, органів місцевого самоврядування, а також при активній співпраці з бізнесом.

В цілому робота Комісії Рюдена і дискусія, що послідувала потім, про перспективні завдання розвитку норвезької культури в сучасних умовах з'явилися важливим кроком у визначенні її майбутнього.

Таким чином, на історичному рубежі XX-XXI сторіч Норвегія пережила важливий етап осмислення досягнутого і визначення головних напрямів розвитку культури в сучасних умовах життєдіяльності суспільства.

Серед досягнутого слід виділити подальше зміцнення національного характеру норвезької культури, активну роль державних органів в її розвитку, широка участь населення країни в культурному процесі, розширення міжнародних зв'язків установ культури із зарубіжними партнерами. Дані складені культурного процесу забезпечили йому динаміку і підтримку в норвезькому суспільстві.

У визначенні перспектив розвитку норвезької культури в сучасних умовах парламент, урядові органи, діячі культури і суспільні інститути країни виходять з найважливішої ролі культурного процесу в житті країни. Досягнутий рівень на рубежі XX-XXI сторіч дозволяє його заглиблювати і розширювати, спираючись на активну участь всього суспільства. Ефективними формами такої участі є творчі дискусії про розвиток національної культури, проведення всенародних театральних свят, фестивалів, кіно, музики і фольклору, дні музеїв, широка палітра різних загальнонаціональних і міжнародних конкурсів музичного мистецтва.

Такий комплексний підхід до завдань розвитку норвезької культури в сучасних умовах може бути корисний для України. Особливо він цікавий в тій увазі до культури норвезького парламенту, суспільних інститутів країни, широкої участі населення в проведенні загальнонаціональних і регіональних культурних заходів. У рішенні задач використання досвіду Норвегії в розвитку культури велику роль повинне зіграти подальше її дослідження. Дуже важливо прослідкувати здійснення прийнятого курсу подальшого підйому культурного процесу в країні і його ролі життєдіяльності норвезького суспільства, вивчити форми і методи безпосередньої участі норвежців в культурному процесі, підходи державних інститутів і установ культури в просуванні національної культури на міжнародному рівні. Це може бути важливим внеском вітчизняних учених-істориків у розвиток української культури.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається розвиток культури в Норвегії на рубежі ХХ-ХХІ сторіч. Перш за все аналізується державна політика в області національної культури і її розвиток в сучасних умовах, участь населення в культурному процесі в країні, міжнародний зв'язку установ культури Норвегії. Автор указує на корисність досвіду норвежців по розвитку культури в сучасних умовах для України.

Ключові слова: держава, інформаційні технології, театр, музика, музей, фестивалі.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается развитие культуры в Норвегии на рубеже ХХ-ХХІ веков. Прежде всего, анализируется государственная политика в области национальной культуры и ее развитие в современных условиях, участие населения в культурном процессе в стране, международные связи учреждений культуры Норвегии. Автор указывает на полезность опыта норвежцев по развитию культуры в современных условиях для Украины.

Ключевые слова: государство, информационные технологии, театр, музыка, музей, фестивали.

SUMMARY

In the article development of culture is examined in Norway on the border of ХХ-ХХІ of centuries. A public policy in area of national culture and its development is foremost analysed in modern terms, participating of population in a cultural process in a country, international connection of establishments of culture of Norway. An author specifies on the utility of experience of Norwegians on development of culture in modern terms for Ukraine.

Key words: state, technologies of informations, theater, music, museum, festivals.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Большая энциклопедия. Норвегия. – М., 2006. – С.68-73; Кнут Гехле, Столе Дюрвік, Ральф Даниельсан. Едвард Говланд, Туре Грьонлг. Історія Норвегії. Літопис. – 2001. – С.272-285, 313-314; А.Г.Ерхов, Г.П.Ерхов. Скандинавские страны: вступление в ХХІ в. // Науковий журнал ДонНУ «Історичні і політологічні дослідження». – 2004. – №4(22). – С.231-237.
2. <http://www.intersolar.p.u://Kommunaleinso.de>
3. Экономист. – М., 2005. – №11. –С.63-73.

4. Западная Европа и Россия. Экономические связи. // Ежегодный экономический сборник. ПОЛПРЕД. –М., 2001. – С.390-393.

Надійшла до редакції 2.12. 2009 р.

ББК 66.2(4Фра)

РЕФОРМА ЗБРОЙНИХ СИЛ ФРАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

В.В.Кравченко

Франція за традицією є ключовим безпековим актором на світовій геополітичній арені. Після закінчення «холодної війни», уклавши курс на реформування всього комплексу збройних сил та власної військової доктрини, що була сформована ще за президенства генерала де Голля, П'ята республіка довгий час була невзмі належним чином впливати на розподіл сил. Головним чином це відбувалось через те, що Франція не мала бажання долучатись до євроатлантичної оборонної спільноти, яка поступово трансформувалась у глобальний чинник безпеки, вийшовши за географічні кордони Європи. Консервативне мислення неоголістів заважало прогресу у цьому напрямку, залишивши простір для посилення домінування Сполучених Штатів Америки (США) у європейських справах, а саме у становленні нових демократій у країнах Центральної та Східної Європи. Стратегічною помилкою було сподівання переконати європейських партнерів створити незалежну й коштовну систему безпеки під егідою Європейського Союзу (ЄС), через що Франція згаяла чимало часу. Однак протягом останніх років, з обранням на посаду президента Ніколя Саркозі, відбулись кардинальні зміни. Повернення Франції до складу військового командування Організації Північноатлантичного договору (НАТО) було логічним та заздалегідь запланованим кроком, який в короткостроковій перспективі підвищить авторитет країни та створить протизвагу англо-саксонському оборонному домінуванню у Європі. Тактично такий розвиток подій був підготовлений ще за період президенства Ширака, як у доктринальному сенсі безпекової інтегрованості, так й щодо необхідного переліку реформ армії. Якщо французька модель доктрини ядерного стримування формально була оновлена, то галузь звичайних озброєнь та питання реформування армії були радикально переглянуті. Саме аналізу еволюції процесу реформування збройних сил Франції, основним її етапам присвячена ця стаття.

Комплексний та змістовний погляд на сучасну військову доктрину Франції дає Стен Ріннінг [1]. Він аналізує докорінні суспільні та системні зміни після закінчення «холодної війни», посилення другорядних загроз, які виходять на перший план. Це, зокрема, наступ ісламського екстремізму у Європі, викликаний неконтрольованою міграцією населення бідних країн Північної Африки та арабського Близького Сходу. Автор вказує, що майбутні війни не будуть носити глобального характеру, тому перебудову військово-промислового комплексу Франції вочевидь треба проводити із розрахунку на звичайне озброєння та підвищення мобільності й здатності швидкого реагування.

Офіційним документом, що обумовив зміни оборонної концепції Франції була Біла книга з питань оборони [2]. Формально авторство цієї книги належить Едуарду Баладюру, тодішньому правоцентристському прем'єр-міністру за часів президентства лівоцентриста Франсуа Міттерана. Документ окреслює необхідність докорінного оновлення стратегії та військової доктрини П'ятої республіки. Зокрема робиться наголос на застарілості голлістської моделі стратегії ядерного стримування,

необхідності реформ армії, професіоналізації. З падінням Берлінської стіни змінилися загрози, зокрема у Європі, де з'явилися зони нестабільності на теренах країн колишнього соціалістичного табору, які стали на шлях деморатії та побудови ринкової економіки. Проголошувалась співпраця з європейськими інституціями та НАТО задля спільного безпечного розвитку Європи.

Старт докорінних змін у безпековій стратегії був даний у 1994 р. через публікацію першої за 15 років Білої книги з питань оборони. Активна фаза реформи почалася у 1996 р. й пов'язана з діяльністю президента Ширака.

У 1996 році був прийнятий закон про військове планування на 1997-2002 рр. Він визначав три пріоритетні напрямки розвитку збройних сил. Перший з них стосувався переходу до професійної армії та відміни загальнообов'язкової військової служби. Протягом зазначеного у документі терміну планувалося скоротити збройні сили з 548 тисяч до 440 тисяч солдатів, при цьому здійснювався перехід від армії змішаної моделі до професійної армії. Таким чином, звичайні збройні сили, головною якістю котрих повинна була стати підвищена мобільність, мали бути скорочені на 30 відсотків й повністю складатися на добровільній та професіональній основі. Наземні війська, чисельність яких була доведена до 170 тисяч чоловік замість 271,5 тисяч на початку реформи, збудували 85 полків замість 129. ВМС, чисельність особового складу яких була скорочена з 70 тисяч до 56,5 тисяч, так само включає океанські стратегічні, підводні та військово-транспортні сили. ВПС отримали 300 сучасних літаків типу «Рафаль» й скоротилися з 94 тисяч до 70 тисяч чоловік. Пріоритетне завдання цих військових сил — попередження загроз Франції перш за все за її межами.

Ще одним аспектом військової реформи стало продовження модернізації систем озброєння. Наприклад, була запланована заміна літаків «Супер Етандар», що базувалися на атомному авіаносці французьких ВМС «Шарль де Голль», на нові багатоцільові літаки «Рафаль-М», які будуть у подальшому переозброєні ракетами нових моделей. Втім, відсутність належного фінансування завдала досить суттєвого удару по планам військового розвитку Франції: французам довелося відмовитись від побудови другого атомного авіаносця, скоротити закупівлю літаків «Рафаль», транспортних гелікоптерів TN90 та танків «Леклерк», згорнути розробку деяких інших програм. Використання нових систем озброєння б'є по кишені французького оборонного відомства: наприклад, вартість одного танку «Леклерк» становить близько 8,5 мільйонів доларів, що значно переважає витрати на його попередника – АМХ-30 В2, - які становили лише 4 мільйони доларів [3].

Важливою складовою реформування збройних сил Франції стала перебудова військової промисловості. Цей процес здійснювався по чотирьох основним напрямкам. Перед Генеральною організацією з озброєння було поставлене завдання скоротити витрати на військове виробництво у порівнянні з Законом о плануванні на 30 %. Це повинно було здійснюватися за рахунок розвитку та використання технологій подвійного призначення та шляхом зближення конкуруючих галузей. Також повинні були бути створені центри військової промисловості. Цей напрямок розвитку втілювався у 1997 році у створення центру оборонної електроніки на базі компанії «Томпсон» за участю фірм «Алькатель», «Аероспасьяль» та «Дассо Електронік». Згідно з положеннями реформи розвивалася кооперація з європейськими партнерами Франції у військовій сфері (в основному – з Великою Британією, Німеччиною та Італією). Витрати на кооперацію також збільшувалися – з 15 % у середині 1990-х років до 34 % на початку нового тисячоліття [4]. Все це сприяло подальшому розвитку європейського оборонного сектора промисловості. Ще одним аспектом реформування військової промисловості була потреба пошуку нових ринків збуту, необхідних для того, щоб

французькі оборонні підприємства отримали більшу незалежність від бюджету збройних сил.

Концепція «глобальної безпеки», що була проголошена у Білій книзі 1994 р., асоціюється не тільки з виключно військовою обороною, але й зачіпає громадські й економічні виміри, так само як соціальні та культурні. Офіційна доктрина приділяє багато уваги невійськовим аспектам оборони. Захисту потребує не лише територія, але й суспільство, фінансовий та економічний сектор, культура. Цивільні, що аргіогі більш компетентні ніж військові у зазначених питаннях, мають відігравати центральну роль у сучасній доктрині оборони.

Франція, на відміну від США чи Великої Британії, залишається надзвичайно обережною у питанні «екстерналізації» (передачі виконання внутрішніх функцій стороннім структурам, що не входять до складу Міністерства Оборони Франції) завдань у секторі безпеки та оборони, що є важливою вимогою реформування комплексу збройних сил. В той же час, під пресом імперативів бюджету, держава спонукає до пошуку рішень у цій сфері.

Військово-повітряні сили найбільш чуттєві до проявів екстерналізації. Моделювання «глобальної опори» - у тому що стосується питань відновлення, розміщення, протипожежної безпеки, перевірок, наземного захисту транспортування – призвело до створення у 2001 р. бази у Альє – унікального комплексу, що має місією сприяти координації усіх спеціалістів з екстерналізації.

Використання зростання екстерналізації до функцій, відокремлених від оборони, супроводжується, по всій Європі, професіоналізацією армії. У Швеції, Іспанії та Італії, використання постійної ініціативи залишається лімітованим: менше 2% видатків на функціонування, наприклад, іспанської армії [5]. У Бельгії, екстерналізація використовується, у середньому, для підсилення інтеграції армії у суспільство; вона зачіпає забезпечення, інфраструктуру (за виключенням специфічно військової), послуги з підтримки та навчальні бюро, що однак залишаються юридично підпорядковані оборонним відомствам.

Ще одним вагомим аспектом реформування звичайних збройних сил була відмова від загальнонаціонального призову. Зростання професіоналізації французької армії ставило питання щодо необхідності обов'язкової військової або цивільної служби, переваг добровільної служби та виконання «громадянського обов'язку». Ця реформа мала подвійні цілі: вона проходила у системі оборони Франції й була своєрідною ставкою, яка мала призвести до побудови конкурентної та добровільної армії і, в той же час, сприяти підвищенню привабливості інституту громадянства. Таким чином, створювалась модель, за висловлюванням американського дослідника Жене Шарпа, «демократичної оборони для демократії».

22 лютого 1996 р. президент Жак Ширак під час промови у парламенті проголосив про початок реформи обов'язкової державної (військової) служби. Суттєвою тезою проекту було скорочення армії на 24%, що в свою чергу мало скоротити видатки та визволити кошти для підвищення ефективності, мобільності, поліпшення забезпечення груп швидкого реагування, що діють за межами Франції в зоні її державних інтересів.

Втім повернення до обов'язкової державної служби залишалось теоретично можливим у разі необхідності мобілізації великої армії у відповідь на існування можливої актуальної загрози. Всі парубки, що народились після 1 січня 1979 р. не підлягали призову до збройних сил починаючи з 1997 року. Натомість, для них (а з 2003 року й для дівчат) проводяться так звані п'ятиденні «громадські рандеву» - воєнізовані збори, в ході яких молодь проходить медичний огляд, ознайомлюється з основними положеннями оборонної доктрини Франції, роллю та функціями політичних

інституцій, можливостями добровільної (контрактної) служби [6]. Остання може тривати від дев'яти до двадцяти чотирьох місяців залежно від галузі, у якій праця громадянина буде найбільш ефективною: оборона, безпека та попередження, пропаганда національної свідомості та солідарності, міжнародна співпраця чи гуманітарні операції.

Військова служба не є ані універсальною, ані егалітарною. Вона частково сприяє змішанню соціальних класів. Враховуючи, що популярність військової служби складає менше ніж 30%, складно розраховувати на підтримку «зв'язку армія-нація». Вона більше не відповідає школі демократії, надаючи відповідні функції військовому інституту. Навпаки, військова служба присвоює собі функції (професійний склад, громадська освіта, інтеграція), що теоретично є у компетенції державної служби.

Геостратегічні зміни, що відбулись на початку ХХІ ст., показали, що французька військова система виявилася більш гнучкою і полівалентною, а ніж схожі структури інших держав. Про це свідчить те, що в нових умовах вона має потребу в меншій і не настільки дорогій структурній модернізації. Водночас ядерне стримування і надалі залишається фундаментальним елементом стратегії французької безпеки, але нині воно повинно мати більш вагомим значення у загальноєвропейському масштабі. Необхідність володіти ядерною зброєю у новому стратегічному контексті залишається головним елементом незалежного курсу Франції. До того ж ядерна зброя є засобом компенсації можливої недостатності в інших галузях та дозволяє уникати «курсу на звичайне озброєння», що суперечить оборонній політиці держави. Виходячи з цього, французька оборонна концепція базується на загрозі нанесення непоправних втрат супротивнику, який намагатиметься завдати шкоди життєво важливим інтересам країни.

У 2008 р. була офіційно прийнята нова військово-політична доктрина Франції – так звана Нова Біла книга президента Ніколя Саркозі. Нова доктрина передбачає радикальну реформу збройних сил Франції. Четвертий розділ документу являє собою розгорнуту програму дій до 2020 р.

Суть реформ зводиться до досить простої формули – «збройні сили мають стати меншими, але більш ефективними», що забезпечується скороченням їхньої чисельності та оснащенням їх високотехнологічною зброєю, підвищенням мобільності та зміцненням сил ядерного стримування.

Згідно планів, армія скорочується за 6 років з 320 тис. чол. до 225 (сухопутні війська – 131 тис. чол., ВВС – 50 тис. чол., ВМФ – 44 тис. чол.). При цьому оборонний бюджет збільшується до 2 % ВВП. Загальна сума витрат до 2020 р. планується на рівні 377 млрд євро, з них 200 млрд євро підуть на оснащення – нові озброєння і бойову техніку.

Основні напрями переоснащення збройних сил включають наступне:

- сухопутні війська отримають 650 БМП нового покоління (VBCI), 25 тис. індивідуальних комплектів екіпіровки (FELIN-I), кілька сот нових броньованих автомобілів (PVP) та нову ракету великої дальності;
- планується суттєве оновлення кораблів національних ВМС (основні сили будуть включити 18 фрегатів, великі десантні кораблі (Mistral – 4 одиниці);
- створення систем раннього попередження про ракетний напад (загоризонтні РЛС, супутники на геостаціонарній орбіті);
- суттєво оновлюється парк ВПС: буде створено авіаційне угруповання чисельністю 300 літаків («Рафаль», «Міраж-2000D»);
- буде створено нове космічне командування підпорядковане командувачу збройних сил, а витрати на воєнні космічні програми подвояться і досягнуть 760 млн. євро на рік;
- заплановано створити нову супутникову систему оптичної розвідки MUSIS (для

заміни існуючої системи Helios) та систему електронної розвідки CERES;

– будуть створені оперативні сухопутні війська (88 тис. чол.) [7].

Таким чином, сьогодні політика Франції в галузі безпеки та оборони, переживши корінні трансформації на рубежі нового тисячоліття, актуалізується за допомогою нових механізмів, прописаних у ґрунтованому оборонному документі Саркозі. У стратегічному сенсі, на чому робиться особливий наголос у Білій книзі, великі сподівання покладаються на трансатлантичну співпрацю Франції як повноправного члена Альянсу. Тож усі наступні реформи варто проводити у контексті спільних дій. Головна мета цього процесу – професіоналізація та підвищення боєздатності й мобільності існуючих підрозділів збройних сил, інтеграція французьких військових до загальноєвропейських безпекових структур.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуті передумови та етапи реформування збройних сил Франції, зокрема у сфері звичайних озброєнь. У історичному вимірі розкрита еволюція голлістської військової доктрини, задокументованої через Білі книги з питань оборони.

Ключові слова: Франція, оборона, армія, реформа, санктурій, екстерналізація

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены предпосылки и этапы реформирования вооруженных сил Франции, в частности в области обычных вооружений. В историческом ракурсе раскрыта эволюция военной доктрины, задокументированной посредством Белых книг по вопросам обороны.

Ключевые слова: Франция, оборона, армия, реформа, санктурій, экстернализация

SUMMARY

In article the pre-conditions and stages of French military powers reformation, in particular in the field of conventional armaments, are described. In historical frames evolution of gollist military model, documented by the White Papers on defence issues, is expounded.

Key words: France, defence, army, reforms, sanctuary, externalization.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Rynning S. Changing Military Doctrine: Presidents and Military Power in Fifth Republic France, 1958-2000. – Praeger, 2002. – 222 p.
2. Livre Blanc sur la Défense. – P., 1994. - 511 p.
3. Военная реформа во Франции // Отечественные записки № 8 (9) 2002 – С.63
4. Там же, С. 64
5. Leymarie P., Défenses Européennes en Voie d'Externalisation // Le Monde Diplomatique. – Novembre, 2004
6. Robineau C., Un «Rendez-vous Citoyen» Manqué // Le Monde Diplomatique. – Janvier, 1997.
7. Livre Blanc sur la Défense et Sécurité Nationale. – P. 276.

Надійшла до редакції 1.12. 2009 р.

Міжнародні відносини

ББК: Т 3(2) 622.123

ДО ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ФАКТОРУ В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ПОЛЬЩІ В 1939-1945 РР.*А.В.Савенко*

Держава Польща є давнім та близьким сусідом українського народу. Але ставлення Польщі до українських земель та населення носило навіть у ХХ ст. в більшості колоніальний характер. Не змінилася така ситуація і в другій половині 30-х років, коли стало зрозумілим, що Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин зазнає кардинальних змін. Гітлер підписав з Польщею в 1934 р. мирний договір та пообіцяв віддати Польщі Україну після війни, таким чином намагаючись дійти порозуміння з польським політикумом. Проте, Польща не бажала йти на ці поступки, і до того ж вважала, що у неї самої вистачить сил повернути собі певні українські території [1].

Розв'язанням проблеми українсько-польських відносин напередодні та протягом Другої світової війни займалися як українські, так і зарубіжні історики різних поколінь. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни досліджував відомий український історик В. Сергійчук [2]. Так, історично-військовому аспекту відносин вказаних країн присвячено дослідження молодого вченого А. Ліпкана [3]. Особливості міжетнічних відносин на прикордонних землях України та Польщі висвітлює у своїй розвідці польський історик М. Сівицький [4]. Історію вирішення територіальних та прикордонних проблем в роки Другої світової війни розв'язано у дисертаційному дослідженні І. Козловського [5]. Основні ж висновки, які викладені у матеріалах статті, автор сформулював на основі першоджерел – спогадів сучасників та фондах державних архівів України, які указані у примітках.

Отже, події 1938-1939 років примусили поляків задуматися над подальшим розвитком польсько-українських відносин – як в сенсі формування прикордонної політики, так і питанні відношення до українського населення на території Польщі. Кардинальні зміни українського вектору польської політики пов'язані з подіями серпня-вересня 1939 р.

Після початку окупації гітлерівцями України поляки пішли шляхом повернення собі українських земель, посилаючись на міжнародні договори, хоча добре знали, що українці з 1920 р. були бездержавним народом, в тому числі, і з вини Польщі, яка не дотрималася умов Варшавського договору і підписала Ризьку угоду в 1921 р. з більшовицькою Росією [6]. Хоча, при цьому, на початку війни провідні українські громадсько-політичні сили публічно підтримали Польщу в боротьбі з німецькою агресією [7, с. 39].

У всіх польських планах українців на прикарпатських українських територіях поляки розглядали як ворогів, яких треба знищувати. Як стверджує відомий варшавський дослідник українського походження М. Сівицький, у Польщі шукали «спосіб ліквідації шести мільйонів українців і білорусів. Вироблялися різні проекти, відповідні настанови летіли з Лондона, до окупованого краю. Польща перетворювалася на ворога українського народу» [4, с. 243]. «Польський шовінізм, - як писав з цього приводу політолог Олег Баган, - не міг відмовитися від своїх національних амбіцій, занадто закорінених в характері поляків. Таке ставлення польського руху до українців ґрунтувалося на тому, що поляки були переконані тоді в особливій місії свого народу у

Другій світовій війні. Українців вони розглядали як найголовніших своїх ворогів» [7, с. 92].

То ж, спроби геноциду українців з боку Польщі, за українськими джерелами, почалися з 1942 року на територіях, що межували з етнографічною польською територією. З 1942 р. по 1943 р. було вбито більше 2000 українців. З серпня-вересня 1943 р. польські акції поширилися далі на схід у райони Галичини і Волині. На Волині ситуація була ускладнена через численні фактори, що посилювали антагонізм між українцями та поляками. Серед цих факторів треба назвати, з одного боку, присутність прорадянських польських партизанів і комуністів, а з іншого боку – використання німцями в репресіях проти українського руху і мирного населення польської поліції. Про це свідчать також і німецькі донесення, в яких висвітлюються численні факти таких дій по конкретних населених пунктах [8, с. 140-143].

Стосунки Польщі з Україною носили, також, і суто дипломатичний характер, який стосувався питань кордону та відносин провідних політичних сил Польщі з СРСР, Німеччиною, західноєвропейськими державами та націоналістичними силами України. Так, польський уряд в еміграції наполягав на початку осені 1939 р. на визнанні принципу територіальної цілісності Польщі в кордонах, які існували станом на 1 вересня 1939 р. На цій підставі включення Західної України до Української РСР розглядалося ним як акт захоплення польських територій [5, с. 26].

Бачення сталінським керівництвом основних принципів відновлення радянсько-польських взаємовідносин розкривалося ще у телеграмі-інструкції від 3 липня 1941 р. послу СРСР у Лондоні І.Майському. «В питанні про відновлення національної державності Польщі, - зазначалося в ній, - ми стоїмо за створення незалежної польської держави в кордонах національної Польщі, включаючи деякі міста і області, які недавно відійшли до СРСР... [9, с. 63]. Представник польського уряду В.Сікорський зауважив, що СРСР не має підстав нав'язувати Польщі строго етнографічних кордонів, і зажадав від радянської сторони чіткого повернення до правової ситуації, передбаченої Ризьким договором [5 224, с. 35]. Після такої заяви Майському не залишалося нічого іншого, як визнати безперспективність подальших переговорів [10].

Відзначимо той факт, що окремі діячі еміграційного уряду намагалися у якості аргументу використати й українську проблему. Зокрема, С.Кот, на той час міністр внутрішніх справ Польщі, був знайомий з висловлюваннями Майського про українців зі Львова і Волині як про «небезпечних гітлерівських агентів» і розглядав українську проблему як один із чинників, що поєднують Польщу і СРСР [5, с.40].

Що стосується погляду радянського уряду на поставлені проблеми, то, згідно з нотою НКЗС польському посольству від 1 грудня 1941 р., польськими громадянами визнавалися лише етнічні поляків, а українців і євреїв, що до 1939 р. проживали в східних областях Польщі, розглядали «як радянських громадян», які «рекрутуватимуться до Червоної Армії». При цьому питання радянсько-польського кордону вважалося ще не вирішеним і «буде предметом визначення у майбутньому» [5, с. 42]. А 16 січня 1943 р. польське посольство в Куйбишеві одержало ноту, змістом якої було те, що відтепер особи польської національності, котрі перебували на території СРСР, розглядалися як радянські громадяни. Дане рішення Кремля створило «правову» основу для остаточної ліквідації мережі польських організацій, які займалися опікою і наданням матеріальної допомоги польському населенню в СРСР [5, с. 51-52].

Іншим важливим питанням була майбутня державна приналежність Львова. Нагадавши Сталіну про його висловлювання стосовно «польськості» цього міста, В. Сікорський отримав ствердну відповідь радянського лідера, доповнену, однак, застереженням: «...але будете змушені сперечатися за нього з українцями». Один з польських генералів Андерс, який за час перебування в СРСР добре збагнув політику

Кремля щодо українців, вдався до спроби відрадити Сталіна від намірів залишити Львів в Українській РСР [5, с. 42-43].

Загострення польсько-радянського конфлікту стимулювало радянський уряд розпочати активну кампанію в пресі з формування громадської думки навколо «польської проблеми», передусім, стосовно нових державних кордонів та політичної орієнтації післявоєнної Польщі [11]. Заява ТАРС вперше містила посилання на лорда Керзона, який «розумів, що Польща не може претендувати на українські землі...» [5, с. 58]. Таким чином, вона закріплювала радянську позицію вирішення проблеми кордону між Польщею і УРСР шляхом встановлення його по «лінії Керзона». Оpubлікована 5 березня 1943 р. у формі комюніке Польської телеграфної агенції (ПТА) відповідь еміграційного уряду відкидала твердження про загарбницькі плани поляків на сході. У ній в черговий раз було заявлено про «беззаперечні права Польщі на територію Західної України», які ґрунтуються на Ризькому договорі 1921 р. і на рішенні Ради Послів 1923 р. в справі східних кордонів Польщі. Лінію Керзона ж було характеризовано як «тимчасову лінію примирення», а не кордону [5, с. 58].

В польській політиці стосовно України в роки Другої світової війни була й інша політична сила, яка робила ставку на Радянській Союз, навіть усвідомлюючи втрати Польщею частини своїх колишніх територій. Репрезентувала цю частину польського політикуму Польська робітничка партія (ПРП), перші декларації якої щодо зовнішньополітичних пріоритетів припадають на початок 1942 р. Чільне місце в них змісти займала проблема політичних відносин між Польщею і Радянським Союзом. ПРП вбачала в СРСР гаранта досягнення політичної влади, а тому проголошувала «міцний державний союз і дружбу з СРСР», а також що «...польський народ не повернеться до системи утиску інших народів» [11, с. 81].

Однак, дії поляків у прикордонних територіях та у межах українських земель, не рідко, не в'язалися з гаслами політиків. У фондах державних архівів України міститься інформація про нацьковування поляків на українців (звіт, датований травнем 1943 р. від секретаря підпільного Рівненського обкому партії до М.С. Хрущова). В ньому говорилося, що в області є польські загони, які діють, в основному, проти оунівців. Німці ж, використовуючи ці протиріччя, зв'язуються з поляками, надають їм допомогу зброєю, скеровуючи їхні дії не так проти націоналістів, як проти партизан. Говорять, що за одного убитого чи пійманого партизана вони дадуть 4 гвинтівки. Самі ж поляки стверджують, що вони пов'язані з німцями лише у справі отримання зброї у боротьбі з націоналістами, а проти радянських партизанів воювати не хочуть [13]. А в доповідній записці Хрущову «Українські націоналісти на території Рівненської області» начальника оперативного штабу тов. Бегма (травень 1943 р.) доповідалося, що націоналісти проводять масовий терор стосовно польського населення в селах Рівненщини, при чому вони не розстрілюють поляків, а ріжуть їх ножами та забивають сокирами, не дивлячись на вік та стать жертв. У с. Трикутин вони зарубали 14 польських сімей, потім перетягли їх до домівки та підпалили. Поляки зверталися за допомогою до німецьких властей, але ті лише наприкінці весни 1943 р. стали допомагати полякам зброєю, створюючи місцеву польську поліцію замість тої, яка перейшла до оунівців [14]. В цьому контексті радянське керівництво аж ніяк не могло піти тепер вже на будь-які поступки польському еміграційному урядові у територіальному питанні.

І все ж, інтереси Польщі до України до кінця 1943 р. не послаблювалися. Спікер польського уряду в Лондоні у жовтні 1943 р. відмічав, що українські націоналісти зневірилися у допомозі гітлерівців у війні проти більшовиків в контексті побудови української незалежної держави. Тепер, як вважав польський спікер, українські лідери мають отямитися та об'єднати свої зусилля разом з поляками [15]. А в доповідній

записці до Імперського міністерства окупованих східних територій доктор Фредерік зі Львова писав, що у Польщі діє таємна політична організація, яка володіє великими коштами та має підтримку англійського політикуму. В своїй діяльності вона застосовує не лише методи пропаганди, а й займається терористичними заходами. Її представники впевнені, що після перемоги англо-американської зброї більшовики будуть відсунені до колишнього польського кордону, який був закріплений ризьким договором 1921 р., а нова Польща буде простягатися від Берліна до Риги. В цьому контексті доктор підкреслював, що поляки знищують не тільки українських політичних лідерів, а й лікарів, інтелігенцію, намагаючись знищити і без того невеликий прошарок українського незалежницького руху [16].

Той же агент доповідав про бесіду з митрополитом А. Шептицьким у вересні 1943 р., з якої з'ясувалося, що таємна польська організація розповсюдила свій вплив до кордонів Галичини [17].

Щодо окреслення майбутніх кордонів, то уникнення конкретизації було характерною рисою програмних документів не лише ПРП, але й СПП, а також публікацій їх лідерів та ідеологів. Оминали вони і дражливе питання про державну приналежність Львова. Однак, останнє не означало того, що в цьому середовищі не було спроб вирішити це питання на користь Польської держави [5, с. 85].

Офіційний початок обговоренню кордонів Польщі було покладено в листі У. Черчилля до Й. Сталіна від 1 лютого 1944 р., в якому він проінформував останнього про початок переговорів з польським емігрантським урядом в Лондоні про можливе проведення східних кордонів Польщі по лінії Керзона з компенсаціями на півночі (Східна Пруссія (можливо без Кенігсбергу) і заході (Німеччина до лінії р. Одер) [9, с. 194-195]. Проте, Сталін у відповіді однозначно заявив, що згода СРСР на лінію Керзона є «великою поступкою полякам», які повинні офіційно заявити про необхідність зміни кордону за Ризьким договором, а також виказав претензії на включення до СРСР південно-східної частини Східної Пруссії з незамерзаючим портом Кенігсберг [9, с. 197]. Для подальшої роботи в питанні розв'язання проблеми українсько-польських відносин польська делегація 10 червня 1944 р. прибула до Києва, де вона провела переговори з тов. Хрущовим у присутності тов. Маленкова, Меркулова, Корнійчука та генерала Жукова [5, с. 97].

В цей же час польські повстанці, які боролися за незалежність Польщі, зрозуміли, що Німеччина не залишила їм жодних шансів на отримання державної незалежності. Тепер вони стали орієнтуватися на допомогу Англії та США. Стосовно ставлення до СРСР, то в них намітився розкол. Частина повстанців вела бойові дії на території Польщі з радянськими військами, друга ж частина намагалася знайти контакт з «советами». Таке бачення ситуації в лютому 1944 р. міститься у доповідній записці №6/44 в управління «Політика» міністерства окупованих східних територій уповноваженого майора Мюллера [18].

Але, на кінцевому етапі Другої світової війни, в українсько-польських взаєминах загострився інший аспект. Справа в тому, що польські спецслужби стали використовувати іноземних агентів у роботі стосовно УРСР. З донесення наркома державної безпеки УРСР Савченка в червні 1944 р. дізнаємося, що в деяких загонах Армії Крайової були члени британських військових місій. Стосовно них діяла інструкція, згідно якої у випадку оточення їхнього розташування Червоною Армією останніх не залишати там у жодному випадку, аж до евакуації з використанням авіації. Тому нарком наполягав на необхідності провести роботу по негайному виявленню цих осіб [19]. Також було встановлено, що польська місія у Стокгольмі готує агентів-розвідників для засилання на територію західних областей УРСР, зокрема у райони Львова та Станіслава [20].

Армія Крайова проводила підривні дії проти Червоної Армії і в лютому 1945 р., що доводить звіт наркома державної безпеки УРСР тов. Савченка. Він доповідав, що агентура польського еміграційного уряду проникла до тилу діючих частин Червоної Армії, особливо на території західних областей УРСР. Тут працює агентурна шпигунська мережа, яка організує диверсії на комунікаціях Червоної Армії, а також вбиває її бійців та командирів. При цьому організуються вбивства передової польської інтелігенції, яка виступала проти дій польського еміграційного уряду [21].

Але подальші події показали світу, що Польща взагалі перетворюється на об'єкт міжнародних відносин. Її плани щодо українських земель замінилися політикою відстоювання власних територій. Таким чином, територіальні претензії Польщі до кінця війни так і не були реалізовані, а остаточний варіант кордону був продиктований урядом Радянської України за згоди центрального керівництва у Москві.

РЕЗЮМЕ

Автор статті показує еволюцію політичних, етнічних та територіальних претензій Польщі на землі Західної України протягом років Другої світової війни. У статті проаналізовані причини етнічного конфлікту на землях Волині. Визначені напрямки діяльності польських спецслужб. Висвітлена проблема встановлення українсько-польського кордону на завершальному етапі війни.

Ключові слова: Польща, Західна Україна, Друга світова війна.

РЕЗЮМЕ

Автор статті показує еволюцію політичних, етнічних і територіальних претензій Польщі на землі Західної України в роки Другої світової війни. В статті проаналізовані причини етнічного конфлікту на землях Волині. Определены направления деятельности польских спецслужб. Освещена проблема установления украинско-польской границы на завершающем этапе войны.

Ключевые слова: Польша, Западная Украина, Вторая мировая война.

SUMMARY

The author of the article shows evolution of political, ethnic and territorial claims of Poland on lands of Western Ukraine in the years of Second World War. The reasons of ethnic conflict on lands of Volyn' are analyzed in the article. Directions of activity of the Polish special services are certain. The problem of establishment of Ukrainian-Polish border on the finishing stage of war is lighted up.

Key words: Poland, Western Ukraine, Second World War.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Тейлор А. Причини Другої світової війни. / Тейлор А. - Нью-Йорк, 1961.
2. Сергійчук В.І. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. / Сергійчук В.І. – К.: Українська Видавнича спілка, 2003.
3. Ліпкан А. Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет культури і мистецтв міністерство культури і мистецтв України. – К., 2003.
4. Сивицький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944рр. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, Матеріали міжнародної наукової

- конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К.:Либідь, 1993. – С. 243-244.
5. Козловський І. С. Встановлення українсько-польського кордону (1941-1951 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Володимира Великого. – К., 2002.
 6. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр. 215, арк. 18.
 7. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідеї. / Баган О. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 192 с.
 8. Документи і матеріали міжнародних наукових семінарів «Українсько- польські відносини в роки Другої Світової війни» // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 11. – Луцьк, 2001. – С. 123-158.
 9. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Т.1. – М: 1957.
 10. Советско-английские отношения ... т.1.
 11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп. 23, спр. 118. арк.74-76.
 12. Там само. – арк. 81.
 13. Правда. – 1943. – 20 февраля; Радянська Україна. – 1943. – 19 лютого.
 14. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр.554, арк. 5.
 15. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 523, арк. 77-79.
 16. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 530, арк. 9-10.
 17. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО України), кмф-8, оп.1, спр. 72, арк. 52.
 18. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ), фпi-485, т.1, арк. 40.
 19. ЦДАВО України, кмф-8, оп.1, спр. 84, арк. 11.
 20. ДА СБУ, фпi-485, т.1, арк. 114.
 21. ДА СБУ, фпi-485, т.1, арк. 55-56.

Надійшла до редакції 29.11. 2009 р.

ББК: Т 3(2) 622.123

ПОЗИЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ У СТОСУНКАХ ІЗ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В.Є.Мусієнко

Останнім часом все більш глибокого дискусійного змісту в Україні набуло питання ролі західноукраїнських політичних сил, у т.ч. і ОУН-УПА у процесі перемоги над нацистами в роки Другої світової війни. Тому в цьому контексті особливо актуальним є питання аналізу співпраці зазначених структур із різними європейськими державами та виявлення мотивів та напрямків такої співпраці.

В контексті вирішення поставленого питання необхідно зауважити, що у вітчизняній історіографії немає узагальнюючої праці із зазначеної проблеми. Частково позиція західноукраїнських політичних сил проаналізована у доробку українського вченого М. Швагуляка «Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни» [5]. Цікава, у певній мірі, узагальнююча інформація міститься у дисертаційному дослідженні Н. Свідерської, але його хронологічні рамки обмежуються кінцем 1939 р. [10]. Певні дані із зазначеної проблеми містяться у

спеціальних працях істориків діаспори [9; 11; 12; 13]. Важливі документальні дані містить збірник спогадів «Євген Коновалець та його доба». Але основні висновки зазначеної проблематики статті автор зробив на основі матеріалів фондів державних архівів Києва та Львова, а також матеріалів періодичної преси того часу (див. примітки).

Отже, провідною політичною силою Західної України протягом років Другої світової війни була ОУН-УНА, провід якої мав неоднорідний погляд на подальше місце та роль українських земель у військовій ситуації та у подальший повоєнний період. Це наносило певний відбиток на ставлення до них як з боку самого українського населення, так й іноземного політикуму. Євген Коновалець ще на початку 30-х років вважав, що співпраця ОУН з західноєвропейськими країнами, а, особливо, Великобританією, є доволі необхідною. Його підтримувала і більшість проводу ОУН. Показово, що вже тоді інша частина проводу ОУН виступала за орієнтацію на Німеччину [1, с. 915-917]. Особливо гостро ситуація постала після падіння Карпатської України. Суспільно-політичний відділ Львівського воєводського управління повідомляв уряд: «У зв'язку з падінням Карпатської України українські настрої виражають глибоку ненависть до Німеччини і у випадку війни Польщі з рейхом виражають готовність іти до польського війська. Не бракує голосів зі сторони українців, що дотримуються протилежної думки: «Українці з радістю спостерігали б німецький поділ Польщі» [2].

У передовиці львівської газети «Діло» під назвою «За що ми маємо жаль до німців», зокрема, говорилось: «Навіщо було виставляти на переслідування той самий український національний рух і його активних діячів у Карпатській Україні, що його раніш німці самі морально й політично підтримували...» [3, с.1].

На початок Другої світової війни західноукраїнські політики розуміли, що здійснити свою мрію стосовно створення української держави самостійно вони не зможуть, а тому необхідно шукати сильних союзників. Залишалася Німеччина, котрій, як і українцям, для реалізації своїх цілей потрібна була війна. Звичайно, галицькі політики були знайомі з ідеологічними працями нацизму і знали про «життєвий простір» та «вищість арійської нації», однак, це вважалось пропагандою, яка допомогла гітлерівцям прийти до влади.

Отже, 16 березня 1939 р. відбулося чергове засідання Контактного комітету, в якому приймали участь керівники Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), організації Дружини Княгині Ольги, УСДП, УСРП, Фондації національної єдності [4, с.1]. Вони вирішили об'єднатися проти ворогів української нації.

Іншу позицію зайняла Організація Українських націоналістів. Суспільно-політичний відділ Львівського воєводського управління звітував: «Наскільки спокійне українське населення вороже налаштоване до Гітлера, настільки українські націоналісти, особливо бойовики ОУН, вихваляють усі його політичні починання і вважають героєм, якому не може протистояти жодна європейська країна» [2]. Протистояння між націоналістичним підпіллям та легальними політичними партіями знайшло своє відображення в діяльності Контактного комітету [5, с. 242]. ОУН закликала не підтримувати ідеї створення єдиного українського центру під керівництвом легальних партій [6]. «Люди, що ніколи не вели самостійної політики, не мали ясної ідеї, заходяться об'єднувати націю тепер – коли їх партійні програми стали явним абсурдом!», - твердили націоналісти [7].

Розглядаючи документи націонал-ліберальних кіл та засідань Контактного комітету, не можна одночасно стверджувати про стовідсоткову антинімецьку позицію партій центристського спрямування. Крім того, ці партії були принциповими

противниками польсько-німецького військового конфлікту. «Не є в українському інтересі така війна, яка вже на самому початку не має таких гасел, що найближче зачіпають українську проблему, та яка ведеться за терени етнічно неукраїнські або яка є наслідком імперіалістичного суперництва. Українська ставка у такій війні – це ставка на невідоме», - писав львівський часопис «Діло» [8, с.1].

Українські політики усвідомлювали, що вони не обізнані в усіх деталях політичних процесів, що відбуваються, їм повідомляють тільки кінцевий результат. За таких умов український політичний табір не хотів відверто і однозначно ставати на якусь одну сторону. Проте, одним із яскравих прихильників Німеччини був лідер ФНС Д.Паліїв [9, с. 187]. Якщо німці мають серйозні наміри використати українців у збройному конфлікті проти Польщі, то вони, на погляд пана Паліїва, змушені взяти до уваги українські вимоги [10, с. 146].

Але, як показала історія, радянсько-німецький пакт про ненапад остаточно перекреслив ці розрахунки. Підписання пакту спричинило серйозні зміни в настроях та тактиці українських політичних угруповань. 25 серпня 1939 р. часопис «Українські вісти» писав: «Ми не знаємо, що для нас готують міжнародні кухарі, які підкладають вогонь під котел, яким стала ціла земна куля. Знаємо, що і ми є предметом торгів і комбінацій» [11, с.2].

Щодо Польщі, то 2 вересня 1939 р. на засіданні польського Сейму посла С.Скрипник і В.Мудрий від імені українців у Польщі задекларували, що український народ виконає свій обов'язок щодо польської держави. У лавах польського війська перебувало 150-200 тис. українців, які разом з поляками стали на боротьбу за незалежність польської держави [12, с. 39].

Поновлюючи контакти з німецькими інстанціями, лідери ОУН зробили нову спробу пристосувати політику Третього Рейху до інтересів своїх визвольних змагань. У той же час, представники української інтелігенції в еміграції в 1941 р., напередодні війни з СРСР, «мали надію, що Німеччина переможе і створить Нову Європу», а якщо програє, то «Англія... ліквідує нарешті російський колос, сприяючи його розпадові на національні країни» [13, с. 216].

В цей же час німецькі відомства почали жваво цікавитись українськими кадрами, збирали їх у спеціально відведених місцях. Але плани нацистів вчиняти за допомогою ОУН у Західній Україні польські та єврейські погроми на вимогу Й. Ріббентропа опинилися безрезультатними. Про це свідчать записки шефа німецької контррозвідки В. Канаріса.

І все ж, провідники ОУН на території Третього Рейху прагнули знайти союзників у боротьбі проти сталінського режиму. За участю абверу проводився відбір кадрів ОУН для майбутніх диверсійних та розвідувальних операцій, засновувалися власні, підпільні структури, які готувалися для перебирання влади на території України після приходу німців. Вишколені кадри, які виходили з тих угруповань, вже з грудня 1940 р. під керівництвом абверу здійснювали на території Радянської України активну терористичну і розвідувально-диверсійну діяльність, якій допомагали діячі підпілля. Українські політики, які представляли пропольське крило правочентристського Українського національно-демократичного об'єднання та провідники еміграційного Державного центру УНР, залишались практично у тіні й спочатку не впливали на перебіг подій [14, с. 71-73].

Якщо проаналізувати історичні джерела того часу, ми можемо твердити, що українські націоналістичні організації використовувались також німецькою розвідкою на початковому етапі війни для реалізації німецьких експансіоністських цілей. Так, у звіті опергрупи НКВС УРСР щодо діяльності українських націоналістів на тимчасово окупованих фашистами територіях секретарю КП(б)У М.С. Хрущову від 19 вересня

1942 р. йдеться про те, що німецька розвідка використовувала агентуру з ОУН. Її члени, спираючись на обіцянки гітлерівців посприяти відновленню соборної самостійної України, всю свою діяльність спрямовували на виконання завдань німецької розвідки у радянському тилу [15]. А на з'їзді окружних комітетів допомоги професор В. Кубійович звернувся до німецького верховного командування від імені українського народу із виразом подяки німецьким військам – «визволителям» та завірив німецьке командування у подальшому співробітництві [16].

У квітні 1943 р. відбулася Друга конференція ОУН, на якій обговорювалося питання про відмову від другорядних фронтів і розгортання боротьби на вирішальних ділянках – антибільшовицькій та антигітлерівській. «...Московсько-більшовицькій концепції інтернаціоналізму й німецькій концепції так званої «Нової Європи» ми протиставляємо концепцію перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом «Свобода народам і людині» [17]. А вже в серпні 1943 р. відбувся Третій надзвичайний Великий Збір ОУН(б). Провід ОУН виступив проти того, щоб один народ, втілюючи імперіалістичні наміри, «визволяв», «брав під опіку» інші народи, тому що за цим формулюванням приховується інший зміст – поневолення, насильство, пограбування. В цей період війни керівництво ОУН(б) завершувало переорієнтацію на демократичні режими США й Англії [18]. У спеціальному звіті «Про діяльність українських націоналістів» М.С.Хрущову від 14 червня 1943 р. говорилося про те, що лідери ОУН намагаються отримати англійську зброю, яка, за даними розвідки, наче б то надсилається в Україну через Туреччину та Румунію. Представники ОУН, знаходячись у Лондоні, ведуть з цього приводу переговори. В цьому ж напрямку розробляється співробітництво бандерівців та мельниківців з Італією та Балканськими державами [19]. Доповідна записка начальника штабу українського партизанського руху (жовтень 1943 р.) підтверджує цю інформацію: «...Зброю бандерівці отримують наче б то з Англії. При цьому намагаються притягти на свій бік румун та чехословаків» [20].

Але, в цей же час, німці продовжували спроби використання українських націоналістичних сил у своїх інтересах в межах війни з СРСР. Так, гітлерівці вели постійні переговори з одним із провідників УПА, Т. Бульбою-Боровцем, використовуючи його формування у боротьбі з радянськими партизанами, але під час чергових перемовин наприкінці 1943 р. Боровця було заарештовано і відправлено до концтабору [21, с.322].

Крім того, Служба Безпеки УПА постійно викривала серед членів організації фашистську агентуру. Так, у підпільному журналі «До зброї» за листопад 1943 року було опубліковано вирок Револьюційного Трибуналу УПА щодо арештованого на підставі зібраних матеріалів органами СБ Михайла Тарнавського з Володимира, який, займаючи посаду Ковельсько-Володимирського Єпископа Мануїла Автономної Православної Церкви «був на послугах гестапо, а до червня 1941 року – на службі більшовицького НКВС, в якому працював під псевдонімом «Гром» та «розробляв» справи українських націоналістів». В низці доказів фігурували оригінали та копії його доносів. За «зраду українського народу та ворожу діяльність» його було 11 вересня 1943 р. засуджено на смерть через повішання [22, с.106-107]. Цікаво, що на відміну від фашистів румунська Сігуранца вважала членів ОУН одними з головних своїх ворогів.

На початку 1944 р., коли сталінські репресії зачепили цілі народи півдня СРСР, УПА була практично єдиною військовою організацією, що прорвала завісу таємничості над цим великим злочином і засудила депортації 300 тис. чеченців та 180 тис. кримських татар. УПА поступово виробила аргументовану позицію у питанні ставлення до російського народу, розрізняючи російське населення й правлячі кола. ОУН-УПА підкреслювала, що бореться не проти російського народу, а за визволення

України від гніту «російсько-більшовицьких загарбників». Тому робила висновок: «Російський народ – наш безпосередній сусід, з ним у нас багато спільних інтересів, співпраця наша може розвиватися дуже успішно, якщо вона буде будована не на імперіалістичних взаєминах, а на дружбі та рівноправності» [17].

В той період, коли територія України звільнялася від фашистських загарбників, німецька агентурна мережа з прикрістю доповідала про зміни поглядів ОУН стосовно Німеччини в листопаді 1944 р. Так, у доповідній записці Управління II «Ост» до Міністерства окупованих східних територій, особисто професору фон Менде, зверталася увага на негативне ставлення ОУН до Німеччини, на яке вплинула не стільки важка ситуація на фронті та пов'язана з нею зневіра у перемогу німецької зброї, скільки пропаганда англійських політичних кіл, які розраховують на смертельне виснаження обох супротивників – як СРСР, так і Німеччини [23].

Таким чином, ми бачимо, що позиція українських патріотичних сил стосовно долі України змінювалась зі зміною у ставленні до питання української незалежності з боку європейських держав. Фікцією опинилася псевдодопомога гітлерівської Німеччини починаючи з проголошення Карпатської України, в період проголошення Незалежної України у Львові і закінчуючи останнім етапом війни, коли навіть німецькі силові структури вже не змогли привернути на свій бік провід ОУН-УПА.

РЕЗЮМЕ

Автор статті показує позицію різних патріотичних та політичних сил Західної України стосовно політики провідних європейських держав, що намагалися використати Україну у своїх інтересах в період Другої світової війни. Показана еволюція позиції ОУН у відносинах з нацистською Німеччиною, Великобританією та США. Проаналізовані спроби іноземних спецслужб використати український націоналістичний рух у своїх геополітичних інтересах.

Ключові слова:

РЕЗЮМЕ

Автор статьи показывает позицию разных патриотических и политических сил Западной Украины относительно политики ведущих европейских государств, которые пытались использовать Украину в своих интересах в период Второй мировой войны. Показана эволюция позиции ОУН в отношениях с нацистской Германией, Великобританией и США. Проанализированы попытки иностранных спецслужб использовать украинское националистическое движение в своих геополитических интересах.

SUMMARY

The author of the article shows position of different patriotic and political forces of Western Ukraine in relation to the policy of the leading European states which tried to use Ukraine in its own behalf in the period of Second World War. Evolution of the OUN position in the relationships with Nazi Germany, Great Britain and the USA is shown. The attempts of the foreign special services to use Ukrainian nationalistic organizations in the geopolitical interests are analyzed.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Євген Коновалець та його доба. Збірка статей. – Мюнхен, 1974. – 1020 с.

2. Центральний державний архів Львівської області (ДАЛьО), ф.1, оп. 51, спр. 1057 «Звіти про діяльність українських націоналістів. Лютий 1938-квітень 1939 р.», арк. 54.
3. За що ми маємо жаль до німців // Діло. – 1939. – 28 березня.
4. Українці! // Діло. – 1939. – 25 березня.
5. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (З історії Контактного Комітету 1937-1939 років) // Записки НТШ. – Т. ССХХVIII. – Львів, 1994. – С. 207-248.
6. ЦДА у Львові, ф.359, оп. 1, спр. 119 «Підпільний націоналізм», арк. 47.
7. Там само, арк. 62.
8. Ми не хочемо війни // Діло. – 1939. – 14 травня.
9. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce II Rzeczy (1933-1945). – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 355s.
10. Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 - вересень 1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2001. – 221арк.
11. Паліїв Д. Тільки вірність національній ідеї. // Українські вісті. – 1939. – 25 серпня.
12. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.О. 1939: Західні землі України. – Львів, 1939. – 152 с.
13. Іваніс В. Стежками життя (спогади). Кн. 5. «На чужині». - Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1962. – 451 с.
14. Ліпкан А. Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет культури і мистецтв міністерства культури і мистецтв України. – К., 2003.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 115, арк. 3-5.
16. Там само, арк. 12-13.
17. Геополітика : Україна в міжнародних відносинах [[http:// readbookz.com / books/ 183.html](http://readbookz.com/books/183.html)].
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 523, арк. 8-9.
19. Там само, арк. 86.
20. Там само, спр. 539, арк. 11.
21. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 642 с.
22. Видання Головного командування УПА. Літопис УПА. Нова серія. - Т.1. - Київ: АТ «Київська книжкова фабрика», 1995. – 372 с.
23. ЦДАВО, кмф-8, оп.1, спр.166, арк. 42.

Надійшла до редакції 29.11. 2009 р.

ББК Ф4(4НІМ)65

ФАКТОР НАТО У ПРОЦЕСІ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ (1989-1990 РР.)*А.М. Каракуц*

Об'єднання Німеччини наприкінці 80-х—90-х рр. ХХ ст. відбувалося на фоні глибоких змін у Центральній та Східній Європі. Повалення комуністичних режимів у країнах регіону та вивід радянських військ з країн колишнього Варшавського договору, вирішували для Німеччини стратегічну проблему — перебування на передньому краї фронту «холодної війни». Як наслідок, для Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) зникала необхідність у військових гарантіях Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та США. До того ж, Радянський Союз, від позиції якого безпосередньо залежав перебіг процесу уніфікації ФРН та Німецької Демократичної Республіки (НДР), дотримувався принципіальної позиції, що об'єднана Німеччина не має бути членом НАТО і проголошував це передумовою переговорів щодо вирішення німецького питання у 1989-1990 рр. В той же час країни Заходу, та насамперед Сполучені Штати Америки, не підтримували ідею появи всередині європейського континенту потужної нейтральної країни, та вважали членство об'єднаної Німеччини у НАТО важливим механізмом забезпечення безпеки у Європі. Таким чином членство ФРН в НАТО ставало важливим фактором процесу об'єднання Німеччини й центральним питанням на переговорах у форматі «два-плюс-чотири» (дві німецькі держави та країни-переможниці у Другій світовій війні — СРСР, США, Велика Британія та Франція — *А.К.*).

Сукупність досліджень із цього питання можна умовно розділити на 3 групи. Першою групою є роботи українських фахівців, які будуть розглянуті нижче. До другої групи наукових наробок слід віднести праці російських учених, а в третю, найбільшу, потрібно включити численні праці західних дослідників, що стосуються питання об'єднання Німеччини та впливу США та Великої Британії на цей процес.

Уже після того, як возз'єднання Німеччини стало фактом, в українській історіографії почали з'являтися праці, покликані дослідити цей процес. Перші спроби дослідити процес об'єднання Німеччини були зроблені у роботах Кудряченка А. [1], Касперовича П. [2], Крушинського В. та Якубова В. [3], Мартинова А. [4], Лакішика Д. [5], Кондратюка С. [6]. Втім, праць присвячених саме питанню впливу НАТО на об'єднання Німеччини в Україні, досі не публікувалося, зазвичай ця проблема досліджується у загальному контексті уніфікації ФРН та НДР.

Російська історіографія набагато більше уваги приділяє питанню об'єднання Німеччини. Те, яким чином членство ФРН у НАТО вплинуло на подальшу роль архітектури безпеки у Європі після закінчення «холодної війни» досліджується у роботах Плато А. [7], Бакірової Г. [8], Єсіна Є [9], Семенова О [10]. та інших.

Найбільш ґрунтовні дослідження стосовно фактору Організації Північноатлантичного договору в процесі об'єднання Німеччини можна знайти у працях західних науковців з США, Німеччини та Великої Британії. Безперечною перевагою західних дослідників є використання широкої бази джерел — архівних даних, газетних та журнальних публікацій, до яких практично не мають доступу ані українські, ні російські дослідники. Потрібно виокремити праці Ф. Зелікова та К. Райс [11], П. Стареса [12], А. Марковіца та С. Райха [13], Г. Тіммінса [14], П. Катзенстайна [15], В. Шміцера [16].

Об'єктом дослідження є об'єднання Німеччини наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., а предметом дослідження є фактор впливу Організації Північноатлантичного договору на цей процес.

Метою дослідження є аналіз і оцінка фактору членства об'єднаної Німеччини в НАТО, те, яким чином воно вплинуло на перемовний процес щодо статусу німецької держави у 1989-1990 рр. та які наслідки членство ФРН у Організації Північноатлантичного договору мало для архітектури європейської безпеки на початку 1990-х рр.

Процес об'єднання Німеччини виявився достатньо швидкоплинним: від повалення Берлінського муру у ніч з 9 на 10 листопада 1989 р. до проголошення Акта про возз'єднання 3 жовтня 1990 р. минуло лише одинадцять місяців. На відміну від попереднього об'єднання Німеччини, яке Бісмарк здійснив у 70-х рр. ХІХ ст. «залізом та кров'ю», наприкінці ХХ ст. цей процес відбувався мирним та демократичним шляхом. Втім, перспектива появи єдиної німецької держави знову викликала дискусію щодо «німецького питання». Декілька європейських країн, насамперед Велика Британія на чолі з Маргарет Тетчер та Франція на чолі з Франсуа Міттераном висловили побоювання, що об'єднана Німеччина, з найбільшою на європейському континенті кількістю населення, найпотужнішою економікою та потенційно найбільшою армією, спробує знову встановити власну гегемонію у Європі. Саме тому головним питанням переговорного процесу, який розпочався після повалення Берлінського муру, стало те, якою має бути єдина Німеччина — залишитись в НАТО, чи стати нейтральною державою, або ж одночасно бути членом Північноатлантичного альянсу та Організації Варшавського договору. Принциповими в цьому сенсі стали позиції двох наддержав — Сполучених Штатів Америки та Радянського Союзу.

Вже наприкінці 1989 р. США підтримали процес об'єднання двох Німеччин. Формулюючи свою позицію, Вашингтон особливо підкреслював роль НАТО. Намагаючись не повторяти своїх помилок, пов'язаних з американською політикою ізоляціонізму напередодні Першої та Другої світових війн, США мали намір продовжувати грати істотну роль у забезпеченні європейської безпеки. Механізмом для реалізації цієї ролі повинно було стати саме НАТО. Альянс був єдиним засобом для США тримати власні збройні сили в Європі. Інший варіант, пов'язаний із демілітаризацією Німеччини також був неприйнятний – у першу чергу, через досвід Версая – Німеччина, не прив'язана до жодної структури безпеки виявилась би занадто слабкою. У цій ситуації Великобританія та Франція спробували б встановити контроль над новою Німеччиною, на що остання була б змушена відповідати створенням власних союзів. Потенційна нестабільність у Східній Європі, пов'язана з розпадом радянського блока, робила б ситуацію ще більш загрозливою.

Саме тому варіант членства об'єднаної Німеччини в НАТО, з точки зору Білого дому, був найбільш прийнятним [17]. У той же час, США визнавали, що задля продовження існування НАТО була потрібна глибока трансформація – пов'язана із закінченням «холодної війни» та необхідністю вироблення нової стратегії в протистоянні з новими загрозами постбіполярного світу. У лютому 1990 р. президент США Дж. Буш наказав провести повну переоцінку американської стратегії в НАТО. Для проведення аналізу практичних аспектів була створена міжвідомча робоча група з європейської стратегії, яку очолив Р. Гейтс. У 1989 р. союзники погодилися почати нові переговори відносно контролю ядерних сил ракет малої дальності після того, як буде підписаний договір про обмеження звичайних озброєнь. Скорочення звичайних озброєнь зменшило роль ядерної зброї малої дальності як засобу компенсації переваги Варшавського договору в області звичайних озброєнь, і на початку 1990 року Конгрес США відмовився виділяти кошти на їх модернізацію [18].

12 лютого 1990 р. в Оттаві зібралася перша і єдина конференція міністрів закордонних справ держав НАТО й Організації Варшавського договору. Вона була присвячена проблемі "відкритого неба", заходам щодо зміцнення довіри у військовій галузі. Однак в історію вона ввійшла з зовсім іншої причини. Міністр закордонних справ ФРН Геншер поставив перед собою завдання вже на цій конференції домогтися формальної домовленості про початок переговорів у форматі "2+4". Голова Держдепартаменту США Дж. Бейкер активно підтримав його. Не заперечували й міністри закордонних справ Великобританії й Франції. Міністр закордонних справ СРСР Шеварднадзе не був готовий до настільки швидких темпів просування переговорів, але в остаточному підсумку дав згоду на опублікування спільної заяви шести міністрів про початок переговорів для обговорення "зовнішніх аспектів досягнення німецької єдності, включаючи питання безпеки сусідніх держав".

Позиція СРСР щодо об'єднання Німеччини, та зокрема членства єдиної держави у НАТО на протязі 1989-1990 рр. зазнала значної еволюції. Багато в чому ця еволюція проходила в контексті проголошеної генеральним секретарем ЦК КПРС Радянського Союзу М. Горбачовим політики «нового мислення». На початковому етапі радянське керівництво дотримувалося думки, що нова німецька держава має стати нейтральною [19]. Крім того, важливою умовою об'єднання мала стати демілітаризація ФРН. Втім радянське керівництво визнавало той факт, що американська присутність у Європі відіграє стабілізуючу роль. На зустрічі із Гельмутом Кодем 10 лютого 1990 р. у Москві Горбачов визнав, що Німеччина має сама обирати шлях, яким вона піде. В тому ж лютому 1990 р. канцлер Німеччини на зустрічі з президентом США Дж. Бушем дійшли до згоди, що об'єднана Німеччина має залишатися повноцінним членом НАТО, залишаючись у військовій структурі Альянсу. Також сторони погодились, що американські війська мають залишатися у ФРН, як гарант стабільності.

Перший раунд переговорів у форматі «два-плюс-чотири» повинен був відбутися в Бонні 5 травня, де Захід мав намір виробити погоджену позицію. США планували обмежити повістку цих переговорів питаннями прав союзників і виключити всяке обговорення питання про членство Німеччини в НАТО й інших подібних питань, які повинні були вирішувати самі німці. До кінця квітня 1990 р. США, Великобританія та Франція виробили спільний план щодо мети переговорів у форматі «два плюс чотири» та членства Німеччини в НАТО. Наразі перед Вашингтоном стояло завдання переконати СРСР погодитися із цим планом. 4 травня 1990 р. Буш запропонував призначити зустріч НАТО на вищому рівні.

Ця зустріч повинна була провести широкий критичний аналіз на перехідний період, через який мала пройти Європа в 90-х роках ХХ ст. Аналіз передбачалося сфокусувати на чотирьох моментах: роль НАТО в Європі; потреби Альянсу в звичайних озброєннях і його завдання в питанні контролю над звичайними озброєннями; роль розміщеної в Європі ядерної зброї й мети Заходу в нових переговорах про контроль над озброєннями; і, нарешті, зміцнення НБСЄ з метою посилення позицій НАТО й захисту демократичних цінностей у цільній і вільній Європі. Він також закликав до активізації переговорів по розробці договору про скорочення звичайних озброєнь і скасуванню програми модернізації ядерних ракет малої дальності.

До кінця червня 1990 р. була підготовлена декларація з пропозиціями щодо зміни відносин НАТО з Варшавським договором та індивідуальними його членами, про зміну його військової диспозиції та старих доктрин, про підвищення статусу НБСЄ як постійної структури [21]. Декларація передбачала кардинальну трансформацію НАТО.

Гарантії щодо майбутньої трансформації НАТО істотно вплинули на радянську позицію. Ще наприкінці травня 1990 р., протягом зустрічі із Дж. Бушем, М. Горбачов

підтвердив, що Німеччина має сама вирішувати, в якому альянсі вона перебуватиме. Формальної ж згоди на членство ФРН в Організації Північноатлантичного договору було отримано протягом візиту канцлера Західної Німеччини Г. Коля до СРСР 14-16 липня 1990 р.

Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини був підписаний у Москві 12 вересня 1990 р. у результаті переговорів за формулою «2+4» — ФРН, НДР плюс СРСР, США, Велика Британія та Франція. При цьому врегулювання відносин між ФРН та СРСР не стало пріоритетним: підписання «Великого договору» та угод про умови перебування й виведення радянських військ було відкладене. Воно відбулося у жовтні — листопаді 1990 р., коли висловлювати якісь побажання з боку СРСР було вже запізно.

Незважаючи на те, що питання взаємовідносин між ФРН та СРСР було винесене в окремий «Великий договір», у статті 5 визначався статус території колишньої НДР під час перебування та після виведення з неї радянських військ. До моменту повного виведення радянських військ у нових федеральних землях могли розташовуватися тільки німецькі війська територіальної оборони, не інтегровані в союзницькі структури НАТО, а після виведення — німецькі війська, які входять до НАТО, але без носіїв ядерної зброї. У результаті дипломатичних дискусій статтю 5 було доповнено пунктом, за яким ядерна зброя не повинна розташовуватися в нових землях і після 1994 р. Договір не визначав право об'єднаної Німеччини на участь у союзах, у такий спосіб, підтвердивши членство ФРН у НАТО.

Таким чином, фактор членства об'єднаної Німеччини в НАТО став центральним на протязі переговорів щодо процесу воз'єднання ФРН та НДР у 1989-1990 рр. Ідея німецького нейтралітету, яку спочатку відстоював Радянський Союз, було відкинуто, багато в чому через побоювання Великих держав та сусідів Німеччини, що одного дня ця країна задля гарантій власного суверенітету забажає отримати ядерну зброю. Навпаки ж, членство цієї країни в НАТО, було проголошено запорукою того, що Німеччина залишиться гарантом безпеки у євроатлантичному регіоні. Подальший розвиток подій показав, що членство об'єднаної Німеччини в НАТО справило позитивний вплив на регіон Центральної та Східної Європи, бо у середині 1990-х рр. саме ФРН стала ініціатором розширення НАТО на Схід.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано об'єднання двох Німеччин та політика НАТО крізь призму позицій Великих держав. Розглядається період кінця 1989 – 1990 рр., коли вирішувався блоковий статус об'єднаної німецької держави. Акцентуються позиції США та СРСР, які внаслідок переговорів досягли домовленості щодо збереження членства ФРН в Організації Північноатлантичного договору, що стало гарантією безпеки на європейському континенті.

Ключові слова: Німеччина, НАТО, політика, безпека.

РЕЗЮМЕ

В статье дан анализ объединения двух Германий и политика НАТО через призму позиций Великих держав. Рассматривается период конца 1989 – 1990 гг., когда решался блоковый статус объединенного немецкого государства. Акцентируется позиции США и СССР, которые в результате переговоров достигли договоренности о сохранении членства ФРГ в Организации Североатлантического договора, что стало гарантией безопасности на европейском континенте.

Ключевые слова: Германия, НАТО, политика, безопасность.

SUMMARY

The article examines the unification of two German states and policy of NATO from the positions of Great Powers. It is reviewed the period of late 1989 – 1990, when the military statute of united German state was decided. The positions of the USA and USSR are underlined. As a result the membership of FRG in NATO was preserved and this became a guarantee of security in Europe.

Keywords: Germany, NATO, policy, safety.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Кудряченко Андрій Іванович. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970-1991рр.) / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. — К. : Наук. думка, 1996. — 239 С.
2. Касперович П. Історія сучасної Німеччини (XX століття): Навч. посіб. / Горлівський держ. педагогічний ін-т іноземних мов ім. Н.К.Крупської. — Донецьк : Юго-Восток, 1998. — 99 С.
3. Крушинський В., Якубов В. Остаточне врегулювання німецької проблеми і кінець ялтинсько-потсдамської системи // Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки) / Під ред. Гайдукова Л., Кременя В., Губернського Л. — К., 2001. — С. 77-98.
4. Мартинов А. Об'єднана Німеччина: від "Боннської" до "Берлінської" республіки (1990- 2005 рр.). — К. : Інститут історії України НАНУ, 2006. — 447 С.
5. Лакішик Д. Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х – 90-і роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун- т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 16 С.
6. Кондратюк С. Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. — К., 2008. — 264 С.
7. Плато А. Объединение Германии - борьба за Европу: РОССПЭН. — М., 2007. — 512 с.
8. Бакирова Г. Объединение Германии: предпосылки, процесс и международно-правовые последствия. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2003. — 193 с.
9. Есин Е. Политика США в отношении объединения Германии (1989-1991 гг.): Автореф. дисс. ... к.и.н. - М., 1993. — 20 с.
10. Семенов О. Эволюция деятельности ФРГ в области европейской безопасности (1990-2005): военно-политические аспекты: Автореф. дисс. ... к.и.н. — Нижний Новгород, 2006. — 26 с.
11. Zelikow P., Rice C. Germany Unified and Europe Transformed: A Study in Statecraft. — Harvard University Press, 1995. — 528 pgs.
12. Stares P. The New Germany and the New Europe. — Brookings Institution Press, 1992. — 423 pgs.
13. Markovits A., Reich S. The German Predicament: Memory and Power in the New Europe. — Cornell University Press, 1997 — 248 pgs.
14. Timmins G. Uncertain Europe: Building a New European Security Order? — Routledge, 2001. — 256 pgs.
15. Katzenstein, P. United Germany in an integrating Europe//*Current History*. — March 1997. —116 pgs.
16. W.R. Smyser. From Yalta to Berlin. — NY: St. Martin's Press, 1999. — 465 pgs.
17. Hodge C., Nolan Cathal J. Shepherd of Democracy? America and Germany in the Twentieth Century / Greenwood Press, 1992. — P. 168.

18. Larres K. West Germany and European Unity in U.S. Foreign Policy, 1960-1990 // Cercles. — #5. — 2002. — P. 144.
19. Adomeit H. Gorbachev's Consent to Unified Germany's Membership in NATO / Working paper. German Institute for International and Security Affairs - December 2006 - P. 4.
20. London Declaration On A Transformed North Atlantic Alliance. — Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c900706a.htm>.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Євген Коновалець та його доба. Збірка статей. — Мюнхен, 1974. — 1020 с.
2. Центральний державний архів Львівської області (ДАЛьО), ф.1, оп. 51, спр. 1057 «Звіти про діяльність українських націоналістів. Лютий 1938-квітень 1939 р.», арк. 54.
3. За що ми маємо жаль до німців // Діло. — 1939. — 28 березня.
4. Українці! // Діло. — 1939. — 25 березня.
5. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (З історії Контактного Комітету 1937-1939 років) // Записки НТШ. — Т. ССХХVІІІ. — Львів, 1994. — С. 207-248.
6. ЦДА у Львові, ф.359, оп. 1, спр. 119 «Підпільний націоналізм», арк. 47.
7. Там само, арк. 62.
8. Ми не хочемо війни // Діло. — 1939. — 14 травня.
9. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce II Rzeszy (1933-1945). — Warszawa: Książka I Wiedza, 1972. — 355s.
10. Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 - вересень 1939 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. — Львів, 2001. — 221арк.
11. Паліїв Д. Тільки вірність національній ідеї. // Українські вісті. — 1939. — 25 серпня.
12. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.О. 1939: Західні землі України. — Львів, 1939. — 152 с.
13. Іваніс В. Стежками життя (спогади). Кн. 5. «На чужині». - Новий Ульм: Ukrainski Wisti, 1962. — 451 с.
14. Ліпкан А. Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет культури і мистецтв міністерства культури і мистецтв України. — К., 2003.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 115, арк. 3-5.
16. Там само, арк. 12-13.
17. Геополітика : Україна в міжнародних відносинах [[http:// readbookz.com / books/ 183.html](http://readbookz.com/books/183.html)].
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 523, арк. 8-9.
19. Там само, арк. 86.
20. Там само, спр. 539, арк. 11.
21. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — 642 с.
22. Видання Головного командування УПА. Літопис УПА. Нова серія. - Т.1. - Київ: АТ «Київська книжкова фабрика», 1995. — 372 с.
23. ЦДАВО, кмф-8, оп.1, спр.166, арк. 42.

Надійшла до редакції 26.11. 2009 р.

ББК ТЗ(7СОЕ)63-6

ГОСУДАРСТВА СНГ ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОМ КУРСЕ США В 90-е гг. XX ВЕКА

Л. Е. Леонтьева

Продолжавшаяся четыре десятилетия «холодная война» определялась острым противостоянием ведущих государств того периода - Соединенных Штатов Америки и Советского Союза. Она накладывала свой отпечаток на все процессы, происходившие в мире. Через призму этого явления рассматривались все международные, региональные, двухсторонние отношения как в политике, так и в сфере экономики, науки, культуры.

Изучение проблем взаимодействия стран СНГ и США в 90-е гг. XX века относится к разряду актуальных. В данной статье целью автора является анализ специфики установления отношений между государствами после продолжительного периода так называемой «холодной войны» путем анализа документальной базы внешней политики США [1].

Среди проблем, нуждающихся в специальном изучении во внешнеполитическом курсе США, особое место занимает их позиция в отношении СНГ в последнее десятилетие XX в. Этот период позволяет увидеть специфику подходов позиции США, рассмотреть ее трансформацию в деятельности республиканской и демократической администрации. Актуальность данного направления исследования несомненна. Для его изучения автор привлек доступные отечественные и зарубежные документы, а также разнообразный статистический и фактологический материал. Руководствуясь стремлением исследовать проблему в конкретно-историческом контексте выбранного периода, автор основывает методологию на сочетании нескольких методологических подходов и принципов.

Рассмотрение данных событий, которые послужили причиной возникновения СНГ и дали толчок его развития в течение 90-х гг. XX ст., а также попытка исследовать эту трансформацию является одним из главных факторов и основным ключевым вопросом определения дальнейшего отношения США к экономическим, политическим и межгосударственным отношениям на постсоветском пространстве.

Жизнь человечества во многом была изменена с окончанием «холодной войны», с ликвидацией угрозы ядерной войны. Особое место в этих процессах сыграли США, заняв ведущее место в мире после окончания противостояния двух систем. Серьезный вклад в разработку проблем американской внешней политики конца XX- начала XXI веков внес А.И.Уткин [2]. Одним из ведущих исследователей истории США является С.М.Рогов [3]. Проблемы американской внешней политики в различных регионах Европы нашли свое отражение и специфическую оценку в работах таких известных специалистов как Г.Киссинджер [4], З.Бжезинский [5]. Порой придерживаясь специфических подходов, они дают многовекторную картину отношений США с различными странами Европы. Трансформацию внешней политики США времен президентства Дж.Буша старшего и Б.Клинтона рассматривают в своих статьях Н.И.Турчак [6], В.А.Дубовик [7].

Внешиполитические предпочтения США в различные периоды истории привлекали интерес зарубежных исследователей. Взаимоотношения США и СССР нашли частичное отображение в ряде работ таких авторов как К. Кэмпбэлл, А.Картэр, С.Миллер и других [8].

В начале 90-х гг. XX в., в период распада СССР и создания СНГ в государственных структурах США сложилось убеждение, что Россия - отсталая часть Запада и ее можно довольно быстро трансформировать в либеральную демократию. Ставка делалась на то, что Россия в рамках стратегического партнерства с США будет хорошо управляемым локомотивом демократизации и утверждения рыночной экономики на всем постсоветском пространстве. Такая точка зрения доминировала в Вашингтоне в период 1992-1993 гг. В политическом лексиконе появились термины: «прагматическое партнерство», «партнерство без иллюзий» и даже «преждевременное партнерство» [9].

С 1995 г. администрация Б.Клинтона выдвинула официальную внешнеполитическую концепцию на основе меморандума Белого дома «Стратегия национальной безопасности участия и расширения» [10]. Она была нацелена на безусловное сохранение лидерства США, утверждение однополярной структуры нового мирового порядка. Администрация Б.Клинтона проводила разную внешнюю политику в отношении России, государств Средней Азии и Закавказья, Украины и Молдавии, Белоруси, стран Балтии- своеобразный регионализм.

Исходный принцип, которым руководствовались США в своей политике на всем постсоветском пространстве и в первую очередь в отношении России, - это стремление последовательно противодействовать возможному воссозданию враждебной им сверхдержавы. Американское руководство на основе постулатов доминирующей на Западе внешнеполитической школы «политического реализма» пыталось активно содействовать определенным попыткам официального Киева геополитически и культурно оторвать Украину от России, постепенно вовлечь Украину в западноевропейские и трансатлантические структуры. Украина занимала третье-четвертое место среди государств- получателей американской экономической помощи и первое - среди постсоветских государств [11]. В 1997 г. ей было выделено 225 млн. долларов, в то время как России-95 млн., Казахстану-35 млн., Узбекистану-21,6 млн., Киргизии-20,8 млн., Туркменистану-5 млн., Беларуси-6,7 млн. долларов.

Вместе с тем США в явной или неявной форме пытаются противодействовать интеграционным процессам внутри СНГ. В частности, широкое экономическое проникновение американских частных компаний в богатые нефтью, газом, золотом и другими сырьевыми запасами Казахстан и государства Средней Азии очень похоже на оплату правящим элитам этих государств их геополитического дистанцирования от России.

Первоначальный оптимизм американцев в отношении возможности быстрой европеизации Украины постепенно ослабевал. Официальный Вашингтон особенно раздражает проблема особой коррумпированности украинского государственного чиновничества даже по сравнению с другими государствами СНГ. Именно оно, зачастую во взаимодействии с криминальными элементами, буквально парализует деятельность американских бизнесменов и вынуждает их покидать Украину. Недовольны США и медленными темпами экономических реформ и мерами по созданию рыночной экономики в сельском хозяйстве и государственной монополии в энергетическом секторе. Вследствие этого предоставление экономической помощи Украине конгресс, как правило, увязывает с рядом условий, что зачастую приводит к удержанию части уже выделенных сумм.

Другой подход действует в отношении Беларуси, которая из всех государств Содружества пошла на наибольшую интеграцию с Россией и где положение с правами человека выглядело много лучше в сравнении с государствами Средней Азии. США и в целом Запад развернули пропагандистскую кампанию ее демократизации, де-юре не

признали результаты референдума 1996 г. и, сформированный после него новый парламент.

Администрация Б.Клинтон по мере осознания нефтяной значимости для США Азербайджана стремилась перейти на его сторону в армяно-азербайджанском конфликте - тем более, что Армения в отличие от Азербайджана и Грузии продолжает традиционно ориентироваться на Россию.

Не менее важное место в стратегии Вашингтона в СНГ занимает содействие становлению демократии и рыночной экономики как в России, так и на всем постсоветском пространстве. При этом Вашингтон в первую очередь руководствуется традиционной западной логикой: «демократии между собой не воюют». Чем прочнее и устойчивее будет демократия в России, тем лучше для Запада. Реализации этого принципа США прежде всего содействовали путем активной поддержки преобразования российской экономики из планово-централизованной в подобие рыночной по рекомендациям Международного валютного фонда основанным на монитаристских концепциях микроэкономической стабилизации.

Национальные интересы России и США в новых геополитических условиях требуют всемерного укрепления сотрудничества этих стран - основы стабильности, укрепления демократии и прогресса на европейском континенте.

Процессы в политическом и экономическом контексте СНГ получили свое развитие в начале XXI в., продемонстрировав противоречивый, сложный характер в котором присутствуют как позитивные, так и негативные моменты. Безусловно, все они нуждаются в дальнейшем изучении для выяснения развития постсоветского пространства, так и отношения США к происходящим там событиям.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються події, що призвели до виникнення СНД та його розвитку на протязі 90-х рр. XX ст. Ключовим питанням є ставлення США до економічних, політичних та міждержавних відносин на пострадянському просторі та спроба дослідити її трансформацію.

Ключеві слова: СНД, США, національні інтереси, зовнішньополітичний курс.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются события, которые привели к возникновению СНГ и его развитию в течение 90-х гг. XX ст. Ключевым вопросом является отношение США к экономическим, политическим и межгосударственным отношениям на постсоветском пространстве и попытка исследовать ее трансформацию.

Ключевые слова: СНГ, США, национальные интересы, внешнеполитический курс.

SUMMARY

The article analyzes the events that led to the emergence of the CIS and its development during the 90-ies. XX century . The key issue is the U.S. attitude to the economic, political and foreign relations for postsoviet space and attempt to investigate its transformation.

Key words: CIS, U.S., national interests, foreign policy.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1930-31. A Documentary Collection. — Kingston-Vestal, 1987. — P.xxx.; Foreign Relations of the United States (1918-1951); Documents and Materials Relating to the Eve of the Second World War.

- Vol. 1–2.—New York.—1948; A Decade of American Foreign Policy: current documents. 1956-61. In 6 Vols. — Washington, 1957-65, etc.
2. Уткин А. И. Американская стратегия для XXI века. М.: Логос, 2000. - 321 с.
 3. Рогов С. Россия—США. Что это значит: партнерство вместо соперничества? // Эхо планеты. № 23. С. 7.
 4. Г.Киссинджер. Дипломатия. М.: Ладомир, 1997. - 848 с.
 5. Brzezinski Z. A geostrategy for Eurasia // Foreign Affairs. 1997. September/October. P. 52.
 6. Н.И.Турчак. Зовнішня політика адміністрації Дж.Буша: концептуальні та прикладні аспекти.-К.: НАН України, 1998.-20 с.
 7. В.А.Дубовик Політика США по відношенню до незалежної України (1991-1994 рр.) - Одеса,1996.-24 с.
 8. Campbell K., Carter A., Miller S., Zraket Ch. Soviet Nuclear Fiction: Control of the Nuclear Arsenal in a Disintegrating Soviet Union //CSIA Studies in International Affairs.—1991.—№ 1.—Р.69-70.
 9. Кременюк В.И. Внешняя политика США на рубеже веков// США-Канада: ЭПК. - 2000, N 5. - С. 27-30.
 10. Россия и США после "холодной войны" / Ю. П. Давыдов, В. А. Кременюк, А. И. Уткин и др. - М.: Наука, 2002. - 210 с.
 11. Bowker M. Russian Foreign Policy and the End of the Cold War. Brookfield, 1999.

Надійшла до редакції 30.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4Укр)63-64(Рос)

УКРАЇНО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ

О.В.Крапівін

Гуманітарна сфера співпраці пов'язана з національно-культурною самоідентифікацією громадян і багато в чому зумовлює характер і суть взаємин між країнами на самих різних рівнях.

Слід констатувати, що проблемність в цій сфері набула хронічний характер. Посилилися несприятливі тенденції політикування двостороннього діалогу з гуманітарної проблематики. Різні трактування сторонами історичних подій спровокували гострі політико-дипломатичні конфлікти. Дискусійною залишається тема забезпечення національно-культурних потреб українців в Росії і росіян в Україні.

Одним з пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності РФ є захист і популяризація за межами країни російської мови, розширення простору «російського миру», перш за все – в країнах СНД. Росія, володіючи значним (не зіставним з українським) інформаційним потенціалом, продовжує чинити на Україну тиск з метою зміцнення позицій російської мови, додання їй офіційного статусу. У мовну проблематику привноситься політичний аспект, провокуючи постійні конфлікти (особливо в період виборчих кампаній в Україні), що в цілому негативно позначається на атмосфері двосторонніх відносин.

Дії сторін часто не відповідають духу і букві Договору про дружбу, співпрацю і партнерство (1997 р.), в якому визначені основні принципи гуманітарної співпраці. Напруженість в гуманітарній сфері накладає відбиток на відносини між громадянами обох країн, ускладнює контакти у сфері освіти, науки, культури.

Очевидно, що сьогодні актуальними завданнями для Києва і Москви є: а) деполітизування контактів в гуманітарній сфері; б) формування продуктивних, взаємоузгоджених підходів до вирішення мовних проблем; в) професіоналізація діалогу з історичної тематики; г) розробка і впровадження неконфліктних, цивілізованих методів підтримки етнічних меншин на територіях обох країн; д) модернізація і розширення контактів в галузі науки, освіти, культури.

Тема україно-російських відносин в гуманітарній галузі представлена відносно невеликою кількістю робіт, що, головним чином, присвячені питанням культури та науки [1]. Щодо робіт про зв'язки між Україною та Росією в гуманітарній сфері, то до останнього часу досліджень у цьому напрямку було дуже мало. На сьогодні в вітчизняній історіографії бракує праць, в яких було б проведено цілеспрямоване дослідження процесу україно-російських відносин в галузі гуманітарних стосунків. Зазначене і зумовило вибір теми статті.

Аналізуючи ситуацію в гуманітарній сфері в останнє десятиліття, слід підкреслити, що змін на краще не відбулося [2]. Є підстави стверджувати, що відносини в цій сфері, особливо в останні п'ять років, посилюються на тлі загального погіршення двостороннього партнерства.

Одній з головних проблем в цьому питанні є продовження політизування гуманітарної сфери співпраці. Національна, соціокультурна, лінгвістична, історична проблематика увійшли до політичного дискурсу і є предметом різного роду спекуляцій і маніпуляцій. Ця тривожна тенденція наголошується і українськими, і російськими експертами. Сумісні суто культурологічні проекти знаходять політичний негативний резонанс, провокують конфлікти, в які втягуються наукові організації, суспільні структури, мас-медіа обох країн. Підтвердження тому – проведення в Криму III Міжнародного фестивалю «Велике російське слово» (6-12 червня 2009 р.), який, по суті, став ареною політичного протистояння, і був відмічений гострим конфліктом представників ЗМІ двох країн, супроводжувався різкими заявами і дипломатичними демаршами (звернення до учасників фестивалю мера Москви Ю.Лужкова, заборона на участь в заході депутатів Держдуми РФ К.Затулину і т.д.) [3]. Де-факто, фестиваль трансформується в інструмент політичного лобіювання російських інтересів в Україні [4].

Прикладами того, що привнесло політичної складової в гуманітарні проекти є так само конфлікт навколо української бібліотеки в Москві, російського культурного центру в Львові і ін.

Тим часом, недавні соціологічні опити громадян України в 26 регіонах країни показали, що для українців украй важлива гуманітарна співпраця між двома країнами: значущість наукових контактів відзначили 32% опитаних, культурних і освітніх обмінів – 37% [5].

Українці достатньо прагматичні в своїх оцінках україно-російської співпраці, ніж це уявляють собі політичні лідери України.

Соціологічні опити показали, що громадяни України, а саме третина населення, підтримають співпрацю в гуманітарній області, хоча пріоритет віддають офіційним контактам, про що свідчать відповіді на питання:

Які з форм співпраці, на вашу думку, є найбільш ефективними для зміцнення партнерських відносин між Україною і Росією? (вибір декількох варіантів відповіді)

Офіційні контакти	62,4%
Регіональна співпраця	42,7%
Співпраця на рівні цивільного суспільства,	31,4%

контакти українських і російських громадських організацій	
Двосторонні зв'язки між українськими і російськими партіями	25%
Особисті контакти між родичами і друзями	17,9%
Важко відповісти	5,9%

Дійсно, загострення загальнополітичного діалогу, що в даний час продовжується між Україною і Росією, позначається на контактах, в першу чергу, в гуманітарній сфері.

Не працюють двосторонні механізми співпраці – останнє засідання Підкомітету з питань гуманітарної співпраці відбулося 14 червня 2007 р. З того часу не проводилися засідання профільних підкомісій.

Не знижується напруженість в «мовному питанні». Російська сторона на політико-дипломатичному рівні регулярно піднімає тему утиску прав російськомовного населення, витіснення російськомовних ЗМІ з українського інформаційного простору, насильницької українізації національної системи освіти в Україні. Офіційний Київ наполягає на паритетному рівні забезпечення прав національних меншин в обох країнах, а російські заяви розглядаються як втручання у внутрішні справи. Мовна проблема українополітизована, активно використовується і як засіб тиску ззовні, і як інструмент внутрішньополітичної боротьби, перш за все, – в період виборчих кампаній.

Позначилися концептуально різні підходи до трактування ряду історичних подій. Перш за все, йдеться про оцінку діяльності ОУН-УПА, про Голодомор 1932-1933 рр. Ці теми стали каменем спотикання в українсько-російських відносинах, викликали хвилю взаємних звинувачень і критики. Виникла конфліктна ситуація навколо Указу Президента України про святкування 350-річчя Конотопської битви, указ був негативно оцінений МЗС РФ. У експертному і науковому середовищі йдуть дебати про історичну роль гетьмана Мазепи і т.д.

Учасники згаданого вище Круглого столу відзначали небезпеку міфологізації і політикування окремих фактів історії, що веде до ескалації конфліктності у відносинах, так званім «війнам пам'яті».

Поза сумнівом додала масла у вогонь підтримка офіційним Києвом Тбілісі в конфлікті з Південною Осетією в серпні 2008 року. На рівні розділів держав відбувся обмін жорсткими заявами і навіть звинувачення російською стороною України у продажу зброї Грузії під час ведення військових дій, що заборонено міжнародними правилами.

Став виразно видний дефіцит контактів творчої інтелігенції, учених, представників експертних співтовариств. Діалог проходить переважно в критичному режимі, на рівні обміну докорами і звинуваченнями. Коло російських експертів, громадських діячів, представників мистецтва зайняли вельми критичну позицію щодо України. У свою чергу, члени Національної ради з питань культури і духовності при Президентові України негативно оцінили спрямованість висловів російської столиці [6].

У квітні 2008 р. учасники Конференції Академії наук вищої школи України прийняли Звернення до своїх російських колег. У нім підкреслюється, що «розгорнена російськими правлячими елітами антиукраїнська істерія вже негативно позначається на атмосфері довіри і дружби між нашими народами. Згортаються необхідні для двох країн наукові і інноваційні проекти» [7].

У свою чергу, в Заяві Об'єднання українців в Росії і Федеральній національно-культурній автономії українців в Росії затверджується, що «в Росії спостерігається політизування всього комплексу питань, що стосуються української гуманітарної

сфери. Після 2004 р. проти України фактично ведеться інформаційна війна, частиною якої стала зачистка українського гуманітарного простору» [8].

Не розвивається співпраця у сфері освіти. Контакти між Вищими навчальними закладами двох країн безсистемні і локальні. Договірні відносини між українськими і російськими учбовими закладами не повною мірою відповідають сьгоднішнім реаліям, вимагають перегляду і модернізації. Масштаб студентських обмінів не витримує критики, більш того – намітилася тенденція зниження квоти стипендій, що надавалися. У 2005 р. було виділено всього 150 стипендій для навчання українських студентів в Росії. Проте ця квота використана на 70% [9]. На 2008/2009 навч. р. Міністерство освіти і науки РФ виділило для громадян України 30 стипендій на повний курс навчання і 3 – в аспірантурі [10].

Утруднена реалізація сумісних науково-культурних проектів. Проведення року України в Росії і Росії в Україні (2003-2004 рр.) було в значній мірі формалізоване і не стало стимулом для якісного зростання культурної співпраці країн. Підписані за останні роки міжвідомчі документи з співпраці і реалізації сумісних проектів (культура, туризм, архівна справа і ін.) виконані не повною мірою. Рішення Підкомітету з питань гуманітарної співпраці про проведення Днів освіти і науки України в РФ в 2008 р. і Днів освіти і науки РФ в Україні в 2009 р. так і залишилися на папері, оскільки не були визначені джерела фінансування.

Серед причин, які блокують реалізацію такого роду проектів, можна назвати: а) напруженість в гуманітарному діалозі і в цілому в двосторонніх відносинах; б) низьку ефективність міждержавних механізмів співпраці; в) принцип «залишкового фінансування» заходів, що існує в обох країнах, в цій сфері; г) помітне погіршення соціально-економічної ситуації в Україні і РФ.

І знов декілька, на ваш погляд, досить показових цифр. Більшість українців (49,1%) вважають, що відносини з Росією погіршуються. І відповідальність за їх поліпшення покладають на владу (51,7%), вважаючи найбільш ефективною формою партнерства між Україною і РФ офіційні контакти (62,4%). У той же час, люди не вірять, що влада здатна на позитивні зрушення в цьому напрямі. Так, 40,7% опитаних чекають від нового парламенту і уряду погіршення, як в економічній, так і в гуманітарній сфері українсько-російської співпраці. 19,5% – не чекають взагалі нічого.

З цього песимістичного ряду випадає той факт, що 71,1% респондентів (а це дуже багато!) готові особисто підтримати цивільні ініціативи, націлені на розвиток українсько-російських відносин. Крім того, на думку українців, двосторонні контакти громадських організацій, результативніші, ніж, наприклад, контакти міжпартійні: 31,4% і 25% відповідно. Виходить, що громадяни, за інерцією все ще покладаючись на владу, вже готові забрати у неї ініціативу і стати самостійними учасниками діалогу з росіянами.

Соціально-демографічний зріз показав, що в розвитку українсько-російських відносин, перш за все, зацікавлені представники середньої вікової групи (35-55 років), що мають вищу освіту і стабільний дохід, а зовсім не пенсіонери, що ностальгують по СРСР, як це часто подають політики. Підкреслимо, що саме ці соціально активні громадяни в налагодженні відносин з РФ покладаються самі на себе (71,4%) [11].

То, якими українці бачать відносини між Україною і Росією, багато в чому є проекцією сприйняття ними власної держави. З цієї точки зору, учасники соціологічного дослідження «Українського форуму» відзначають не стільки кризу довіри між нашими країнами, скільки кризу самої української влади – і як суб'єкта міжнародних відносин, який повинен чітко усвідомлювати і послідовно реалізовувати інтереси України, і як головного ініціатора консолідуючих процесів усередині країни.

Вироблення нового алгоритму співпраці, перехід до прагматичних відносин передбачає, в першу чергу, відхід від деяких стереотипів і ілюзій. Наприклад, в Росії вельми поширена ілюзія, що незалежність України – тимчасове явище і певними жорсткими заходами Україну завжди можна повернути у фарватер російських інтересів. З іншого боку, в Україні достатньо стійкий політичний стереотип, що зв'язує будь-яке розширення економічних контактів з Росією із загрозою втрати або обмеження незалежності. Ці і інші стереотипи завдають вельми відчутного збитку двостороннім відносинам і можуть бути подолані тільки шляхом чіткого визначення і узгодження взаємних інтересів [12].

Повноцінне партнерство України і Росії може бути забезпечене лише на основі стратегічного планування, що забезпечить стабільність і прогнозованість двосторонньої взаємодії. Тому нова модель україно-російського партнерства повинна будуватися не на реакції, що запізнилася, не на подіях, що відбулися, як це має місце зараз, а на основі визначення стратегії двосторонніх відносин на довгострокову перспективу, чітко формулювати загальні інтереси обох країн, фіксувати загальні позиції з актуальних міжнародних питань, визначати головні напрями і сфери співпраці, виявляти можливі ризики і загрози національним інтересам, а також механізми їх зниження.

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізовано сучасний стан відносин між Україною та РФ в гуманітарній галузі, підкреслено основні питання та проблеми.

Ключові слова: Україна, Російська федерація, гуманітарна сфера, соціологічні опитування, напруга в відносинах, мовне питання.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализировано современное состояние отношений между Украиной и РФ в гуманитарной отрасли, выделены основные вопросы и проблемы.

Ключевые слова: Украина, Российская федерация, гуманитарная сфера, социологические опросы, напряжение в отношениях, языковой вопрос.

SUMMARY

In the article the modern state of relations is analyzed between Ukraine and Russian FEDERATION in humanitarian industry, underlined basic questions and problems.

Keywords: Ukraine, Russian federation, humanitarian sphere, sociological questioning, tension, is in relations, linguistic question.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Евзеров Р.Я. Украина: с Россией вместе или врозь? – М., 2000; Жукова Н. Легче зажечь свечу, чем клясть темноту // Россия, Украина, Белоруссия – единое миграционное пространство. – М., 2007; Манякин Р. Украина и Россия. Что делать? // Евразийский вестник. – 2007. – №7; Ярмиш Г. Від протистояння до співробітництва // Політика і час. – 2006. – №11; Романух О.М. Развитие україно-російських відносин в сфері культури і науки. – Дис. канд. іст. наук 07.00.01. – Донецьк, 2007 та ін.
2. Машенко А., Г.Дубовой, К.Терехова. Украину ждет похмелье от Ющенко // Сегодня. – 2009. – 29 октября – С.9; Проблемы и перспективы сотрудничества Украины и России. Аналитический доклад Центра Разумкова // Национальна безпека і оборона. – 2006. – №5. – С.22-27, та ін.

3. Киселева Н. Юрий Лужков: «Русофобию на Украине насаждают в качестве национальной идеи» // Крымское время. – 2009. – 11 июня. – С.7.
4. Фестиваль проводится при поддержке правительственной комиссии по делам соотечественников Российской Федерации.
5. См. Оценка гражданами Украины украино-российских отношений и их перспектив. Режим доступа: http://uf.org.ua/books/6734276_Ros-Ukr.1
6. Нацсовет при Ющенко: в России участилась антиукраинская риторика // Подробности. – 2008. – 20 июня. Режим доступа: <http://podrobnosti.ua>
7. УНИАН. – 21 апреля 2009.
8. УНИАН. – 6 мая 2009.
9. Проект Конституции взаимоотношений между РФ и Украиной в межпарламентской сфере. – М., 2006. – С.59.
10. Министерство образования и науки Украины предоставило возможность в тот же период 80 гражданам РФ проходить обучение в украинских ВУЗах и 3 места для обучения в аспирантуре. Следует также отметить, что в последние годы молодежь студенческого возраста и в Украине и в России заметно охладели друг к другу. Выросло поколение, которое враждебно относится к своим сверстникам в другой стране, особенно не задумываясь над причинами такого явления.
11. Украина-Россия: общественный диалог. – К., 2008. Режим доступа: http://uf.org.ua/books/6734276_Ros-Ukr.1
12. Секретарюк А.В. Российско-украинские отношения: проблемы и перспективы развития / Российская Федерация в международных отношениях. – М., 2008. – С.4.

Надійшла до редакції 25.11. 2009 р.

T4 (448)56-8

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ БАЗИ УГОРЩИНИ НА ШЛЯХУ ДО ЧЛЕНСТВА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

О.М. Баркалова

Європейський Союз на сучасному етапі розвитку історії представляє одне з найбільших та найвпливовіших політичних об'єднань у світі. Останні два розширення ЄС відбулися за рахунок включення дванадцяти країн, що раніше належали до соцтабору. Особливе місце серед цих держав займають країни Центральної та Східної Європи, до яких належить Угорщина. Для набуття повноправного членства у ЄС цим країнам знадобилося більше ніж десять років.

Пріоритетом зовнішньої політики України в останні роки виступає європейська інтеграція. Для нашої країни у значній мірі може бути дуже корисним досвід Угорщини, здобутий на шляху європейської інтеграції. Особливо актуальним може бути використання позитивних здобутків цієї країни у процесі адаптації української законодавчої бази до правового доробку ЄС (*acquis communautaire*).

Українські дослідники приділяють недостатньо уваги проблемам європейської інтеграції країн Центральної та Східної Європи в цілому й Угорщині зокрема. Насправді ж наявний значний потенціал у вивченні євроінтеграції зазначених країн, оскільки їх поєднує з Україною «радянське» минуле. Існує невелика кількість статей, наприклад, таких як «Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу», докторанту Інституту політичних і етнонаціональних і політичних досліджень НАН України Олени Ковальової, Угорщина

розглядається разом із іншими країнами, що набули повноправного членства у ЄС у 2004 році. Особливе місце та роль Угорщини у євроінтеграційному процесі залишилися поза увагою дослідника [1]. Окремі теоретичні аспекти європейської інтеграції нових країн-членів ЄС розглянуті у дисертації: В.Копійки[2].

У цій статті автор шляхом аналізу значного кола джерел розглядає основні моменти виконання Угорщиною одного з головних критеріїв членства у ЄС – адаптації законодавчої бази до норм ЄС. У сучасній історичній науці цей напрямок залишається одним з найменш вивчених.

Основними джерелами для дослідження виступили: Договір про заснування Європейської спільноти, висновки Європейської комісії, щодо готовності Угорщини до вступу у ЄС, рішення Європейської Ради, європейські (асоційовані) угоди, угорська програма адаптації законодавства до норм *acquis communautaire*.

Одним з критеріїв членства у ЄС є адаптація законодавства країни-кандидата до правового доробку Співтовариства (*acquis communautaire*). Йдеться не лише про формальну адаптацію законодавства, а й про створення інституцій, що забезпечують його дотримання й реалізацію на практиці правових норм. У статті автор не ставить за мету зробити детальний аналіз юридичних документів Угорщини, що були розроблені згідно з європейськими нормами. Акцент робиться на ключових напрямках, які мали бути узгоджені, згідно з критеріями членства. Стартовим майданчиком цього процесу можна вважати підписання у 1991 році угоди про асоційоване членство Угорщини в ЄС. У зв'язку з цим почався процес закріплення на законодавчому рівні положень, що містилися в угодах. В першу чергу розроблялося законодавство у економічній галузі, що надавало сторонам право безперешкодної торгівлі.

Весь комплекс права ЄС, який країни-кандидати мають прийняти складається з 31 розділу, він охоплює економічну, політичну та соціальну сфери. В свою чергу ці розділи містять законодавчі акти у тій чи іншій галузі. Весь правовий доробок Європейського Союзу мають майже п'ятдесятирічну історію розвитку, тому його імплементація у кожній з країн представляє собою довготривалий процес, який продовжується навіть після набуття повноправного членства. Комплекс *acquis communautaire* ґрунтується на "Договорі про заснування Європейської спільноти" та доповненнях до нього, саме цей Договір визначає конкретні напрямки з якими було створено загальноєвропейське законодавство [3].

Перший розділ присвячений законодавчим актам, що забезпечують вільне пересування товарів в межах Співтовариства. Це означає, що кожна країна повинна на законодавчому рівні закріпити принцип безперешкодного доступу товарів з країн ЄС. В першу чергу мають бути скасовані митні платежі, кількісні обмеження та протекціоністські заходи. Технічні, гігієнічні та інші стандарти для товарів також підлягають гармонізації згідно з європейськими стандартами [4].

Наступний розділ має на меті врегулювання питання вільного пересування мешканців країн-членів в кордонах ЄС. У зв'язку з цим кожна держава по-перше, має забезпечити можливість вільного переміщення робітників та їхніх сімей, при цьому єдині стандарти соціального захисту повинні бути збережені будь-де у Євросоюзі, по-друге має бути спрощений режим перетину кордону для громадян ЄС [5].

З першими двома розділами має тісний зв'язок розділ, що регулює свободу надання послуг всередині ЄС. Згідно з цим, кожна країна має надавати рівні умови, як для національних підприємств у сфері надання послуг, так і для закордонних. Цілий комплекс законодавчих актів має бути розроблений у банківській та телекомунікаційній сферах. Особлива увага з боку ЄС приділяється якомога більшій гармонізації законодавства у цьому напрямку в усіх країнах-членах [6].

Законодавча база кожної держави-члена має забезпечувати вільне переміщення капіталів. Цей розділ охоплює значну кількість законодавчих актів, що регулюють інвестиційну діяльність, роботу іноземних банків, фінансові потоки закордонних компаній, що працюють на території окремої країни [7].

Окремий розділ правового доробку ЄС присвячений врегулюванню діяльності підприємств різних форм власності. В першу чергу має бути стандартизована система управління підприємством, задля успішної роботи в умовах конкуренції в межах ЄС, далі необхідно розробити систему захисту прав кредиторів та акціонерів. Також має бути розроблений єдиний реєстр підприємств, що є доступним для кожного громадянина.

Особливе місце займає розділ, що регулює конкурентну політику в державах-членах ЄС. У кожній країні в рамках внутрішнього ринку ЄС має бути забезпечена вільна конкуренція для усіх підприємств. Головне місце у цьому розділі займає антимонопольне законодавство, врегульовується також система надання підтримки підприємствам з боку держави.

Найбільш чутливою галуззю економіки, як ЄС в цілому, так і Угорщини є сільське господарство. Задля забезпечення сталого розвитку, введення єдиних з ЄС санітарних норм та стандартів, в Угорщині довелося розробляти законодавчу базу практично з нуля. Адаптація законодавства у цій галузі виявилася одним з найскладніших завдань, про це свідчать результати моніторингу з боку Європейської Комісії, що були викладені у "Рішеннях Ради Європейського Союзу щодо принципів, пріоритетів, проміжних цілей партнерства зі вступу", проблема недостатніх темпів законотворчої діяльності була характерною для Угорщини.

Сталий розвиток економіки держав-членів ЄС залежить від транспорту. Загальна політика Європейського союзу у транспортній сфері базується на таких основних принципах: по-перше, у цій галузі повинні бути впроваджені передові розробки, що дозволяють поліпшити якість надання транспортних послуг та дотримуватись високих екологічних стандартів; по-друге, транспортна мережа повинна постійно розширюватись, а її ефективність має підвищуватись. У зв'язку з цим, ЄС має єдину законодавчу базу, яка регулює роботу цієї галузі в руслі функціонування внутрішнього ринку, важливим елементом якого стала Угорщина, яка має розгалужену транспортну мережу. Отже, керівництву Угорщини довелося розробляти цілий комплекс законодавства у цій сфері, відповідно до правового доробку Співтовариства [8].

З переходом до єдиного ринку у 1993 році, країни ЄС прийняли єдине законодавство, що стосується оподаткування, це означає використання єдиного податкового режиму, як до національних, так і не національних операцій з товарами та послугами на території Співтовариства. Законодавство ЄС щодо ПДВ включає в себе єдині правила обкладання цим видом податку, розміри його у всіх державах-членах – однакові, він складає 18 %. Система акцизних зборів Угорщини також мала бути врегульована відповідно до стандартів ЄС. Акцизним податком обкладаються три категорії товарів: алкогольна продукція, тютюнові вироби, пальне [9].

Європейське законодавство в галузі промисловості, яке повинно бути адаптовано у кожній державі має на меті: підвищити пристосування промисловості до структурних змін, в першу чергу це означає забезпечити її конкурентоспроможність в умовах єдиного ринку; впровадити єдині стандарти у виробництві; забезпечити належний рівень захисту навколишнього середовища. Особливе місце посідають законодавчі акти які врегульовують торгівлю промисловими товарами між ЄС та країною-кандидатом. До моменту набуття повноправного членства Угорщиною, певні види продукції промисловості могли постачатися на ринок ЄС в обмеженій кількості (в першу чергу це стосувалося вугілля, сталі, продукції текстильної промисловості). Співтовариства

зберігали за собою захисні заходи, у зв'язку з цим, в Угорщині мало бути розроблене спеціальне законодавство, яке або забороняло, або встановлювало об'єми експорту промислових товарів [10].

Спільне законодавство Європейського Союзу регулює також науково-дослідницьку діяльність та освіту. Статті 126 та 127 угоди про створення ЄС закріпили положення згідно з якими кожна держава-член має впроваджувати високий рівень освіти на своїй території та забезпечити її невідривність від практичних потреб. Система освіти чи не найперша галузь яка була приведена у відповідність до європейських стандартів. Ще наприкінці 1990-х років у вищих навчальних закладах Угорщини було впроваджено Болонську систему. Європейському Союзу та державам-членам належить координувати свою наукову та технічну дослідницьку діяльність у такий спосіб, щоб забезпечити сумісність національних політик та політики Співтовариства.

Забезпечення сталого розвитку всіх регіонів ЄС – одна з пріоритетних цілей для Співтовариств. Регіональна політика як Європейського Союзу в цілому, так і кожної країни має бути спрямована на рівномірний розвиток всіх регіонів. Європейська Комісія зазначала, що в Угорщині існують області, які відстають по багатьом економічним показникам та мають не достатньо розвинену інфраструктуру, ситуація ускладнюється значними темпами урбанізації населення. Саме задля поліпшення ситуації у недостатньо розвинених регіонах, країна-кандидат має впроваджувати законодавство яке б сприяло подоланню відставання. Цій проблемі і присвячений розділ “Регіональна політика та координація структурних інструментів“, що міститься у *acquis communautaire*. Під структурними інструментами розуміється комплекс програм впровадження фінансової, технічної допомоги країні, або її окремому регіону. Такими програмами є Фаре (Phare), Сапард (Sapard), Іспа (Ispa) [11].

Задля адаптації національної законодавчої бази Угорщини до правового доробку Європейського Союзу, урядом була розроблена спеціальна програма. Цей документ мав назву “Національна програма адаптації *acquis communautaire*”. Він представляє собою значний за обсягом документ (близько 700 сторінок кожні), де представлені конкретні заходи з адаптації розділів правового доробку та терміни їх реалізації. В Угорщині довелося адоптувати близько 2000 законодавчих актів. Згідно з національною програмою з цим завданням Угорщина мала впоратися до кінця 2003 року [12].

Таким чином, процес гармонізації законодавства Угорщини з правовим доробком Європейського Союзу тривав близько десяти років, за цей час докорінні зміни торкнулися економічної, політичної та соціальної сфери життя країни. У економічному плані Угорщині довелося пристосовуватися до нових умов, що створювалися через впровадження загальноєвропейського торгового, фінансового та митного законодавства. За таких обставин, ринок країни відкривався для безперешкодного доступу більш конкурентоспроможних товарів з ЄС, але Угорщина мала змогу просувати свою продукцію на європейські ринки. Адаптація Угорщиною соціального, візового та трудового законодавства до правового доробку, відкриває більше можливостей для працевлаштування у країнах ЄС, спрощує подорожування Європою, надає значні перспективи у навчанні. На наш погляд, такий комплекс, що охоплює велику кількість напрямків законотворчої діяльності, є дуже складним для країн, що донедавна мали зовсім іншу законодавчу базу. Навіть після вступу до ЄС в Угорщині продовжується процес зближення національного законодавства до загальноєвропейського.

РЕЗЮМЕ

Угорщина одна з постсоціалістичних країн, яка у 2004 році стала членом ЄС. Досвід набутий цією державою може бути доволі корисним для України. Стаття присвячена дослідженню основних напрямків адаптації законодавства Угорщини на шляху до набуття повноправного членства у Європейському Союзі. Автором проаналізовані напрямки імплементації *acquis communautaire* (спільного права Євросоюзу). Визначені особливості цього процесу. Досліджено сутність розвитку поступової інтеграції Угорщини до ЄС. Розглянуто позитивний досвід, який може бути корисним для України, на її шляху до повноправного членства у ЄС.

Ключові слова: Угорщина, законодавство, Європейський Союз, адаптація, досвід, Україна.

РЕЗЮМЕ

Венгрия одно из постсоциалистических государств, которое в 2004 году стало членом ЕС. Опыт, приобретенный этим государством может быть полезен для Украины. Статья посвящена исследованию основных направлений адаптации законодательства Венгрии на пути получения полноправного членства в Европейском Союзе. Автором проанализированы направления имплементации *acquis communautaire* (общего права Евросоюза). Определены особенности данного процесса. Исследована сущность постепенной интеграции Венгрии в ЕС. Рассмотрен позитивный опыт, который может быть полезен для Украины, на пути к полноправному членству в ЕС.

Ключевые слова: Венгрия, законодательство, Европейский Союз, адаптация, опыт, Украина.

SUMMARY

Hungary one of the postsocialistic states, which became a member of EU in 2004. The experience of this country may be useful for Ukraine. The article is devoted to the analysis of the main ways of the law adoption. The main trends of the *acquis communautaire* adoption are analyzed by the author. The peculiar properties are defined. The essence of step-by-step Hungary's integration is also researched. The positive experience for Ukraine is revived.

Key words: Hungary, law, European Union, adoption, experience, Ukraine.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Аналітичний щоквартальник. Розширення ЄС. – 2003. – № 1. – С.20-38.
2. Копійка В. В. Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.04. — К., 2004.– 420 с
3. Договір про заснування Європейської Спільноти // Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Під. ред. Т. Качки. – Київ: Юстиніан, 2005. – 512 с.
4. Там само.
5. Там само.
6. Agenda 2000 - Commission Opinion on Hungary's Application for Membership of the European Union. – Brussels: European Commission, 1997. – 131 p.
7. Там само.
8. Council Decision of 30 March 1998 on the principles, priorities, intermediate objectives and conditions contained in the accession partnership with the Republic of Hungary // Official Journal of the European Communities L. – 1998.- Vol. 41, № 121.– P. 1–5.

9. Council Directive in the fields of free movement of goods, freedom to provide services, agriculture, transport policy and taxation, by reason of the accession of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia // Official Journal of the European Union L. – 2004. – Vol 47, № 168. – P. 35 – 67.
10. Council Regulation in the fields of free movement of goods, company law, agriculture, taxation, education and training, culture and audiovisual policy and external relations, by reason of the accession of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia // Official Journal of the European Union L. – 2004. – Vol 47, № 168. – P. 1 – 13.
11. Europe Agreement establishing an Association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Hungary, of the other part. // Official Journal of the European Communities L. – 1993. – Vol. 347, № 11. – P. 271 – 272.
12. National Programme for the Adoption of the Acquis (Hungary). – Budapest: State Chancellery Office of European Integration, 2000. – 697 p.

Надійшла до редакції 30.11. 2009 р.

ББК 94 (438):372.8 «1989/2004»

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА (1989-2004 рр.)

В.С. Ложечкін

В умовах сучасного домінування інтеграційних процесів, проблеми дослідження різних аспектів його складових здобувають першорядне наукове й практичне значення. У першу чергу це відноситься до питань, пов'язаних з європейською інтеграцією. Європейський Союз відіграє провідну роль в системі міжнародних відносин і стає орієнтиром для багатьох країн. Історія європейської інтеграції нерозривно пов'язана з процесом розширення Співтовариства. В 2004 р. відбулося п'яте розширення ЄС, яке корінним чином змінило стосунки в Європі в цілому. Отримати статус повноправного члена цієї організації для України - є одним з найважливіших завдань зовнішньої політики нашої держави. У зв'язку з цим стає актуальним вивчення досвіду європейської інтеграції Республіки Польща. У цьому контексті дослідження передумов інтеграції набуває не аби яке значення.

Джерельною базою нашого дослідження були законодавчі акти ЄС, насамперед це матеріали самітів Європейської Ради [1-3]. Серед важливих документів для вивчення політичних передумов європейської інтеграції Польщі були «Порядок денний 2000» [4], рішення Ради міністрів Республіки Польща [5] тощо.

Окремі аспекти політичних передумов європейської інтеграції Республіки Польща отримали деяке освітлення в науковій літературі. Але треба зазначити, що, як правило, ця проблематика розглядається дослідниками узагальнено для всіх країн Центральної та Східної Європи. Зарубіжна історіографія приділяє увагу загальним питанням європейської інтеграції. К.Маріз у своїй монографії «Розширення Європейського Союзу» зробив аналіз п'яти хвиль розширення ЄС [6]. Варто відзначити узагальнюючий характер дослідження. Автор не надав належної уваги розгляду причин європейського вибору Польщі. В роботі К. Фрейзера «Майбутнє Європи. Інтеграція та розширення» акцент зроблений на зацікавленості самого ЄС у нових членах. [7]. У

монографії М. Грін – Ковлес та Д. Дінанна автори вважають, що основною причиною розширення Союзу було збереження безпеки на континенті [8]. Російські вчені, такі як А. Багаєва, Ф. Фоміних [9], К. Воронов [10], досліджуючи політичні передумови інтеграції, практично не враховували позицію і роль в цьому процесі країн Центральної та Східної Європи. Більш ретельно вивчають історію вступу Речі Посполитої до ЄС польські дослідники [11-13]. У вітчизняній історіографії проблемі політичних передумов європейської інтеграції Польщі поки що не приділяється достатньої уваги, але все ж таки можна відзначити деякі наукові доробки [14,15]. Треба зауважити, що серед більшості вчених, які досліджували дану проблематику, склалася єдина думка, що держави ЄС приймали принципове рішення щодо прийняття країн Центральної та Східної Європи, у тому числі й Польщі, спираючись переважно на політичні, а не на економічні чинники.

Мета роботи полягає у дослідженні основних чинників політичних передумов інтеграції Республіки Польща до Євросоюзу. Для її досягнення передбачається: проаналізувати політичні зміни на міжнародній арені на початку 90-х рр. ХХ ст., які сприяли успішному розвитку інтеграційних процесів між Польщею та ЄС; визначити політичні імперативи розширення ЄС на Схід; виявити політичну зацікавленість Республіки Польща в європейській інтеграції. За для вирішення поставлених завдань були використані як загальнонаукові методи дослідження (синтезу, індукції та дедукції, структурного аналізу), так і спеціальні історичні (проблемно-історичний, типологічний тощо).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у дослідженні комплексу політичних передумов європейської інтеграції Республіки Польща.

Результати роботи можуть бути використані дослідниками, що вивчають процес і наслідки інтеграції до ЄС країн з перехідною економікою. Данні дослідження також можуть бути використані як посібник для практичного вирішення ряду важливих і першочергових завдань країн, прагнучих вступити до ЄС. Матеріал статті може бути застосований в учбово-методичній і виховній роботі в загальноосвітніх і вищих школах.

Прихід до влади М.Горбачова в СРСР в 1985 р. ознаменував новий етап розвитку міжнародних відносин. Відміна Брежневської доктрини (соціалістична система економіки, перевага компартії, авангардна роль СРСР в РЕВ і ОВД) надала нові можливості для всіх країн Центральної і Східної Європи. Револуційні події 1989 - 1990 рр. в цих країнах привели до падіння комуністичних режимів і виходу на міжнародну арену нових демократичних держав. Майже одночасно з розпуском ОВД 28 червня 1991 р. припинила існування РЕВ. Процес руйнування біполярного світу завершився розпадом Радянського Союзу в грудні 1991 р. Нові геополітичні реалії вплинули на зміну зовнішньополітичного курсу Європейського Співтовариства. На зміну непримиренному суперництву двох суспільно-політичних та економічних систем прийшло партнерство і співробітництво. Ці події надали унікальний шанс для зближення країн Центральної та Східної Європи з ЄС і призвели до поширення європейської інтеграції на схід.

Розпад соціалістичного табору фактично перетворив ЄС на єдиний центр тяжіння для нових демократичних держав. Співтовариство стає лідером економічних та політичних процесів. Європейські країни опинились перед необхідністю пошуку нової системи безпеки, більш адекватної до нових умов. Треба враховувати, що історичні зміни на міжнародній арені були несподіваними для багатьох політиків Західної Європи. Головним завданням для ЄС на початку 90-х рр. ХХ ст. стає збереження стабільності та безпеки, зміцнення демократичних цінностей на континенті, а також недопущення повернення комуністичних режимів. Політична нестабільність та

соціальна напруженість в країнах ЦСЄ могли завдати шкоди Західній Європі. «Якщо Східна Європа почувається погано, Західна Європа теж... не зможе процвітати», - стверджував колишній міністр закордонних справ Німеччини Ганс-Дітріх Геншер [16]. У цьому контексті Польща зайняла привілейовану позицію не лише, тому що вона найбагатолюдніша країна регіону, але також і тому, що Польща займає дуже важливе геостратегічне положення. Її кордони як з Німеччиною, так і з Росією помістились на дефекті лінії Західних і Східних цивілізацій. Держави ЄС приймали принципове рішення щодо прийняття країн Центральної та Східної Європи, у тому числі і Польщі, спираючись переважно на політичні, а не на економічні чинники. Тому що економічний ефект розширення для «старих» членів ЄС був незначний, а його вартість була дуже висока. Але прогнозувалось, що диспропорції у вигодах і соціальних доходах окупляться здійсненням довгострокових політичних цілей, що призведе до розширення зони безпеки і стабільності на Європейському континенті. Перспектива розширення на схід дозволяла ЄС істотно збільшити свій ресурсний потенціал. Як наголошувалося на конференції в Бонні в 1998 р., Євросоюз «не може залишатися в сучасних кордонах, тому що політична і економічна нестабільність в країнах ЦСЄ може надати негативну дію на весь регіон. Тільки розширений ЄС при збереженні тісної співпраці з іншими східноєвропейськими країнами може забезпечити стійкі позиції в Європі в багатополлярному світі» [17].

Після об'єднання Німеччини, що посилило позиції країни, позначилися різні підходи Берліна і Парижа щодо європейської інтеграції і розширення ЄС. Саме ці держави грають роль локомотива інтеграційного ядра і часто їх позиція, стосовно того чи іншого питання, є вирішальною для всіх країн ЄС. Розширивши свою територію і населення, Берлін все більше висувався в центр континенту. Німеччина прагнула узяти на себе функції сполучної ланки між Сходом і Заходом. Париж в майбутньому розширенні ЄС відчував загрозу своєму політичному положенню. Берлін виступав за найскоріше включення Польщі до Євросоюзу. Наприклад, колишній канцлер Німеччини Гельмут Коль виступав за те, щоб Польща стала членом Європейського Союзу ще до 2000 року. Франція не приховувала своїх страхів з приводу того, що Німеччина прагне створити вісь «Берлін-Варшава». Таким чином, однією з політичних передумов включення Республіки Польща до ЄС був саме вплив позиції ФРН, яка в силу своїх національних інтересів підтримувала євроінтеграційні устремління Польщі.

Польща одна з перших постсоціалістичних країн Центральної і Східної Європи розпочала демократичні перетворення. 4 червня 1989 р. відбулися вибори до Сенату та Сейму Польщі, які стали визначальними для подальшого розвитку євроінтеграційних процесів. Солідарність отримала 99 з 100 місць в Сенаті і максимум, можливий в Сеймі (162 з 460). Один з лідерів Солідарності, Тадеуш Мазовецький став прем'єр-міністром. Ці вибори також вважаються початком переходу від Польської Народної Республіки до Третьої Республіки. Поставши на шлях демократичного розвитку, Польща висловила бажання включитися в процес інтеграції європейських держав. Розпочалась переорієнтація від раніше пріоритетних політичних і економічних відносин з СРСР (Росією) перш за все на ЄЕС (ЄС). Міністр іноземних справ Польщі В. Бартошевський з цього приводу стверджував: «Зміни у Польщі і в Європі у 1989 р, знову, лише через 50 років, надали нам можливість проводити власну зовнішню політику» [18].

Основним з мотивів вступу Польщі в ЄС є політичний аспект. Республіка Польща всіляко намагалась бути зарахованою до Західного світу. За умов, коли альтернативні європейські організації втратили свою привабливість, стало зрозумілим, що перебування поза межами ЄС позбавляє значних політичних і економічних переваг. Загроза залишитись в політичній ізоляції спонукала до інтеграції в Євросоюз. Вступ до цієї організації бачився полякам рятівним засобом подолання залежності від Росії.

Майбутнє членство в ЄС давало можливість уникнути перспективи перетворення на буферну зону між Сходом та Заходом. До того, як Польща вступила в НАТО в 1999 р., членство в Євросоюзі сприймалося, як ваговитий аргумент, що гарантує зовнішню безпеку країни.

Необхідно зауважити, що Польська держава починаючи з 90-х рр. ХХ ст. приділяла велике значення розвитку регіонального та міжнародного співробітництва, що відіграло позитивну роль в процесі європейської інтеграції та підвищувало авторитет Республіки в світі (участь у Вишеградському об'єднанні, Раді держав Балтійського моря, співпраця з ОБСЄ, НАТО, Радою Європи тощо).

Окрім цього, регіональна співпраця дозволила уникнути протистояння між окремими країнами ЦСЄ за домінування в регіоні, а також погоджувати спільну стратегію дій перед новими викликами системи міжнародних відносин.

Погіршення соціально-економічного положення в Польщі призвело до того, що в результаті дострокових парламентських виборів у вересні 1993 р. до влади прийшла ліва коаліція. У листопаді 1995 р. президентом Польщі став лідер Союзу демократичних лівих сил А.Квасневський (переобраний у грудні 2000 р.). Проте, розвиток лівих тенденцій в політичному житті країни не привів до зміни зовнішньополітичного курсу Республіки. У своїй промові в Європейському коледжі 6 листопада 1996 р. А.Квасневський запевнив: «Участь в природних інтегральних процесах нашого континенту - частка нашого розуміння польського суверенітету. Для нас перспектива об'єднання Європи - історичний виклик» [19]. З середини 90-х рр. ХХ ст. серед політичних кіл Польщі позначилися два різні підходи до інтеграції. Перший підхід передбачав необхідність розвивати темп внутрішніх реформ для того, щоб представити Польщу з сильнішої позиції, як в переговорах, так і після входу в ЄС. Інший - що все залежить від міцної і наполегливої поведінки з посередниками, які повинні забезпечити вигідний статус, можливий для Польщі. Однак, не зважаючи на ці розбіжності, всі провідні партії підтримували європейській вибір, що яскраво відобразилось в ході парламентських виборів 1997 р. Перемогу отримали праві партії (Об'єднання Свободи). Уряд Є.Бузака (жовтень 1997 р. - жовтень 2001 р.) ще енергійніше взявся за реалізацію євроінтеграційних планів. У листопаді того ж року Сейм схвалив нову Програму уряду, яка надала пріоритет швидкої інтеграції Польщі до НАТО і ЄС. Завершив справу євроінтеграції до логічного кінця уряд Л. Міллера (жовтень 2001 р. – травень 2004 р.).

Таким чином, у процесі європейської інтеграції Республіки Польща політичні чинники відіграли вирішальну роль. На основі аналізу наявних джерел можна зробити висновок, що існувало три комплекси політичних передумов. По-перше, це геополітичні зміни на міжнародній арені, пов'язані з припиненням холодної війни, розпадом соціалістичного табору та СРСР. По-друге - політичні мотиви розширення ЄС та позиція провідних держав Західної Європи, які лобіювали інтереси Республіки Польща на шляху до Європейського Співтовариства. По-третє, це зацікавленість і політична воля правлячих кіл Польщі щодо приєднання до Європейської спільноти.

Відсутність повного доступу к архівним документам, що не дозволяє в достатньому обсязі проаналізувати нормативно-правову базу політичних передумов європейської інтеграції Польщі, дає підставу стверджувати, що дослідження даної проблематики ще не вивчено остаточно.

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлені політичні передумови інтеграції Республіки Польща до Євросоюзу. Окреслені загальні політичні події на міжнародній арені на початку 90-х рр. ХХ ст., які сприяли успішному розвитку інтеграційних процесів між Польщею та

ЄС. Досліджені вплив та значення основних чинників політичних передумов стосовно розширення ЄС на Схід за рахунок Польщі. Проаналізовані політичні мотиви зацікавленості польського суспільства щодо приєднання до Співтовариства.

Ключові слова: політичні передумови, Європейський Союз, європейська інтеграція, Республіка Польща.

РЕЗЮМЕ

В статье освещены политические предпосылки интеграции Республики Польша в Евросоюз. Очерчены общие политические события на международной арене в начале 90-х гг. XX в., которые содействовали успешному развитию интеграционных процессов между Польшей и ЕС. Исследованы влияние и значение основных факторов политических предпосылок относительно расширения ЕС на восток за счет Польши. Проанализированы политические мотивы заинтересованности польского общества в присоединении к Содружеству.

Ключевые слова: политические предпосылки, Европейский Союз, европейская интеграция, Республика Польша.

SUMMARY

In the article are lighted political prerequisites of integration of Republic Poland into the European Union. General political events are outlined in the international arena at the beginning of 90th XX v. which assisted successful development of integration processes between Poland and EU. Influence and value of basic factors of political pre-conditions is investigational in relation to expansion of EU east due to Poland. Political reasons of the personal interest of Polish society are analyzed in tacking to Community.

Key words: political prerequisites, European Union, European integration, Republic Poland.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Presidency Conclusions / Copenhagen European Council (21-22 June 1993) // Bulletin of the European Communities. – 1993. – № 6. - P.7-23.
2. Relations with Central and East European Countries / Essen European Council (9-10 December 1994) // Bulletin of the European Communities. – 1994. – № 12. – P. 7-27.
3. Implementation of the strategy, in the first half of 1995, to prepare for accession / Cannes European Council (26-27 June 1995) Bulletin of the European Communities. – 1995. –№ 6. –P. 9-32.
4. Agenda 2000 - Commission Opinion on Poland's Application for Membership of the European Union. - Brussels, 1997. – 122 p.
5. Sprawozdanie w wyniku negocjacji w sprawie członkostwa Rzeczpospolita Polska w Unii Europejskiej. – Warszawa: Rada Ministrów, 2002. – 48 s.
6. Marise C. The enlargement of European Union. – New-York: Oxford Universiti Press, 2005. – 256 p.
7. Frazer C. The future of Europe. Integration and enlargement. – London: Rutledge, 2005. – 170 p.
8. Green Cowles M., Dinan D. Developments in the European Union.– London: Palgrave Macmillan, 2004. - 341 p.
9. А.В. Багаева, Ф.И. Фоминых. Расширение ЕС и проблемы Европейского интеграционного процесса // Вестник Московского ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2008. - № 3. – С.66-79.

10. Воронов К.В. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. - № 9. – С. 59-69.
11. Doliwa – Klepacki Zbigniew M.: Integracja europejska. – Białystok: Temida 2, 2000.
12. Droga Polski do Unii Europejskiej: negocjacje, dyplomacja i różnice kulturowe: praca zbiorowa / pod red. Tadeusza Sporka. – Katowice: Wydaw. Uczelniane AE, 2001.
13. Integracja europejska w perspektywie XXI w. : wyzwania dla Polski. – Warszawa:
14. «Elipsa», 2003.
15. Басараб М.Б. Досвід європейської інтеграції Польщі: перспективи для України: Дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Національний ін-т проблем міжнародної безпеки Ради національної безпеки і оборони України. — К., 2004. — 165 с.
16. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України: аналітичні оцінки / під. ред. В.І. Андрійко. – Ужгород: Вид. В.Падяка, 2003. – 237 с.
17. Genscher H.D. A Spirit of Solidarity / H.D. Genscher // Financial Times. – 1992. – 16-17 may.
18. Die baltische Staaten auf dem Weg in der EU. Bonn, 1998. – S. 38.
19. Bartoszewski W. Wspolna europejska odpowiedzialnosc. Wybrane przemowienia i wywiady styczen – lipiec 2001 r. – Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2001. - S. 114
20. Agenda 2000 - Commission Opinion on Poland's Application for Membership of the European Union. - Brussels, 1997. – P. 8.

Надійшла до редакції 22.11. 2009 р.

ББК: ТЗ (442)63-6

ЛІСАБОНСЬКА «СТРАТЕГІЯ» РЕФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

В.М. Завадський

На початку ХХІ століття, в епоху глобалізації, світ опинився у ситуації, коли політика національних держав відіграє все менше значення, поступаючись при цьому потужним міждержавним об'єднанням, розвиток яких і стає однією з рушійних сил всесвітньої історії. Вже давно минули часи, коли політична карта світу змінювалася переважно внаслідок військових конфліктів. Зараз світова історія формується надпотужними корпораціями держав, такими як власне і є Європейський Союз.

Україна, з моменту проголошення незалежності, має на меті приєднатися до цього міждержавного об'єднання, при цьому постійно декларуючи власні наміри. Але в останні 2 роки ЄС знаходиться у стані структурних змін, викликаних не лише збільшенням кількості країн-членів, а й провалом загальноєвропейської конституції.

Проблема реформування Європейського Союзу після укладання Лісабонської угоди викликала значний інтерес серед українських науковців. Оскільки поглиблення інтеграції є процесом багатограним, то до вивчення Лісабонської «стратегії» реформування ЄС долучилися фахівці у різних галузях: економісти, юристи, політологи та історики. Наукові розвідки істориків за останні 2 роки знайшли відображення переважно у не спеціалізованих періодичних виданнях. До такого роду публікацій можна віднести роботи Мовчан Ю.[1] та Попадюк Н. [2]. Автори представили поверхневий аналіз Лісабонської угоди та визначили вплив реформування ЄС на відносини з Україною. Значення Лісабонської «стратегії» з огляду на світовий історичний процес залишилося поза увагою дослідників. Доволі цікавою є стаття

Коломойця О – президента Центру європейських та трансатлантичних студій: «НАТО, Лісабонський договір ЄС, що помер, та українське євроатлантичне позиціонування» [3].

Автор зазначеної публікації зробив доволі вдалу спробу аналізу наслідків в царині європейської безпеки після імплементації Лісабонського договору. Зокрема, автор зробив наголос, що окрім політичної інтеграції робляться кроки й вбік створення колективної системи безпеки у Європі.

Головною метою представленої статті є дослідження основних положень Лісабонського договору. Задля досягнення поставленої мети автором передбачається розв'язання таких наукових завдань: аналіз змін, що пропонуються цим документом, огляд його ратифікації країнами-членами ЄС, вивчення впливу реформування Євросоюзу на подальші інтеграційні процеси у Європі та аналіз наслідків для України. Для дослідження зазначеного кола питань, автором залучений комплекс джерел, до якого входять: текст Лісабонського договору, матеріали самміту Лісабонського Ради ЄС, публікації у провідних періодичних виданнях.

Європейський Союз після свого наймасштабнішого розширення, яке відбулося у 2004 році об'єднав в своїх кордонах 25, а у 2007 році – вже 27 країн, опинився на порозі проведення серйозних внутрішніх реформ. Необхідність проведення такого роду перетворень обумовлена в першу чергу намаганнями керівництва цієї організації поглибити політичну інтеграцію, яка неодмінно матиме вплив на економічну складову розвитку ЄС, зробивши його більш конкурентноспроможним, порівняно з іншими світовими інтеграційними центрами. Доцільність реформування продиктована також й структурними змінами, оскільки чисельність країн-членів збільшилася у два рази за доволі короткий термін.

Виходячи із вищезазначених міркувань, керівництво ЄС на самміті у Лісабоні, який проходив 19 жовтня 2007 року, ухвалило проект «угоди реформування ЄС» або так званої Лісабонської угоди. Цей документ представляв собою нову базову угоду щодо принципів функціонування Європейського Союзу. Він отримав назву: «Проект договору, що поліпшує Договір про Євросоюз і Договір про становлення Європейського Співтовариства» (англ. Treaty amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community)[4].

Нова угода за задумом творців має замінити європейську конституцію, прийняття якої практично провалилося. Угода містить положення про інституційну реформу в Євросоюзі. Передбачається створення посади президента ЄС, який обиратиметься на два з половиною роки, буде мати представницькі повноваження на міжнародних заходах, внесені положення про скорочення кількості єврокомісарів і депутатів Європарламенту.

Європейські керівні інституції отримають більшу повноту влади у вирішенні загальних питань. До них відносять безпеку, боротьбу зі зміною клімату та міграційні проблеми. Всі дипломатичні функції опиняться в руках верховного представника Євросоюзу з зовнішньої політики.

Формально новий договір не є конституцією – у ньому немає згадки про гімн чи прапор. Але документ зберіг всі ключові постанови про реформи, що були в первинному документі – Конституції Європейського Союзу. Договір повинен допомогти врегулювати кризу, що почалася в 2005 році, після того, як Франція та Нідерланди на своїх національних референдумах не підтримали європейську Конституцію. Для введення в дію нової Лісабонської Угоди провести референдум планує лише Ірландія.

Офіційне підписання Лісабонської угоди відбулося 13 грудня 2007 року, після чого документ мав бути затверджений національними парламентами 26 держав Євросоюзу, окрім Ірландії, де повинен був відбутися всенародний референдум. Процес

ратифікації документу значно уповільнився внаслідок його провалу на референдумі у Ірландії та роздумами чеського президента Вацлава Клауса, який вважав, що реформи ЄС можуть призвести до втрати суверенітету. З мертвої точки процес ратифікації рушив лише восени 2009 року і вже у грудні мають відбутися серйозні зміни в структурі управління ЄС.

Розглянемо більш детально зміни, які пропонуються Лісабонською угодою. Вводяться посади президента і вищого представника із закордонної політики і спільної безпеки з адміністративними повноваженнями, з метою єдиного представництва і єдності поглядів ЄС на зовнішній арені. Передбачається голосування за кваліфікованою більшістю (необхідно мати 55 % країн-членів, які представляють не менше 65 % населення ЄС для прийняття рішення). Таке нововведення буде реалізовано у 2014 році, з врахуванням «компромісу Іоанніна», який дозволяє до 2017 року будь-якій групі країн-членів ЄС (не менше чотирьох) вимагати нового обговорення текстів офіційних документів. Посилюється роль національних парламентів. Законодавчі пропозиції Європейського Союзу («зелені книги», «білі книги», комунікації і законодавчі програми) будуть направлятися в національні парламенти для їх детального вивчення і тільки після цього виноситись на прийняття в ЄС [5].

Кількість депутатів Європейського Парламенту має зменшитись з 785 до 750, починаючи з 2009 року, тобто після виборів до Європарламенту. Кількість депутатів визначаються за коефіцієнтом від кількості населення країн-членів. Європейська група набуває статусу офіційного органу ЄС, який буде наділений функцією координації економічних політик країн-членів зони євро. В Європейському Суді буде створено три додаткові посади генеральних адвокатів, з яких одну буде займати представник Польщі, що було зроблено за вимогою останньої. Хартія фундаментальних прав, яка вступить в силу в усіх країнах-членах Європейського Союзу, окрім Великої Британії і Польщі, визначає обов'язковість дотримання прав людини [6].

Стосовно контролю за імміграцією в проекті договору вказано, що ЄС розвиває політику, спрямовану на «забезпечення контролю осіб і ефективне спостереження пересікання зовнішніх кордонів». Відповідно до статті 1 підрозділу 227, передбачається побудова системи колективної безпеки. Зокрема, у підрозділі мова йдеться про те ще, компетенція Союзу в сферах спільної зовнішньої та безпекової політики буде охоплювати всі сфери зовнішньої політики та всі питання, що належать до безпеки Союзу, включаючи поступове формування спільної оборонної політики, що може привести до спільної оборони [7]. Розвиток системи безпеки ЄС – це новий крок у біг поглиблення інтеграції, яка вже розвиватиметься у площині створення нового військово-політичного блоку.

Отже, Кардинальне посилення розвитку Європейської політики безпеки та оборони з паралельним процесом ратифікації Лісабонського договору могли мати вигляд основних складових стратегії демонтажу НАТО або його повного підпорядкування політичній лінії ЄС.

Вступ у дію Лісабонського договору, після його ратифікації, надає новий імпульс процесу розширення Євросоюзу. На практиці скористатися цим найближчим часом зможуть тільки Хорватія та Ісландія. Після недавнього розблокування урядом Словенії вступних переговорів з Хорватією остання сподівається набути членства в ЄС у 2011 році. Своєю чергою, уряд Ісландії (яка вже впровадила у своє законодавство близько двох третин нормативно-правового доробку ЄС у рамках Європейського економічного простору) хоче провести переговори про членство у рекордно стислі терміни, щоб уже 2012 року приєднатися до ЄС [8].

Варто зауважити, що перспективи приєднання до ЄС Туреччини (вступні переговори з якою блокує Кіпр за підтримки Франції) та решти Балканських держав

залишаються непевними: Македонія все ще не розпочала переговорів про вступ; Чорногорія та Албанія, які теж подали офіційне прохання про приєднання, демонструють, зокрема, слабку адміністративну спроможність впроваджувати законодавство ЄС; євроінтеграційний поступ Сербії до ЄС упирається в питання арешту й видачі Гаазькому трибуналові Ратко Младича та Горана Хаджича; Боснія-Герцеговина потребує побудови ефективних державних інституцій та досягнення порозуміння між її сербською і мусульманською частинами, а Косово взагалі не визнане всіма державами—членами Союзу [9].

За цих умов країни Західних Балкан (і певною мірою навіть Румунія та Болгарія) приречені ще довго бути своєрідною «внутрішньою периферією» Євросоюзу як країни, котрі мають серйозні труднощі у впровадженні нормативних стандартів ЄС, у належному функціонуванні правової держави, зокрема судової системи, в боротьбі з організованою злочинністю та корупцією, в забезпеченні ефективної роботи державної адміністрації тощо. Схожі проблеми справжньої європеїзації й належного врядування мають і країни Східної Європи та Закавказзя, які перебувають у зоні спільних інтересів ЄС і Росії.

Таким чином, Лісабонська угода, яка була ухвалена наприкінці 2007 року, представляє собою нову «стратегію» реформування системи управління ЄС. Угодою передбачено введення нових ключових посад, насамперед президента ЄС. Зроблені перші кроки до створення загальноєвропейської системи безпеки, яка цілком ймовірно може стати аналогом НАТО. Важливість угоди полягає не лише у реформах ЄС, а й у нових перспективах розширення. Достатньо згадати, що після серйозних структурних змін, Євросоюз постійно проводив розширення. Найбільш ймовірним, у найближчий час, може стати «Балканський вектор».

РЕЗЮМЕ

Представлена стаття присвячена аналізу Лісабонської угоди та її впливу на структурні зміни в управлінні Європейським Союзом. На основі тексту Лісабонської угоди проаналізовані ключові положення «стратегії» реформування. Розглянуто процес ратифікації цього документу, визначені складності його прийняття країнами-членами. Також автором проаналізовані подальші перспективи розширення ЄС, створення єдиної європейської системи безпеки, основи якої закладені у Лісабонській угоді.

Ключові слова: Лісабонська угода, Європейський Союз, реформування, розширення.

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена анализу Лиссабонского договора и его влияния на структурные изменения в управлении Европейским Союзом. На основе текста Лиссабонского договора проанализированы ключевые положения «стратегии» реформирования. Рассмотрен процесс ратификации этого документа, определены трудности его принятия государствами-членами. Также автором проанализированы дальнейшие перспективы расширения ЕС, создание европейской системы безопасности, основы которой заложены в Лиссабонском договоре.

Ключевые слова: Лиссабонский договор, Европейский Союз, реформирование, расширение.

SUMMARY

The given article is devoted to the Lisbon treaty analysis and its influence to the structural changes in European Union governance. On the Lisbon treaty base key parts of the “strategy” are analysed. Also revived the process of ratification and implementation problems

in member-countries is defined. Perspectives of EU enlargement, creation of the European safety are also researched by the author.

Key words: Lisbon treaty, European Union, reforming, enlargement.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Мовчан Ю. Лісабонський договір - новий етап європейського конституціоналізму // Віче. – 2008.-№24. - С.11-12.
2. Попадюк Н. Лісабонський договір: нові можливості для євроінтеграції України крізь призму компромісу // Українська правда. – 2008. - №4.- С.4.
3. Коломощь О. НАТО, Лісабонський договір ЄС, що помер, та українське євроатлантичне позиціонування // Дзеркало тижня. – 2008. - №26. – С.17-18
4. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007// Official Journal of the European Union. – Vol.50. – P. 6-278.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Cameron D. Lisbon treaty: Painful birth// The Guardian. – 2008. – №121. – P.34.
9. Посельський В. Європейський Союз після ратифікації Лісабонського договору // Дзеркало тижня. – 2009. – №38. – С.7-9.

Надійшла до редакції 28.11. 2009 р.

ББК ТЗ(4УКР) 63-6

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА МИРОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Л.В. Комарова

Здобуття Україною незалежності поставило на порядок денний питання про наповнення її зовнішньої політики усіма атрибутами суверенної держави. Безумовно, пріоритетом було членство України в ООН як країни-засновника. Це надавало певні переваги, а також накладало і додаткові зобов'язання. Без цього співвідношення не можна було вести мову про повноцінну зовнішню політику.

Метою даної проблематики є розгляд й аналіз провідних напрямів законодавчої бази миротворчої діяльності України. Особлива увага приділяється нормативно-правовій базі участі України в міжнародній миротворчій діяльності, яка була напрацьована й окреслена не тільки законодавством України, але й загальноприйнятими нормами міжнародного права, а також аналіз законів, що стосуються участі України у міжнародному військовому співробітництві та міжнародних миротворчих операціях, які визначені як основні функції Збройних Сил України.

Актуальність даної проблематики полягає у тому, що створення та напрацювання відповідної законодавчої бази миротворчої діяльності є одним з найважливіших компонентів участі нашої країни у заходах з підтримання миру і безпеки у світі, адже це є одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики України.

Міжнародні й національно-державні аспекти та змістовна сторона миротворчості розглянуто у постановках, що приймались Верховною Радою, указах Президента, рішеннях Кабінету Міністрів відносно актуальних проблем, що поставали у зв'язку з

конфліктами, які потребували швидкого реагування, і потребою задіяти миротворчі сили з нашої країни.

Слід зазначити, що Україна зробила свідомий вибір, затвердивши постанову „Про участь батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії” [1] від 3 липня 1992 року, з чого й розпочалась миротворча діяльність України. Це був дуже виважений крок незалежної держави на шляху до визнання її як самостійного компонента світової політики, а допомога у врегулюванні кризи у Боснії і Герцеговині відповідала інтересам підтримання миру і безпеки на Європейському континенті.

Знаковим став Закон України „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” [2], який був прийнятий Верховною Радою та підписаний Президентом у квітні 1999 р. У цьому законі була затверджена термінологія всіх аспектів миротворчих операцій України. розглянуто комплекс дій і заходів багатонаціональних військових сил.

Світло на процеси, що відбувались у світі та їх проекцію на визначення зовнішньополітичного курсу, певною мірою проливають закони та рішення провідних державних установ, в яких мова йшла про визначення необхідності проведення миротворчої операції з включенням до неї представників України. Своєю Постановою „Про участь Українського контингенту в операції багатонаціональних сил з виконання угоди на території Боснії та Герцеговини” в грудні 1995 р.[3] Кабінет Міністрів керувався не тільки запрошенням у відповідності резолюції Ради Безпеки ООН №1031 від 15 грудня, але й врахуванням стратегічних інтересів України.

Поширення конфлікту на Балканах, потреба в українських миротворцях в інших республіках колишньої Югославії стали причиною прийняття Постанови Верховної Ради „Про участь контингенту Збройних Сил України в миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у Східній Славонії” в 1996 р. [4]. А в 1999 р. відносно цього регіону з'являється Указ Президента „Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Косово, Союзна Республіка Югославія” [5], який закріплюється відповідним законом України. Базою для обговорення і прийняття рішення стала Резолюція Ради Безпеки ООН №1244 від 10 червня 1999 р.

Особливої гостроти в питаннях проведення миротворчих операцій набула проблема Іраку, навколо якої точились гострі дискусії в парламенті та поза його межами. І все ж силу закону набуває документ „Про схвалення рішення Президента України про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Республіці Ірак” [6] від 5 червня 2003 р.

Враховуючи, що Україна є членом міжнародних та регіональних організацій, безперечним чинником для її участі в миротворчих операціях виступають сформульовані юридичні засади та базові документи цих структур. Зупиняючись на питанні формування законодавчої бази нашої країни з цих питань, ми повинні фіксувати, що завжди витримувалась міжнародна норма, яка надає легітимного характеру миротворчим операціям за участю нашої країни. У першу чергу це Статут Організації Об'єднаних Націй, рішення її Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки, по-друге – це базові документи Організації безпеки та співробітництва в Європі, членом яких Україна є відповідно з 1945 та 1994 років. Дотримання Україною цих провідних засад надає їй переваг у визначенні її ролі в миротворчості і підтримці світової безпеки.

В той же час потреба збереження миру і пропозиції до України брати участь у миротворчих операціях стає основою співпраці з Організацією Північноатлантичного Договору. Для здійснення співпраці, зокрема в миротворенні, безумовною вимогою стало укладання договірної бази, без якої не може здійснюватись жодна ефективна співпраця. Започатковано процес розвитку відносин введенням в дію програми

практичного двостороннього співробітництва «Партнерство заради миру» [7] в 1994 році. Знаковим для посилення рівня співпраці стало підписання у 1999 році «Хартії про Особливе партнерство Україна–НАТО» [8], що зміцнило можливості України в здійсненні миротворчих операцій і досягненні певних результатів. Врахування цих договорів, безумовно, впливає не тільки на сам факт проведення миротворчої операції, але й на законодавче обґрунтування її засад.

У 2000р. був прийнятий Закон України „Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав” [9]. У ньому головне місце посідає визначення порядку направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав та умови тимчасового перебування на території цих держав, принципи формування, організації підготовки зазначених підрозділів та гарантії соціального захисту осіб, їх військового і цивільного персоналу, членів їх сімей. Особлива увага надається направленню підрозділів Збройних Сил України до інших держав і тимчасовому перебуванню їх в цих державах на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України.

Цей Закон сформулював основні положення стосовно мети, строків та порядок перебування; видів діяльності та підпорядкованість підрозділів Збройних Сил України; місце і межі дислокації підрозділів Збройних Сил України; склад та структуру підрозділів Збройних Сил України, а також типи і кількість озброєння та військової техніки; чисельність осіб військового і цивільного персоналу; правовий статус осіб військового і цивільного персоналу; фінансові, матеріально-технічні та інші питання, пов'язані із забезпеченням перебування підрозділів Збройних Сил України на території іншої держави, що впливають із міжнародних зобов'язань сторін за міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Закон України „Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України” [10], прийнятий у 2000р., регламентує порядок допуску підрозділів збройних сил інших держав на територію України та умови їх перебування в Україні, а також порядок здійснення контролю за їх діяльністю під час перебування на території України. Він встановив вимоги для допуску підрозділів збройних сил інших держав на територію України та мету їх перебування. Цей закон доповнює законодавчу базу відносно ставлення нашої країни до справ захисту як міжнародної, так і внутрішньої безпеки.

Розвиток миротворчої діяльності України сприяв створенню у 1999 – 2000 роках національної законодавчої бази, яка упорядкувала допуск та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України, порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав, приведення їх у відповідність із загальноприйнятою світовою нормативно- правовою базою.

Важливим етапом у розвитку нормативно-правової миротворчої діяльності України став Закон „Про рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2000 році в рамках військового співробітництва для участі у багатонаціональних миротворчих навчаннях „Кооператив партнер - 2000”, „Щит миру-2000” та „Козацький степ”[11]. Це суттєво посилює професійний рівень наших миротворчих контингентів, які після прийняття цього закону беруть участь в українсько-американських навчаннях “Щит миру”, українсько-польсько-британських навчаннях “Козацький степ”, українсько-британських навчаннях “Козацький експрес”.

Україна, ставши важливим елементом миротворчого процесу, робить свій внесок у розв'язання міжнародних конфліктів, надання допомоги мирному населенню. В цьому полягає головне завдання, задля якого приймалися рішення щодо включення в миротворчі операції, формувались соціально-політичні засади їх проведення,

створювалась відповідна моральна та психологічна основа для впевненості в діях представників України. Здійснення цих завдань не було б можливим за відсутності відповідної законодавчої бази, формування якої йшло одночасно з формуванням і розвитком української державності. Важливим її компонентом стало визначення миротворчості як суттєвого елементу співпраці із світовим співтовариством. Це стосувалось як Організації Об'єднаних Націй, так і міжнародних організацій, які також причетні до здійснення миротворчих операцій. У першу чергу це стосувалось НАТО, ОБСЄ, ЄС, СНД як провідних регіональних структур, покликаних не тільки діяти в межах міжнародного права, а й сприяти недопущенню криз. В разі їх виникнення вони повинні застосовувати методи для досягнення миру.

Наведені законодавчі та інші нормативно-правові акти визначають правові, організаційні і фінансові засади участі України у міжнародній миротворчій діяльності, загальні принципи та порядок формування військового і цивільного миротворчого персоналу, організацію їх підготовки та всебічного забезпечення. Існуюча нормативно-правова база дає змогу Збройним Силам України брати участь в усіх типах миротворчих операцій, за деяким винятком, а саме – особовий склад українських миротворчих контингентів не може брати участі в активних бойових діях.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено проблемі становлення, розвитку та виявлення особливостей законодавчої бази миротворчої діяльності України. Особлива увага приділяється нормативно-правовій базі участі України в міжнародній миротворчій діяльності, яка була напрацьована й окреслена не тільки законодавством України, але й загальноприйнятими нормами міжнародного права.

Ключеві слова: законодавча база, миротворча діяльність, безпека, зовнішньополітичний курс, миротворчий контингент, миротворчий персонал, місія, конфлікт.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме становления, развития и выявления особенностей законодательной базы миротворческой деятельности Украины. Особенное внимание уделяется нормативно-правовой базе участия Украины в международной миротворческой деятельности, которая была наработана и очерчена не только законодательством Украины, но и общепринятыми нормами международного права.

Ключевые слова: законодательная база, миротворческая деятельность, безопасность, внешнеполитический курс, миротворческий контингент, миротворческий персонал, миссия, конфликт.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of becoming, development and exposure of features of legislative base of peacemaking activity of Ukraine. The special attention is spared to the normativno-pravoviy base of participation of Ukraine in international peacemaking activity, which was produced and outlined by not only the legislation of Ukraine but also by the generally accepted norms of international law.

Key words: legislative base, peacemaking activity, safety, foreign-policy course, peacemaking contingent, peacemaking personnel, mission, conflict.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Про Основні напрямки зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 р. № 3360-ХІІ // Зовнішня політика України: хрестоматія. – Донецьк, 2002. – Частина перша. – С. 24-37.
2. Про участь батальйону Збройних Сил України в миротворчих силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії. Постанова Верховної Ради України від 3 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради. – 1992. – №38. – С.564.
3. Про участь українського контингенту в операції багатонаціональних сил з виконання угоди на території Боснії та Герцеговини // Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1995 р. – Інфодиск „Законодавство України”. – С.1.
4. Постанова Верховної Ради України „Про участь контингенту Збройних Сил України в миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у Східній Славонії”. – Відомості Верховної Ради, 1996. – №14. – С.66.
5. Про схвалення Указу Президента України «Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Косово, Союзна Республіка Югославія»: Закон України від 16.07.1999 р. № 1006-ХІV // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 41. - Ст. 376.
6. Закон України „Про схвалення рішення Президента України про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Республіці Ірак” від 5 червня 2003 р. – Відомості Верховної Ради. – 2003. – №38. – С.312.
7. Партнери з миротворчості. – Партнерство в дії. – Брюссель. – Відділ інформації та преси НАТО. – 2001. – С.9-13.
8. Оборона за умов перехідного періоду. – Партнерство в дії. – Брюссель. – Відділ інформації та преси НАТО. – 2001. – С.14-16; Хартія про Особливе партнерство Україна – НАТО, 9 липня 1997 року. - Режим доступу: <http://www.nato.int/docu/basicxtxt/ukrchrt.htm>. – Назва з екрану.
9. Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав: Закон України від від 02.03.2000 р. № 1518-ІІІ-ВР. – Відомості Верховної Ради України. – 2000. - № 19. – Ст. 144.
10. Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України: Закон України від 22.02.2000 р. № 1479-ІІІ -ВР. – Відомості Верховної Ради України. – 2000. - № 17. – Ст. 122.
11. Про рішення Президента України про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2000 році в рамках військового співробітництва для участі у багатонаціональних миротворчих навчаннях "Кооператив партнер - 2000", "Щит миру - 2000" та "Козацький степ": Закон України від 08.06.2000 р. № 1789-ІІІ-ВР. – Відомості Верховної Ради України. – 2000. - № 36. – Ст. 301.

Надійшла до редакції 26.11. 2009 р.

ББК 63.3 (45)я 43

**ПАРТНЕРСТВО КРАЇН БАЛТІЇ У ФОРМАТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ОБ'ЄДНАНИХ ВІЙСЬКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ***М.О. Замікула*

Перебудови та зміни на геополітичній карті Європи, викликані крахом соціалістичного табору і розпадом Радянського Союзу, поставили перед державами Центральної та Східної Європи на початку 1990-х років важливе питання стосовно їхнього подальшого розвитку. Процеси демократизації, що стали невід'ємною ознакою розвитку регіону, вимагали корінних змін у основних галузях політики, у формі господарювання та оборонної доктрини нових європейських демократій. Орієнтуючись в розвитку оборонної галузі на такі структури, як НАТО та ОБСЄ, країни колишнього соціалістичного табору розуміли, що регіональна співпраця сприятиме інтенсифікації відносин із цими міжнародними організаціями. Безпекове партнерство в регіоні набуло різних форм, і активно розвивалося як при підтримці західних партнерів, так і за рахунок двох - та багатосторонніх відносин між колишніми соціалістичними державами. Однією з найважливіших таких форм стало створення об'єднаних військових частин, успішна діяльність яких показувала західним партнерам готовність нових європейських демократій до інтеграції, та давала країнам-учасникам необхідний досвід відносин у військовій сфері.

Метою даної статті є висвітлення та аналіз історичного процесу створення та розвитку подібних військових формувань, до складу яких входили військовослужбовці з двох або більшої кількості центрально- та східноєвропейських держав. Враховуючи той факт, що саме країни Балтії – Литва, Латвія та Естонія, - були піонерами в даній інтеграційній галузі, саме на їхньому прикладі й розглядаються ці процеси.

Джерельна база стосовно зазначеної тематики складається з великої кількості матеріалів. Основним джерелом статистичних даних стали публікації у військовоорієнтованих виданнях, що безпосередньо стосувалися тематики організації та функціонування окремих об'єднаних військових підрозділів країнами Балтії: статті Мьоллера [1], Сапронаса [2], та Залканса [3]. Також використовувалася література, присвячена загальній тематиці історії країн Балтії, наприклад – робота Ешборна [4]. Серед наукових досліджень, що розглядають загальні аспекти військової співпраці Литви, Латвії та Естонії та їхніх сусідів у регіоні, слід відзначити роботи Хедегарда та Ліндстрьома [5], Херда та Моронея [6], Кнудсена [7], Перрі, Суїні та Уіннера [8]. Іншу групу матеріалів становлять книги, присвячені аналізу політики євроатлантичних структур у сучасних умовах. Деякі з них акцентують увагу на питаннях запровадження безпеки у регіоні Балтійського моря. До цієї групи належать роботи Клауссона [9], Крупніка [10], Меттокса [11], та Мічти [12]. Також слід виокремити групу робіт, присвячену загальній характеристиці сучасної військової миротворчої діяльності, у тому числі – дослідження Елліотта та Чізмена [13], Гордона та Тоаса [14], Нолте [15]. Окремо слід наголосити на корисності використання у дослідженні мемуарної літератури [16].

Процес активного регіонального співробітництва між Литвою, Латвією та Естонією розпочався ще на початку 1990-х років, тобто одразу ж після проголошення країнами Балтії незалежності. Особливо це стосується оборонної доктрини цих країн. Вже в червні 1992 року країни Балтії підписали Протокол щодо Договору про співробітництво в сфері оборони, що й стало основою подальшого розвитку партнерства [13, с. 177].

Першим об'єднаним військовим підрозділом, до складу якого увійшли військовослужбовці трьох прибалтійських країн, став Балтійський миротворчий батальйон – так званий БАЛТБАТ. Сама ідея об'єднаної частини з'явилась у 1993 році на трьохсторонніх переговорах представників армійського командування з Литви, Латвії та Естонії. Вона була озвучена командуючим естонськими збройними силами генерал-лейтенантом Олександром Ейнселном [13, с. 177]. Основною метою створення об'єднаного батальйону було бажання країн Балтії укріпити власну безпеку, створити незалежний миротворчий підрозділ та підвищити рівень співпраці як між ними самими, так і з іншими європейськими державами. Формування об'єднаного підрозділу повинно було сприяти подальшому розвитку збройних сил країн Балтії, у тому числі – їхній «вестернізації», та відкривало нові можливості для надання прибалтам необхідної допомоги західними партнерами.

У січні 1994 року, коли Організація Північноатлантичного договору розпочала програму «Партнерство заради миру», дана ініціатива прибалтійського керівництва отримала підтримку з боку Альянсу. 11 вересня 1994 році у Копенгагені країни Балтії, Данія, Фінляндія, Норвегія, Швеція та Великобританія підписали Меморандум Порозуміння, який документально закріплює ідею сформувати миротворчий підрозділ, до якого б увійшли військовослужбовці з Литви, Латвії та Естонії [4, с. 122]. У подальшому до цього документу приєднались Нідерланди (у 1996 році – М.З.). Франція, Німеччина. Сполучені Штати Америки всіляко підтримували створення БАЛТБАТу, втім – без прямої участі в угоді.

Вже 13 вересня 1994 року прем'єр-міністри країн Балтії підписали угоду про створення об'єднаного батальйону [6, с. 37]. До кінця 1994 року кожна прибалтійська республіка направила до складу батальйону одну піхотну роту своїх вояків. Таким чином, він складався з литовської, латвійської та естонської рот [13, с. 177], кожна – у складі 141 військовослужбовця [11, с. 221-222]. Штабна рота та рота з матеріально-технічного забезпечення батальйону були багатонаціональними підрозділами [4, с. 122]. Усього до складу батальйону повинні були увійти 720 військовослужбовців [13, с. 177]. Командні пости в цьому підрозділі (командир, його заступник та начальник штабу) займали по черзі представники трьох країн Балтії. Фінансування проекту здійснювалось як країнами-учасницями, так і державами-партнерами. Підготовка підрозділу забезпечувалась країнами-членами.

Тренування особового складу цієї армійської частини проходили як в Західній Європі (на території Данії, Німеччини, Швеції тощо), так і на території країн Балтії. Інструкторами при підготовці батальйону виступали військовослужбовці Королівської морської піхоти Великобританії.

Процес підготовки батальйону був завершений у грудні 1997 року, коли була проголошена готовність підрозділу брати участь в миротворчих місіях. Вже у 1998 році командування батальйону рапортувало, що цей підрозділ може приступити до виконання своїх миротворчих обов'язків.

Того ж року солдати БАЛТБАТу отримали можливість проявити себе – вони почали нести службу у складі миротворчого контингенту СФОР в Боснії та Герцеговині [11, с. 222]. Цю місію важко назвати класичною операцією ООН: вона була спрямована більше на змушення до миру, аніж його підтримання. Через це дискусію викликала здатність прибалтійського підрозділу брати в ній участь, при його тодішньому рівні підготовки.

Треба зазначити, що через обмежені можливості колишніх радянських республік з забезпечення підрозділу необхідними ресурсами, та його розміри (у батальйоні на той момент служив 721 військовослужбовець [14, с. 64]), він ніколи не брав участі у миротворчій місії в повному складі. Організація Об'єднаних Націй зазвичай

використовувала менші за розміром частини, тому участь БАЛТБАТу в миротворчій операції ставила два питання: який підрозділ цей батальйон може замінити у «гарячій точці», і хто замінить сам БАЛТБАТ після завершення його місії. Вихід було знайдено у порозумінні із датським військовим командуванням. Згідно з принципом шестимісячної ротації особового складу, прийнятим естонським, латвійським, литовським та датським контингентами, країни Балтії забезпечували одночасне перебування у складі датського контингенту на Балканах однієї роти своїх військовослужбовців. У 1998-1999 роках в Боснії знаходилась піхотна рота БАЛТКОН-1. Починаючи з 1999 року на Балканах послідовно служили підрозділи БАЛТКОН-2 та БАЛТКОН-3. Діяльність прибалтів в Боснії була позитивно оцінена їх партнерами по операції [1, с. 41].

Саме протягом цього періоду назріває план реформування БАЛТБАТу та перетворення його на батальйон легкої піхоти, спроможний брати участь в операціях багатонаціонального контингенту швидкого реагування. За рахунок збільшення вогнєвої потужності підрозділу та розширення його складу країни Балтії повинні були отримати військову частину, яку колишній начальник штабу сил оборони Естонії генерал-майор Антс Лаанеотр назвав «нормальним, стандартним піхотним батальйоном» [6, с. 38], що здатний самостійно виконувати завдання в зонах конфлікту.

У 2001 році БАЛТБАТ, разом з іншими багатонаціональними підрозділами, взяв участь в навчаннях «Ембер Хоуп 2001». Але після цього функціонування батальйону було припинене – єдиною його структурою, що продовжувала працювати, залишився штабний підрозділ. Ситуація змінилася після отримання країнами Балтії повноправного членства в НАТО у 2004 році. Перед ними повстало завдання подальшої інтеграції власних збройних сил до військових структур Альянсу, що перебувають у процесі постійного розвитку та трансформації. Це дало новий поштовх для розвитку військового співробітництва між Литвою, Латвією та Естонією. У вересні 2007 року БАЛТБАТ знову був сформований (зараз його командиром є підполковник литовської армії Ремігеюс Балтренас. – М.З.), та, згідно з заявами командування, у 2010 році повинен стати частиною структури сил швидкого реагування Організації Північноатлантичного договору.

Процес створення об'єднаних прибалтійських частин не обмежувався сухопутними військами. У 1997 році країни Балтії сформували Об'єднану Балтійську військово-морську ескадру – БАЛТРОН. Її створення було здійснене під наглядом Німеччини, яка, власне, й запропонувала розвивати дану сферу співробітництва Литві, Латвії та Естонії, та при підтримці Швеції [7, с. 123]. Саме Німеччина очолювала наглядовий комітет, який здійснював загальний контроль над виконанням цього інтеграційного проекту [7, с. 179].

Угода про організацію об'єднаної ескадри була укладена між міністерствами оборони країн Балтії 15 квітня 1998 року. У серпні того ж року підрозділ був офіційно створений [6, с. 39]. Він був організований задля виконання завдань широкого профілю (у тому числі задля забезпечення рятувальних операцій, проведення тренувань особового складу у різних ситуаціях, організації підводних занурювань) але головною метою його діяльності став пошук та знешкодження морських мін, які залишились в акваторії Балтійського моря після Першої та Другої світових воїн [6, с. 39]. Втім, необхідно зазначити, що підрозділ не здатний виконувати поставлені перед ним завдання у повному об'ємі без сторонньої підтримки. [9, с. 54].

Кожна з країн – учасниць проекту направляє до складу спільної ескадри один-два своїх кораблі (на визначений кожного разу окремо термін, зазвичай – строком до шести місяців) [6, с. 39], які займаються боротьбою з мінною загрозою, та штабних офіцерів (термін служби – один рік). До складу ескадри також входить додатковий вимпел, який

виконує роль судна-підтримки. Крім цього, Естонія забезпечує функціонування наземних установ підрозділу – саме у цій країні, в бухті Мінісадам (м. Таллінн), знаходиться його штаб [6, с. 39].

Фактично БАЛТРОН розпочав своє функціонування навесні 1998 року. Першим командиром підрозділу був капітан Латвійських ВМС Ілмарс Лешінскіс. Кожного року у територіальних водах країн Балтії проводяться операції трьох видів: МКОПЕСТ (багатонаціональна операція щодо знищення мін біля узбережжя Естонії); «Оупен Спіріт» (навчання, на яких відпрацьовуються навички у боротьбі з мінною загрозою); «Ембер Сі» (військово-морські навчання широкого профілю). Розуміючи, що одним з головних факторів, який визначає функціональні можливості військового підрозділу, є професійна підготовка особового складу, Латвія, Литва та Естонія, задля підвищення боєздатності Об'єднаної ескадри, організували у вересні 2001 р. тренувальний центр для водолазів з країн Балтії. Місце знаходження центру – м. Лієпая, Латвійська Республіка.

Починаючи з 1996 р. країни Балтії поставили собі за мету організувати Наглядову мережу балтійського повітряного простору – БАЛТНЕТ. Система БАЛТНЕТ почала функціонувати 6 червня 2000 року, коли у литовському місті Кармелава розпочав свою роботу Координаційний центр з контролю за повітряним простором. З 1 січня 2001 року він офіційно знаходиться у стані постійного 24-годинного чергування [12, с. 89]. Обладнання, що використовується даною структурою, було поставлено до Прибалтики американською компанією «Локхід Мартін» [12, с. 89]. Загальний нагляд над виконанням проекту здійснювався спеціальним комітетом, очолюваним Норвегією [7, с. 179]. На сьогоднішній день, після вступу країн Балтії до Організації Північноатлантичного договору, система структурно інтегрована до контрольних установ Північноатлантичного Альянсу, та має прямий зв'язок з штаб-квартирою НАТО в м. Брюссель (Бельгія).

Починаючи з 1998 року Литва, Латвія та Естонія розпочали проект по створенню спільного центру з підготовки військовослужбовців та цивільних спеціалістів – Балтійського оборонного коледжу, також відомого як БАЛТДЕФКОЛ. Ця структура розташована у м. Тарту (Естонія) [12, с. 90]. Кошти щодо утримання БАЛТДЕФКОЛу виділяються з бюджетів Литви, Латвії та Естонії, у той час як західні партнери (у кількості 13 держав. – М.З.) надають як пряму, так і непряму підтримку його функціонуванню [6, с. 40].

Перші річні курси для штабних офіцерів розпочалися у серпні 1999 року. В них взяли участь 32 представники 8 країн. Наступного року до БАЛТДЕФКОЛу були направлені 37 військовослужбовців з 10 держав. Станом на 21 червня 2002 року в Тарту перебував 41 офіцер з 14 країн. Також розширялася й тематика навчання – з 2001 року в коледжі була запроваджена програма підготовки офіцерів у званні полковників (протягом першого року її функціонування в ній взяли участь 6 військовослужбовців з 5 країн. – М.З.), а трохи пізніше – курси з підготовки цивільних спеціалістів [6, с. 40].

Завершивши навчання в даному коледжі, випускники набувають необхідних навичок для роботи у складі штабів багатонаціональних контингентів. Офіцери, що завершили курси, також можуть керувати піхотними підрозділами бригадного рівня або організовувати та проводити тренінги для командного складу різних рівнів їхніх національних збройних сил, працювати в Міністерстві Оборони або Генеральному Штабі.

Аналізуючи значення функціонування об'єднаних військових підрозділів для розвитку обороноспроможності та міжнародного авторитету країн Балтії, не слід переоцінювати їхнє значення. У той час, як їхнє створення мало велике політичне значення, слід визнати, що реальні досягнення у професійній сфері цих частин можна

визначити як невеликі. Через об'єктивні причини такі підрозділи з миротворчого контингенту швидкого реагування перетворювалися на свого роду інструмент рекламної PR-акції, спрямованої на показ у найкращому вигляді інтеграційних можливостей держав-партнерів.

Втім не слід й недооцінювати досвід, отриманий при функціонуванні об'єднаних військових частин. Серед головних позитивних наслідків створення таких військових підрозділів, як БАЛТБАТ, БАЛТРОН та інші, слід відзначити початок процесу «вестернізації» збройних сил колишніх членів соціалістичного табору за рахунок відповідності євроатлантичним стандартам, налагодження інтеграційних відносин на регіональному та світовому рівнях.

Військова співпраця, що виражалася в створенні об'єднаних підрозділів, також була необхідним кроком до членства країн-партнерів в Організації Північноатлантичного договору (НАТО): вона показувала інтеграційні можливості країн Балтії, доводила, що вони здатні об'єднати зусилля задля власної безпеки та діяти у складі багатонаціональних сил. Успішна регіональна інтеграція демонструвала їхні амбіції та сприяла набуттю досвіду, який у подальшому використовувався при діяльності у форматі євроатлантичних структур.

Все вищезгадане визначає, що зусилля центрально- та східноєвропейських держав у даній сфері військової інтеграції не були марними, а переваги, отримані від створення об'єднаних підрозділів все ж таки були варті витрачених на нього коштів.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються основні аспекти військового співробітництва окремих держав Центральної та Східної Європи, а саме – країн Балтії та їхніх сусідів по регіону, - у постбіполярну добу в форматі діяльності об'єднаних військових підрозділів.

Ключові слова: країни Балтії, військове партнерство, об'єднані підрозділи, миротворчість, БАЛТБАТ.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные аспекты военного сотрудничества отдельных стран Центральной и Восточной Европы, а именно – Прибалтийских государств и их соседей по региону, - в постбиполярную эпоху в формате деятельности объединенных военных подразделений.

Ключевые слова: страны Балтии, военное партнерство, объединенные подразделения, миротворчество, БАЛТБАТ.

SUMMARY

The article presents the analysis of the main aspects of military cooperation in the form of united military units activities in the region of Central and Eastern Europe in post-bipolar era on the example of Baltic States and their neighbors partnership.

Key words: Baltic states, military partnership, united units, peacekeeping, BALTBAT.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Moller T.D. BALTBAT – Lessons Learned and the Way Ahead//Baltic Defence Review. – No. 3. – Vol. 2000. – P. 38-42.
2. Sapronas R. BALTBAT and Development of Baltic Defence Forces//Baltic Defence Review. – No. 2. – Vol. 1999. – P. 55-70.
3. Zalkans G. The Development of the Armed Forces of the Republic of Latvia // Baltic Defence Review. - No. 1. – Vol. 1999. – P. 1-8

4. Ashbourne A. Lithuania: the Rebirth of a Nation, 1991-1994. - 1999 - 219 p.
5. Hedegaard L., Lindström B. The NEBI YEARBOOK 2001/2002: North European and Baltic Sea Integration - 2002 – 508 p.
6. Herd G. P., Moroney J. D. P Security Dynamics in the Former Soviet Bloc. – 2003. - 233 p.
7. Knudsen O. Stability and security in the Baltic Sea region. – 1999. – 287 p.
8. Perry C.M., Sweeney M.J., Winner A.C. Strategic dynamics in the Nordic-Baltic region: implications for U.S. policy - 2000 - 205 p.
9. Clausson M. I. NATO: status, relations, and decision-making. - 2006 – 117 p.
10. Krupnick C., Almost NATO: partners and players in Central and Eastern European security - 2003. – 341 p.
11. Mattox G.A., Rachwald A.R. Enlarging NATO: the national debates - 2001 - 324 p.
12. Michta A.A. The limits of alliance: the United States, NATO, and the EU in North and Central Europe. – 2006. – 161 p.
13. Elliott L.M., Cheeseman G. Forces for good: cosmopolitan militaries in the twenty-first century - 2004 - 333 p.
14. Gordon D.S., Toase F.H. Aspects of peacekeeping. – 2001. - 286 p.
15. Nolte G., European military law systems, - 2003 – 908 p.
16. Бразаускас А., Пять лет президенства: события, воспоминания, мысли. - М., ЗАО «Унипринт». – 2002, 623 с.

Надійшла до редакції 26.11. 2009 р.

ББК ТЗ (4 УКР) 63-533

СПІВПРАЦЯ МВС ІЗ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ КРАЇН-УЧАСНИЦЬ СНД У БОРОТБІ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ І КОРУПЦІЄЮ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Є.В.Зозуля

Україна, ставши незалежною, проголосила побудову нового демократичного суспільства зі всіма свободами дій, серед іншого й у сфері економічних та інших відносин. Були зруйновані або підірвані старі державні інститути влади, за проголошеної свободи дій відбулися майже не керовані процеси в розвитку державного управління, що спричинило хаотичні процеси в економіці, фінансовій та соціальних сферах. Почався спад виробництва, з'явився дефіцит обігових коштів у державі тощо. За такої некерованості в суспільстві водночас почалася й хаотична приватизація (яку згодом у народі назвали «прихвати́зацією») та інші шахрайські акції первинного накопичення капіталу. Останнім часом почався вже процес перерозподілу багатств шляхом рейдерства і т. ін.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку нашої держави об'єктивні та суб'єктивні чинники закономірно породили значні масштаби організованої злочинності й корупції, поміж іншим у її найбільш небезпечних проявах, якими є транснаціональна організована злочинність і корупція.

Аналізуючи стан розробленості цієї проблеми в сучасній історико-правовій науці, необхідно зазначити, що увагу проблемам організованої злочинності приділяли і приділяють Л.В. Багрій-Шахматов, В.М. Бурлаков, Л.Д. Гаухман, Г.М. Геворгян, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, А.І. Долгова, О.Ф. Долженков, В.М. Дрьомін, Н.А. Журавльов,

Н.А. Зелінська, С.М. Іншаков, О.О. Кваша, М.В. Корнієнко, О.М. Костенко, Н.М. Кропачов, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, В.В. Лунєєв, Г.М. Міньковський, Н.А. Орловська, В.О. Туляков, Л.Шеллі, В. Емінов та ін.

Опубліковано роботи з питань дослідження феномена організованої злочинності та пов'язаної з нею корупції, висвітлюються питання протидії цим небезпечним для подальшого розвитку нашої держави явищам, хоча науковці здебільшого здійснюють суто юридичний аналіз нормативно-правової бази, надаючи визначення форм та методів боротьби з ними. Водночас питання, пов'язані з вивченням проблем міжнародного співробітництва правоохоронних органів у боротьбі з цим небезпечним видом злочинності в науковому плані, залишаються малодослідженими саме в історичному аспекті. За сучасних умов розвитку української держави боротьба з організованою злочинністю є не тільки кримінально-правовою проблемою, а й набуває політичного характеру, що зумовлює необхідність вивчення й висвітлення цієї проблеми в історичній науці. Таким чином, зазначена проблема є актуальною і заслуговує на більш глибоку увагу з боку українських науковців.

Мета роботи полягає в подальшому розвитку дослідження процесу співпраці МВС із правоохоронними органами країн-учасниць СНД у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю і корупцією на сучасному етапі розвитку української держави.

Розпочинаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що попри те, що наша держава вже 18-й рік є незалежною, і донині відсутня національна програма побудови нового суспільства в Україні на базі розпаду соціалістичної системи господарювання, соціального і культурного розвитку минулого. Тому в більшості випадків за сучасних умов побудова нової формації суспільства в Україні відбувається шляхом необачного впровадження в практику, а часто навмисного, цілеспрямованого і спотвореного копіювання капіталістичних систем західних держав без урахування специфічної площини їх застосування – посткомуністичного середовища та ідеології.

Все це призвело до того, що організована злочинність і корупція міцно вкоренились у суспільстві, стали елементами системи суспільних відносин і частиною його буття. А все тому, «... що справжній порядок в країні не потрібен майже нікому, крім самого народу України» [1].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку суспільних відносин постали складні й масштабні завдання щодо вдосконалення діяльності спеціальних підрозділів МВС, інших правоохоронних органів із підвищення ефективності їх діяльності у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією, неконтрольований рівень яких є загрозовим для національної безпеки України.

Вищою формою професіоналізму сучасної злочинності слід вважати організовану злочинність, сенсом якої є пристосованість до виживання і забезпечення найбільшої результативності діяльності.

Організована злочинність, як зазначалося на VIII Конгресі ООН із попередження злочинності (Гавана, серпень-вересень 1990 року), становить пряму загрозу національній і міжнародній безпеці, стабільності, державності. Вона компрометує соціальні та економічні процеси в державі, що має результатом втрату довіри до демократичних перетворень. Організована злочинність продовжує процвітати і фактично поширила свій вплив за межі національної юрисдикції [2].

Характерною ознакою і водночас умовою успішності й масштабності діяльності організованої злочинності є корупція. Узагальнюючи думку вітчизняних та зарубіжних учених-правознавців стосовно ролі корупції в організованій злочинності, по-перше, можна дійти висновку, що корупція – це один із засобів, використовуваних суб'єктами організованої злочинності. До того ж корупція є одним із елементів механізму

виживання та розвитку суб'єктів організованої злочинності [3]. По-друге, більшість учених-правознавців розглядає корупцію як метод, за допомогою якого суб'єкти організованої злочинності проникають до державних та суспільних інститутів із метою їх трансформації та нейтралізації [4].

Відтак, можна висновувати, що корупція є елементом системи забезпечення діяльності організованої злочинності, зокрема зовнішньої підтримки, захисту від соціального контролю, проникнення в легальну економіку і політичну владу. Це дозволяє організованим злочинним співтовариствам не тільки мати інформацію, необхідну для здійснення їхньої діяльності й сприяння контрольованим ними фірмам і організаціям, одержувати допомогу в протидії діяльності правоохоронних органів, але і впливати на законодавчу, виконавчу і судову сфери життєдіяльності держави. Масштаби корупції у світі величезні. Так, наприклад, Світовий банк оцінює обсяг корупційних послуг у світі в один трлн. дол. [5].

Зростання міжнародної організованої злочинності та пов'язаної з нею корупції все більше непокоїть міжнародну спільноту. В документах міжнародних організацій вказується на нерозривний взаємозв'язок корупції та організованої злочинності й сформульовано рекомендації щодо підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю за умови приділення особливої уваги боротьбі з корупцією. Так, ООН одним із стратегічних напрямків попередження організованої злочинності визначає вивчення проблем боротьби з корупцією. У принципах, прийнятих восьмим Конгресом ООН «О руководящих принципах предупреждения организованной преступности и борьбы с ней», безпосередньо вказується, що «необхідною умовою розробки програм по попередженню злочинності є дослідження проблем корупції, її причин, характеру, наслідків, взаємозв'язку з організованою злочинністю та заходів по боротьбі з нею» [6]. Це дає нам підстави стверджувати, що у світі сьогодні наявне чітке усвідомлення того, що політико-економічні наслідки розповсюдження цих негативних явищ можуть призвести до надзвичайно небезпечних наслідків, аж до втрати суверенітету окремих держав, що, безперечно, стосується й української державності.

Особливою формою організованої злочинності є транснаціональні групи, що включають до сфери діяльності території поза країною свого базування. При цьому вони використовують для своєї діяльності більш сприятливі умови інших країн (правові, економічні, соціальні), щоб займатися постачанням нелегальних товарів і послуг на ринки з метою отримання максимального прибутку [7].

Аналізуючи витоки та особливу небезпеку для становлення та розвитку української державності транснаціональної корупції та організованої злочинності, необхідно зазначити, що їх посилення зумовлене значною кількістю різнопланових факторів – розширенням міжнародної економічної діяльності, вдосконаленням засобів зв'язку, збільшенням масштабів міжнародних перевезень, зростаючими міграційними потоками, суттєвими розбіжностями в національних законодавствах, формуванням вільних економічних зон. Інтернаціоналізація корупції та організованої злочинності набуває втілення в поширенні ринків збуту наркотичних засобів, викрадених предметів, зброї, інших незаконних предметів та послуг, легалізації злочинних доходів, організації нелегальної міграції, міжнародних фінансових аферах та ін. Необхідно зазначити, що нарівні з активізацією діяльності вітчизняних організованих злочинних угруповань відбувається і зустрічний процес укріплення іноземних мафіозних організацій на території України як у традиційних сферах їх діяльності, так і у сфері легальної економіки. Основними цілями діяльності міжнародних злочинних угруповань, на нашу думку, є обмін злочинним досвідом, учинення злочинів поза межами країни, розокремлення сфер злочинної діяльності, «відмивання» незаконно отриманих у

процесі злочинної діяльності коштів, ухилення від кримінальної відповідальності за межами країни тощо.

Необхідно визнати, що масштабність діяльності міжнародної злочинності наразі впливає на соціально-економічну й навіть політичну структуру української держави. З цих позицій вітчизняні правознавці визначають, що організована злочинність є найбільшим чином розвинутою груповою формою злочинності, що має на меті створення і приведення в дію системи (структур, механізмів, сприятливих умов та ін.) прихованого підкорення суспільства протиправним корпоративним інтересам кримінального середовища [8]. Зрештою, необхідно звернути увагу на те, що розроблені міжнародним співтовариством заходи мають абстрактний характер і не передбачають кардинальних змін, спрямованих на усунення негативних наслідків цих двох взаємопов'язаних факторів.

Отож, діяльністю транснаціональних організованих злочинних співтовариств, координацією їхніх дій зі злочинними організаціями нашої країни, забезпеченням «каналів» переправлення незаконних товарів і послуг можна пояснити необхідність міжнародного співробітництва правоохоронних органів у боротьбі з цим небезпечним видом злочинності.

Аналізуючи стан міжнародної співпраці МВС з правоохоронними органами інших держав, і передусім країн-учасниць СНД, необхідно зазначити, що однією з передумов їх діяльності стало формування нормативно-правової бази для боротьби з цим небезпечним явищем. Як свідчать останні дослідження організованої злочинності, організовані групи та злочинні об'єднання, будучи пов'язаними з незаконними операціями з переміщення через державні кордони матеріальних і нематеріальних засобів, які мають результатом істотну економічну вигоду, використовуючи сприятливу ринкову кон'юнктуру інших держав, значні розбіжності в системах кримінального правосуддя різних країн, сучасні комунікаційні технології, банківські системи електронних розрахунків, проникають у легальну економіку інших країн за допомогою корупції й насильства.

Зважаючи на небезпечність організованої злочинності для розбудови демократичної правової держави України, 19 червня 2003 р. за № 964-IV був прийнятий Закон України «Про основи національної безпеки України», який на цей час діє в редакції Закону України від 15 грудня 2005 р. за № 3200-IV. У Законі зазначено, що поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощування бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності становить загрозу національним інтересам та державній безпеці України [9].

Спробу визначити, дефінувати поняття організованої злочинності на теренах СНД було зроблено в Законі Республіки Білорусь «Про заходи боротьби з організованою злочинністю і корупцією» від 26 червня 1997 р.: «Організована злочинність – найбільш небезпечна форма злочинності, що виражається в створенні діяльності організованих злочинних груп і злочинних організацій». Також необхідно звернути увагу на те, що більшість країн-учасниць СНД прийняла спеціалізовані закони щодо боротьби з корупцією, серед них, на додаток до Республіки Білорусь, Азербайджан, Грузія (офіційно вийшла з СНД), Казахстан, Молдова, Таджикистан, Киргизія. У деяких державах ухвалено відповідні концепції боротьби з корупцією, наприклад, Державна стратегія боротьби з корупцією в Киргизькій Республіці.

Одним із найважливіших напрямків співпраці в межах правоохоронних органів СНД є боротьба з економічною злочинністю. Це зумовлено тим, що властиве багатьом країнам экс-СРСР посилення тінізації соціально-економічних процесів об'єктивно перетворилося на одну з найреальніших загроз державності. Масштаби явища вражають: так, за даними МВС Росії, організована злочинність контролює 40%

приватних та 60% державних підприємств, від 50% до 85% банків, практично кожний сектор економіки перебуває під її впливом. За результатами досліджень, до 905 українських фірм перебуває під контролем злочинних угруповань [10].

Нині розвиток тісних торговельно-економічних відносин між державами СНД вимагає пошуку шляхів більш ефективної взаємодії правоохоронних органів щодо захисту економіки від злочинних посягань. Саме тому виникає необхідність у зміцненні співпраці підрозділів боротьби з економічною злочинністю країн Співдружності як на центральному, так і регіональному рівнях.

Одним із прикладів такої співпраці стала зустріч міністрів внутрішніх справ Республіки Білорусь, Російської Федерації та України, що відбулася 6-7 грудня 2006 року в Мінську. Ця зустріч засвідчила, що рівень взаємодії органів внутрішніх справ наших країн у сфері боротьби з економічною злочинністю характеризується постійним динамічним розвитком, що загалом сприяє захисту інтересів трьох держав. Система взаємодії, що склалася на цей час, сприяла досягненню певних позитивних результатів, однак цілком очевидно є необхідність її поглиблення. Передусім це зумовлено тим, що економічна злочинність дедалі більше набуває транснаціонального характеру, а отже несе в собі загрозу національній безпеці трьох держав.

Зазначимо, що відносини між трьома близькими в історичному і духовному плані країнами традиційно будуються на добросусідській основі, а національні інтереси визначаються не лише географічною близькістю, а й взаємодоповнюваним господарським комплексом, причому обсяги зовнішньоторговельних відносин всякчас збільшуються. Отже, можна дійти висновку, що в контексті мінської зустрічі обговорювалася перспектива нагальних багатосторонніх контактів, які могли дати змогу комплексно й масштабно розв'язувати найактуальніші завдання із протидії криміналітету.

Необхідно зазначити, що вжиті на той час Президентом та урядом України заходи дозволили пригальмувати процес тінізації нашої економіки, що, відповідно, позитивно позначилося на бюджеті держави. Подальші завдання стосовно зменшення нелегального сектору економіки були пов'язані, передусім, із витісненням криміналітету з найприбутковіших галузей господарства, зокрема транспорту, сфери використання надр, спиртогорілчаної промисловості; обмеженням можливостей фінансово-кредитної та банківської систем щодо легалізації «брудних» грошей; боротьбою з масштабними шахрайствами в розрахунках за зовнішньоекономічними контрактами. До того ж актуальними вже у 2006 році для України стали проблеми рейдерства, стимульовані недосконалістю вітчизняного законодавства, та питання, пов'язані з особами, оголошеними в міждержавний розшук [11].

Таким чином, системність, безперервність взаємодії правоохоронних відомств Республіки Білорусь, Російської Федерації та України дає можливість цілеспрямовано, комплексно й кваліфіковано розв'язувати спільні масштабні завдання, покладені на органи внутрішніх справ. Відзначаючи важливість таких тристоронніх зустрічей, проведених у їх перебігу переговорів та активного обміну думками, необхідно зазначити, що вони подовжили традиції співпраці між українськими, білоруськими й російськими правоохоронцями. Безперечно, вони сприяли успішному розв'язанню багатьох конкретних питань взаємодії з різних напрямів боротьби зі злочинністю.

Основними напрямками такої співпраці в сучасних умовах є, насамперед, протидія злочинам, пов'язаним із зовнішньоекономічною діяльністю, серед іншого з розкраданням бюджетних коштів. Ще один із пріоритетних напрямків – припинення незаконного переміщення товарів через державний кордон, тобто боротьба з контрабандою; вжиття спільних заходів щодо боротьби з кримінальним відмиванням коштів, отриманих злочинним шляхом; протидія та припинення злочинності у сфері інтелектуальної

власності та комп'ютерних технологій; боротьба з виготовленням та розповсюдженням контрафактної продукції; боротьба з підробленням грошей. Такі напрямки подальшої співпраці відбито в протоколах спільних дій за результатами зустрічей керівників служб БЕЗ країн співдружності [12].

В Україні, як і на території її партнерів зі Співдружності, криміналітет дедалі ширше використовує міжнародні тіннові й «рейдерські» схеми одержання значних матеріальних ресурсів, надприбутків та легалізації доходів. Відтак виникла гостра необхідність удосконалення взаємодії правоохоронних органів на магістральних напрямках декриміналізації економічних відносин. Передусім, на думку вітчизняних правоохоронців, це стосується протидії відмиванню доходів, здобутих злочинним шляхом; захисту законних майнових прав громадян і економічних інтересів суб'єктів господарювання незалежно від форм власності та країни реєстрації; боротьби з контрабандою; дотримання законності у сфері інтелектуальної власності, а також боротьби з комп'ютерною злочинністю.

Усвідомлюючи, що протидія легалізації брудних доходів неможлива без дієвої співпраці в галузі фінансового моніторингу і контролю за незаконним обігом грошових коштів, МВС України запропонувало створити перелік комерційних структур із кримінальними капіталами, після чого організувати і здійснити спільні заходи з відстеження й документування злочинних фінансових потоків.

Так зване рейдерство дуже швидко перетворилося на вкрай актуальну і масштабну проблему для України, позаяк тісно пов'язане з діяльністю корумпованих посадовців із держструктур, а нерідко спирається й на інтереси міжнародних кримінальних інвесторів. Підтвердженням того слугують як спроби, так і факти встановлення контролю кримінальних структур над ринком «Озерка» в Дніпропетровську, об'єктами рекреаційних зон Криму, окремими стратегічними для держави підприємствами (скажімо, обласними енергетичними компаніями). Вдалий досвід подолання цієї проблеми напрацьований російськими колегами, що дає можливість українським правоохоронцям вивчити його і налагодити регулярний взаємообмін інформацією стосовно осіб і структур, причетних до такого бізнесу.

Наступний спільний пріоритет — боротьба з комп'ютерною злочинністю, доволі новим для нас явищем, що виникло із упровадженням в економіку сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій. Певна річ, це вимагає максимально ефективного інформаційного забезпечення протидії таким злочинам, упровадження в практику правоохоронних «ноу-хау». Зокрема, представники МВС України вивчили досвід із метою впровадження в діяльність аналогічних підрозділів механізму роботи російського національного контактного пункту, в якому зосереджується вся інформація щодо цього виду злочинів [13].

У березні 2009 року на зустрічі глав МВС Білорусі, України й Російської Федерації, що відбулася в Мінську, було досягнуто домовленості про те, що правоохоронні органи в умовах світової кризи тісніше взаємодіятимуть у боротьбі із злочинністю. Економіки трьох країн залежні одна від одної й повинні посилити контроль та оперативно-розшукову діяльність, аби не допустити шахрайств. Особливу увагу буде приділено кредитно-фінансовій сфері, щоб усі засоби, спрямовані на підтримку суб'єктів господарювання, доходили до конкретних одержувачів, щоб не допустити зупинення виробництв, масових звільнень, соціальних заворушень [14]. Фундаментальною новацією для правоохоронної системи України стало заснування у складі МВС Антикорупційного бюро.

Наприкінці 2006 - початку 2007 року однією з форм боротьби з міжнародною економічною злочинністю і контрабандою стало загальнодержавне оперативно-профілактичне відпрацювання. До його проведення було залучено понад 48 тисяч

працівників МВС, із них близько 2.6 тисячі – військовики ВВ, яким допомагало 23 тисячі представників інших міністерств і відомств. Вони змогли перевірити близько 330 тисяч об'єктів, серед них понад 46 тисяч ринків, 102 тисячі магазинів та закладів торгівлі, 17 тисяч аптек, 45 тисяч розважальних закладів, 38 тисяч готелів і гуртожитків, понад 13 тисяч АЗС тощо.

Мета операції — поліпшення криміногенної ситуації в країні, запобігання контрабанді, розповсюдженню неякісних, неліцензійних споживчих товарів (також підакцизних) і продовольства, фальсифікату та їх реалізації у торговельній мережі країни, що має сприяти захисту інтересів національного споживчого ринку. Також до пріоритетів цієї акції віднесли протидію нелегальній міграції, дитячій безпритульності, торгівлі людьми, незаконному розповсюдженню зброї та наркотиків. До проведення операції було залучено понад різних 20 відомств. Наслідком цієї роботи стало суттєве припинення контрабандного товаропотоку [15].

Однак, попри певні успіхи органів внутрішніх справ країн-учасниць СНД у боротьбі з організованою злочинністю і корупцією, вирішального перелому на цьому напрямку їх діяльності не сталося. Науковий аналіз та вивчення досвіду міжнародної співпраці МВС України з правоохоронними органами інших держав у боротьбі з корупцією і організованою злочинністю дозволяє дійти **висновків**, що ефективність усієї правоохоронної системи України й МВС зокрема, попри постійну активізацію зусиль, не відповідає темпам, якими розвиваються суспільно-економічні відносини в державі. Наявна кількість розрізнених, слабо скоординованих у своїх діях правоохоронних органів у державі є малопродуктивною в остаточному підсумку. МВС України у нинішньому вигляді не виконує всіх функцій, покладених на правоохоронні органи більшості європейських країн. Виходячи з цього, необхідно нарощувати зусилля на шляху міжнародного співробітництва МВС України з правоохоронними структурами інших країн, підвищувати якість антикримінальної роботи відповідних підрозділів органів внутрішніх справ, здійснити проведення реформи всієї системи МВС, яка вже давно назріла.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы отдельные аспекты деятельности МВД Украины в сфере международного сотрудничества с правоохранительными органами стран-участниц СНГ. Дана характеристика феномена организованной преступности и связанной с ней коррупции, рассмотрены направления международного сотрудничества МВД с правоохранительными органами стран СНГ в борьбе с организованной преступностью и коррупцией в сфере экономики на современном этапе развития украинского государства. Автор пришел к выводу, о необходимости сосредоточения усилий на пути международного сотрудничества МВД Украины с правоохранительными структурами стран-участниц СНГ; повышения качества работы соответствующих подразделений органов внутренних дел в борьбе с международным криминалитетом; проведения уже давно назревшей реформы всей системы МВД.

Ключевые слова: международное сотрудничество, МВД, правоохранительные органы, страны-участницы СНГ, организованная преступность, коррупция, защита экономики, взаимодействие, направления сотрудничества, реформа системы МВД.

РЕЗЮМЕ

У статті проаналізовано окремі аспекти діяльності МВС України щодо міжнародної співпраці з правоохоронними органами країн-учасниць СНД. Подано характеристику феномена організованої злочинності та пов'язаної з нею корупції, розглянуто напрями міжнародної співпраці МВС із правоохоронними органами країн

СНД у боротьбі з організованою злочинністю і корупцією у сфері економіки на сучасному етапі розвитку української держави. Автор дійшов висновку, що необхідно зосередити зусилля на шляху міжнародного співробітництва МВС України з правоохоронними структурами інших країн; підвищувати якість антикримінальної роботи відповідних підрозділів органів внутрішніх справ; здійснити реформу всієї системи МВС, необхідність якої вже давно назріла.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, МВС, правоохоронні органи, країни-учасниці СНД, організована злочинність, корупція, захист економіки, взаємодія, напрями співпраці, реформа системи МВС.

SUMMARY

Some aspects of activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in sphere of the international cooperation with law enforcement bodies of the CIS country-participants are analyzed in the article. The characteristic of a phenomenon of the organized crime and corruption is given, directions of the international cooperation of the Ministry of Internal Affairs with law enforcement bodies of the CIS countries in struggle against the organized crime and corruption in sphere of economy at the present stage of development of the Ukrainian state. The author has come to conclusion concerning the necessity of efforts concentration on the way of the international cooperation of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with law-enforcement structures of the CIS country-participants ; improvement the quality of work of corresponding divisions of law-enforcement bodies in struggle against the international criminality; carrying out the reform of all system of the Ministry of Internal Affairs.

Key words: the international cooperation, the Ministry of Internal Affairs, law enforcement bodies, the CIS country-participants, the organized crime, corruption, protection of economy, interaction, directions of cooperation, reform of system of the Ministry of Internal Affairs.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. У нас є все для того, щоб бути успішними: вист. Прем'єр-міністра України на телеканалі «Інтер» // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 241. – С. 2.
2. Рецензія на книгу: Джужа О.М., Василевич В.В., Кулакова Н.В. та ін. Організована злочинність в Україні та країнах Європи: посібник / М.А. Погорецький; за заг. ред. проф. О.М. Джужі. – К.: Київськ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 248 с.
3. Долговой А.И. Организованная преступность / А.И. Долговой, С.В. Дьякова. – М.: Юридическая литература, 1989. – 182 с.
4. Наумов Ю.Г. Коррупция и организованная преступность: методологические аспекты / Ю.Г. Наумов // Вестник Московского университета МВД России. – 2008. – № 6. – С. 117.
5. Номоконов В.А. Коррупция в современной России и перспективы борьбы с ней / В.А.Номоконов // Следователь. – 2009. – № 2. – С. 33.
6. Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк: ООН, 1992.
7. Нікітенко О.І. Деякі особливості протидії організованій злочинності / О.І. Нікітенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2. – С. 175.
8. Там само. – С. 175-176.

9. Про основи національної безпеки України: Закон України // Офіційний вісник України. – №29. – 2003. – Стаття 7 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gdo.kiev.ua/files/db.php?god=2003&st=1433>
10. Нікітенко О.І. Деякі особливості протидії організованій злочинності / О.І. Нікітенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2. – С. 174.
11. Мінські домовленості міністрів // Іменем Закону. – 2006. – № 50. – С. 3.
12. Матеріали робочої зустрічі керівників служб БЕЗ МВС України, Російської Федерації та Республіки Білорусь // Міліція України. – 2007. – № 5. – С. 1.
13. Матеріали зустрічі міністрів МВС країн СНД у Баку // Іменем Закону. – 2007. – № 37. – С. 3.
14. Антикризисний пакт: Інформація за результатами зустрічі глав МВС Білорусі, України і Російської Федерації // Іменем Закону. – 2009. – № 10. – С. 2.
15. Матеріали брифінгу в МВС України // Іменем Закону – 2007. – № 1. – С. 6.

Надійшла до редакції 27.11. 2009 р.

Політологія

ББК С541.14

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ ГРУП У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

В.Д.Бородінов

У процесі історичного розвитку внаслідок дії різного роду чинників, передусім багатовекторної міграції, в Україні сформувався поліетнічний склад населення, на території країни поряд з автохтонним українським етносом проживають представники інших народів.

Етнодемографічний потенціал сучасної України становить **18 найчисельніших етнічних груп** (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи).

Для сучасної етнонаціональної структури українського соціуму характерною ознакою є зростання етнічної самосвідомості усіх його структурних етнокомпонентів та прагнення зберегти власну ідентичність.

Для України, на території якої проживають представники понад 130 національностей [1], питання дослідження динаміки основних етнонаціональних спільнот є особливо актуальним. Виходячи з усього вищевикладеного, ми ставимо перед собою наступну мету – на основі порівняння результатів переписів населення України 1989 та 2001 років розглянути кількісну та якісну динаміку розвитку етнічних груп в незалежній Україні.

Досягнення поставленої мети можливе шляхом вирішення наступних задач:

1. Виокремити та охарактеризувати етнонаціональні спільноти в Україні.
2. Розглянути кількісну та якісну динаміку розвитку основних етнічних груп в незалежній Україні.
3. Виокремити головні тенденції етнополітичного розвитку України ХХ – початку ХХІ ст.

Найбільший внесок у розробку даної проблеми здійснили такі авторитетні у вітчизняній науці вчені, як: Римаренко Ю.І. [2], Антонюк О.В. [3], Євтух В.Б.,

Трошинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. [4], Наумко В. [5], Ребкало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М. [6].

Основне джерело цього дослідження – Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [7].

Формування етнічної гетерогенності населення України в історичному просторі, як підкреслює В. Євтух, відбувалося двома основними шляхами. *По-перше*, через автохтонів, до яких зараховують передусім українців, певною мірою росіян, білорусів, представників деяких інших етносів, тобто ту їх частину, яка веде свій родовід від племен, що населяли територію України в її нинішніх географічних межах у давні часи. *По-друге*, у процесі міграції вихідців з різних народів під впливом найрізноманітніших чинників [8].

З'ясувати кількісну та якісну динаміку розвитку етнічних груп в незалежній Україні допоможе порівняння результатів переписів населення України 1989 та 2001 років (Таблиця 1).

Таблиця 1

Чисельність і склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року

	Кількість (тис. чоловік)	В % до підсумку		2001 рік в%до1989
		2001 рік	1989 рік	
українці	37541,7	77,8	72,7	100,3
росіяни	8334,1	17,3	22,1	73,4
євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
молдаване	258,6	0,5	0,6	79,7
болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
поляки	144,1	0,3	0,4	65,8
угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
румун	151,0	0,3	0,3	112,0
греки	91,5	0,2	0,2	92,9
кримські татари	248,2	0,5	0,0	в 5,3 р.б.
вірмени	99,9	0,2	0,1	в 1,8 р.б.
татари	73,3	0,2	0,2	84,4
цигани	47,6	0,1	0,1	99,3
азербайджанці	45,2	0,1	0,0	122,2
грузини	34,2	0,1	0,0	145,3
німці	33,3	0,1	0,1	88,0
гагаузи	31,9	0,1	0,1	99,9

Із таблиці видно, що динаміка чисельності і складу населення України за підсумками Всесоюзного (1989) і Всеукраїнського (2001) переписів населення в основному не зазнали суттєвих кількісних змін. В той же час ці зміни відбулися з такими етнічними спільнотами як росіяни, поляки, румун, вірмени, азербайджанці, грузини та особливо євреї та кримські татари.

Проаналізуємо результати переписів 1989 та 2001 років даних спільнот більш детально.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року абсолютна і відносна кількість *українців* у порівнянні з 1989 роком зростає в 13 областях (Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській,

Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій), містах Києві та Севастополі. При цьому має місце скорочення абсолютної кількості українців у Вінницькій, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Сумській, Черкаській, Чернігівській, Тернопільській і Хмельницькій областях, хоча питома вага їх у складі всього населення збільшилась і коливалась від 58 % у Луганській області до 94 % у Вінницькій [9].

За переписом 2001 р. в Україні, крім українців, проживає 10,7 мільйона (22,2 %) представників етносів інших державних утворень. Повторюючи тезу про те, що основу етнотомографічного потенціалу України становлять 18 її найчисельніших етнічних груп, розглянемо динаміку їх існування в період 1989-2001 рр.

Згідно з даними перепису 2001 року кількість *росіян* становила 8,3 мільйона осіб і була на 3 мільйони (26,6 %) менша, ніж у 1989 р.; питома вага знизилася відповідно з 22,1 % до 17,3 %, або на 4,8 відсоткового пункту. Головну роль у переважанні відтоку росіян з України над притоком відіграють, очевидно, економічні причини, зокрема зростаюче відставання від Росії за рівнем життя. Крім того не варто забувати, що частина росіян в умовах незалежної України могла просто змінити свою самоідентифікацію і назвати себе українцями. Цьому цілком сприяє культурна та мовна близькість двох етносів.

Абсолютна і відносна кількість російського населення скоротилася в усіх регіонах. Українські росіяни розселені по території України нерівномірно. Крім Автономної Республіки Крим і Севастопольської міськради, де частка росіян становить відповідно 58,3 % і 71,6 % усіх жителів, найбільше їх проживає у Донецькій (1,8 млн. осіб, або 14,2 % від усієї кількості). Луганській (991,8 тис. осіб, або 11,9 %), Харківській (742 тис. осіб, або 8,9 %), Дніпропетровській (627,5 тис. осіб, або 7,5 %), Одеській (508,5 тис. осіб, або 6,1 %) та Запорізькій (467,7 тис. осіб, або 5,7 %) областях. Питома вага росіян відносно усього населення в цих регіонах також є високою і коливається від 17,6 % у Дніпропетровській до 39 % – в Луганській. Загалом на зазначених територіях проживає 54,3 % (5,2 млн.) усіх росіян, а з урахуванням Автономної Республіки Крим і м. Севастополя цей показник становить 71,6 % (6,6 млн.).

Сьогодні 9 з кожних 10 росіян — жителі міст, передусім великих індустріальних центрів півдня і сходу країни.

Національно-культурні інтереси етнічних росіян в Україні представляють 27 всеукраїнських і регіональних громадських товариств і об'єднань. Зокрема, в Києві працює 4 товариства: всеукраїнське товариство «Русь» (створене у 1990 р.), київське культурно-просвітницьке товариство «Руське зібрання» (працює з 1990 р.), Пушкінське товариство (виникло у 1991 р.) і національно-культурне товариство «Київська Русь» (діє з 1993 р.).

Державно-політична консолідація національностей України великою мірою залежить від вирішення росіянами проблеми своєї ідентифікації — формування у них почуття причетності до української держави. Як свідчать дані опитування, більшість росіян не відчувають себе в Україні чужими (таку відповідь дали 90 % російських жителів Криму, 89 % — у східному регіоні, 86 % — у центральних і південних обл. та 68-72 % — у західних обл.). Близько 3/4 опитаних висловили тверде бажання залишитися жити в Україні за будь-яких обставин [10].

Разом з тим формування у росіян чіткої ідентифікації себе з українською державою за всієї традиційної толерантності стосунків українців і росіян і значною мірою адаптованості до місцевих умов є процесом психологічно складним і потребує певного часу.

Щодо *євреїв*, то останнього часу, порівняно з 1989 р., їх чисельність зменшилася майже на 79 %, з 486 тис. до 103,5 тис. (0,2 % населення України за переписом 2001 р.), з яких лише 3 % зберегли рідну мову; решта розмовляє російською (83 %) та українською (13,5 %). Дві третини (63 %) усіх євреїв проживають у Києві (18 тис. осіб), Дніпропетровській (13,8 тис. осіб), Одеській (13,4 тис. осіб), Харківській (11,6 тис. осіб) та Донецькій (8,8 тис. осіб) областях.

Така динаміка стала результатом тривалої еміграції євреїв в Ізраїль та країни Заходу. Найбільше дозволів на виїзд до Ізраїлю було видано в 1990 р. — 68 тис. Щодо напрямів єврейської еміграції, то, крім Ізраїлю, куди виїздила більшість емігрантів (70 %), здійснювався виїзд і в інші країни, насамперед до США і ФРН. Упродовж 1991—1993 рр. еміграція євреїв дещо уповільнилася, а в 1994 р. знову почала інтенсивно зростати у зв'язку з погіршенням економічної ситуації. В цілому євреї становили майже 50 % емігрантів. У подальшому цей відсоток буде знижуватися, але лише внаслідок зменшення кількості євреїв, які залишилися, порівняно з іншими категоріями емігрантів.

В Україні створено велику кількість єврейських товариств різних спрямувань, які об'єднані у всеукраїнські організації. Найбільші з них — Асоціація єврейських організацій та общин України (у складі 120 об'єднань) і Товариство єврейської культури України, яке має відділення в багатьох містах. Офіційно зареєстровано також 29 релігійних юдаїстських громад.

На відміну від інших національних меншин, *румун* у міжпереписний період (1989-2001) за своєю кількістю зросли на 12 % і становлять 151 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення не змінилася і залишилася на рівні 1989 р. — 0,3%.

Румун територіально розміщені в Чернівецькій (75,9 %) та Закарпатській (21,3 %) областях.

В Україні, за переписом населення 2001 р., проживало 151,0 тис. румун (1989 р. — 134,8 тис.); вони найкраще зберегли мову своєї національності як рідну (91,7 %).

Серед радіопередач на першому місці (94,8 %) — румунськомовні. У румун (поряд з угорцями та самоідентифікованими русинами) найбільше розвинуті етнопонаціональні потреби.

Для задоволення потреб румунської меншини виходять такі газети, як «Конкордія», «Зоріле Буковиней», «Аркашул», «Жунімя», «Плаї роминеск», «Курієрул де Чернець» та ін.

Закарпатський книжковий фонд бібліотек мовами національних меншин видає 3,2 тис. книг румунською мовою. Важливу роль у національно-культурному житті румун відіграють такі громадські організації, як Всеукраїнська науково-педагогічна асоціація «Арон Пумпул», Товариство румунської культури ім. М. Емінеску, Християнсько-демократичний альянс румун України, товариство румун Закарпаття ім. Дж. Кожбука, товариство «Триколотр» тощо [11].

Нині в Україні п'яте місце посідають *кримські татари*, чисельність яких у міжпереписний період зросла у 5,3 рази і становила 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх було 46,8 тис. осіб). Такий стан обумовлений наслідком їх повернення в Україну з місць депортацій, яке розпочалося ще в середині 80-х років (у 1989 р. Верховна Рада СРСР формально засудила депортацію) і особливо набуло масового характеру наприкінці 90-х років ХХ ст.

В АР Крим проживає 243, 4 тис. осіб, що становить 98 % загальної чисельності кримських татар в Україні та 12 % загального населення півострова. За переписом 2001 р., 92 % кримських татар вважають рідною мову власної національності, 6 % — російську мову.

Кримські татари сьогодні — консолідована національна меншина зі значною політичною активністю та високим рівнем організованості й дисциплінованості.

Кримськотатарський другий Курултай (перший у 1917 р.) ухвалив 1991 р. у Сімферополі декларацію про національний суверенітет, затвердив національні прапор і гімн. Постійне представництво — Меджліс (до якого, однак, входять не всі політичні організації) офіційно не визнаний, має свої регіональні меджліси на місцях. У Верховній раді Криму є депутатська фракція «Курултай». У Сімферополі діють Кримськотатарський національний театр, Кримськотатарська національна картинна галерея, Кримськотатарський фонд культури, Кримськотатарська бібліотека та ряд асоціацій, створених за професійною ознакою. Є кримськотатарські засоби масової інформації — радіо- та телепередачі, щоправда, з обмеженою програмою, преса. Почалося відновлення культурно-освітньої мережі.

За даними перепису 2001 р. *вірменська національна меншина*, як і румунська, за своєю чисельністю збільшилась на 47,5 тис. осіб. У 1989 році в Україні налічувалося 54,2 тис. вірмен, в той час як в 2001 році — вже 99,9 тис. Дані свідчать про зростаючу імміграцію вірмен, спричинену, певно, економічною ситуацією на їх батьківщині. Мову своєї національності вважають рідною 50,6 тис. (50%), російську — 43,1 тис. (43%), українську — 5,8 (5%). Переважна більшість вірмен (70 %) проживає у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Запорізькій областях, Автономній Республіці Крим та у м. Києві.

В Україні створено національно-культурні товариства, головна мета яких — сприяти всебічному співробітництву між народами України та Вірменії. Нині існує 13 таких товариств: у Криму, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Сумській, Одеській, Харківській обл., у Києві, Севастополі. Почали працювати недільні школи для дорослих і факультативи для дітей з вивчення вірменської мови та літератури. Уроки вірменської мови відбуваються на базі українських шкіл.

В Україні, за даними перепису 2001 р., проживає 45,2 тис. *азербайджанців* (1989 р. — 36,9 тис.). Найбільше їх у Донецькій (8,1 тис.), Харківській (5,7 тис.), Дніпропетровській (5,7 тис.), Луганській (3,1 тис.), Одеській (2,8 тис.), Запорізькій (2,5 тис.) областях, АР Крим (3,7 тис.) та м. Києві (2,6 тис.). Дані свідчать про зростаючу імміграцію азербайджанців, головним мотивом якої, скоріше за все, є мотив економічний.

В Україні рідною мовою представники даного етносу вважають азербайджанську — 24,0 тис. осіб (52 %), українську — 3,2 тис. осіб (7 %), російську — 17,0 тис. осіб (37 %), кримськотатарську — 0,1 тис. осіб (0,2 %). Такий мовний розподіл дозволяє вести мову про високий рівень внутрішньоетнічної консолідації азербайджанців.

Головним громадським об'єднанням азербайджанців є Конгрес азербайджанців України.

За переписом 2001 р., в Україні налічувалося 34,2 тис. *грузинів* (1989 р. — 23,5 тис. осіб). Переважна більшість проживає у південно-східних областях (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Одеська, Запорізька) та м. Києві. Мову своєї національності вважають рідною 12,4 тис. осіб (52,9 %), російську — 10,0 тис. осіб (29 %), українську — 1 тис. осіб (4,1 %), іншу — 0,4 %.

В Україні створено чотири національно-культурних товариства грузинів: в Криму, Львівській та Одеській областях. Головна мета цих товариств — сприяти всебічному співробітництву між народами України та Грузії [12].

В якості висновку, ґрунтуючись на наявному довідковому та статистичному матеріалі, можна виокремити головні тенденції етнополітичного розвитку України у ХХ – початку ХХІ ст.:

1. Синхронізація розвитку більшості етнічних спільнот України у ХХ столітті. Вона дозволяє вивести кілька періодів, типових для всіх етнічних груп України:

- Період Центральної Ради. Активізація діяльності етнічних груп, їх участь у вирішенні державних справ (шляхом обрання депутатів від етнічних груп).
- Період політики «коренізації». Активна діяльність етнічних груп в усіх сферах життя суспільства: місцеве самоврядування, мистецтво, наука, освіта і т.і.
- Період сталінських репресій. Введення жорсткої державної політики щодо етнічних груп, головними складовими якої стала тотальна русифікація та депортація окремих етнічних груп (кримських татар, болгар, німців та ін.).
- Початок 60-х – кінець 80-х рр. Поступова активізація діяльності етнічних груп, початок національного відродження багатьох з них.

2. Загальне зменшення кількості населення України, яке не може не впливати на кількісний склад та співвідношення етнічних груп України.

3. Зростання за міжпереписний період 1989-2001 кількості осіб, які ідентифікують себе як українці. Така тенденція обумовлена не природнім ростом і скоріше є результатом відновлення ідентичності частиною української етнічної спільноти та частковою асиміляцією українським етносом етнічно близьких груп (білорусів, росіян та ін.).

4. Зменшення чисельності таких етнічних спільнот як росіяни, євреї і збільшення кримських татар, румун, грузинів, азербайджанців та вірменів.

5. Національно-культурне відродження більшості етнічних груп України, яке чітко демонструє аналіз міжпереписного періоду 1989-2001 рр.

РЕЗЮМЕ

Автор статті характеризує основні етнонаціональні спільноти в Україні, досліджує якісну і кількісну динаміку розвитку основних етнічних груп в незалежній Україні на основі даних Всесоюзного перепису населення 1989 року і Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Використовуючи довідковий і статистичний матеріал, автор виділяє основні тенденції етнополітичного розвитку України в ХХ - початку ХХІ століття.

Ключові слова: етнонаціональні співтовариства, динаміка етносів, Всеукраїнський перепис населення, чисельність і склад населення.

РЕЗЮМЕ

Автор статьи характеризует основные этнонациональные общности в Украине, исследует качественную и количественную динамику развития основных этнических групп в независимой Украине на основе данных Всесоюзной переписи населения 1989 года и Всеукраинской переписи населения 2001 года. Используя справочный и статистический материал, автор выделяет основные тенденции этнополитического развития Украины в ХХ – начале ХХІ веков.

Ключевые слова: этнонациональные сообщества, динамика этносов, Всеукраинская перепись населения, численность и состав населения.

SUMMARY

The author of the article characterizes basic ethnonational communities in Ukraine, explores the high-quality and quantitative dynamics of development of basic ethnic groups in independent Ukraine on the basis of information of the All-union census of population 1989 year and the All- Ukrainian census of population 2001 year. Using a background and statistical material an author selects the basic ethnopolitical progress trends of Ukraine in XX - beginning of XXI ages.

Key words: ethnonational associations, dynamic of ethnics, Allukrainian census of population, quantity and composition of population.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Національний склад населення України та його основні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С.14.
2. Римаренко Ю.І. Національний розвиток України: проблеми і перспективи. – К., 1995. – 272 с.
3. Антонюк О.В. Основи етнополітики. Навч. посібник. – К., 2005. – 432 с.
4. Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональні структури українського суспільства. Довідник. – К., 2004. – 319 с.
5. Наумко В. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – 296 с.
6. Ребкало В.А., Обушний М.І., Майборода О.М. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи. – К., 1996. – 371 с.
7. Національний склад населення України та його основні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – 291 с.
8. Євтух В.Б. Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №1-2. – С.94.
9. Антонюк О.В. Основи етнополітики. Навч. посібник. – К., 2005. – С.182-183.
10. Бородінов В.Д. Етнополітологія: Навчальний посібник. – Донецьк, 2008. – С.320.
11. Антонюк О.В. Основи етнополітики. Навч. посібник. – К., 2005. – С.189.
12. Бородінов В.Д. Етнополітологія: Навчальний посібник. – Донецьк, 2008. – С.265.

Надійшла до редакції 3.12.2009 р.

Рецензії

ПАМЯТЬ: ВОСПОМИНАНИЯ УЧАСТНИКОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 ГОДОВ: В 2 Т. – Т.2 / РЕД.КОЛ. В.И.ПОДМАРКОВ И ДР.; ВСТУП.СТАТ. В.П.ШЕВЧЕНКО, В.И.ПОДМАРКОВ. – ДОНЕЦК: ЮГО-ВОСТОК, 2009. – 106 с.

Н.Е. Беспалов

К 64-й годовщине Победы в Великой Отечественной войне вышел второй том сборника «Память». Первый том был опубликован в 2005 году (см. рецензию на него в журнале «Історичні і політологічні дослідження». – 2006. - № 1-2 (27/28). – С.267-270). Если в первую книгу вошли воспоминания 24-х участников боевых действий в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., то во второй книге помещены свидетельства 38 членов ветеранской организации Донецкого национального университета, которые в военное лихолетье жили и боролись на фронте трудовом в тылу или оказались на оккупированной фашистами территории СССР.

Сегодня, когда предпринимаются попытки переписать историю Великой Отечественной войны, преуменьшить трудовой и ратный подвиг наших ветеранов-освободителей, такие публикации крайне необходимы и безмерно ценны. Воспоминания ветеранов насыщены правдивыми жизненными примерами и конкретными историческими фактами. Они помогают разобраться в сложных перипетиях войны и увидеть настоящую правду. В предисловии к сборнику ректор ДонНУ, академик НАН Украины, Герой Украины В.П.Шевченко очень точно заметил: «Листая страницы, читая абзац за абзацем, мы словно извлекаем из сокровищницы человеческой памяти самые драгоценные ее фрагменты, значимость которых – безмерна» (с.4).

Среди авторов сборника – доктора и профессора П.И.Игнатенко, З.Г.Лихолобова, А.М.Паршиков, С.А.Певный, З.В.Усова, Г.П.Цыганенко, доценты Е.А.Курдюмова, К.А.Фельдберг, старшие преподаватели Н.М.Писаревская, В.А.Середин, О.К.Федотова, А.Р.Цванг и другие педагоги и сотрудники, в разное время работавшие в Донецком национальном университете. Некоторые из них и сегодня продолжают трудиться в меру своих сил.

Большинство авторов воспоминаний тяжелейшие годы войны пришлось пережить в условиях фашистской оккупации. Им довелось в полной мере испытать человеконенавистническую агрессивную сущность фашизма, чудовищные злодеяния гитлеровских вандалов. Стремясь поставить себе на службу промышленность и сельское хозяйство оккупированных территорий Советского Союза, немецко-фашистские захватчики повсеместно ввели рабский принудительный труд. К нему привлекались не только взрослые, но и дети от 10 лет. Условия труда как на промышленных предприятиях, так и в сельском хозяйстве были нечеловеческими. Ветеран Н.А.Тодорова, которая во время фашистской оккупации жила в селе Стыла Старобешевского района Сталинской (ныне Донецкой) области, рассказывает: «Население выгоняли на принудительные работы в поле. К работающим был приставлен полицейский-надзиратель. Если ему казалось, что кто-то плохо работал, подбегал и бил, грязно ругался» (с.60). Как бы дополняя этот рассказ, А.Е.Дебелый свидетельствует: «Бывшие колхозники, да и мы, детвора, все светлое время суток бесплатно выполняли сельскохозяйственные работы. Также постоянно работали на расчистке дорог, по которым двигались как на восток, так и на запад, немецкие войска» (с.93).

Нагло и открыто проводилось ограбление оккупированной территории. «Во время оккупации, - вспоминает Н.Н.Рева, - немцы забирали весь скот, у кого он был» (с.79). «Войдя в село, фрицы, - рассказывает другой ветеран, - сразу занялись любимым делом – грабежом. В сараях отлавливали кур, заходили в первую попавшую хату и заставляли женщин потрошить и жарить им...» (с.93).

Такая грабительская политика фашистских оккупантов приводила к тому, что люди очень страдали от голода. Все ветераны в своих воспоминаниях отмечают, что во время фашистской оккупации они очень голодали, есть было нечего, кормились лебедой и прочими травами (с.55,69,73,75). «Голод был страшный. Если людям удавалось найти собаку или кошку, то считалось, что им очень повезло и можно немного попитаться. Для нас и для меня лично, голод был страшнее снарядов», - вспоминает профессор З.В.Усова (с.18).

В сборнике «Память» приводятся многочисленные факты массового террора, развязанного фашистами против мирного населения. Людей хватили налево и направо при малейшем подозрении. Профессор С.А.Певный рассказывает: «У моего соученика нашли на чердаке старую радиолу – мальчишку повесили, а всю семью отправили в концлагерь» (с.35). Часто расстреливали ни в чем не виновных людей. «Я лично видела, -

свидетельствует ветеран Е.И.Слюсаревская, - как застрелили одного мужчину. Он шел и нес что-то на плечах в мешке, а немец просто выстрелил в него» (с.25).

О жестокости и бесчеловечности фашистских оккупантов свидетельствуют расстрелы ими детей. Нельзя без содрогания читать воспоминания Г.И.Шпаковской о том, как однажды подъехали три грузовика с немецкими солдатами и остановились посреди деревни. Вокруг одного грузовика ходил шофер с винтовкой. На лужайке играли маленькие дети. «Немец посмотрел по сторонам, прицелился и грянул выстрел... Как стайка испуганных птиц разбежались в разные стороны дети. На месте осталась лежать четырехлетняя Нина. Прибежала обезумевшая мать. Схватила истекающую кровью дочь. Кричала, просила о помощи. Спасите! Подошел немец, закричал и прикладом ударил мать в грудь. Она упала вместе с безжизненным телом дочери» (с.70). Такие злодеяния оккупантов были обусловлены тем, что фашистские правители, цинично попирая все нормы международного права, заранее сняли со своих солдат и офицеров какую бы то ни было ответственность за преступления против советских граждан.

Авторы воспоминаний рассказывают также о крайне жестоком отношении оккупантов к советским военнопленным. Их содержали в загонах конюшен или прямо на земле, под открытым небом в жару, дождь и холод, не кормили и массово расстреливали (с.48,56,104).

В книге «Память» приводится много фактов, свидетельствующих и о таком злодеянии немецко-фашистских захватчиков, как насильственный массовый угон советских людей, преимущественно молодежи, в Германию. «Я хорошо помню своих односельчан, которых немцы угнали в Германию, - рассказывает В.Я.Оболоник. - Оккупанты сгоняли людей, затем машинами отправляли на железнодорожную станцию. Рыдающие и плачущие, они запомнились мне навсегда» (с.103). Юноши и девушки прятались, где могли. Тогда немцы стали устраивать облавы. В базарный день окружали рынок, забирали людей и отправляли их на вокзал, а там прикладами загоняли в вагоны с решетками на окнах и увозили в Германию, - вспоминают ветераны – очевидцы этих страшных преступлений А.Я.Заблоцкий, А.М.Паршиков, Н.Н.Рева и другие (с.48,80,81).

Среди насильно угнанных в Германию оказалась и 16-летняя жительница г.Сталино, впоследствии сотрудница ДонНУ Е.И.Слюсаревская. Ужасные картины каторжного труда в фашистской неволе до сих пор тревожат память ветерана. Работать нас заставляли по 12 часов в сутки, - вспоминает Е.И.Слюсаревская. Кормили баландой из брюквы и хлебом-суррогатом. Обувью служили колодки на деревянной подошве (с.26). Этот рассказ – наглядное свидетельство жестокости и бесчеловечности фашистской системы.

Немецко-фашистские захватчики стремились посеять страх, сломить дух советских людей, сделать их покорными. Однако, как свидетельствуют материалы книги «Память», ни террором, ни голодом, ни унижениями оккупантам не удалось подорвать моральные и физические силы советского народа. Даже в самые тяжелые годы Великой Отечественной войны люди свято верили в Победу и старались, чем могли, помочь Красной Армии. Об этом убедительно говорят воспоминания ветеранов, которые в начале войны были эвакуированы на Урал, в Западную Сибирь, Казахстан и Среднюю Азию. Там, вдали от фронта боевых действий, они жили и боролись тоже на фронте – трудовом. Е.А.Курдюмова, которая была эвакуирована из г.Славянска в г.Алатырь Чувашской АССР, рассказывает, что работы было очень много: в техникуме вела уроки истории, в механических мастерских научилась токарному делу и вместе с рабочими цеха выполняла заказы, нужные для фронта и тыла. Кроме того, читала лекции на фабриках и заводах, на станции и в клубе, помогая людям стойко переносить

лишения и трудности военного времени, не падать духом, не поддаваться унынию, верить в победу (с.9).

О стремлении тружеников тыла максимально помочь фронту свидетельствует З.Г.Лихолобова (ныне профессор кафедры истории славян ДонНУ). Будучи эвакуированной из г.Сталино в Узбекистан, она работала на хлопкоочистительном заводе в г.Шарихан. Война, пишет Зоя Григорьевна, научила жить интересами не только собственными и своей семьи, но близко принимать интересы общества, страны в целом. «Несмотря на то, что работали по 12 часов, без выходных, не покидало чувство, что этого мало, главное происходит там, на фронте. Трепетно слушали каждое слово сводок совинформбюро. И, как только объявлялся набор на курсы снайперов или медсестер, как бы в оправдание, направлялись туда, без какого-либо принуждения, по зову сердца» (с.32).

Профессор П.И.Игнатенко, вспоминая трудные годы войны, рассказывает, что после 9 класса добровольно пошел на военный завод в г.Фрунзе. Работали по 12-18 часов, но держались, не жаловались, мечтали о победе над врагом. «Я рад, - с гордостью говорит ветеран, - что будучи еще очень молодым, принес пользу и внес свой небольшой вклад в дело победы над врагом» (с. 33).

Воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны еще раз убеждают нас в том, что истоки массового героизма советских людей на фронте и в тылу коренились в сознании советских людей. Именно осознание широкими народными массами смертельной опасности, нависшей над страной, вызвало чувство патриотизма, стремление всеми силами отстоять независимость Родины. Советские люди понимали справедливый, освободительный характер войны со стороны Советского Союза против немецко-фашистских захватчиков. Отечественный характер войны предопределил сплоченность населения страны, несгибаемость его духа, огромную волю к победе.

Книга «Память» всем своим содержанием опровергает утверждения некоторых историков о том, что война не была «украинской», отечественной, что она якобы велась между двумя тоталитарными режимами, в которой Украине отводилась роль объекта и жертвы. Ветераны – участники и очевидцы военных событий убедительно показывают, что и для украинского народа она была действительно Великой Отечественной войной. На защиту страны поднялись все народы многонационального Советского государства. Дружба между народами страны стала одним из мощных факторов победы над фашизмом. Профессор З.Г.Лихолобова, вспоминая о своем пребывании в тяжелые годы войны в Узбекистане, пишет: «Я не верю тем, кто говорит, что дружба народов – это вымысел советской пропаганды. В повседневной жизни простых людей она существовала реально. Друзья познаются в беде. А факты, которых можно привести множество, свидетельствуют о том, что в лютой беде, какой была война, рядовые представители узбекского народа проявили себя настоящими друзьями (с.31). Об этом же свидетельствует профессор З.И.Усова, оказавшаяся в годы войны в оккупации: «Что меня, да и всех поражало..., что между людьми разных национальностей не было вражды. Все были проникнуты одной мечтой – ожиданием прихода нашей армии и власти, словом, мира» (с.18).

Ветераны восторженно рассказывают о той радости, которая охватила их, все население после освобождения от фашистской оккупации. Люди, вдохновленные победами Красной Армии, сразу же включились в работу по восстановлению заводов, шахт, школ, техникумов и вузов. Как только фронт прошел через с. Камышанку Сумской области, вспоминает профессор Г.П.Цыганенко, молодежь села и родители учеников буквально бросились восстанавливать школу – одноэтажное здание, превращенное немцами в конюшню. Подвозили к ней песок, глину, чистили, мыли,

штукатурили, белили, красили. «С какой радостью, старанием и напряжением сил мы это делали – словами и не передать» (с.12-13).

Взрослые и подростки, переполненные радостью освобождения, работали сколько было сил. «Усталость одолевала, - вспоминает М.А.Чубарь, - но мы думали, что другим еще труднее, ведь фашисты еще были на нашей советской земле» (с.85). Школьники после занятий ездили в колхозы на прополку, на уборку урожая или на сбор металлолома. Н.М.Писаревская рассказывает, что их школа продала собранный металлолом и отправила вырученные деньги в Москву на покупку танка. За это школа получила правительственную благодарность (с.23).

В книге «Память» каждый рассказ ветерана содержит яркие примеры трудового героизма. Лозунг «Все для фронта, все для победы» действительно стал непреложным законом жизни для советского народа. Люди самоотверженно трудились в тылу, шли на огромные лишения и жертвы, все отдавая во имя грядущей победы.

В завершение следует подчеркнуть, что сборник воспоминаний, содержащий настоящую правду о войне, имеет большое значение для воспитания у молодежи чувства патриотизма, любви к Родине, гордости за трудовой и ратный подвиг наших ветеранов.

Надійшла до редакції 5.12.2009 р.

**ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ САМОСТІЙНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.
БОЛЕБРУХ А.Г. НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ
(СУСПІЛЬНА ДУМКА УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ХІ-ХІХ СТ.): МОНОГРАФІЯ.-
ДНІПРОПЕТРОВСЬК: ПП «ЛІРА ЛТД»,
2008.-452 с.**

О.М. Бут

Автор рецензуємої монографії є знаний фахівець з проблем історіографії і джерелознавства, а також суспільно-політичної думки Росії й України. Анатолій Григорович довгий час завідував кафедрою російської історії, пізніше – кафедрою історіографії та джерелознавства, а сьогодні він доктор історичних наук, професор цієї кафедри. Його перу належить численна кількість книжок, посібників, декілька десятків статей, серед них три авторські монографії з проблем історії російської та української суспільної думки на різних етапах розвитку від Київської Русі до пореформеної Російської імперії. Цій тематиці було присвячено майже три десятки років творчих пошуків.

Предметом даної розвідки стали нариси з історії громадської самосвідомості в ракурсі взаємовідносин суспільства і влади, що надає особливої наукової актуальності в умовах сучасних міждержавних відносин України і Російської Федерації. Актуальність даної проблеми наголошує також необхідність визначення деяких її аспектів в підручниках і навчальних посібниках з історії України і Росії для учнів середньої ланки і студентів вищих закладів.

Не можливо не погодитися з авторським визначенням особливих рис монографії в «Передмові»: відбір матеріалу здійснювався згідно обраної концепції книжки, по-перше, а по-друге, відібрані джерела проаналізовані з урахуванням специфіки українського і російського історичного процесу.

Вже у «Вступі» переконливо обґрунтована і доведена авторська концепція даної розвідки – визначення самостійної наукової дисципліни (галузі) в структурі історичної науки (с.17). Йдеться про історію суспільної думки, аргументом на користь появи якої є

соціальна функція сукупності фактів, що акумулювала в собі народну оцінку суспільного життя впродовж того або іншого історичного періоду. В монографії чітко визначено мету і завдання, які стоять перед історією суспільної думки. Професійно доведена джерельна база, структура, рівні та методологія нової історичної дисципліни, які відображають особливості даної форми соціального пізнання.

Привертає увагу періодизація суспільної думки. Виходячи із реалій розвитку історичної науки про відсутність загально визнаної сучасної періодизації історії України і Росії, автор монографії пропонує обмежитись дещо умовною схемою розвитку суспільної думки. «Основним критерієм виділення періодів, - на думку дослідника, може бути ... етапна зміна соціально-економічних і політичних обставин народного життя, що висуває принципово нові проблеми» (с.19). Несхожість історичних долей України та Росії об'єктивно обумовлюють невідповідність у періодах, а тим більше в етапах суспільної думки.

До речі, високий фаховий рівень дослідника (мені пощастило переконались особисто під час відвідування лекцій Анатолія Григоровича, а також спілкування з ним за дві каденції мого головування ДЕКом на історичному факультеті в середині 1990-х років) дав йому змогу наголосити на однотипних проблемах, коли йдеться про Лівобережжя України з середини 17 ст., а з кінця 18 ст., після розділів Речі Посполитої, і про всю територію України внаслідок співжиття у межах єдиної імперії. Саме цим обумовлена близькість актуальних проблем і стадіального руху суспільної думки із збереженням національної та релігійної специфіки. У другій половині XIX ст. оформилися дві окремі (російська та українська) суспільні думки з різними концептуальними підходами до багатьох суспільних проблем.

У відповідності з авторським розумінням предмету дослідження архітектура книги складається з 6 розділів по дві глави в кожному.

В першому розділі «Соціальна дійсність у сприйнятті давньоруських людей (XI-XIII ст.)» переконливо доведено, як за умов утвердження християнської державності в Київській Русі розповсюджувався християнський погляд на світ, суспільство, людину та відбувалася боротьба з потужним впливом традиційних язичницьких вірувань. Суспільна думка як явище духовної культури виникла на етапі формування і становлення, за визначенням В.Ключевського, «гражданського общества XI-XII вв.», як зародкової іпостасі політичного інституту модерної доби. Проте наявні два суб'єкти владних відносин у Київській Русі (князі й общини) створювали певні умови для появи громадської самосвідомості.

Драматичним пошукам нових шляхів державного і суспільного розвитку в 14 – першій половині 17 ст. присвячено другий розділ монографії. Південно-Західні землі Росу згідно Люблінської унії попали під юрисдикцію Польщі і долучалися до шляхетських прав і вольностей» та надбань Європейського Відродження.

В Північно-Східній Русі з подоланням феодалної роздробленості і утворенням централізованої держави, як вотчинної монархії, та вивільненням від монгольського ярма (1480 р.) до появи елементів станово-представницької монархії з завершенням трагічного «Смутного часу» почався відлік нової правлячої династії Романових.

Для порозуміння сучасного політичного життя, президентської виборчої кампанії в Україні може бути корисним звернення до передумов і самого обрання Михайла Романова царем Московським. В нових політичних умовах, за влучним висловлюванням В.Ключевського, «каламутний стихійний потік народного життя затягував мулом часткові загибини суспільної свідомості» (с.149).

Загальною особливістю української та російської суспільної думки зазначеного періоду, як наголошує автор монографії, була зміна послідовності операцій при оцінці

суспільних явищ. Іншими словами, від настанов Нового Заповіту до святого Письма, а конкретні засоби шукати в земному житті.

Одним із найбільш цікавих, здається, можна назвати розділи 3 та 4 рецензованої книги. Йдеться про перехід від середньовічних стереотипів соціального сприйняття до свідомості нового часу і Просвітництва. «Вагітна» буржуазними революціями Європа зазнала епохальних змін, які швидко сягнули і кордонів України та Московської держави. Новації стосувалися не лише політичного устрою країн а й суспільної думки.

Волелюбні ідеї, загальноєвропейський процес формування народностей і національних держав позначилися на ідеології Визвольної революції українського народу середини 17 ст. Як зазначає автор монографії, Хмельниччина вітром надії пронеслася по українським землям, проте непевність кінцевої мети, відсутність визнаних династичних спадкоємців, згубна соціальна політика, тактичні і стратегічні помилки призвели до низки військових і політичних поразок, а по смерті Б.Хмельницького – трагічного довгого етапу Руїни (с.152).

За таких умов соціально-економічної і політичної ситуації центром інтелектуального тяжіння замість Варшави чи Кракова стали Москва та пізніше Санкт-Петербург.

Гостро драматична історія України за часів гетьманування І.Мазепи вивела московський уряд на поступове, але жорстке згортання української автономії і наприкінці 18 ст. під українською козацькою державністю була підведена риска.

Московська держава в цей період здійснювала «поворот до Заходу». Суспільна думка (О.Ордин-Нащокін, Ф.Прокопович, А.Кантемір, В.Татішев) сам цар Петро I виступали за модернізацію на європейський манер, за «обмирщення» культури, науки, освіти.

Підперта жорсткою рукою першого імператора, російська економіка після його смерті втрачала темпи порівняно із західноєвропейською, основою якої стала приватна власність та ліквідована кріпосна система. Життєві важливі потреби російської дійсності намагалися вирішити Катерина II й Олександр I.

Ідеї Просвітництва і Романтизму значно перекроїли суспільні погляди на соціальні відносини та призначення людини. Але надії прогресивних кіл не справдилися. Інтелігенція, за словами М.Бердяєва «ушла из государства..., ушла к вольности», на чому акцентується увага читачів монографії.

На межі 18-19 ст. з виходом «Енеїди» І.Котляревського (пізніше «Історії Русів») було засвідчено формування української нації, а у поєднанні із Товариством з'єднаних слов'ян (пізніше Кирило-Мефодіївського товариства) – початок принципового нового етапу в українському визвольному русі.

Безумовно заслуговують на увагу розділи 5 та 6, де йдеться про суспільну думку напередодні буржуазних реформ до доленосних подій початку ХХ ст., коли «уся сила-силенна проблем вкинула Росію у революційне полум'я» (с.25). Базуючись на логічній структурованості розділів, дослідник розкрив «кухню» ідейних шукань щодо національного самоутвердження і варіантів суспільних образів реальних проблем Росії (українського народу в її складі) в умовах офіційного варіанту національної ідеї під гаслом «Сатвердження, православне, народность» в добу незграбних кроків до реформ Миколи I.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.. Російська імперія, її суспільство, нації і народності зустрілися з низькою гострих, але невирішених проблем: залишки феодалізму і монополізація капіталу, політичне всевладдя самодержавства, національне гноблення і відсутність громадянських і політичних свобод.

Для Росії, наголошується в останньому розділі монографії, не стала характерною притаманна західноєвропейській цивілізації творча взаємодія двох провідних

тенденцій: ліберальної (просування до економічної ефективності) та соціалістичної (соціальна справедливість). При паралізованості першої вгору брала друга. Українська ліберальна і соціалістична думка (М.Грушевський, Д.Дорошенко, С.Єфремов та ін.) обстоювали федеративну програму подальшого розвитку Росії. Утвердження соціалістичних переконань стало ідейною основою переходу визвольного руху до революційного етапу.

Підводячи ризик під аналізом рецензованої монографії професора Болебруха А.Г., треба наголосити: суспільний розвиток Росії кожного історичного періоду виглядав за таким сценарієм. Передові мислителі поривалися вперед до кращих форм співжиття; уряд вважав цілком задовільним існуючий стан речей і переслідував «мрійників»; а стани-класи змушені були самостійно якимось вирішувати насувні проблеми. Все розкрито, виходячи із концепції книги, доказово, обґрунтовано, логічно, повчально. Єдине на що хотілося б звернути увагу, як побажання, не забувати про перебування західних земель України в складі Австро-Угорської імперії.

Монографія А.Г.Болебруха може як зацікавити, так і зненацька здивувати. Його праця – чудове за стилістикою і глибоке за думкою нагадування про роль суспільної думки в утвердженні громадянської самосвідомості. Вона може стати цікавим підручником студентам і гарним помічником викладачів вищої школи.

Надійшла до редакції 5.12.2009 р.

Відомості про авторів

- Баркалова О.М.* аспірантка кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Барвінська П.І.* кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- Бережна М.С.* аспірантка кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету
- Безпалов М.Є.* доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Бут О.М.* доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Бобровський А.С.* кандидат історичних наук, асистент кафедри історії та політології Донбаської Національної Академії будівництва та Архітектури
- Бондаренко В.С.* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор Донецького національного університету
- Бородінов В.Д.* кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету
- Бочарова О.С.* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Бровар О.В.* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант кафедри історії України Донецького національного університету
- Бистра М.О.* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету
- Волкова С.М.* аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету
- Волошенко В.О.* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Донбаської Національної Академії будівництва та Архітектури
- Гридін А.М.* аспірант кафедри історії України Донецького національного університету
- Гридіна І.М.* кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, докторант кафедри історії України Донецького національного університету
- Добров П.В.* доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Донецького національного університету
- Єрхов Г.П.* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Єсін І.М.* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету
- Євдокимов М.О.* професор кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету ім.Володимира Даля, член Національного союзу журналістів України
- Завадський В.М.* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Задунайський В.В.* доктор історичних наук, професор кафедри історії України

- Замікула М.О.* Донецького національного університету
аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики
- Зозуля Є.В.* Донецького національного університету
кандидат історичних наук, доцент, вчений секретар Вченої ради Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка
- Ізмайлова К.* аспірантка кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Калашнікова В.Є.* аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету
- Каракуц А.М.* аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету
- Ковальська Л.А.* старший викладач кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Комарова Л.В.* старший викладач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Кравченко В.В.* аспірант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету
- Кранівін О.В.* доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету
- Кузіна К.В.* старший викладач кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Кузенко І.О.* аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету
- Леонт'єва Л.Є.* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Лихачова Л.Б.* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Ложечкін В.С.* аспірант кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Малярчук Н.Г.* кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецької філії Київського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі
- Маргулов А.Х.* кандидат історичних наук, декан факультету філології, журналістики та перекладу ДІСО
- Медовкіна Л.* пошукач кафедри історії України Донецького національного університету
- Міхеєва О.К.* докторант кафедри історії України Донецького національного університету
- Мусієнко В.Є.* кандидат історичних наук, доцент Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка
- Нікольський В.М.* доктор історичних наук, професор кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Донецького національного університету
- Овчинникова Я.С.* аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету
- Прилуцька О.П.* аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

- Пятницькова І.В.* аспірантка кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Савенко А.В.* пошукач кафедри історії України Донецького національного університету
- Смирнова І.Є.* кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету
- Соловей М.О.* аспірантка кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Стаценко Т.В.* аспірантка кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Тарнавський І.С.* кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Донецького національного університету
- Туник М.О.* пошукач Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
- Удалова Т.М.* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету
- Шабельніков В.І.* кандидат історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Шендрикова С.П.* кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
- Шепко Л.Г.* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету
- Шимко О.В.* аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету
- Шумейко Ю.Є.* старший викладач кафедри історії слов'ян Донецького національного університету

ДО УВАГИ АВТОРІВ ЖУРНАЛУ!

Редколегія журналу приймає до друку статті, документи, спогади та інші матеріали відповідно до профілю видання. Рецензії на книги подаються разом з примірником видання.

Відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 7-0 5/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - № 1) редакційні колеги фахових видань зобов'язані відбирати для друку наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Заголовок пропонованої публікації набирати прописними літерами жирним шрифтом. Під заголовком з лівого боку курсивом виділити ім'я та прізвище автора. Примітки виносити в кінець тексту. Перед примітками подати резюме російською та англійською мовами (до 10 рядків кожне).

На окремому аркуші автор повинен зазначити, що всі прізвища, імена та по-батькові, географічні назви, назви підприємств, установ і організацій, цифрові дані звірені. За достовірність викладеного в публікації відповідальність несе автор. Його думка може не збігатися з позицією редакційної колеги журналу.

У відомостях про автора, незалежно від того, що він уже мав публікації на сторінках журналу, прохання вказати повністю прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи або навчання, коло наукових інтересів, основні публікації, домашню та робочу адреси, контактні телефони, а також інші дані на розсуд автора.

Тексти потрібно подавати в друкованому вигляді (комп'ютерний набір) у двох примірниках. В електронному варіанті набір має бути виконано за програмою WORD 6.0, 7.0 і вище, WINDOWS 98 і вище, шрифт Times New Roman. Розмір шрифту 12, інтервал 1. Параметри сторінки: ліве поле—3, праве— 2, верхнє— 2, нижнє—2,5 см. Примітки виставляються в автоматичному режимі 12 шрифтом. Дискета додається.

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти невичитані і недбало оформлені тексти, вносити незначні скорочення і редакційні правки, що не впливають на зміст публікації. Відхилені рукописи не повертаються і не рецензуються.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ,
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

№2 (42) / 2009

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор П.В. Добров доктор історичних наук, професор

Відповідальний секретар В.М.Нікольський доктор історичних наук, професор

Члени редколегії: Безпалов М.Є., доктор історичних наук, професор, Гедьо Г.В., доктор історичних наук, професор, Єрхов Г.П., доктор історичних наук, професор, Крапівін О.В., доктор історичних наук, професор, Лихолобова З.Г., доктор історичних наук, професор, Пірко В.О., доктор історичних наук, професор, Примуш М.В., доктор політичних наук, професор, Стяжкіна О.В., доктор історичних наук, професор, Темірова Н.Р., доктор історичних наук, професор.

Підписано до друку 25 грудня 2009 р. Формат 60x90/16. Папір типографський. Офсетний друк. Умови друк. арк. 12.25. Тираж 300 прим. Замовлення №
